

STUDIA ORIENTALIA TARTUENSIA
Series Nova
Vol. II



STUDIA ORIENTALIA TARTUENSIA

Series Nova

Vol. II

IDA MÕTTELOO
LEKSIKON

— *Lõuna-, Ida- ja Sise-Aasia* —

Linnart Mäll
Märt Läänemets
Teet Toome

Tartu Ülikooli Orientalistikakeskus
Tartu 2006

STUDIA ORIENTALIA TARTUENSIA. SERIES NOVA
Väljaandja ja levitaja Tartu Ülikooli orientalistikakeskus
Tel 7 375 589

See raamat on koostatud ja välja antud Eesti Teadusfondi grandi 5700 toetusel

Raamatu väljaandmist on toetanud:
Sulevimäe Budakoda (Lääne Budistliku Vennaskonna Sõbrad Eestis)
Eesti Akadeemiline Orientaalselts

Üldtoimetaja: Linnart Mäll

Keeletoimetaja: Kairi Korts
Kaas ja küljendus: Meelis Friedenthal

© Linnart Mäll, Märt Läänemets, Teet Toome
© Tartu Ülikool

ISSN 1736-115X
ISBN 978-9985-4-0500-0

Trükikoda Greif
Kastani 38, 50410 Tartu

SISUKORD

Saateks (<i>Linnart Mäll</i>)	vii
Praktilisi selgitusi leksikoni kasutajale	xi
Latiniseeritud võõrsõnade ligikaudsed hääldamisjuhised	xv
Lühendid	xvii
Õpetuste kulgemine ajas ja ruumis. <i>Sissejuhataav artikkel</i>	xix
Leksikon A–Y	1
Kasutatud teatmeteoseid	265
Ida mõttelugu eesti keeles	269
Registrid	277
<i>Terminite register</i>	277
<i>Nimede register</i>	293
<i>Teoste register</i>	305
<i>Sanskritikeelsete sõnade register</i>	313
<i>Paalikeelsete sõnade register</i>	321
<i>Tiibetikeelsete sõnade register</i>	324
<i>Hiinakeelsete sõnade register</i>	330
<i>Jaapanikeelsete sõnade register</i>	339
<i>Ingliseelsete sõnade register</i>	345



SAATEKS

See leksikon hõlmab termineid ja mõisteid ning vähemal määral ka nimesid, mis on seotud Indias ja Hiinas alguse saanud mõttesuundadega. Kuna hiljem levisid mitmed neist ka teistesse Lõuna-, Ida- ja Sise-Aasia maadesse ning India mõte avaldas ühepoolselt suurt mõju ka Hiinale, siis võib rääkida isegi ühtsest kultuuriruumist, mis üsna pika aja jooksul (põhiliselt 3.–12. sajandil, mingil määral aga isegi 20. sajandini) funktsioneeris ühe peamise ideid ja tekste genereeriva mehhanismina maailmas.

‘Mõttelugu’ on Eestis viimasel aastakümnel üsna omaseks saanud termin. See hõlmab eelkõige filosoofiat ja teoreetilise mõtte teisi valdkondi, aga ka religiooni, kui mitte arvestada kultusi ja pimedat usku müstilisse ülemaisesse. Indias ja Hiinas kujunenud õpetused, mida on harjutud religioonideks nimetama ja mida selles leksikonis käsitletakse, mahuvad vaid osaliselt religiooni mõiste alla. Eelkõige sellepärast on nende religioossetest ilmingutest leksikonis räägitud suhteliselt vähe. Nimetagemgi neid sellepärast mitte religioonideks ja isegi mitte filosoofiateks, vaid mõttevooludeks või mõttesuundadeks, eeskätt aga õpetusteks.

Leksikon on Eestis esimene omataoline. Selle koostamine võttis aega ligi kolm aastat. Võib aga öelda, et tegelikult hakkas töö pihta juba möödunud sajandi kuuekümnendatel aastatel, siis, kui alustati ENE väljaandmist. Ka minult telliti sinna artikleid. Kirjutasin neid, uurides eelkõige mujal välja antud teatmeteoseid ning ka India ja Hiina õpetuste tõlkeid muudesse keeltesse. Muidugi ka väheseid originaale, mis tollal käepärast olid. Eestikeelseid otsetõlkeid oli vaid näpuotsatäis – Jaan Puhvliilt veidike «Rigveedat».

Mõte hakata kunagi koostama eestikeelset India ja Hiina terminite sõnastikku saigi alguse tollal. Tõsi, vahepeal tuli pähe idee tõlkida vastav teatmeteos saksa või vene või inglise keelest. Õnneks jäi see tegemata ja hoian end praegugi eemal moodsast, aga pahatihti ebakompetentsest kirjastamistendentsist tõlkida entsüklopeediaid ükskõik mis keelest, kasutades tõlkijana ükskõik keda, peaasi, et saaks asja kiiresti valmis.

Selle asemel hakkas hoopis idanema mõte, et eestikeelsed märksõnad sellistes teostes ei tohiks olla lihtsalt tõlked vahepealsetest keeltest, vaid need peaksid lähtuma originaalterminitest, kusjuures arves-

tada tuleks eelkõige võimalusi, mida nende interpretatsiooniks pakub eesti keel. Sellest lihtsast tõest arusaamine suunaski mind tõlkima India ja Hiina mõtteloost baastekste, nii et umbes aastakümnega sai pandud alus taoismi, konfutsianismi, hinduismi ning theravaada ja mahajaana budismi eestikeelse terminoloogia kujunemisele. Tasapisi tuli ka õpilasi, kellest mõnedki on jõudnud nii kaugemale, et suudavad lugeda tekste originaalis ja neid eesti keelde ümber panna. Kuigi orientalistide ettevalmistusvõimalused on Tartu Ülikoolis tänini kasinad, on ometi kujunenud Tartu orientalistikakoolkond, kuhu kuuluvad ka leksikoni autorid.

Tõlked ja nende juurde kuuluvad kommentaarid on sõelunud välja palju eestikeelseid sõnu, mis sobivad originaalterminite vasteteks. Tänu tõlgetele on Eesti lugejal olnud võimalus süveneda ka konteksti, milles üks või teine mõiste esineb. Kõigele lisaks on selgunud, et eesti keel pakub Ida mõtteloost tõlkimisel mõneski mõttes paremaid võimalusi kui näiteks inglise või vene keel. Arusaamine sellest ilmselt süveneb, sest paratamatult ebatäpsete kaudtõlgete osakaal eestikeelses Ida mõtteloos väheneb aasta-aastalt.

Selles mõttes on leksikoni ilmumine asjade normaalne käik. Kuid siiski ei saa jätta ütlemata, et mitmed õpetused, nagu näiteks sikhism ja džainism on meil veel tõlgetega täiesti katmata, väga vähe on ilmunud tõlkeid ka tiibeti ja jaapani mõtteloost, ning täielik tühjus valitseb Korea, Mongoolia ja Kagu-Aasia osas, mis muidugi ootab täitmist. Rahul ei saa olla veel mitme asjaga. Märksõnade valik leksikonis oleks võinud olla suurem, eriti tänapäeva isikute, voolude ja institutsioonide osas. Praegu on viimane kiht eriti õhuke, hõlmates eelkõige neid, kes ühel või teisel määral on seotud Eesti orientalistikaga. Osalt taotluslikult on viimase paari sajandi mõttelugu käsitletud vaid riivamisega. Kuid leksikoni mahu peamiseks piirajaks on olnud siiski ebapiisavad finantsvõimalused.

Leksikoni kõik artiklid ja lisad on valminud kolme autori koostöös. Samuti on kõik autorid osalenud artiklite toimetamises. Sisulise ühtlustamise lõpuleviimine lasus siiski üldtoimetajal, vormiline ühtlustamine ja registrite toimetamine jäid aga Märt Läänemetsa ja Teet Toome kanda.

Palju tänu kõigile, kes on töö käigus andnud väärtuslikku nõu ning juhtinud tähelepanu vigadele ja puudujääkidele. Erilised tänud 2006. aasta kevadel toimunud budismi terminoloogia seminaridest osavõtjatele. Loomulikult on märkused ja ettepanekud ka edaspidi oodatud,

et leksikoni järgmine väljaanne tuleks täielikum ja viimistletum kui praegune.

Sest esimene samm ei tarvitse ega tohikski jääda viimaseks. Uue sammu ehk leksikoni uue täiendatud trüki ilmumise esmaseks eelduseks peaksid aga kindlasti olema uued tõlked Ida mõtteleost.

Leksikoni autoreid on innustanud veendumus, et eesti keel on juba saanud Ida õpetuste interpreteerimisel oluliseks vahendiks. Eks seegi võimenda usku, et eesti keel, eesti kultuur ja eesti rahvas jäävad püsima.

Linnart Mäll

November 2006





PRAKTIISI SELGITUSI LEKSIKONI KASUTAJALE

Leksikon koosneb sissejuhatavast artiklist, märksõna-artiklitest, kasutatud teatmeteoste loetelust, bibliograafiast «Ida mõttelugu eesti keeles» ja registritest.

Sissejuhatav artikkel «Õpetuste kulgemine ajas ja ruumis» annab ajaloolise ülevaate kolmest India ja kahest Hiina peamisest mõttesuunast: hinduismist, džainismist, budismist, konfutsianismist ja taoismist.

Märksõna-artiklid moodustavad leksikoni põhiosa. Iga märksõna-artikli juhatab sisse märksõna, mis on muust tekstist esile tõstetud rasvase trükiga. Suurem osa märksõnu on Ida mõtteloo terminite eestikeelsed tõlkevasted (nt **inimlikkus**, **seadmus**) või eesti keelde võõrsõnadena ülevõetud ja siin juurdunud terminid (nt **buddha**, **nirvaana**). Enamiku märksõnade järel antakse sulgudes nende algkeelsed vasted latinisatsioonis keeleviitega, osadel ka algkeelsete vastete sõna-sõnaline tõlge (kui see erineb märksõnaks olevast terminist). Suurema osa budistlike terminite puhul on ära toodud nende vasted sanskriti, paali, tiibeti, hiina ja jaapani keeles.

Suur osa märksõnu on esitatud paralleelselt nii eesti- kui ka algkeelsel kujul. Sel juhul on selgitav artikkel ainult eestikeelse märksõna juures; algkeelse märksõna juures on aga viide vastavale eestikeelsele märksõnale. Algkeelsed märksõnad on esitatud rasvaselt ja kursiivis (nt *ren* vt **inimlikkus**). Vähemus märksõnu, millel seni kindel eestikeelne vaste puudub, on esitatud ainult algkeelsel kujul (nt *ālayavijñāna*, *satori*). Sel juhul järgneb sulgudes kindlasti selle sõna-sõnaline tõlge ning edasi selgitav artikkel. Olulisemate terminite ja tekstide puhul on selgitava artikli lõppu lisatud nende levinumad ingliskeelsed vasted.

Kasutatud teatmeteoste loetelu annab leksikoni koostamisel kasutatud olulisemate erialaste teatmeteoste bibliograafilise nimekirja.

Bibliograafia «Ida mõttelugu eesti keeles» esitab algkeeltest eesti keelde tõlgitud ja avaldatud tekstide ja tekstikatkendite nimekirja koos tõlki-jate nimede ja ilmumisandmetega. Bibliograafia ei sisalda ilukirjandus-tõlkeid ega eesti keeles ilmunud Ida mõtteloo tekstide kaudtõlkeid.

Registrid sisaldavad terminite, nimede ja teoste registreid ning eraldi registreid sanskriti-, paali-, tiibeti-, hiina-, jaapani- ja ingliskeelsetest sõnadest. Kõik sõnad registrites on varustatud leheküljeviidetega.



Märksõna-artiklites paremaks orienteerumiseks anname järgnevalt mõned olulisemad selgitused ja näpunäited.

Kirjatüübid. Leksikonis kasutatakse nelja kirjatüüpi: tavalist, **rasvast**, *kursiivi* ja **rasvast kursiivi**. Tavalises kirjas on esitatud artiklite ja lisade põhitekst. Rasvaselt on esitatud eestikeelsed ja eestipärases kirjaviisis võõrsõnalised märksõnad. Kursiivis on esitatud ladina tähestikus kirjutatud algkeelsed sõnad ning inglise- ja muukeelsed sõnad. Rasvases kursiivis on esitatud algkeelsed märksõnad latinisatsioonis. Hiina ja jaapani päritolu terminite ja nimede puhul esitatakse koos nende latinisatsiooniga ka hiina kirjamärgid.

Lühendid. Leksikoni kõikides osades kasutatakse korduvate tehniliste abisõnade asemel standardseid lühendeid, mis on esitatud lühendite nimekirjas. Keelte lühendeid kasutatakse translitereeritud võõrsõnade ees, et näha, mis keelest sõna pärineb. Sidesõnade ja muude korduvate sõnade lühendeid kasutatakse läbivalt kogu tekstis.

Kirjavahemärgid. Peale reeglipärase kirjavahemärkide kasutatakse leksikonis mõningaid kirjavahemärke eriotstarbel. Ümarsulgudega (...) on eraldatud algkeelsed translitereeritud sõnad ja selgitavad vahe- laused. Ülakomade '...' vahele on paigutatud algkeelsete sõnade otsetõlked, kui need ei ole märksõnad. Nurkjutumärkide «...» vahel asuvad eesti keelde tõlgitud, eestipärases kirjaviisis esitatud või ka eesti keelde transkribeeritud võõrkeelsed tekstipealkirjad (nt «Teemantsuutra», «Bodhitšarjāvatāra», «Daodejing»). Tavaliste jutumärkide "...” vahele on paigutatud tsitaadid. Tärniga (*) sõna ees tähistatakse sissejuhatavas artiklis ja märksõna-artiklites neid termineid ja nimesid, mis esinevad ka ise märksõnadena.

Latinisatsioon. Algkeelsete terminite ning nimede ja raamatupealkirjade kirjutamisel on kasutatud järgmisi latinisatsioonisüsteeme. Sanskriti- ja paalikeelsete sõnade puhul kasutatakse rahvusvahelist teaduslikku transliteratsiooni. Tiibetikeelsed sõnad on translitereeritud Wylie süsteemis, kusjuures silpide vahel ei kasutata sidekriipse. Hiinakeelsete sõnade kirjutamisel kasutatakse rahvusvahelist *hanyu pinyin*'i latinisatsiooni, kuid ilma toonimärkideta. Jaapanikeelsed sõnad on latiniseeritud Hepburni süsteemi järgi. Kõik latiniseeritud võõrsõnad, v.a hiina- ja jaapanikeelsed isiku- ja kohanimed, on kirjutatud kursiivis. Märksõna järel ja teksti sees sulgudes olevate algkeelsete pärisnimede ja raamatupealkirjade latinisatsioonis ei kasutata suurt algustähte, küll tehakse seda aga siis, kui pealkiri esineb märksõnana või teksti sees lause osana.

Pärisnimede, koolkondade nimede ja raamatupealkirjade kirjutamisest. India ajaloolised pärisnimed, sh mütoloogiliste olendite nimed, on

esitatud eestipärasel kirjaviisis, kusjuures vajadusel kasutatakse eesti tähestikku kuuluvaid võõrtähti. Pikki vokaale märgitakse diakriitiliste pikendusmärkidega vokaalimärgi kohal (nt Nāgārdžuna, Šākjamuni, Akšobhja). Kui need esinevad märksõnadena, siis on nendele sulgudes ja kursiivis lisatud algkeelne nimekuju transliteratsioonis ja väikese algustähega (nt *nāgārjuna*, *śākyamuni*, *akṣobhya*). India kohanimed on reeglina esitatud tänapäeval rahvusvaheliselt üldkasutataval kujul (arvestatud on ka Peeter Pälli koostatud teatmiku «Maailma kohanimed» soovitusi). Mütoloogiliste valdade nimed on kirjutatud samal põhimõttel nagu pärisnimed (nt Akaniṣṭha, *akaniṣṭha*).

Tiibetikeelsed isiku- ja kohanimed on samuti antud eestipärasel kirjaviisis (nt Butön, Tenzin Gjatso, Samje), millele esmakordsel esinemisel on sulgudes ja kursiivis lisatud tiibetikeelne algkuju transliteratsioonis (nt *bu ston*, *bstan 'dzin rgya mtsho*, *bsam yas*).

Hiina- ja jaapanikeelsed isiku- ja kohanimed on esitatud vastavalt *hanyu pinyin*'i ja Hepburni latinisatsioonis ja ilma kursiivita (nt Zhu Xi, Hakuin, Shaolin, Kyōto). Kui need esinevad märksõnana, siis on sulgudes lisatud hiina kirjamärgid. Erandiks on mõned tänapäeva Taiwani pärisnimed, mis kirjutatakse Taiwanil kasutatavas latinisatsioonis (nt Hsing-yun, Tzu Chi); esmakordsel esinemisel on sulgudes lisatud nimekuju *hanyu pinyin*'i latinisatsioonis.

India mõtteloo koolkondade nimed on antud eestipärasel kirjaviisis väikese algustähega, kusjuures rõhulised pikad vokaalid on kirjutatud kahekordsete vokaalidega (nt joogātšaara, lokaajata). Kui need esinevad märksõnadena, siis on sulgudes ja kursiivis lisatud transliteratsioon (nt *yogācāra*, *lokāyata*) koos keeleviitega.

Samal põhimõttel on esitatud Tiibeti koolkondade nimed (nt kagjü, *bka' rgyud*). Hiina ja Jaapani koolkondade nimed on esitatud vastavalt *hanyu pinyin*'i ja Hepburni latinisatsioonis kursiivis ja väikese algustähega (nt *linji*, *rinzai*); märksõnadele on lisatud hiina kirjamärgid.

Teksti sees olevad sanskriti- ja paalikeelsete teoste pealkirjad on kirjutatud rahvusvahelises teaduslikus transliteratsioonis suure algustähega kursiivis ilma jutumärkideta. Pikemate liitsõnaliste pealkirjade puhul on sõnaosad eraldatud sidekriipsuga (nt *Dīgha-nikāya*, *Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*). Selgitavates märkustes märksõna või eestikeelse pealkirja järel on algupärane pealkiri antud transliteratsioonis väikese algustähega koos keeleviitega. Tiibetikeelsed raamatupealkirjad märksõnadena või teksti sees on esitatud Wylie transliteratsioonis kursiivis ilma jutumärkideta (nt *Lam rim chen mo*). Hiina- ja jaapanikeelsed pealkirjad on antud vastavalt *hanyu pinyin*'is ja Hep-

burni latinisatsioonis kursiivis ilma jutumärkideta (nt *Lunyu*, *Hekigan roku*). Ka hiina-, jaapani- ja tiibetikeelsed pealkirjad, kui need esinevad selgitavate märkustena sulgudes märksõna või eestikeelse pealkirja järel, on antud latinisatsioonis kursiivis väikese algustähega koos keeleviitega.

Raamatupealkirjade eestikeelsed tõlked, samuti eesti keeles kohanenud võõrkeelsed pealkirjad kas eestipärasest kirjaviisist või latinisatsioonis on teksti sees pandud nurkjutumärkidesse (nt «Vesteid ja vestlusi», «Bhagavadgītā», «Daodejing»). Kui selline pealkiri esineb märksõnana, siis on see rasvases trükis ja ilma jutumärkideta (nt **Vesteid ja vestlusi**).

Tänapäevased isikunimed on esitatud vastavalt omakeelses või rahvusvaheliselt tunnustatud kirjaviisist ilma diakriitiliste märkideta (nt Daisetz Teitaro Suzuki, Mahatma Gandhi). Inglisekeelsed raamatupealkirjad ja organisatsioonide nimed esinevad kursiivis ilma jutumärkideta (nt *Essays on Zen-Buddhism*, *Pali Text Society*).

LATINISEERITUD VÕÕRSÕNADE LIGIKAUDSED HÄÄLDAMISJUHISED

Rahvusvahelises teaduslikus transliteratsioonis kirjutatud **sanskriti-** ja **paalikeelsete** sõnade hääldamisel eesti keeles tuleb silmas pidada järgmisi reegleid:

horisontaalkriips vokaalimärgi kohal tähistab pikka vokaali: *ā, ī* ja *ū* häälduvad nagu **aa, ii** ja **uu**;

e ja *o* häälduvad alati pikalt nagu **ee** ja **oo**;

r ja *l* on vokaalid ja häälduvad ligikaudu nagu **ri** ja **li**;

palataalid *c, j* ja *ś* häälduvad nagu **tš, dž** ja **š**;

palataalne *ñ* hääldub nagu **nj**;

y hääldub nagu **j**;

h konsonandi järel aspireerib konsonanti ja ei hääldu omaette häälikuna;

ḥ sõna lõpus hääldub tugeva hõngushäälikuna nagu **hh**;

tähemärkidega *t, d, n* ja *ṣ* tähistatakse retrofleksseid konsonante ja need häälduvad nagu vastavad konsonandid eesti keeles, kuid keeletipp tõstetakse tahapoole vastu suulage;

ṅ esineb ainult velaarsete sulghäälikute ees ja hääldub nagu **ng**;

m̐ hääldus sõltub talle järgneva konsonandi hääldusest ja on **m** huulhäälikute, **n** hammashäälikute, **nj** palataalide ja **ng** velaaride ees.

Hanyu pinyin'i latinisatsioonis kirjutatud **hiinakeelsete** sõnade hääldamisel eesti keeles tuleb silmas pidada järgmisi reegleid:

g, b, d häälduvad nagu **k, p, t**;

k, p, t häälduvad nagu **kh, ph, th**;

z, c, s häälduvad nagu **ts, tsh, s**;

zh, ch, sh, r häälduvad nagu **tš, tšh, š, ž**;

j, q, x häälduvad nagu **tsj, tshj, hsj**;

w hääldub nagu lühike **u**;

y hääldub nagu **j**;

ao hääldub nagu **au**;

e hääldub nagu **õ**, v.a ühendites *ei, ie, ye*, kus see hääldub nagu **e**;

i hääldub vokaali ees nagu **j, z, c, s, zh, ch, sh** ja *r* järel nagu **õ** ning kõikide ülejäänud konsonantide järel nagu **i**;

ian ja *yan* häälduvad nagu **jen**;

ong hääldub nagu **ung**;
u hääldub *j, q, x* ja *y* järel nagu **ü**.

Jaapanikeelsetes sõnades Hepburni latinisatsioonis
ch hääldub nagu **tš**;
j hääldub nagu **dž**;
z hääldub nagu **dz**;
w hääldub nagu lühike **u**;
y hääldub nagu **j**.

LÜHENDID

Keelte lühendid

hn – hiina keel
hnd – hindi keel
ingl – inglise keel
jp – jaapani keel
kr – kreeka keel
pl – paali keel
pn – pandžabi keel
skr – sanskriti keel
tb – tiibeti keel

Muud lühendid

at – aastatuhat
e – ehk
e.m.a – enne meie ajaarvamist
jm – ja muud
jms – ju muu seesugune
jne – ja nii edasi
jt – ja teised
km – kilomeeter
m – meeter
m.a.j – meie ajaarvamise järgi
nn – niinimetatud
nt – näiteks
pt – peatükk
saj – sajand
sh – sealhulgas
s.o – see on
s.t – see tähendab
surn – surnud
u – umbes
v – või
v.a – välja arvatud
vms – või muu selline
vt – vaata





ÕPETUSTE KULGEMINE AJAS JA RUUMIS

Sissejuhatav artikkel

Leksikonis käsitletavate mõttesuundade, mõttevoolude ehk õpetuste põhiosa on tekkinud kahes kultuuripiirkonnas: Indias ja Hiinas. India õpetustest vaatleme sissejuhatuses hinduismi, džainismi ja budismi; Hiina õpetustest konfutsianismi ja taoismi. Kummagi kultuuripiirkonna mõttelugu ei piirdu loomulikult ainult nende õpetustega, kuid ajalooliselt oli muude mõttesuundade kujunemine ja arenemine suuremal või vähemal määral nendest mõjutatud.

Indiast ja Hiinast levisid mõned õpetused (budism, konfutsianism ja taoism, vähemal määral ka hinduism) teistesse maadesse. Jaapanis ja Tiibetis tekkinud mõttesuunad (*šintoism ja *bön) ei ole algkujul mujale levinud, kuid ajaloo kulus sattusid need ise kas India või Hiina või mõlema mõjutuste alla. Huvitaval kombel ei ole Hiina mõte mingit või vähemalt märgatavat mõju avaldanud Indias, Indias tekkinud budismil oli aga väga suur mõju Hiinale ja Hiina kaudu ka teistele Ida-Aasia maadele.

Kui me arvestame ka india budismi vahetut mõju Sise- ja Kagu-Aasiale, siis võib öelda, et budistlik kultuur sidus teatud ajalooperioodil üheks tervikuks kogu Lõuna-, Sise- ja Ida-Aasia. See ongi põhjus, miks leksikonis on kõige rohkem budismi käsitlevaid artikleid.

Budism tekkis Indias aga alles siis, kui hulk religioosseid, filosoofilisi, ühiskondlikke ja muid ideid oli seal juba sajandeid toiminud. Neid kõiki võib ja saab paigutada ühe ühisnimetaja alla – hinduism.

HINDUISM

tähendab laiemas mõttes India ühiskonnakorraldust, religiooni ja kultuuri üldse, kitsamas mõttes aga *veedadest alguse saanud, *brahmanismiga jätkunud ning pärast seda budismi ja džainismi mõjul muundunud traditsioonide kogumit viimasel paaril aastatuhandel.

Termin 'hinduism' võeti kasutusele 19. saj esimesel poolel Euroopas. Termin algpäritolu on seotud *Induse (*Sindhu*) jõega ning selle piirkonna rahva ja kultuuriga. *Sindhu* pärsiakeelne versioon on *Hindu*, millega hakati tähistama indialasi ja Indiat (*Hindustān*) üldse ning selle põhjal loodi ka mõiste 'hinduism'. Hinduistid ise tähistavad oma tra-



ditsiooni enamasti sanskritikeelse terminiga *sanātana dharma* – ‘kestev *seadmus’.

Hinduismi varajast perioodi u 1500–800 e.m.a nimetatakse veedade ajastuks, mis viitab selle alustekstidele. Veedasad peetakse tänapäevalgi pühadeks, kuigi nende tegelik mõju ja tähendus hinduismis on võrreldes varasemaga tunduvalt vähenenud.

Veedade religioon oli polüteistlik ja selle mütoloogia sarnanes teiste muistsete indoeuroopa rahvaste, eriti iraanlaste mütoloogiaga. Üldiselt arvatakse, et veedade religiooni kandjateks olid aarjalased, kes tungisid Indiasse mitme lainena alates II at keskelt e.m.a. Mõned tänapäeva India teadlased arvavad aga, et nii veedade religioon kui ka aarjalased olid põliselt India päritolu. Viimane sedastus asetaks hinduismi tekkimise palju varajasemasse aega ning siis hõlmaks hinduism ka *Induse kultuuri aegseid ideid ja uskumusi.

Kuid ka vastupidisel juhul võis veedade religioon saada mõjutusi enne seda India pinnal eksisteerinud draviidide religioonist, millest paraku ei ole kirjalikke mälestisi. Hilisemad religioossed arusaamad ning mütoloogia on juba segu aarjalaste ja draviidide traditsioonidest.

Veedade perioodile järgnes u 800 e.m.a *brahmanism, mis on oma nime saanud *braahmanite keskse osa järgi kultuses ja ühiskondlikus elus. Seoses budismi ja džainismi esilekerkimisega I at teisel poolel e.m.a kaotas brahmanism endise mõjujõu, eriti oli see märgatav *Ašoka valitsemisajal 3. saj e.m.a ja Kušaanide impeeriumis esimestel sajanditel m.a.j.

Hinduismi uus tõus algas Guptade valitsemisajal 4.–6. saj. Järgnevatel sajanditel kujunes hinduism põhijoontes niisuguseks, nagu me seda tänapäeval tunneme. Kõige olulisemateks pühadeks raamatuteks said *puraanad ja eeposed, *jumalatest tõusid esile *Šiva ja *Višnu ning mõjukaks sai **bhakti* suund.

Kui pärast muslimite vallutusi 8.–13. saj kadus budism Indiast täielikult, jäi hinduism põhiliseks omamaiseks religiooniks. Kuigi muslimid püüdsid pidevalt ka “paganlikku” hinduismi välja juurida, ei õnnestunud see neil ning Briti kolonisatsiooni all (mis sai alguse 17. saj lõpu vallutustest) tugevnes hinduism taas. Üheks soodustavaks teguriks oli asjaolu, et Briti võimud tegid koostööd hinduistidest maha- ja ülemklassidega.

Kuigi 1950 välja kuulutatud India Vabariik on rõhutatult ilmalik ja suhtub võrdselt kõikidesse religioonidesse, on hinduismi mõju iseseisvas Indias endiselt suur.

Veedade-aegne hinduism oli eelkõige karjakasvatajate ja põlluharjate religioon, mille keskmes olid ohvritalitused ja jumalate ülistamine hümnide laulmisega. Brahmanismi perioodil ohverduste tähtsus isegi suurenes, kuna sellele anti kosmiline mõõde ja tähendus: usuti, et kogu universum ja maailmakord püsib tänu õigesti sooritatud ohverdustele. Samal ajal hakkas kujunema filosoofiline mõtlemine, mis suhtus kriitiliselt veedade autoriteeti.

Uut mõtlemistüüpi esindasid eeskätt *upanišadid. Hilisemat brahmanismi-järgset hinduismi on aga üldse raske nimetada ühtseks religiooniks, sest see hõlmab väga erinevaid suundi ja koolkondi. Kõikide nende põhilisteks ühistunnusteks on veedade (formaalne) austamine ning *teo (skr *karma*) ja *teovilja (skr *karmaphala*) seaduse ja ümbersünni õpetuste tunnistamine.

Veedade pühadus on samas üsna nominaalne ja tänapäeva hinduism veedasid eriti ei aktsepteeri. Samuti tõlgendavad hinduismi eri suunad veedasid üsna erinevalt nii nagu ka teo ja teovilja ning ümbersünni mõisteid.

Sajandite jooksul kujunes hinduismis kõrgelt arenenud filosoofia, mida esindavad klassikalised *kuus koolkonda ehk *daršanat, samuti kirjandus, mille väljapaistvaimateks teosteks on eeposed *«Mahābhārata» ja *«Rāmājana». Hinduismi peamiseks sihiks on *vabanemine (skr *mokṣa*) ja selleni jõudmisel on põhikontseptsiooniks individuaalse surematu hinge *aatmani ühinemine jumaliku absoluudi *brahmaniga. Selleni püütakse jõuda mitmesuguste vaimsete harjutuste abil, millest tuntumad on *pühendumine ja *jooga. Hinduistide traditsiooniline elukorraldus on seotud nelja *seisuse ja *nelja elusihiga.

DŽAINISM

tekkis 6.–5. saj e.m.a brahmanistliku kultuuri rüpes, kuid kujunes tegelikult sellest eraldiseisvaks ja sellele isegi vastanduvaks õpetuseks. Kui arvestada neid suuri muutusi, mida hinduism on oma pika ajaloo vältel läbi teinud, ja selle erinevaid suundi ning budismi vahepealset kadumist Indiast, siis võib džainismi pidada vanimaks järjepidevaks ja suhteliselt ühtsena säilinud religiooniks Indias. Samas ei ole džainismi järgijate arv kunagi olnud suur.

Euroopas kasutusele võetud nimetus 'džainism' on moodustatud sanskriti verbijuure *ji* ('võitma') tuletisest *jaina*. Džainismi sanskritikeelseks omanimetuseks on *jinadharm* ('võitja seadmus') mis viitab vaimse võidule maise üle. Džainism tekkis enam-vähem üheaegselt

budismiga I at keskel e.m.a, mis oli Indias üldse vaimselt väga elavaks ja loovaks ajajärguks.

Õpetuse rajajaks oli *Mahāvīra. Džainismi allikad peavad Mahāvīrat aga juba varem olemas olnud traditsiooni reformijaks ning paigutavad õpetuse tekke mütoloogilisse minevikku, loetledes 23 enne teda elanud suurt õpetajat e *tirthankarat. Tegelikult oli ilmselt vaid Mahāvīrale vahetult eelnenud 23. tirthankara *Pārśva ajalooline isik.

Džainism on jagunenud kaheks suunaks, mille liikmeid nimetatakse *švetambarateks ja *digambarateks. Nende põhiliseks erinevuseks on erinev lähenemine küsimustele, kas *mungad tohiavad kanda rõivaid ja kas naised võivad jõuda vabanemiseni või mitte. Švetambara suund on leebem; selle mungad kannavad valgeid rõivaid ja nad usuvad, et ka naised võivad jõuda vabanemiseni. Digambara suund on rangem; selle mungad ei kanna üldse rõivaid ja nende tõekspidamiste järgi ei saa naised jõuda vabanemiseni. Digambara suund kujunes Tšandragupta Maurja valitsemisajal (3. saj e.m.a) puhkenud näljahäda eest Gangesse kallastelt lõunasse (tänapäeva Karnataka osariigi aladele) välja rännanud džainistidest. Hiljem, 5. saj ei nõustunud digambarad ka ühisel suurkogul heaks kiidetud džainismi kaanoniga, pidades seda liialt hälbivaks algsest õpetusest.

Alates 12. saj ei ole džainismi mungad enam rändaskeedid, vaid elavad põhiliselt paiksetes *kloostrites. Muslimite sissetung Põhja-Indiasse tõi kaasa švetambarate mõningase allakäigu. Tänapäeval on švetambaratel siiski laialdasem kloostrite võrgustik ja tegusam ilmalike organisatsioon kui digambaratel.

Nii nagu budismis, puudub ka džainismis loova jumala mõiste ning vaimne tee kulgeb tirthankarade eeskuju järgides. Džainismi põhieesmärgiks on *hinge (skr *jīva*) vabastamine sinna kogunenud teoviljast. Iga hing suudab vabaneda, sest on loomult puhas. Džainismi mungad järgivad *viit suurt tötust ning munkade asketism on tihti üsna äärmuslik. Neile on oluline paastumine, mille abil nad loodavad saada üle *ihadest. Kuigi džainismis on põhirõhk munklusel, ühendab nii munki kui ka ilmalikke *vägivaldsusetuse järgimine, kuid mungad rakendavad seda rangemalt ja järjekindlamalt.

Vägivaldsusetuse aluseks on *kaastundlik suhtumine kõikidesse elusolenditesse ning džainism nõuab oma järgijatelt ka vegetariaanlust. Äärmuslikumad džainistid ei söö isegi taimede juuri ega juurvilju, kuna see tähendab kogu taimede hävitamist. Samuti ei liigu nad väljas ega söö pimedal ajal, et mitte ühelegi putukale peale astuda või

mõnda neist kogemata alla neelata. Nad kannavad suu ja nina ees sidet, et mitte ühtegi pisiolendit juhuslikult sisse hingata.

Paljud džainistide perekonnad on läbi ajaloo olnud kaupmehed ja tegutsevad äri alal ka tänapäeval. Üheks põhjuseks on, et see tegevusala annab kõige vähem võimalusi hävitada elusolendeid, kuna näiteks põldu harides tehakse seda paratamatult.

BUDISM

tekkis 6.–5. saj e.m.a *Šākjamuni õpetuse mõjul. Jõudnud 35 aastaselt *virgumiseni, sai ta Buddhaks, hakkas õpetama ja lõi oma *koguduse, mille liikmeid kutsutakse bhikšudeks e *kerjasmunkadeks. Buddhajärgsetel sajanditel levis budism kiiresti kogu Indias ja mujal Lõuna-Aasias. Alates 1. saj e.m.a kandus budism (eriti *mahajaana kujul) ka Sise- ja Ida-Aasiasse ning kujunes esimeseks nn maailmareligiooniks. 19.–20. saj hakkas budism levima ka Läänes (Euroopas, Ameerikas, Venemaal jm) ning on praegu üks kiiremini kasvava järgijate hulgaga religioon maailmas.

Termin 'budism' on Lääne päritolu ning võeti kasutusele 19. saj esimesel poolel Euroopa õpetlasringkondades sanskriti keelest laenatud sõna *bauddha* vastena. Mõlemad on tuletatud Šākjamuni üldkasutatavast õpetajanimest Buddha, mis tähendab 'Virgunu'. Traditsioonilistes budistlikes maades nimetatakse Buddha õpetust dharmaks e seadmuks, *buddhadharmaks või ka lihtsalt Buddha õpetuseks (skr *buddhaśāsana*).

Budism tekkis India kultuuris tollal eksisteerinud paljude mõtte-suundade (brahmanism, *adžiivaka jt) kontekstis. Buddha õppis aastaid *erakutest rändõpetlaste juures, enne kui jõudis oma arusaamiseni tõest.

Budismi põhiseisukohad on esitatud tema esimest jutlust kajastavas tekstis *«Seadmuseratta käimapanemine». Selles on esikohal *kesktee õpetus, mis väidab, et elus tuleb vältida *äärmusi. Kesktee õpetust saab teostada õilsa *kaheksaosalise tee abil. Samas jutluses räägitakse ka *neljast õilsast tõest – nendeks on tõde *kannatusest, tõde kannatuse põhjusest, tõde kannatuse lakkamisest ja tõde kannatuse lakkamisele viivast teest. Ilmselt upanišadide õpetusest võeti üle *sansaara ja *nirvaana mõisted. Esimene tähendab olendite kannatust põhjustavate meeleseisundite keerist ja sellega seotud olemasoluviisi, teine aga nende vaibumist, kannatusest vabanemist. Nirvaana mõiste tähistab *teadvuse kõrgeimat seisundit, kuhu jõutakse kaheksaosalise tee

kaudu. Upanišadidest võeti üle ka teo ja teovilja mõisted. Termin seadmus (skr *dharma*) hakkas tähendama budismi õpetust edasiandvaid tekste ja nende põhjal toimivat kultuuri.

Kogu edaspidist budistliku mõtte arengut ning ülirikkalikku kirjan- dust ja mütoloo- giat võib vaadelda nende põhiseisukohtade arenduse ja laiendusena. Šākjamuni järgijatest kujunes kogudus, mille liikmed loobusid ilmalikust elust ning hakkasid kerjasmunkadeks ja -nunnadeks. Juba Buddha eluajal kujunes välja ka ilmalik järgijas- ja toetajas- kond, kuhu kuulusid eeskätt jõukad linnakodanikud, tollane majan- duslik ja poliitiline eliit, kes toetasid kogudust majanduslikult, kuid järgisid ka igapäevaelus Šākjamuni õpetust. Budismi pühakirjas nime- tatakse mitmeid neist nimepidi (nt Magadha kuningas Bimbisāra, rikas kaupmees *Anāthapindada ja kurtisaan Āmrapāli).

Buddha õpetas suuliselt ja tema õpetust anti algul samuti edasi suu- liselt. Juba esimestel sajanditel peale Buddha *parinirvaanat, hakka- sid *Buddha sõna erinevate versioonide ning tõlgenduste põhjal kju- nema koolkonnad, mida on teada vähemalt 18. Buddha jutlused ning munga- ja nunnakoguduste elureeglid kanoniseeriti *budismi suurko- gudel, mida poole tuhande aasta jooksul toimus neli.

2. saj e.m.a hakati budistlikke tekste kirja panema. Esimeseks kir- japandud tekstiks oli tõenäoliselt **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*. Selle järel kirjutati üles ka **Tripitāka* e «Kolmikkorv».

Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra mõjul hakkas tugevnema uus, universaalsem ja vabameelsem suund budismis, mida selle poolda- jad ise nimetasid mahajaanaks e suureks sõidukiks. Mahajaana pool- dajad leidsid, et Buddha sõna ei saa olla muutumatu dogma, mida pimesi korrata, vaid et see peab olema arenev ja avatud uutele tõlgen- dusvõimalustele. Mahajaanale vastuseisvaid konservatiivseid kool- kondi hakati nimetama *hinajaanaks ehk väikeseks sõidukiks. Maha- jaana pooldajad löid järjest juurde uusi pühakirjatekste – *mahajaana suutraid. I at jooksul levis budism peamiselt mahajaana kujul paljudes Aasia maades, teisenedes oma eripäradega rahvuslikeks suundadeks ja koolkondadeks.

Ühelt poolt assimileeris budism kohalikke religioone ja õpetusi, saa- des neilt mõjutusi, teiselt poolt mõjutas neid ka ise. Nii võib rääkida hiina budismist, jaapani budismist, tiibeti budismist jne. Lõuna- ja Kagu-Aasia maades levis peamiselt hinajaana, millest tänaseks on säi- linud ainult *theravaada koolkond.

Kõik budismi suunad tunnistavad õpetuse alustõdesid ja pühakirju, mis täielikult tõlgiti hiina ja tiibeti keelde, osaliselt ka mõnda teise Sise-

Aasia keelde. Sanskritikeelsed pühakirjakogud ei ole originaalkeeles täielikult säilinud. Nepalis on *üheksa seadmuseõpetuse nime all tuntud kogumik, mis hõlmab olulisemaid sanskritikeelseid mahajaana suutraid. Sanskritikeelseid suutraid on leitud ka mujal, üheks viimaseks on 1999 *Potala raamatukogust leitud *Vimalakīrtinirdeśa-sūtra. Theravaada tunnistab pühakirjana paalikeelset *Tipiṭaka't.

Budismi kõrgeaeg ja suurim levik Indias kestis I at keskpaigani, millest alates hakkas see tugevneva hinduismi survele pikkamööda hääbuma. Kesk- ja Põhja-India suured kloosterülikoolid *Nālandā, Vikramaśīla jt toimised oluliste rahvusvaheliste kultuuri- ja hariduskeskustena edasi kuni 12. saj lõpuni, mil Indiasse tunginud muslimitest türklased need hävitasid. I at teisel poolel tekkis Indias veel üks budismi suund, *vadžrajaana ehk teemantsõiduk, mille raames tekkisid oma kanoonilised pühakirjad *tantrad. Vadžrajaana sai hiljem domineerivaks suunaks tiibeti budismis.

19. saj algas budismi uurimine ja tundmaõppimine Läänes ning eriti 20. saj teisest poolest alates on budism üha jõudsamalt levinud ka religiooni ja eluõpetusena. Tagasisidena on nn lääne budismi ja budismi teadusliku uurimise e budoloogia mõju vallandanud budismi uuendamis- ja reformiliikumised Aasia traditsioonilistes budistlikes maades.

Paljud Lääne teadlased ja humanistid on leidnud budismis kokkupuutepunkte moodsa teadusliku ja humanistliku maailmavaatega ning näinud budismis õpetust ja maailmavaadet, mis oluliselt rikastab moodsat tsivilisatsiooni. Albert Einstein on budismi kohta öelnud: "Budismil on tunnusjooni, tänu millele ta võib saada tuleviku kosmiliseks religiooniks: ta on ületanud isikulise jumala, ta väldib dogmasid ja teoloogiat, ta hõlmab nii looduslikku kui ka vaimset ning ta põhineb religioosel elamusel kui tähendusrikkal tervikul, mis tõuseb esile kõikide asjade, nii vaimsete kui ka looduslike, kogemisest."

Hiina õpetustest on kesksemad mõnes mõttes üsna vastandlikud konfutsianism ja taoism.

KONFUTSIANISM

on Hiina pikaageisim ja mõjukaim õpetus ning riiklik ideoloogia, mis hakkas kujunema 6.–5. saj e.m.a *Konfutsiuse õpetuse mõjul. Konfutsiusele oli Hiinas eelnenud juba ligi tuhandeaastane kirjakultuuri ja kõrgreligiooni traditsioon. Nii nagu Buddha ja Mahāvīra õpetused Indias tekkisid sealse varasema brahmanismi kultuuritraditsiooni

rüpes, kuid hakkasid paljuski sellele vastanduma, nii tekkis ka Konfutsiuse õpetus Hiinas Shang-Yini ja Zhou kultuuritraditsiooni sees, kuid tõlgendas varasemaid seisukohti uutmoodi, inimkeskses ja humanistlikus võtmes.

Termin 'konfutsianism' on Lääne päritolu ning tuletatud selle rajaja Konfutsiuse (Kong Fuzi) nimest. Konfutsianismi omanimetuseks hiina keeles on *ruxue* või *rujiao* – 'õpetlaste õpetus'. Kuigi konfutsianism on põhiliselt Hiina rahvuslik ideoloogia, kandus see Hiina kultuuri levikuga ka naabermaadesse ning avaldas suurt mõju Jaapani, Korea, Vietnami ja Taiwani kultuurile.

Konfutsius elas ja õpetas ajastul, mil Hiinas oli palju omavahel võistlevaid riike ning muistne kombestik, mis põhines *taeva ja *taevaalust valitseva kuninga ehk *taevapoja autoriteedil, sattus vastuollu valitseva poliitilise tegelikkusega. Konfutsius rõhutas küll oma õpetuse tuginemist muistsele pärimusele ja kirjasõnale, kuid tõlgendas seda ometi teisiti, seades kesksele kohale inimese suhted iseene, ühiskonna, riigi ja taevaga. *Inimlikkus saigi Konfutsiuse õpetuse keskseks mõisteks: inimeseks olemise väärtusi ja kohustusi kirjeldas ta ideaalse inimtüübi *õilsa kaudu.

Konfutsius võttis esimesena Hiina mõtteloos kasutusele *kulu (hn *dao*) kui üleüldist korda ning asjade loomulikku käiku tähistava mõiste. Tema õpetuses olid inimese kõrval kesksel kohal ühiskond ja riik. Konfutsiuse nägemuse järgi on ühiskond ideaalselt korraldatud siis, kui kogu taevaalune, s.t Hiina, kuulub ühe valitseja ehk taevapoja alla, kuid see ei sekku ühiskonna kulgu. Inimesed peavad elama *kommete ja eetiliste põhimõtete najal. Nad peavad olema kuulekad õilsatele ametnikele, kes juhivad riiki ja rahvast leebelt, rakendades mitte niivõrd karistusi, kuivõrd eeskujut.

Inimliku eetika, riigi ja ühiskonna ülesehitus algab perekonnast, *pojalikkuse ja vennalikkuse kasvatamisest.

Konfutsiusele järgnenud sajanditel tekkis Hiinas palju õpetusi, mis otsisid vastuseid samadele küsimustele: mis on inimene, mis on inimese koht ühiskonnas ja riigis ning missugune peaks olema ideaalne riik. Koolkondade ja mõttesuundade rohkuse järgi hakati seda aega hiljem nimetama *saja koolkonna ajastuks. Mitmed toonased koolkonnad (taoism, *moism, *legism jt) suhtusid Konfutsiuse õpetuse kriitiliselt, pidades seda liiga elitaarseks, mis hoolivat ainult õilsatest ja suhtuvat halvustavalt *lihtinimestesse. Konfutsiuse järgijadki ei olnud ühel meelel ning jagunesid mitmesse koolkonda.

Lühiajalises Qini keisririigis (221–207 e.m.a) püüti konfutsianismi julmade repressioonidega täielikult välja juurida, kuna selles nähti totalitaarse riigikorra potentsiaalset õnnestajat, kuid see ei õnnestunud. Hani ajastul (206 e.m.a – 220 m.a.) taastus konfutsianism, see kanoniseeriti ning sellest sai Hiina riigi põhiline ideoloogia. Koostati konfutsianismi baastekstide kanoonilised redaktsioonid, millest olulisemad on *«Vesteid ja vestlusi», **Mengzi*, *«Pojalikkuse raamat» ja *«Kommete ülestähendused». Viimane koos nelja muistse, kuid konfutsianismi vaimus toimetatud ja kommenteeritud raamatuga (*«Muutuste raamat», *«Kirjade raamat», *«Laulude raamat» ja *«Kevaded-sügised») koondati *«Viisraamatusse», mille laiendatud variandiks on *«Kolmteistraamat». Songi ajastul (960–1279) lisandus omaette kaanonina *«Neliraamat», mis sisaldab «Vesteid ja vestlusi», *Mengzi*, ning *«Keskmise tavalise» ja *«Suure õpetuse.» Kanooniliste tekstide õppimine sai riiklikult sanktsioneeritud Hiina klassikalise hariduse põhiosaks. Riigiametisse pääsesid ainult need, kes suutsid sooritada eksamid, kus kontrolliti klassikute põhjalikku tundmist. Loodi ka konfutsianistlik kultus oma rituaalidega.

Konfutsianismis kui riigiõpetuses on Konfutsiuse ja Mengzi eetika ühendatud *legistliku seadusriigi idee ja administratsiooni põhimõtetega. Riiki käsitletakse patriarhaalse perekonnamudeli alusel, mille peaks on keiser – taevapoeg. Temast kõrgem on ainult taevas. Keiser valitseb *taevatahte alusel, kuid ise maapealsete asjade kulgu otseselt ei sekku. Tema nimel valitsevad riiki haritud ametnikud, kellele rahvas peab kuuletuma, olles seeläbi kuulekas ka keisrile ja taevale. Kõige olulisem voorus on pojalikkus: lapsed on pojalikud vanematele, rahvas ametnikele, ametnikud keisrile, keiser taevale. Nõnda kulgeb ideaalis kõik kosmilise korra kohaselt, mida väljendab mõiste *suur ühtsus.

Konfutsianism jäi küll läbi erinevate dünastiate Hiina ideoloogiliseks alustalaks, kuid kaotas I at mõnevõrra oma mõjuvõimu budismi jõudsa leviku tõttu. II at algul võib aga märgata konfutsianismi taassündi ja uuenemist. Eriti Songi ajastul (960–1279) kerkis esile terve plejaad silmapaistvaid õpetlasi, kes reformisid konfutsianismi. Nendest tuntuim oli *Zhu Xi. Reformitud konfutsianismi nimetatakse tänapäeval ka *neokonfutsianismiks ja selles on tegelikult lõimunud konfutsianism, taoism ja budism. Hiinas sai isegi tavaks hakata rääkima *kolmest õpetusest kui ühest tervikust: iga inimene peaks mingil määral järgima neid kõiki. Konfutsianism kehtis Hiina riigi ametliku ideoloogiana kuni 20. saj alguseni. Selle mõju on täheldatav tänapäevani,

kuigi Mao Zedongi ajal püüti seda jõhkramalt välja juurida kui teisi õpetusi.

TAOISM

on konfutsianismi kõrval teine Hiina mõjukaim õpetus või pigem õpetuste, kultuste ja religioosete institutsioonide kompleks, mis kujunes välja meie ajaarvamise alguseks sõdivate riikide ajastu (475–221 e.m.a) mõttesuundade ning Hiina rahvausundite ja šamanistlike traditsioonide baasil. Taoismi vahetut rajajat või rajajaid ei ole võimalik nimetada, sest see on kujunenud erinevatest üksteisest sõltumatutest allikatest. Tihti peetakse selleks *«Daodejingi» väidetavat autorit *Laozid, kuid isegi kui selline isik on kunagi elanud, ei ole tal midagi tegemist hilisema mütologiseeritud Laoziga. Taoismi kui religioosse kultuse juured ulatuvad tõenäoliselt eelajaloolisse aega.

Termin 'taoism' on Lääne päritolu ning tuletatud taoismi kesksest mõistest *dao* – 'kulg'. Ka taoismi nimetus hiina keeles – *daojia* või *daojiao* – tähendab 'kulgemise õpetust', esimene koolkonna ja mõttesuuna, teine religiooni tähenduses.

Taoismi üheks allikaks on Hiina sõdivate riikide ajastu õpetused, mida Hani ajastu (206 e.m.a – 220 m.a.j) ajaloolased käsitlesid ühtse *dao* koolkonnana (hn *daojia*). Selle tuntuimad esindajad on *Yang Zhu, *Zhuangzi ja legendaarne *Laozi neile omistatud tekstidega. Neid kõiki ühendab loomuliku loodusliku kulu ülimald pidamine, mida inimene peaks järgima. Kulgemiseni jõudnud inimest nimetatakse *õndsaks.

Varajasi taoiste ühendab ka kriitika konfutsianistide ja legistide aadressil, kelle riigile ja ühiskonnale keskendunud õpetusi peetakse inimese ja universumi loomulikku kulgu ahistavateks. Olulisteks taoismi mõisteteks on loomulikkus (hn *ziran*) ja *toimimatus (hn *wuwei*), mis iseloomustavad nii kulgu kui ka õndsat.

Taoismi teisteks allikateks on eriti Lõuna-Hiinast pärit looduslähedased šamanistlikud traditsioonid ja rahvalikud kultused. Samuti on selle eelkäijateks sõdivate riikide ajastul tekkinud loodusfilosoofia mõttesuunad, mida Hani ajastu ajaloolased nimetavad *yin*'i ja *yang*'i koolkonnaks. Taoismi mõjutas ka *«Muutuste raamat», mille juured ulatuvad muistsesse ennustamiskunsti.

Taoism kui sünkretistlik õpetus ja institutsionaalne religioon hakkas kujunema meie ajaarvamise algul. Zhuangzi ja Laozi õpetuste ning loodusfilosoofia baasil kujunes surematuse kultus ja usk *surematu-

tesse (hn *xian*), kes olevat selleni jõudnud *meeleharjutuste, paastu ja kindlate rohtude manustamise abil. Surematuse rohtude otsingul tekkis taoistlik alkeemia, mis avaldas suurt mõju hiina traditsioonilise meditsiini ja loodusteaduste arengule. Meie ajaarvamise esimesel sajanditel kujunes budismi mõjul välja taoismi institutsionaalne struktuur kirikliku organisatsiooni, vaimulikkonna, kloostriüsteemi ja pühakirjaga **Daozang*.

Samal ajal kujunesid välja ka taoismi poliitilis-religioossed sektid ja koolkonnad, mis mõnikord koondasid keisrivõimu vastu üsna suuri sõjajõude (nt kollaste turbanite ülestõus 2. saj lõpus, mis tõi kaasa Hani riigi hävingu), ning taoistlik panteon suure hulga hierarhiliselt paiknevate jumalatega. Laozist saab ülijumal Lao Jun, kulgemise kehastus. 1.–2. saj formuleeriti esimene ja seniajani mõjukaim taoistlik vaimulik hierarhia eesotsas taevaste õpetajatega (hn *tianshi*). Seda tiitlit antakse tänapäevani ühes kindlas Zhangi suguvõsas edasi isalt pojale. Hiljem tekkis taoismis ka teisi sekte ja hierarhiaid.

4. saj algas taoismi pühakirjakogu *Daozang* koostamine, mis viidi lõpule alles Mingi ajastul (1368–1644). See sisaldab u 1500 teksti. 7. saj hakkas budismi mõjul kujunema taoistlik munklus ja kloostrikorraldus. Songi ajastul tugevnes Hiinas religioosne sünkretism ja hakati rääkima kolmest õpetusest (hn *sanjiao*), mis hõlmab konfutsianismi, taoismi ja budismi.

Taoism on avaldanud suurt mõju hiina klassikalisele kunstile, muusikale ja kirjandusele, eriti luulele. Koos hiina kultuuri levikuga kandus taoism ka Koreasse ja Jaapanisse, kus sulandas endasse kohalikke uskumusi ja kultusi.



A

aagama (skr, pl *āgama* 'tulemine, saabumine'; tb *lung*; hn *ahan* 阿含; jp *agon*) 1. Budismis **Sūtrapīṭaka*'sse kuuluvate **Buddha* jutluste e **suutrate* kogude nimetus. A-t mõistetakse kui edasiantud **Buddha* sõna, mis on budismi tekstitraditsiooni kõige autoriteetsem osa. Kokku on viis a. kogumikku: «Pikkade õpetussõnade kogu» (skr *dīrgha-āgama*), «Keskmiste õpetussõnade kogu» (skr *madhyama-āgama*), «Ühendatud õpetussõnade kogu» (skr *saṃyukta-āgama*), «Üks-rohkem õpetussõnade kogu» (skr *ekottara-āgama*) ja «Väikeste õpetussõnade kogu» (skr *kṣudraka-āgama*). Budismi leviku kõrgperioodil Indias oli ilmselt käibel mitmeid üksteisest mõnevõrra erinevaid a. kogumikke. Tänapäeval on tervikuna säilinud ainult **theravaada* koolkonna paalikeelne kogumik **Suttapīṭaka*, kus a-id nimetatakse **nikaajadeks*: **Dīgha-nikāya*, **Majjhima-nikāya*, **Saṃyutta-nikāya*, **Aṅguttara-nikāya* ja **Khuddaka-nikāya*. Hiinakeelses budistlikus kaanonis on esindatud neli esimest **sanskriti* keelest tõlgitud a-t. Viimase sajandi jooksul on Sise-Aasiast leitud peamiselt **sarvastivaada* koolkonna sanskritikeelsete a-te fragmente, mis mõnevõrra erinevad nii paali nikaajadest kui ka a. hiinakeelsetest tõlgetest.

2. Hinduismis u 8. saj loodud **šivaismi* **tantrate* kogumike nimetus, mille tekst on sageli esitatud dialoogi vormis **Šiva* ja tema naise **Pārvatī* vahel.

3. Džainismi kanooniliste tekstide kogu nimetus.

aarja (skr *ārya*; pl *ariya* 'õilis'; tb *'phags pa*; hn *sheng* 聖; jp *shō*), algupäraselt II at lõpus e.m.a Indiasse tunginud indoeuroopa rändhõimude omanimetus (aarjalased). Aja jooksul sõna tähendus teiseses, hakates märkima vanaindia ühiskonna eliiti kuuluvaid kõrgemaid **seisuseid*. Hinduismis ja budismis on a. eelkõige **õilsa* kui kõrgelt väärtustatud isiku, teksti, õpetuse vms epiteet. Näiteks asub a. sageli suurte **bodhisattvate* või õpetlaste nimede ees, nagu Aarja-Avalokitešvara (skr *ārya-avalokiteśvara*), Aarja-Asanga (skr *ārya-asaṅga*). Budismis on tuntud ka **neli õilsat tõde* (skr *caturāryasatyāni*), *õilis* **kaheksaosaline tee* (skr *ārya-aṣṭāṅgikamārga*) ja isiksusetüüp **õilis isiksus* (skr *āryapudgala*).

Ingl *superior, noble, wise*.

aasana (skr, pl *āsana* 'istumine, iste'; tb *khri*; hn *zuo* 座; jp *za*), **joogi* istumisasend. Kõige tuntum on lootosasend (skr *padma-āsana*), mille puhul on jalad ristamisi nii, et labajalad toetuvad reitele. Budismis

tähendab a. ka *buddha või *bodhisattva istet e trooni, mida ikonoograafias kujutatakse sageli suure lootoseõiena. Valitseja või õpetaja istet nimetatakse Indias sageli löviistmeks e lövitrooniks (skr *siṃha-āsana*).

Ingl *posture, seat, throne*.

aatman (skr *ātman*; pl *attā* 'ise'), *brahmanismis inimese muutumatu ja püsiv *hing, tema kõrgeim mina, mis on *brahmani avaldumiseks üksikisikus. Budismis ei peeta a-t püsivaks ega tõeliseks. Vt ka ise.

Ingl *ātman, self, soul*.

Abhidhammapiṭaka vt *Abhidharmapiṭaka*

abhidharma (skr; pl *abhidhamma* 'seadmuste kohta, seadmuste üle'; tb *chos mngon pa*; hn *apidamo* 阿毘達磨; jp *abidatsuma*), budismis käsitlus *seadmustest, seadmusi kui budismi põhimõisteid süstematiseerivad ja nende tähendust selgitavad tekstid. A. kujunes *aagama *suutrate olulist mõisteaparaati korrastava süsteemina u 3.–2. saj e.m.a. A. tekstid koondati budismi pühakirja omaette kogumikuks **Abhidharmapiṭaka*'ks. Erinevate koolkondade a-d tõenäoliselt erinesid mõnevõrra üksteisest. Tervikuna on säilinud ainult *theravaada koolkonna paalikeelne *Abhidhammapiṭaka*. Hiljem loodi mitmeid mittekanoonilisi a. tekste, nagu *Vasubandhu **Abhidharmakośa* ja *Asanga **Abhidharmasamuccaya*. A. hõlmab seadmuste loetelusid e *maatrikaid, nende klassifikatsioone ja definitsioone. A. süsteemis jaotatakse kõik seadmused kahte ossa: *kokkupandud ja *kokkupandamatud seadmused. Esimesse kuuluvad kõik põhjuslikud seadmused, mis hoiavad käigus *sansaarat. Kokkupandud seadmuste arv on eri süsteemides erinev. *Sarvastivaada a. kirjeldab 72 seadmust, *joo-gatšaara 100, theravaada erinevad tekstid 170 või 202. A-s grupeeritakse seadmusi mitmel viisil. Tuntuim on jaotus viide kuhja, mida tõlgendatakse kui *isiksuse koostisosasid. Kokkupandud seadmusi iseloomustab kolm tunnust: *püsitus, *kannatus ja *isetus. Kokkupandamatuks seadmuseks on *nirvaana, mõnes süsteemis veel ka *ilmaruum.

Abhidharmakośa (skr 'abhidharma varamu'; tb *chos mngon pa'i mdzod*; hn *apidamo jushe lun* 阿毘達磨俱舍論; jp *abidatsuma kusha ron*), *Vasubandhu teos, tuntumaid sanskritikeelseid mittekanoonilisi *abhidharma tekste. A. koosneb kahest osast: värsivormis põhitekstist «Abhidharma varamu salmid» (skr *abhidharmakośa-kārikās*) ja

Vasubandhu enda koostatud proosakommentaari «Abhidharma varamu seletused» (skr *abhidharmakośa-bhāṣya*). Värssides esitatakse abhidharma õpetus *vaibhaašika koolkonna seisukohalt, kommentaarid aga esindavad *sautraantikad.

Abhidharmapiṭaka (skr; pl *abhidhammapiṭaka* 'abhidharma korv'; tb *chos mngon pa'i sde snod*; hn *lunzang* 論藏; jp *ronzō*), **Tripitaka* kolmas osa, mis sisaldab *abhidharma õpetusi. A. tekstide aluseks on *seadmuste nimekirjad e *maatrikad, mida hakati looma juba Buddha eluajal või varsti pärast tema *parinirvaanat *suutrates esitatu süstematiseerimiseks ja meelespidamiseks. Aja jooksul lisandusid maatrikatele pikemad seletused, mille põhjal koostati abhidharma tekstid. Täielikult on säilinud *theravaada koolkonna paalikeelne *Abhidhammapiṭaka*, mis koosneb seitsmest raamatust. «Seadmuste grupid» (pl *dharmasaṅgani*) esitab seadmuste klassifikatsiooni ja seda võib pidada vanimaks psühholoogiatraktaadiks inimkonna ajaloos. «Lahtiseadmine» (pl *vibhaṅga*) jätkab esimeses raamatus käsitletud mõistete ja terminite seletamist. «Vestlus ürgollustest» (pl *dhātukathā*) on 14 peatükist koosnev küsimustel ja vastustel põhinev käsitlus *ürgollustest. «Isiksusetüpoloogia» (pl *puggalapaññāti*) esitab isiksuste klassifikatsiooni, mille aluseks on meeleseisundid või käitumisviisid. «Vaidlusobjektid» (pl *kathāvatthu*) käsitleb filosoofilisi probleeme, mille üle vaidlesid erinevad budistlikud koolkonnad. «Paarid» (pl *yamaka*) on 10 peatükist koosnev tekst, milles paarisküsimuste abil selgitatakse budismi põhitõid. «Suhted» (pl *paṭṭhāna*) analüüsib nähtustevahelisi seoseid ja põhjuslikkust. Sanskriti keeles loodud *sarvastivaada koolkonna A. on säilinud ainult hiina- ja tiibetikeelses tõlkes. Ka see koosneb seitsmest raamatust, mis aga ei lange täiesti kokku theravaada A-ga. Need on: «Vestlused» (skr *saṅgītiparyāya*), «Dharmade kuhjad» (skr *dharmaskandha*), «Seletuste traktaat» (skr *prajñaptiśāstra*), «Ürgolluste kogu» (skr *dhātukāya*), «Teadvuse kogu» (skr *vijñānakāya*), «Esitlused» (skr *prakaraṇapāda*) ja «Teadmise püstitused» (skr *jñānaprasthāna*).

Abhidharmasamuccaya (skr 'abhidharma kokkuvõte'; tb *chos mngon pa kun las btus pa*; hn *dasheng apidamoji lun* 大乘阿毘達磨集論; jp *daijō abidatsumashū ron*), *Asanga proosateos, milles antakse *abhidharma käsitlus *mahajaana seisukohalt. Nagu teistes abhidharma tekstides, esitatakse ka selles *seadmuste süstemaatiline analüüs, kuid rõhuasetus on nende *omaoleku *tühjusel.

abhijñā (skr; pl *abhiññā* 'teadmise kohta, teadmise üle'; tb *mngon par shes pa*; hn *shentong* 神通; jp *jinzū*), budismis 'selge teadmine,' mis tähendab *buddhade, *bodhisattvate ja *arhatite ebatavalisi võimeid. Erinevates tekstides leidub erinevaid *a*-de loetelusid, kuid enamasti räägitakse kuuest *a*-st. Esimest viit nimetatakse maisteks *a*-deks, milleni jõutakse *keskendumise ja süvenenud *mõtluse abil. Need on kättesaadavad ka teiste õpetuste järgijatele. Maised *a*-d on 'taevane silm' (selgeltnägemine), 'taevane kõrv' (võime kuulata seda, mida kaugel räägitakse), 'teiste meele teadmine' (võime lugeda teiste mõtteid ja meelestatust), 'eelmiste elude mäletamine' ja *imevõimed. Kuues, '*meelemürkide kadu,' on ülemaine *a*. ja selleni jõutakse ainult budismis tuntud *analüüsiva vaatluse abil.

Ingl *higher knowledge, supernatural knowledge, supernormal knowledge.*

Abhirati (skr 'rahulolu, nauding'; tb *mngon dga'*; hn *abiluoti guo* 阿比羅提國; jp *abiradai goku*), *mahajaana mütoloogias *Akšobhja *buddhavāli, mis asub meie maailmasüsteemist idas. A-t mainitakse **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra's*, *«Lootossuutras» ja **Gaṇḍavyūha-sūtra's*, kuid selle täielik kirjeldus leidub *Akṣobhya-tathāgata-vyūha's*. A. kujutab endast omalaadset utopiat, millele on iseloomulik kõige ühtlustatus: seal pole mägesid, orge ega kive, kõik puud on ühekõrgused ning kõik inimesed ühtviisi õnnelikud, pahedeta ega kannata haiguste käes.

Abhisamayālaṅkāra (skr 'selge arusaamise kaunistus'; tb *mngon par rtogs pa'i rgyan*; hn *xianguan zhuangyan lun* 現觀莊嚴論; jp *genkan shōgon ron*), *Asanga loodud kuid *Maitrejale omistatud värsskommentaar «Kahekümneviietuhandelisele ületava mõistmise suutrale» (vt *ületava mõistmise suutrad). A. tekst koosneb kaheksast peatükist, milles *joogatsaara koolkonna seisukohalt käsitletakse *ületava mõistmise õpetuse tähtsamaid aspekte, eeskätt *teadvuse kõrgeima seisundi erinevaid tasemeid ja väljundeid ning selleni jõudmise teid.

abhiṣeka vt pühitsemine

ācārya (skr 'juhataja, teenäitaja'; tb *slop dpon*; hn *asheli* 阿闍梨; jp *ajari*), India õpetustes *õpetaja tiitel. Koos budismiga levis ā. tiitel ka teistesse maadesse, tähistades eelkõige õpetajat-munka, kes juhendab noviitse.

adhiṣṭhāna (skr; pl *adhiṣṭhāna* 'alus, asupaik, püsi, õnnistamine'; tb *byin gyis brlabs pa*; hn *zhuchi* 住持; jp *jūji*), budismis termin, mis tähendab algupäraselt õpetussõna, teksti, võrdpilti vms, millel põhineb *buddha, *bodhisattva või *arhati üks või teine väide. *Mahajaana suutrates tähendab *a.* enamasti buddha või bodhisattva õnnistust, mille väel madalamal tasemel isik tegutseb või õpetab. Mõnikord tõlgendatakse *a*-t ka kui buddha või bodhisattva imeväge. Sellest tulenevalt võib *a.* tähendada ka kõrgema isiku õnnistusest tulenevat otsustavust või enesekindlust.

Ingl *foundation, determination, resolution.*

ādibuddha vt ürgbuddha

Ādigranth (pn 'alusraamat'), *sikhismi püha raamat, mis sisaldab sikhi õpetajate ligi 6000 hümnit. *Ā.* on sikhi pühamutes keskseks austusobjektiks ja selle austamine on samaväärne elava õpetaja austamisega. *Ā.* tähtsusest kõnelevad ka mitmed sikhide kombed; nt pärast lapse sündi viiakse ta **gurdvārā*'sse, kus avatakse *Ā.* ja lapsele antakse nimi; pulmatseremoonia ajal peavad pruut ja peigmees tegema neli ringi ümber *Ā.* ning laulma hümnit. Raamatu algversiooni koostas 1604 sikhide viies guru Ardžun, kes koondas sellesse oma eelkäijate hümnid ning lisas ka enda omi, samuti valiku hinduistlike ja islami poetide (eelkõige Kabīri) pühenduslaule. 1704 lisas kümnes guru Gobind Singh üheksanda guru Tegh Bahaduri ja enda hümnit. Gobind teatas, et pärast teda sikhidele uusi gurusid ei tule ja *Ā*-st saab nende õpetaja. *Ā.* ja üldse *sikhismi olulisim kirjutis on *Japji*, mille pani kirja sikhi religiooni rajaja Gurū Nānak (1469–1539). Hümnid on muusikaliselt seotud raagadega ja neid lauldakse pandžabi või hindi keeles.

Aditi, jumalanna india mütoloogias. Esineb «Rigveedas» jumalate (skr *āditya*) emana. *A.* kuju on mitmetahuline ja mõistatuslik: ta on nii taevas kui ka allilm, isa ja poeg, jumalate ema ja kõik jumalad kokku; ta on veedade jumal-looja ja jumalate isa Dakša tütar, kuid samas on Dakša temast sündinud. Seda on tõlgendatud ka kui abstraktsete mõistete personifikatsiooni ja lõpmatuse väljendust.

Adžantā (*Ajanṭā*), varajasemaid budistlikke koobaskloostreid, asub Indias tänapäeva Mahārāštra osariigis. 32 koobassaalist koosnev kompleks rajati ning oli kasutusel 2. saj e.m.a kuni 7. saj m.a.j. Ehitamise aja järgi jagunevad koopad kahte gruppi: varasemad, mis olid rajatud pühapaikadena (*tšaitja), *stuupaga keskel, ning hilise-

mad, munkade pidevaks elukohaks ehitatud *vihaarad, kus leidub rikkalikult *mahajaanast mõjutatud budistliku kunsti näiteid. Eriti kuulsad on A. seinamaalingud, mis kujutavad stseene *džaatakatest, kuid ka tolleaegse India olustikupilte. Need võivad olla budistliku kunsti varaseimad säilinud mälestised. A. koobastemplid ja -vihaarad rajati enamasti budistliku *koguduse ilmalike toetajate annetuste toel, mida tunnistavad *praakritites raidkirjad nende juures.

adžiivaka (skr *ājīvaka* v *ājīvika* 'eluviiis'), Buddha-aegne (I at keskpaik e.m.a) *šramanate e rändõpetlaste koolkond Indias, mille rajajaks peetakse Gošāla Maskarīputrat (pl Makkhali Gosāla, surn u 488 e.m.a). Teateid a. kohta leidub ainult budismi ja džainismi allikates, kust pärineb ka koolkonna nimetus, mis vihjab sellele, et a. järgijad teenisid muu hulgas oma tegevusega (õpetamise, ennustamise jms) ka elatist (skr *ājīva*). A. õpetustes domineerisid ettemääratuse ja saatuse ideed, mille kohaselt inimese elus sooritatud teod ei mõjuta eriti tema saatust ja rändamist elust ellu, mis on ette määratud. Ometi tegelesid paljud a. pooldajad askeesiga nagu džainistidki, uskudes, et see kiirendab lõplikku *vabanemist ja jõudmist rahu seisundisse. A. koolkond hääbus põhiliselt 3. saj e.m.a, kuid Lõuna-Indias kestis see kuni 14. saj-ni.

Adžnjāta Kaundinja (skr *ajñāta kaundinya*; pl *aññāta koṇḍañña*), *Šākjamuni õpilane. *«Seadmuseratta käimapanemises» tõstab Buddha teda esile kui esimest, kes mõistis tema kuulutatu mõtet. Seega võib teda pidada budistliku *koguduse e *sangha esimeseks liikmeks.

advaita (skr 'mittekaheesus'), ka advaita-vedaanta, hinduismi õpetus, *vedaanta üks alakoolkond. A. järgi on *brahman ja *aatman üks ja sama. *Vabanemiseni jõutakse siis, kui seda samasust on mõistetud. A. järgi on olemas üksainus *jumal, kes on kõige looja. Inimkeha on vaid ajutine vangla, millesse *hing on laskunud. A. esimene süstematiseerija oli Gaudapāda (7. saj) ning lõpliku kuju andis sellele *Šankara (8.–9. saj).

Agni (skr 'tuli'), india mütoloogias tulejumal, *veedade tähtsamaid *jumalaid. A. on ohvritule personifikatsioon ning sellisena inimeste ja jumalate vahendaja. Teda kujutatakse punasena, kolme- või seitsmekeeliselisena, kolmejalalise ja seitsmekäeliselisena, tulekeelte sarnaste juustega. A-l on kaks palet: leebe ja raevukas. «Rigveedas» samastatakse teda vahel Rudraga, kelle hiljem asendas *Šiva. Tänapäeva

Indias ei ole A-l oma kindlat järgijaskonda, kuid teda kummardatakse endiselt kui üht paljudest hinduismi jumalatest.

agonshū (jp 阿含宗 'aagama koolkond'), ka Agon Shu, jaapani uusbudistlik koolkond, mille rajas 1971 Seiyu Kiriya (1921–). Koolkond väidab, et tugineb Buddha algupärastele õpetustele, mida esindavad *aagama (jp *agon*) suutrad; sellest ka koolkonna nimetus. Kiriya õpetuse järgi on kõik halb inimeste ja ühiskonna elus põhjustatud halbadeast *teoviljadest, mida võimendavad surnute vaimud. Sellest vabanemiseks ja vaimseks puhastumiseks tuleb lugeda aagamat, palvetada ning tegelda rangete *meeleharjutustega. A-s on oluline ka *Kannoni e *Avalokitešvara austamine. A. rituaalis on kesksel kohal iga aasta 11. veebruaril *Kyōtos toimuv suur tuletseremoonia, kus vaimude halvast mõjust vabanemiseks põletatakse puutahvlitele kirjutatud palveid. A. on Jaapanis toetanud ka tiibeti budismi levikut.

ahinsa vt vägivaldsusetus

ai vt armastus

Ajalooramat vt Kirjade raamat

Ajaloo ülestähendused (hn *shiji* 史記), Hiina varaseim, 1. saj algul e.m.a Sima Qiani (145– u 90 e.m.a) koostatud entsüklopeedilis-biograafiline ajaloo teos. Enam kui poolest miljonist kirjamärgist koosnev tekst hõlmab kogu Hiina tollase ajaloo alates müütilistest valitsejatest kuni teose kirjutamise ajani, s.o Hani dünastia valitsemisaja (206 e.m.a – 220 m.a.j) esimese pooleni, samuti varajase Hani aegse Hiina ja selle naabermaade kirjeldusi, tähtsate isikute sugupuud ja elulugusid ning kronoloogilisi tabeleid. A. koosneb viiest raamatust ja kokku 130 peatükist. Esimene raamat, «Põhilised ülestähendused» (hn *benji*), sisaldab dünastiate ja valitsejate kroonikaid kogu tollal tuntud Hiina ajaloo kohta. Teise, «Tabelid» (hn *biao*), on koondatud kronoloogilised tabelid kogu Ida-Zhou (841–221 e.m.a), Qini (221–206 e.m.a) ja varajase Hani ajastu kuningate, vürstide ja suurnike ning nende suguvõsade kohta; see on Hiina vanema ajaloo dateerimise üheks tähtsamaks allikaks. Kolmas, «Kirjad» (hn *shu*), kirjeldab Hani keisririigi ja naaberlade ajalugu, geograafiat, rahvaid, kombeid jne. Neljandast, «Suguvõsad» (hn *shijia*), leiame Vana-Hiina mõjukate aristokraatlike suguvõsade (sh *Konfutsiuse) sugupuud ja nende tähtsamate esindajate elulood. Viies ja viimane, «Elulood» (hn *liezhuan*), sisaldab ajaloos tuntud isikute – õpetlaste, riigimeeste, rändurite jt – elulugusid ja vägitegude kirjeldusi. Teose viimane pea-

tükk esitab Sima Qiani lõppsõna ja hinnangud. A. sai Hiinas ajalookirjanduse näidistekstiks, mida jäljendasid hilisemad kroonikad. Järgnevate dünastiate ajaloolased on sellele kirjutanud hulgaliselt kommentaare.

Ingl *Historical Records*.

ajīva (skr 'mittehing, elutu, hingetu'), üks kahest džainismi põhimõistest (teine on *hing). A. alla kuuluvad universumi kõik elutud nähtused. Neid iseloomustab võimetus tajuda, kuid nad võivad olla nii materiaalsed kui ka mittemateriaalsed. Viimaste hulka kuuluvad aeg ja ruum.

akaaša vt ilmaruum

Akaniṣṭha (skr *akaniṣṭha*; pl *akanittha*; sõna tähendus on ebaselge; tb 'og *min*; hn *sejiujing tian* 色究竟天; jp *shikikuyō ten*), budismi mütoloogias üks paljudest **brahmaloka* taevastest, *kujude valla kõrgeim taevas. **Tipiṭaka's* räägitakse *Šākjamuni viibimisest A-s sügavas keskendumis seisundis. Jumal *Šakra loodab järgmises elus sündida A-s. A. kohal asuvad *kujudeta valla taevad. *Vadžrajaana mütoloogias peetakse A-t kohati kõrgeimaks taevaks, mis asub kujudeta valla kohal ja kus asub *ürgbuddha. Mõne vadžrajaana allika järgi viibis ka Šākjamuni enne sellesse maailma tulekut A-s, mitte *Tuṣitas nagu budismi mütoloogias üldiselt väidetakse.

Akṣobhja (skr *akṣobhya* 'häirimatu'; tb *mi 'khrugs pa*; hn *achu* 阿闍; jp *ashuku*), *mahajaana ja *vadžrajaana mütoloogias üks *buddhadest, samuti üks viiest *dhjaanibuddhast. A. kultus tekkis ilmselt juba esimestel sajanditel e.m.a, kuna teda ja tema buddhavälja *Abhiratit mainitakse juba varajastes *mahajaana suutrates. Viie dhjaanibuddha seas on A. **tathāgata* perekonna pea. Dhjaanibuddhade *mandalas asub ta kas idas või keskel, on tumesinist värvi ning puudutab parema käega maad (skr *bhūsparśa-mudrā*). A. *pradžnja on Lotšanā ning teda esindab bodhisattva *Vadžrapāni. A. perekonda kuuluvad veel *Mandžuśrī, *Jamāntaka, Hajagrīva, Heruka, Nairātmja, Ekadžāta jt. A. maiseks ilminguks peetakse mineviku buddhat Kanakamunit.

ālayavijñāna (skr 'ait-teadvus'; tb *kun gzhi rnam par shes pa*; hn *alaye shi* 阿賴耶識; jp *araya shiki*), *mahajaana filosoofia põhimõisteid, eriti oluline *joogatsaara koolkonnas. Ā. kontseptsioon on esitatud peamiselt kahes *mahajaana suutras, **Samdhinirmocana-sūtra's*

ja **Laṅkāvatāra-sūtra's*, samuti *Asanga teoses **Mahāyāna-saṃgraha*. Ā. teooria on *abhidharma viie *isiksuse koostisosa hulka kuuluva 'teadvusekogumi' (skr *vijñānaskandha*) käsitluse edasiarendus. Asanga määratleb seda kolmeosalisena: *meel (skr *citta*), meeleorgan (skr *manas*) ja *teadvus (skr *vijñāna*). Esimest neist mõistab ta kui *ā*-t, mis sisaldab 'kõige oleva seemneid' (skr *sarvabījaka*) ja on põhjuslikult sõltuv *tegudest. Meelt kui 'teadvuse aita' peetakse teadvuse kõige sügavamaks kihiks, *manas*'t individuaalselt toimivaks minateadvuseks ning *vijñāna*'t kõige pindmisemaks, kuue *võime kaudu vastuvõetava informatsiooni esmase analüüsi ja mõtestamise tase-meks. Tegudest sõltuv olemasolu on mõistetav *ā*. projektsioonina. Nõnda on *ā*. seotud joogatšaara teise põhimõistega, milleks on **cittamātra* e 'pelkmeel'. Kuna *ā*-s on olemas seemned ka *vabanemiseks e *nirvaanaks, mis tähendab *buddhasust, siis samastatakse see *Laṅkāvatāra-sūtras* **tathāgatagarbha* mõistega. Tänapäeval on *ā*-t tõlgendatud C. G. Jungi psühhoanalüüsist pärit kollektiivse alateadvuse teooria kaudu. Semiootiline lähenemine võimaldab *ā*-t mõista *kultuuri mõiste kaudu: iga *olend sünnib teatud kultuuri ja saab kultuurist impulsse, mis arendavad välja tema individuaalse teadvuse. Oma tegevuse kaudu jätab ta omakorda kultuuri teatud märgilised jäljed, mis seal edasi toimivad.

Ingl *home consciousness, store consciousness, storehouse consciousness.*

Amarāvati, kunagine budismi keskus ja pühapaik Kagu-Indias, tänapäeva Andhra Pradeshi osariigis Krishna jõe äärses Gunturi maakonnas. A. kompleksi rajamine algas 2. saj e.m.a, kuid suurima õitsenguni jõudis see Andhrat valitsenud Šātavāhana dünastia ajal (1.–4. saj), mil rajati keskne suur *stuupa. India sakraalarhitektuurile tüüpilist rikkalikult skulptuuride ja bareljeefidega kaunistatud kuplikujulist peastuupat ümbritses hulk väiksemaid; samuti asusid seal munkade eluruumid, väitlussaalid ja muud ehitised. A. kompleksi suurejoonelist väljaehitamist soodustas tema asukoht tollase Andhra pealinna Dhānjakataka (*Dhānyakaṭaka*) vahetus läheduses. Šātavāhana dünastia ajal ja järgnevatel sajanditel oli A. oluliseks *mahaajaana keskuseks Lōuna-Indias, säilitades oma tähtsuse kuni 14. saj. Tõenäoliselt on A. seotud ka *vadžrajaana kujunemisega, kuna selle traditsiooni kohaselt kuulutas Buddha seal **Kālacakra-tantra*'t. Tänapäeval ei ole A. ehitised säilinud. Suur osa arheoloogilistel väljakaevamistel leitud kunstimälestisi asub maailma erinevates muuseumides.

Ambedkar, Bhimrao Ramji (1891–1956), India ühiskonnategelane, justiitsminister (1947–1951), India Vabariigi konstitutsiooni põhiauto-reid. A. oli sünnilt *seisusteväline, kuid sai tänu Baroda maharaadža toetusele hea hariduse Ameerikas ja Euroopas. Temast sai seisuste-väliste õiguste eest võitlemise juht. Kuna hinduismis säilis alavää-ristav suhtumine nendesse ka pärast India iseseisvumist, astus A. 1956 koos 200 000 seisustevälisega avalikul tseremoonial budismi. Sellega pani ta aluse seisusteväliste budismi pöördumisele Indias, mis toimub tänapäevani.

Amitābha (skr 'mõõtmatu valgus'; tb *a mi tā bha*, 'od *dpag med*; hn *amituo* 阿彌陀; jp *amida*), tuntud ka nime all Amitājus (skr *amitāyus* 'mõõtmatu elu'), *mahajaana ja *vadžrajaana mütoloogias *buddha, samuti üks viiest *dhjaanibuddhast. Peamine A-ga seotud kanooni-line tekst on **Sukhāvativyūha-sūtra*. Enne buddhaks saamist olevat A. olnud *bodhisattva Dharmākara, kes palju aegkondi tagasi andnud töotuse luua täiuslik *buddhavāli, kus kõik kannatavad olendid, kes usuvad A-sse, võiksid sündida puhaste ja täiuslikena. Peale buddhaks saamist ta lõi selle buddhavälja, mille nimeks sai Önnemaa (**Sukhāvati*) ning hakkas seda valitsema. Teises A-ga seotud tekstis, *Amitāyurdhyāna-sūtra*'s, kirjeldatakse kuutkümnet keskendumis-viisi, mille abil on võimalik jõuda A. buddhaväljale. A. kultus tekkis tõenäoliselt meie ajaarvamise algul Indias, millest annavad tunnis-tust mitmed varajased *mahajaana suutrad, samuti *Nāgārdžuna ja *Asanga teosed ning Hiina rännumeeste teated. Hiljem levis A. kul-tus eriti Jaapanis, kus teda tuntakse Amida nime all ja usutakse, et **nembutsu* pidev kordamine aitab sündida Önnemaal. Viie dhjaani-buddha seas on A. lootose perekonna pea. Dhjaanibuddhade *man-dalas asub ta läänes, on punast värvi, istub mõtluspoosis (skr *dhyā-namudrā*) paabulinnutroonil, hoides käes almustekaussi. Tema **pradžnja* on Pāndaravāsinī ja teda esindab *bodhisattva *Avalokite-švara. Maailma ilmus ta *Šākjamunina. A. kultuse vadžrajaana vorm on levinud Tiibetis ja teistes tiibeti budismi maades; tema maiseks kehastuseks peetakse *pantšen-laamat.

Amitājus vt Amitābha

Amoghasiddhi (skr 'vääramatult sihilejõudnu'; tb *don yod grub pa*; hn *bukongchengjiu* 不空成就; jp *fukūjōshū*), *mahajaana ja *vadžra-jaana mütoloogias *buddha, samuti üks viiest *dhjaanibuddhast, karma perekonna pea. Dhjaanibuddhade *mandalas asub A. põhjas, ta on rohelist värvi, tema parem käsi, mis on rinna kõrgusel, sümbol-

liseerib kartmatust (skr *abhayamudrā*). Tema *pradžnja on *Tārā ning teda esindab *bodhisattva Višvapāni. Maailma ilmub A. tuleviku buddha *Maitrejana.

amrita (skr *amṛta* 'surematus'), india mütoloogias surematuse eliksiir. Mütoloogilise seletuse järgi olevat a. tekkinud sellest, kui *jumalad ja *asurad piimaookeani kloppisid, kuid jumalad said a. endale ning see põhjustas jumalate ja asurate vahelise tüli. «Rigveedas» samastatakse a. *soomaga. *Sikhismis nimetatakse a-ks rituaalset jooki, mida antakse pühitsetule juua sikhi kogukonda **khālsā*'sse vastuvõtmise märgiks.

analüüsiv vaatlus (skr *vipaśyanā*; pl *vipassanā*; tb *lhag mthong*; hn *guan* 觀; jp *kan*), budismis üks kahest kõige tähtsamast *meeleharjutusest, teine on *meelerahu (skr *samatha*). A. seisneb *mõtluse objekti täielikus ja igakülgses uurimises ning mõistuslikus analüüsis, mis avab objekti olemuse. A. viib harjutaja selle mõistmiseni, et kõiki *kokkupandud *seadmusi iseloomustab kolm tunnust: *püsitus, *isetus ja *kannatus. *Mahajaanas rõhutatakse seadmuste analüüsi *tühjuse (skr *sūnyatā*) mõiste baasil. A. kaudu jõutakse ülemaise teadmise (kuues **abhijñā*), *mõistmise ja *vabanemiseni. Mõnes budismi meeleharjutussüsteemis peetakse meelerahu a-le eelnevaks harjutuseks. Teistes, eriti **chan*'is, käsitletakse aga mõlemat kui ühe ja sama meeleharjutuse kaht teineteisest lahutamatu aspekti.

Ingl *insight, contemplation, discerning*.

Ānanda, *Šākyamuni üks peamisi õpilasi. Ā. oli Buddha onupoeg ja teener, kes astus *koguduse liikmeks juba teisel aastal pärast Buddha *virgumist. Kuna ta oli kõige kauem Buddhaga koos viibinud ja tema õpetust kuulanud õpilane, siis olevat ta esimesel *budismi suurkogul *Rādžagrihas kandnud ette kõik, mida Buddha oli õpetanud. See sai aluseks kanoonilisele **Sūtrapiṭakale*. Ā. kui vahendaja osalusele budismi tekstiloomes viitab *suutrate tüüpiline algus „Nõnda olen ma kuulnud...“.

Anāthapindada (skr *anāthapiṇḍada*; pl *anāthapiṇḍika* 'vaeste toitja'), budismi pärimuses rikas kaupmees *Šrāvastis, pärisnimega Sudatta, kes pöördus budismi juba esimesel kohtumisel *Buddhaga ja oli tema peamisi ilmalikke järgijaid. A. toetas heldelt Buddha *kogudust. Ta andis tema käsutusse oma aia *Džeta metsas (skr *jetavana*), kus Buddha tihti viibis ning õpetas. A. suri enne Buddhat ja olevat seejärel sündinud taevas.

Anāthapindika vt Anāthapindada

anātman vt isetus

anattā vt isetus

Angkor Vat, 12. saj pärinev hinduistlik-budistlik tempelikompleks muistse Khmeri riigi pealinnas tänapäeva Kambodžas. Sel ajal domineeris seal *mahajaana budism ja *Avalokitešvara kultus, mis oli läbi põimunud hinduistlike jumalate *Šiva ja *Višnu kultusega. Koos kujundasid need poliitilis-religioosse ideoloogia, mille keskmes oli devaraadža e jumaliku kuninga kultus. Devaraadžat peeti üheaegselt nii Avalokitešvara, Šiva kui ka Višnu kehastuseks. Devaraadža kultuse kulminatsiooniks oli Džajavarman VII valitsemisaeg (1181–1218), mil A-i kõrvale rajati uus tempelikompleks Angkor Thom põlistamaks jumal-kuninga ülevust. Seda sümboliseerib eriti Bayoni tempel, mille 52 torni on kaunistatud Avalokitešvarana kujutatud kuninga nelja suunda vaatavate 3–4,5 m kõrguste reljeef-portreedega.

Aṅguttara-nikāya (pl 'üks-rohkem õpetussõnade kogu'), **Suttapiṭaka* neljas kogumik, vastab sanskritikeelsele *Ekottara-āgama*'le. See koosneb 11 osast, kusjuures iga osa sisaldab arutlusi nähtuste üle, mis koosnevad antud osa järjekorranumbrile vastavast arvust elementidest. Nt sisaldab A. neljas osa käsitluse *neljast õilsast tõest. Teine osa sisaldab muu hulgas arutluse kaht liiki rumalatest ja kaht liiki tarkadest: rumal on nii see, kes kannab koormat, mis ei kuulu temale, kui ka too, kes väldib koormat, mis kuulub temale; tark aga on nii see, kes väldib koormat, mis ei kuulu temale, kui ka too, kes kannab koormat, mis kuulub temale. A. omapärane koostamisviis peegeldab muistsete indialaste kalduvust süstematiseerimisele formaalsete tunnuste alusel. Erinevate jaotuste alusel on A-s kas 2198, 2308 või 9577 suutrat.

ānimitta vt märgitus

anitya vt püsitus

annetamine (skr, pl *dāna*; tb *sbyin pa*; hn *bushi* 布施; jp *fuse*), ka heldus, budismis toiming ja helde meelesisund, mis tähendab valmisolekut anda teiste hüveks ära kõik, mis inimesel on. A-se abil saab *pälvimusi ja see võimaldab üle saada isekusest. Maades, kus on levinud *theravaada budism, peetakse *munkadele ja *nunnadele annetamist

eriti heaks võimaluseks pälvimusi koguda. *Mahajaanas kuulub a. kuue või kümne *ületava toimingu hulka. Vt ka ületav annetamine. Ingl *giving, almsgiving, donation, offering, generosity, liberality.*

antarābhava vt vahepealsus

anupaśyanā vt järele vaatamine

Anurādhapura, Sri Lanka ajalooline pealinn 4.–11. saj, asub praegusest pealinnast Colombost 250 km põhja pool. Seal on saare kuulsaimad budistlikud mälestised, Mahāvihāra, Abhayagiri ja Jetavana kloostriid ning templikompleksid, mis olid omal ajal budistliku maailma suurimateks ehitisteks. Seal kasvab ka väidetavalt esialgselt *Bodh-gayā *bodhipuust toodud võrsest istutatud bodhipuu. 11. saj algul jäeti A. kui pealinn maha sagedaste sõdade tõttu Lōuna-Indiaga, kuid see jäi oluliseks budismi keskuseks veel mitmeks sajandiks. Tänapäeval on paljud sealsed mälestised välja kaevatud ja konserveeritud ning A. on taas tunnustatud kui budismi pühapaik ja palverändude sihtkoht.

anuttarā samyaksambodhi vt ülim täielik virgumine

anuttarayogatantra (skr 'ülim joogatantra'; tb *rnal 'byor bla na med pa'i rgyud*), *vadžrajaanas *tantra tekstide ja neile vastavate *meeleharjutuste neljase jaotuse kõrgeim klass **kriyatantra*, **caryātantra* ja **yogatantra* kõrval. A-d esitavad juhatusi kõrgemal tasemel kujutamisharjutusteks. Tiibeti traditsioonis on a-d jaotatud kolmeks klassiks, milleks on ema-, isa- ja kahesuseta tantrad. *Ningma traditsioonis nimetatakse esimest kolme tantraklassi välisteks tantrateks, a-id aga sisemisteks, mis jagunevad taas kolmeks: *mahāyoga*, *anuyoga* ja *atiyoga*. A. alla kuuluvad sellised tuntud tantrad nagu **Hevajra-tantra*, **Guhyasamāja-tantra* ja **Kālacakra-tantra*.

apsara (skr *apsara* 'vees liikuja'), india mütoloogias naisjumaluste liik, kes elavad nii taevas kui ka maa peal, eriti veekogudes, mägedes ja mujal looduses, olles nõnda nümfide ja näkkide analoogiks. Taevased a-d on *gandharvade naised, kuid nad lõbustavad ka *jumalaid ja teisi taevaolendeid. Maapealseid a-id peetakse ohtlikeks, sest nad võivad armumängudega hullutada ja hukutada inimesi. A-d võivad muuta oma välimust, aga enamasti kujutatakse neid kaunite ja rikkalikult ehitud noorte naistena.

ārāma (skr 'aed, salu'), varajases budismis *koguduse peatuspaik vihmaperioodil.

aranjakad (skr *āraṇyaka* 'metsast pärit, metsaraamat'), *brahmanismi pühakirja *śruti alajaotus. Vormiliselt kuuluvad a. *braahmanate juurde, kuid on neist uuemad ja sisult rohkem seotud *upanišadidega. Viimaseid peetaksegi a-te edasiarendusteks. A-de ja upanišadide kogumikud kannavad samu pealkirju, nagu *Aitareya*, *Taittirīya*, *Kauśītaki*, *Kaṭha* jt. A-te nimetus tuleneb ilmselt sellest, et need olid ette nähtud metsaerakutena elavatele mõttetarkadele, kes olid majaperemehe eluperioodi juba seljataha jätnud (vt *neli elushti) ja pühendunud a-tes käsitletavate filosoofiliste probleemide üle arutlemisele ja mõtisklemisele.

Ardžuna (skr *arjuna* 'valge'), *«Mahābhārata» tegelane, kolmas Pāndava vendadest, jumal *Indra ja Pāndu naise Kuntī poeg. A. osales «Mahābhāratas» kirjeldatud suures Kurukšetra lahingus. A. ja tema sõjavankrijuhi *Krišna lahingueelne kõnelus on *«Bhagavadgītā» sisuks.

arhat (skr; pl *arahat* 'väärikas'; tb *dgra bcom pa*; hn *aluohan* 阿羅漢; jp *arakan*), budismis *teadvuse kõrgeimasse seisundisse e *nirvaanasse jõudnud inimese, sageli ka *buddha epiteet. *Hinajaanas peetakse a. seisundit isiksuse arengu ülempiiriks, *mahajaanas aga mitte, kuna seal väidetakse, et a. on jõudnud vaid *šraavakate nirvaanasse, st maailmast eraldumisse, ja peab jätkama oma teed *bodhisattvana. *Theravaada järgi peab inimene a. seisundisse jõudmiseks läbima nelja-astmelise *õilsa isiksuse tee. A-d valdavad kuut liiki selget teadmist (vt **abhijñā*). A-teks peetakse *Šākyamuni peamisi õpilasi *Ānandat, *Maudgaljājanat, *Śāriputrat jt, samuti hilisemate põlvkondade silmapaistvaid budiste.

Ārjadeva (skr *āryadeva*), 2.–3. saj India budistlik õpetlane, *Nāgārđžuna õpilane, teose «Neljasajaline» (skr *catuṣśataka*) autor, milles ta põhjendab *madhjamaka seisukohti ning lükkab ümber budistlike ja brahmanistlike oponentide kriitikat sellele. Tšandrakīrti (7. saj) kommentaaris räägitakse, et ta oli Lankā kuninga poeg, kes loobus troonist, rändas Lõuna-Indiasse ja hakkas budistiks.

armastus (hn *ai* 愛), konfutsianismis *inimlikkusega tihedalt seotud mõiste. *Konfutsius andis a. mõiste abil inimlikkuse kõige põhilise määratluse: "armastada inimest" (hn *ai ren*). See sai konfutsianistliku humanismi üheks nurgakiviks ja *õilsat iseloomusta-

vaks tunnuseks. *«Vestetes ja vestlustes» tõstetakse a. mõistet esile kui ainuõiget suhtumist teistesse: “armastad inimest / soovid elu”; “armastad / kas saad jätta hoolitsemata”. Konfutsius oli ilmselt maailma ajaloos esimene mõtleja, kes tõstis esile a. kui eetilise mõiste.
Ingl *love*.

artha vt kasu; neli elusihti

Arthaśāstra (skr *arthaśāstra* ‘kasutraktaat’), vanaindia valitsemiskunsti käsiraamat, mille autorina on teoses endas mainitud Kautiljat (skr *kautilya*, teise nimega Višnugupta, skr *viṣṇugupta*), kes arvatavasti oli Maurja dünastia kuninga Tšandragupta (4. saj e.m.a) peaminister Tšānakja, kuid ilmselt on suur osa tekstist kirjutatud siiski alles järgnevatel sajanditel kuni 2. saj m.a.j. Teose viieteistkümmes peatükis antakse praktilisi juhiseid, kuidas korraldada kuningriigi majanduslikku ja poliitilist elu. Rõhku pannakse kirjeldustele, missugused on targa kuninga (skr *rājaṛṣi*) omadused, kuidas tuleb tulemuslikult rakendada ametnike aparati, kuidas üles ehitada sõjavägi ja luuresüsteemid, kuid esitatakse ka õpetusi põllumajanduse ja muude majandusharude korraldamisest ning väärtuste jaotamisest riigis. A. propageerib pragmaatilist ja autokraatlikku riigikorraldust, peegeldades seega India riigi ja ühiskonna arengut tsentraliseeritud suurriigi ajal. A-t on võrreldud Machiavelli (1469–1521) «Vürsti» ja ka *«Shangi valitseja raamatuga».

ārūpyadhātu vt kujudeta vald

āryapudgala vt õilis isiksus

asamkhyeya (skr ‘loendamatu, kokkuarvamatu’; tb *grangs med*; hn *asengqi* 阿僧祇; jp *asōgi*), India õpetustes, eriti budismis väga suur arv, mida ei peeta siiski lõpmatuseks. *Mahajaana suutrates kasutatakse seda täiendit eelkõige siis, kui kõneldakse ajast ja ruumist, aga ka väga suurtest hulkadest (nt tolmukübemetest, *olenditest, *maailmadest, *buddhadest jms). Tihti esineb a. koos väga suurte arvudega, millega püütakse a-t mingil moel määratleda.

asaṃskṛta vt kokkupanamatu

Asanga (skr *asaṅga*, 4.–5. saj), *Gandhārast pärit India budistlik õpetlane, *joogatšaara koolkonna rajajaid. Ta olevat algul järginud *hinajaanat, kuid siis pöördunud *mahajaanasse, kuhu pööras ka oma noorema venna *Vasubandhu. Mütologiseeritud eluloo järgi olevat

ta kujustanud **bodhisattvat* ja tulevast **buddhat* **Maitrejat* ning viibinud isegi viimase juures **Tuṣita* taevas. Maitrejalt olevat ta saanud õpetusi, mida edastas oma töödes, mistõttu Maitreja on isegi märgitud mõne A-le omistatud töö autoriks. A. tähtsamad teosed on **Abhidharmasamuccaya*, **Mahāyānasamgraha* ja **Yogācārabhūmi-śāstra*. A. on samuti koostanud värsskokkuvõtteid-kommentaare **ületava mõistmise suutratele*, millest tuntumad on **Abhisamayālaṃkāra* ja **«Teemantsuutra» kommentaar «Seitsekümmend salmi»* (skr *kārikasaptati*).

āsra vt meelemürk

astmeline tee, **mahajaana* põhilisi õpetusi, mille kohaselt **bodhisattva* saab jõuda **virgumiseni* ainult aste-astmelt, rakendades erinevaid **meeleharjutusi* ja õpetusi. Virgumisel on samuti mitu astet ja **taset*. Bodhisattva tasemete alustekstiks on **Daśabhūmika-sūtra*; a-d käsitlevad **«Bodhitšarjāvatāra»* ja **Bhāvanākrama*. Tiibeti budismis tuntakse a. õpetust nimetuse **lam rim* all, selle väga tuntud õpperaamatuks on **Lam rim chen mo*. **Chan*'is ja **zen*'is järgitakse a. e 'astmelise õpetuse' (hn *jianjiao*; jp *zengyō*) kontseptsiooni peamiselt **caodong*'i (jp *sōtō*) koolkonnas ja teataval määral vastandub see **äkilise virgumise* (hn *dunwu*; jp *tongō*) õpetusele.

Ingl *gradualism, gradual way, gradual enlightenment*.

asura (skr, pl *asura* 'mittejumal'), india mütoloogias pooljumalate nimetus. Kunagi olevat a-d asunud **jumalate kombel* **Trājastriṇša* taevas, kuni selle valitseja **Indra* nad sealt minema kihutas. A-d elavad enamasti **Meru* mäe koobastes ja peavad jumalatega raevukaid võitlusi, kuigi jäävad alati kaotajateks. Tüliõunaks a-te ja jumalate vahel on müütiline puu Tšittapātāli, mille juured asuvad a-te valdustes, viljad aga küpsevad taevas. **Veedades* liigitatakse jumalaid ja a-id veel eri liiki jumalateks, hiljem muutusid a-d india mütoloogias aga deemoniteks. Budistlikus mütoloogias moodustavad a-d ühe **kuuest olemasolu valdkonnast*. **Vadžrajaanas* sümboliseerivad nad kadedust.

Ašoka (skr *aśoka*; pl *asoka*; u 273–232 e.m.a), Vana-India Magadha riigi Maurja dünastia valitseja, Bindusāra poeg ja Tšandragupta pojapoeg. A. ühendas esimesena suurema osa Indiast. Ta laskis **brahmi* ja teistes tähestikes (kharoṣṭhi, kreeka) vastavalt kohalikele keeltele ja kirjaviisidele raiuda kivisammastele suure hulga seadusi ja edikte, mis sageli ülistavad **budismi* ja keisri budismimeelsust. Oma valitsemise

kolmeteistkümnendal aastal, olles väga veriselt ja ohvriterohkelt vallutanud Kalinga riigi, olevat A. budismi mõjul loobunud edasistest vallutustest ja kuulutanud sõjad ebakõlbelisteks. Ta käis palverännakutel budismi pühapaikades, millest annavad tunnistust nendesse kohtadesse paigutatud A. sambad. A. läkitas saadikuid kuulutama budismi ka väljapoole Indiat, läänes kuni Vahemeremaadeni. Tema toetus pani aluse budismi positsiooni tugevnemisele India ühiskonnas ja selle laialdasele levimisele.

Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra (skr 'kaheksatuhandeline ülevtava mõistmise suutra'; tb *shes rab kyi pha rol tu phyin pa brgyad stong pa'i mdo*; hn *baqian song banruo boluomi jing* 八千頌般若波羅蜜經; jp *hachisen ju hannyaharami kyō*), põhiline *ületava mõistmise tsükli tekst, ilmselt esimene *mahajaana suutra, mis arvatavasti pani aluse selle tekstiüübi kujunemisele ja levikule. A. kirjalik tekst, mis meieni jõudnud kujul koosneb 32 pt, loodi tõenäoliselt juba 2.–1. saj e.m.a. A-s eristatakse erinevaid ajalisi kihistusi. Võimalik, et A. oli esimene kirjalikul kujul loodud budistlik tekst, mis sellisena põhjustas revolutsiooni teadmise edasiandmise traditsioonis nii budismis kui ka India vaimukultuuris üldse. A-s on lõike, mis ülistavad kirja pandud pühakirja ning selle lugemist, õppimist, kirjutamist ja levitamist kui ülimateid *pälvimusi põhjustavaid tegevusi, mis mõõtmaltult ületavad tavalisest ohverdamisest ja pühade säilmete kummardamisest saadavaid pälvimusi. Kirjaliku pühakirja kultuse vastandamine Buddha säilmete kultusele ongi üks A. juhtmotiive. A-s esitatakse uus lähene mine *seadmuste käsitlemisele, mis väidab, et kõiki seadmuseid iseloomustab kolm omadust: *tühjus (skr *śūnyatā*), *märgitus (skr *ānimitta*) ja eesmärgitus (skr *aprañihita*). Sellega vastandub A. õpetus teataval määral *abhidharmale, mis pidas seadmusi tegelikeks. A. avaldas tõenäoliselt mõju *madhjamaka e *šruunjavaada koolkonna kujunemisele. A-s interpreteeritakse omapäraselt *bodhisattvat kui erilist inimtüüpi, paigutades selle mõiste alla ka *šraavakad ja *prañjekabuddhad. Bodhisattvad jagatakse alatüüpideks vastavalt nende arengutasemele, alustades 'bodhisattvateele asunud isiksuses' (skr *bodhisattvayānika pudgala*). Kõrgeimaks tüübiks on bodhisattva-mahasattva. Viimase kirjeldamine ja selle alatüüpide väljatoomine on A. personaloogia keskseid teemasid. A-s on oluline ka *teadvuse kõrgeima seisundi ja seda kirjeldavate terminite käsitlemine, mis baseerub neljal põhimõistel: *ületav mõistmine (skr *prajñā-pāramitā*), *ülimatele virgumine (skr *anuttarā samyaksambodhi*), *kõikteadmine (skr *sarvajñātā*) ja *nõndasus (skr *tathatā*). A-s esineb mõiste *seadmuseihu (skr *dhar-*

makāya) elava toimiva *Buddha sõna edastava tekstikogumi tähenduses. Suutra lõpupeatükkides esitatakse lugu nooruk Sadāpraruditast, kes läbi raskuste jõuab bodhisattva Dharmodgata juurde, et viimaselt õppida ületavat mõistmist. Samuti leiab sealt *Abhirati kirjelduse. Nepali mahajaana traditsioonis kuulub A. *üheksa seadmuseõpetuse hulka. Tõlgete kaudu on A. etendanud olulist osa tiibeti ja hiina budismis.

Ingl *Perfection of Wisdom Sutra in Eight Thousand Lines, The Sutra of the Perfection of Insight in Eight Thousand Verses.*

Ašvagoša (skr *ašvagoša*, 1.–2. saj), India budistlik poet ja näitekirjanik. Tema elust on vähe andmeid, kuid ilmselt oli ta budismi pöördunud *braahman. A. loomingust on teada kaks kõrgstiili *sanskritis kirjutatud poemi: *Šākjamuni eluloost pajatav «Buddha teod» (skr *buddhacarita*) ja Buddha poolvenna Nanda budismi pöördumise teemaline *Saundarananda*. Viimasest on sanskritis säilinud ainult osa, kuid tervikuna on see olemas hiina- ja tiibetikeelses tõlkes. Samuti on A. ainult fragmentidena säilinud üheksavaatuselisele näidendi «Šāriputra lugu» (skr *śāriputra-prakaraṇa*) autor, mille sisuks on Buddha kahe tähtsama õpilase *Šāriputra ja *Maudgaljājana budismi pöördumise lugu. Hiina traditsioonis peetakse A-t ka traktaadi **Mahāyānaśraddhotpādaśāstra* autoriks, mis aga tegelikult on loodud märksa hiljem ja ilmselt juba Hiinas.

ašvinid (skr *ašvinau* 'kaks ratsurit'), *veedade mütoloogias kaksikud jumalused, kes ilmuvad enne koitu taevasse kuldsetel kaarikutel. Neid kirjeldatakse iginoortena, kiirete, kuldsete ja säravatena ning nad võivad võtta mistahes kuju. A. toovad õnne, küllust, jõudu ja tervist. Paljudes veeda hümnides ülistatakse neid kui taevaseid ravitsejaid.

Atiša (skr *atīša*, 982–1054), India-Tiibeti budistlik õpetlane. A. oli pärit Bengalist. Ta õppis *Nālandās ja mitmes teises kuulsas kloosterülikoolis, reisis seejärel Jaavale, kus kohtas oma peamist õpetajat Dharmakīrtit. Naasnud Indiasse, sai temast Vikramašila kloostri eestseisja. 1042. a rändas A. Tiibeti kuninga kutsel Tiibetisse, et aidata seal budismi levitada ja tekste tõlkida, ning jäi sinna oma elu lõpuni. Tiibetis on A. tuntud nime Džovodže (tb *jo bo rje* 'kõrgeauline isand' all. Tema osalusel tõlgiti tiibeti keelde mitmed *ületava mõistmise suutrad ja *madhjamaka koolkonna traktaadid, samuti tantristlikke tekste. A. enda tuntuim teos on «Virgumistee lamp» (skr *bodhipathap-*

radīpa; tb *byang chub lam gyi sgron me*). A. tõi Tiibetisse ka **Kālacakra-tantra* ja sellega koos uue, 60-aastastel tsüklitel põhineva ajaarvamise, mida hakati seal arvestama alates 1027. A. nimekaim õpilane Drom-tön ('*brom ston*, 1008–1064) rajas *kadami koolkonna. A-t peetakse tiibeti budismi nn teise laine kõige olulisemaks õpetajaks.

ātman vt *aatman*, ise

attā vt *aatman*, ise

aum vt *om*

auväärne (skr *āyusmat*; pl *āyusmant* 'pikaealine'), budismis *Šākjamuni õpilaste ja teiste väljapaistvate munkade epiteet. Indias ka kõrgeadlike epiteet.

avadaanad (skr *avadāna*; pl *apadāna* 'suured teod'; tb *rtogs par brjod pas sde*; hn *apotuona* 阿波陀那; jp *abadana*), rühm budistlikke tekste, mis on välja arenenud *džaatakatest. A. sisaldavad nii *Šākjamuni varasemaid sünnilugusid *bodhisattvana kui ka teiste, enamasti väljamõeldud isikute elulugusid. A. lugude rõhuasetus on inimeste tegude dramaatilisel kirjeldamisel, mis on neid juhtinud Buddha õpetuse juurde. Vanimad a. kogumikud on u. 2. saj e.m.a pärinevad **Khuddaka-nikāya*'sse kuuluv värsivormis paalikeelne «Suured teod» (pl *apadāna*) ja «Vanemate suured teod» (skr *sthavīra-avadāna*). Tuntuimad a. on ajaarvamise vahetuse paiku loodud segastiilis «Sada suurt tegu» (skr *avadānaśataka*) ja «Taevalikud suured teod» (skr *divya-avadāna*). A. avaldasid mõju *mahajaana suutrate kirjanduslikule vormile ning hilisemale budistlikule luulele, mille näiteks on värssteos «Bodhisattva suurte tegude vanik» (skr *bodhisattva-avadāna-māla*).

Avalokitešvara (skr *avalokiteśvara*; tb *spyān ras gziḡs dbang phyugs*; hn *guanyin* 觀音; jp *kannon*), *mahajaana ja *vadžrajaana mütoloogias *bodhisattva, *kaastunde kehastus. Nime A. tähendus ja päritolu ei ole päris selge. Liitsõna *avalokita-iśvara* tõlgitakse tavaliselt 'allavaatavaks jumalaks,' 'jalgivaks isandaks,' 'isandaks, keda on nähtud,' 'pilgu isandaks' jne. On olemas ka hüpotees, mille kohaselt on bodhisattva nime aluseks hoopis sõna *avalokita* (pl *apalokita*) kõrvaltähendus 'päästja, vabastaja'; A. tähendus oleks sel juhul 'päästja isand,' mis vastaks tema kirjeldusele ja iseloomustusele varajastes allikaates, nt *«Lootossuutras». A. tiibetikeelne nimetus tähendab 'vaatav silm,' mongolikeelne *nidüber üjegci* 'silmitsev.' Veel ühe hüpoteesi järgi on nime A. algkujuks hoopis *avalokita-svara* (skr 'helisid jälgiv'),

mis esineb Sise-Aasiast leitud «Lootossuutra» fragmentides. Seda oletust kinnitavad ka budistlike *suutrate varajased tõlked hiina keelde, kus A. nimeks on Guanyin (hn 'helisid jälgiv') või Guanshiyin (hn 'maailma helisid jälgiv'). See nimi on Hiinas jäänud üldkasutatavaks tänapäevani vaatamata 7. sajandil tehtud katsetele asendada see nimega Guanzizai (hn 'vaatlev valdjas'), mida võib pidada sanskritikeelse A. otsetõlkeks. Hiinakeelsele nimele Guanshiyin viitab ka A. teine mongolikeelne nimetus Honšim, mida kasutatakse eelkõige tavamütoloogias nagu šamanistlikes ülistuslauludes, pärimustes jms kõrvuti õige sanskritikeelse nimekuju ja selle mongolipärase variandiga Arja-Bolo, Arja-Bula jt. Üks varasemaid tekste, mis räägib A-st, on **Gaṇḍavyūha-sūtra*, kus ta esineb Lõuna-Indias Potalaka mäel elava õpetaja-bodhisattvana, mitte aga veel kõikvõimsa päästjana. Veidi hilisemas **Sukhāvativyūha-sūtra*'s esindab A. bodhisattvana Amitābhat. «Lootossuutras» ja **Samādhirāja-sūtra*'s kohtame A-t aga juba kõikide *olendite päästjana. «Lootossuutras» võrdsustatakse A. austamine loendamatute buddhade austamisega. Ta võib võtta erinevaid kujusid (ühtekokku on neid kolmkümmend kaks), et päästa kannatavaid olendeid. A. võib esineda ka mõne hinduistliku *jumala (*Brahma, *Ganeša, *Višnu, *Šiva jt) kujul, buddha või mistahes muu *olendina ning ilmuda ükskõik missuguses *sansaara valdas, sh ka *põrgus. A. kultus kulmineerus *Karaṇḍavyūha-sūtra*'s (4.–5. saj), kus teda austatakse palju rohkem kui buddhasid ning talle omistatakse isegi mõningaid jumal-looja omadusi. Indiast alguse saanud A. kultus levis eriti Hiinas ja teistes Kaug-Ida maades, kus alates 7.-8. sajandist on märgata A. soo muutumist: mehekujulise A. kõrvale tekkis ka naisekujuline, mis hiljem tõrjus mehekujulise välja. *Vadžrajaanas võtab A. erinevaid kujusid ja kannab erinevaid nimesid. Teda kujutatakse küll India printsina (Sinhanāda Avalokitešvara), küll lootosõit hoidvana (Padmapāni Avalokitešvara), küll kuuekäelisenä (Šadakšari Avalokitešvara), küll üheteistnäolise ja sajakäelisenä (Ekadaśamukha Avalokitešvara) jne. Ka siin rõhutatakse tema sidet Amitābhaga, kuid peale selle, et A. elab *Sukhāvatis, on tal ka oma asupaik lumistel mägedel – Potala. A-t austatakse eriti tiibeti budismis, kus tema maiseks kehastuseks peetakse *karmapad ning *dalai-laamat. A. *mantraks on *om mani padme hum.

āvaraṇa (skr, pl 'takistus, tõke, varjutus'; tb *sgrib pa*; hn *gua'ai* 聖礙; jp *keigei*), budismis *virgumist takistav asjaolu. *Mahajaanas eristatakse kaht a-t, mis takistavad virgumist ja hoiavad inimest *sansaaras: *meeleplekkide tõke (skr *kleśa-āvaraṇa*) ja teada saamist takistav

tõke (skr *jñeya-āvaraṇa*). Mahajaana järgi suudavad *arhatid vabane-
neda vaid meeleplekkidest ning üksnes *buddhad ja *bodhisattvad
saavad *tühjuse mõistmise abil üle ka valedest *vaadetest.

Ingl *obstruction, defilement, darkness*.

āvāsa (skr, pl 'asupaik, viibimine'), paik, kus budistlikud mungad pea-
tusid vihmaajal ja kuhu ehitati vihma kaitseks varjualused – *vihaa-
rad. Algselt jätsid rändmungad need vihmaaegsed elupaigad peale
vihmaperioodi lõppu maha, hiljem kujunesid nendest püsivad pea-
tuspaiad.

avataara (skr *avatāra* 'allatulek'), hinduismis jumaluse kehastumine
mõneks maiseks olendiks. Eriti palju on neid *Višnul, tuntuimad ja
austatuimad on *Krišna ja *Rāma. Vt ka kehastumine, taaskehas-
tunu.

Ingl *descent, reincarnation, manifestation*.

Avatamsaka-sūtra (skr 'vaniksutra'; tb *phal chen*; hn *huayan jing* 華嚴
經; jp *kegon kyō*), üks mahukamaid ja mõjukamaid *mahajaana suut-
raid, tegelikult enam kui kolmekümnest tekstist koosnev *suutrate
kogumik. A. loodi arvatavasti ajavahemikus 1.–4. saj algupäraselt
sanskritikeelsena Indias, võimalik, et osaliselt ka Sise-Aasias, kuid
tervikuna on kogumik säilinud ainult hiina- ja tiibetikeelses tõlkes.
Sanskriti keeles on säilinud vaid A. kaks kõige mahukamat ja arvata-
vasti ka kõige vanemat osa, **Daśabhūmika-sūtra* ja **Gaṇḍavyūha-sūtra*,
mis Indias ja Nepalis on tuntud omaette suutratena ning kuuluvad
ka Nepali traditsioonis enim austatud *ühiksa seadmuseõpetuse
hulka. Kogumikuna pandi A. kokku tõenäoliselt 4. saj Sise-Aasias,
kust levis Hiinasse. Hiina keeles on kaks A. täielikku tõlget, lisaks
veel eraldi *Gaṇḍavyūha-sūtra* tõlge. Varasem, 5. saj algusest pärit tõlge
sisaldab 34 ja hilisem, 7. saj lõpust pärit tõlge 39 osa. 9. saj keskpaig-
ast pärit tiibetikeelses versioonis on 45 osa. Eriti populaarseks sai
A. Hiinas, kus selle baasil tekkis 6.–9. sajandini õitsenud **huayan*'i
koolkond, mis paistis silma filosoofilise analüüsi sügavuse poolest.
Pealkiri A. tähendab 'lillepärge, vanikut, põimikut', mis viitab nii
suutra vormile (erinevate tekstide vanik) kui ka sisule, mille rõhu-
asetus on üksteisega läbi põimunud lugematute maailmade ja maail-
masüsteemide (nagu lilled vanikus) ideel. Suutras leidub suhteliselt
vähe filosoofilist arutelu, peamiselt kasutatakse selles rikast kujun-
dirohket keelt, et kirjeldada *buddhade ja *bodhisattvate keskendu-
misseisundites kujustatud kosmilist tervikut. A. tekstides on õpeta-

jateks sageli bodhisattvad, kuna buddhat esitatakse ebaisikulise alati kohal viibiva *teadvuse kõrgeima seisundina. A. keskseks mõisteks on *seadmusevald (skr *dharmadhātu*), mille kaudu esitatakse maailmade ühtsuse idee nende paljususes, mis ei tähenda mitte niivõrd füüsilist universumit, meeltele avanevat nn reaalselt *maailmavalda (skr *lokadhātu*), kui võrd ideaalset harmooniliselt toimivat universumit, kus kõik on kõigega läbi põimunud. Osa sisaldub tervikus ja samal ajal ka tervik igas selle osas, ning see avaneb vaid teadvuse kõrgeimates seisundites. Ometi väidetakse, et ülimes mõttes ei ole erinevate vaadete vahel mingit vastuolu. A. mõnes osas, eriti *Daśabhūmika-sūtra*'s, käsitletakse põhjalikult ka bodhisattva tasemete ja isiksusetüüpide klassifitseerimise küsimusi; *Gaṇḍavyūha-sūtra* keskendub omamoodi arenguromaanina bodhisattva vaimse arengu ja haridustee kirjeldamisele mahajaana mütoloogilis-religioosses kontekstis. A-s esineb hulk mütoloogilisi bodhisattvaid, kellest olulisemad on *Samantabhadra, *Mandžušrī, *Maitreja ja *Avalokitešvara. Samuti räägitakse seal buddhade paljususest, keda ühtse printsibiina ühendab *Vairotsāna.

Ingl *Garland Sūtra, Flower Ornament Sūtra, Flower Adornment Sūtra.*

avidyā vt teadmatus

Avītsi (skr, pl *avīci*; tb *mnar med pa*; hn *wujian diyu* 無間地獄; jp *mugen jigoku*), *budismi mütoloogias kõige sügavam kuumadest *põrgutest, kuhu mõõtmatuteks ajastuteks sünnivad ümber suurimad mõrtsukad ja kurjategijad. Ometi on ka A-st võimalik pärast halbadest *teoviljadest vabanemist välja pääseda ning sündida ümber mõneks kõrgemaks *olendiks.

B

baijia vt sada koolkonda

Bāmiyān, paikkond tänapäeva Afganistanis, Kabulist loodes. Asudes *Siiditeel Hindukuši jalamil mitmete kaubateede ristumiskohas, kujunes B-st I at teisel poolel oluline *budismi keskus ulatusliku koobaskloostri ja rikkalikult esindatud monumentaalskulptuuriga. Kõige kuulsamad olid kaks tervest kaljust välja raiutud hiiglaslikku buddha kuju: 35 m kõrgune *Šākjamuni ja 53 m kõrgune *Vairotšāna. Rajatud arvatavasti juba 6. saj, olid need algupäraselt ka värvitud ning kulla ja vääriskividega ehitud. B. ja selle hiigelkujusid on kirjeldanud *Xuanzang (7. saj) ning araabia maadeuurija Yakut (13. saj). 1222 hävitas B-i kui kaubandus- ja religioonikeskuse Tšingis-khaan, kuid mõlemad hiigelkujud jäid püsima veel sajanditeks, kuigi mitmed hilisemad muslimivalitsejad püüdsid neid kahjustada. 2001 märtsis purustas kujud suurtükitule ja lõhkeainega tollane Afganistani islamifundamentalistlik Talibani valitsus. UNESCO ning mitmed fondid üle maailma kaaluvad võimalusi nende unikaalsete budismi kunstimälestiste taastamiseks.

bardo vt vahepealsus

Bardo thödol vt Tiibeti surmaraamat

Benares vt Vārānasī

Bhagavadġitā (skr 'bhagavati laul'), lühidalt ka «Ġitā», filosoofiline traktaat, hinduismi üks pühamaid raamatuid, mis on osa *«Mahābhārata» 6. raamatust. B. on loodud ilmselt 1.–2. saj. See koosneb 18 peatükist, mis sisaldavad kokku u 700 kaksikvärssi. Süžeelt ja vormilt on B. dialoog sõjamehe *Ardžuna ning tema vankrijuhi *Krišna, jumal *Višnu kehastuse, vahel. Seega on B. 'Krišna laul', sest just teda nimetatakse siin *Bhagavatiks. B. algab Ardžuna kahtluste kirjeldusega, kes ei soovi algavas lahingus võidelda oma sugulaste vastu. Krišna aga tuletab talle meelde sõjamehe kohust. Järgneb vestlus, kus Krišna veenab Ardžunat oma meelt muutma. Krišna ilmutab ennast sealjuures kõrgeima jumalana, kes on vaid näivalt kehastunud inimeseks ja sõjameheks. B. vastandub *veedade traditsioonile ja *braahmanite ülemvõimule, esitades kõrgeima ainujumala kontseptsiooni ja *jumalale *pühendumise (skr *bhakti*) ideaali ning väartustades *kšatrijate seisust. Tekst on oluliselt mõjutanud India kul-

tuuri ja kuulub *humanistlike baastekstide hulka, tõstes esile inimest ja inimlikkust. Eesti keeles Linnart Mälli tõlkes (1980, 2000).

bhagavat (skr 'osaline, osaduses olija, auväärne'; tb *bcom ldan 'das*; hn *shizun* 世尊; jp *seson*), auväärsete ja jumalike isikute nimetus Indias. B-i kui osaduses olija all mõeldakse seda, et tegemist on isikuga, kelle osaks on õnn, küllus, au jms. *«Bhavadgītās» nimetatakse B-ks *Krišnat, budismis esitletakse selle epiteediga buddhasid, eelkõige *Śākjamunit.

Ingl *Lord, Master, Blessed One, World-honored One.*

Bhaiśadźjaguru (skr *bhaiśajyaguru* 'ravitseja-õpetaja'; tb *sman gyi bla ma*; hn *yaoshi rulai* 藥師如來; jp *yakushi nyorai*), *buddha *mahajaana mütoloogias. B. kultus tekkis mitte hiljem kui 2. saj, kuna teda mainitakse juba *Śatasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra's* (vt *ületava mõistmise suutrad). B. kuju aluseks on ilmselt ravitseja-bodhisattvad Bhaiśadźjarādža ja Bhaiśadźjasamudgata, keda mainitakse *«Lootossuutras». *Bhaiśajyaguru-sūtra* kirjelduste kohaselt asub ta oma *buddhaväljal Vaidūryanirbhāsas (skr *vaidūryanirbhāsa* 'berüllil sära'), mis paikneb idas, kusjuures selle ja meie maailma vahel on kümme korda rohkem maailmu kui Gangese jões liivateri. Maapind on seal üleni berüllist, majad on samuti erinevatest kalliskividest; seal pole kannatusi ega naisi. Ikonograafias kujutatakse B-t berüllisinisena istumas lootostroonil, peopesaga väljapoole suunatud parem käsi hoidmas puuvilja, mis sümboliseerib kaitset kõikide haiguste vastu. Vasakus käes on tal kerjakauss *amritaga, mis ravib kõiki haigusi, hoiab eemale vanaduse ja äratab surnud uuesti ellu. B. ülesandeks on *seadmuse kuulutamine oma buddhaväljal ning haiguste ravimine ja eluea pikendamine teistes maailmades. B. kultuse eesmärgiks on ajalike ja maiste hüvede saavutamine, see pole suunatud lõplikule *vabane-misele. B. kultus on eriti populaarne Hiinas ja Jaapanis koos *Śākjamuni ja *Amitābha kultusega.

bhakti vt pühendumine

Bhārata (skr 'bharata juurde kuuluv'), ka Bhāratavarša (skr *bhārata-varśa* 'Bhārata-maa'), India riigi omanimetus, mille algupära ulatub kaugele ajalukku. Sõna b. on tuletatud sanskriti verbijuurest *bhṛ* ('hoidma, kandma'). *Veedades tähendas b. mitme jumala, eelkõige *Agni preestrit (Agni üheks nimeks on Bharata, mõnikord esineb see ka kujul B.). Veedade ajast on teada ka Põhja-Indias elanud b. nime kandnud aarjalaste hõim. Ilmselt II at lõpul või I at algul e.m.a valit-

ses Põhja-Indias kuningas Bharata, neid võis olla ka mitu. *«Mahābhāratas» tähendab B. nii hõimuliitu kui ka maad. B. kui maa nime-tus esineb *puraanades, kus seda määratletakse kui kuningas Bharata järglaste maad, mis jääb Himaalaja mägede ja ookeani vahele. Algul tähistas see Põhja-Indiat, hiljem kogu Hindustani poolsaart ja selle naaberpiirkondi, kus oli levinud aarjalaste kultuur, seega ka ala-sid, mis kuuluvad praegu Bangladeshi, Pakistani, Nepali ja osaliselt Afganistani koosseisu. Tänapäeval on B. hindikeelne kuju 'Bhārat' kehtestatud India Vabariigi ametlikuks nimeks.

bhavacakra vt olemiseratas

bhāvanā vt kujustamine

Bhāvanākrama (skr 'kujustamise astmed'; tb *sgom pa'i rim pa*), *Kama-lašila teos, mille ta kirjutas Tiibetis *mahajaana *astmelise tee teos-tusviiside selgitamiseks. Arvatakse, et B. kirjutamise ajendiks oli 792–794 *Samje kloostris toimunud kuulus debatt, kus Kamalašila võitis *äkilise virgumise teed kuulutanud hiina munga Hvašangi (tb *hva shang*). Teoses antakse *suutrate väidetele tuginedes mahajaana *bodhisattvatee astmete kokkuvõtlik esitus koos üksikasjalike näpu-näidetega *meeleharjutusteks. B. tekst koosneb kolmest osast, millest 1. ja 3. on säilinud ka sanskritikeelsena, 2. osa vaid tiibetikeelses tõl-kes. Teos on tiibeti budismis oluline ja laialt kasutatav ka tänapäeval. XIV dalai-laama Tendzin Gjatso (vt *dalai-laama) on oma avalikud loengud sageli üles ehitanud B. selgitustele.

bhikṣu vt kerjusmunk

bhikṣuni vt nunn

bhūmi vt tase

bindu vt piisk

Bodhgayā, koht, kus *Šākjamuni virgus. Asub Indias tänapäeva Bihari osariigis 90 km Patnast lõunas. B. on kogu maailma budistidele kõige tähtsam pühapaik, üks neljast suurest pühapaigast (vt tšaitja), kus käiakse palverännakul. Oletataval Buddha virgumiskohal kasvab ka praegu *bodhipuu. Esimese templi olevat B-sse rajanud *Ašoka 3. saj e.m.a. Praegune Mahābodhi tempel pärineb 2. saj m.a.j. Vahe-peal oli see hinduistide valduses. 19. saj lõpul alustati B-s ulatuslikke väljakaevamis- ja taastamistöid. Suuresti Sri Lanka ja teiste maade budistide ning *Mahabodhi Society* eestvõttel on see tänaseks taasta-

tud budistliku pühapaigana ja kantud UNESCO maailmapärandi nimekirja.

bodhi vt virgumine

bodhicitta vt virgumismeel

Bodhidharma (hn *puti damo* 菩提達摩 e *damo* 達摩; jp *bodaidaruma* e *daruma*), poollegendaarne india budismi misjonär Hiinas (6. saj esimene pool). B-t peetakse **chan'*i õpetuse toojaks Hiinasse, *chan'*i koolkonna rajajaks ja selle esimeseks *patriarhiks Hiinas ning kahekümne kaheksandaks patriarhiks alates *Buddha Šākjamunist. Teated tema päritolust, elukäigust ja eluaastatest on vastuolulised. Mõne allika põhjal oli ta pärit Lõuna-Indiast ja saabus Hiinasse meritsi lõunast, teiste põhjal tuli aga Iraanist läbi Sise-Aasia. B. eluaastateks on pakutud u 440–528 või u 470–543. 520 paiku olevat ta kohtunud Lõuna-Hiina Liangi dünastia keisri Wu Diga, kuid rännanud siis edasi põhja poole ja peatunud *Shaolini kloostri, kus veetnud üheksa aastat koostes sügavas keskenduses. B. olevat toonud Hiinasse *chan'*i koolkonna kõige tähtsama pühakirja **Lañkāvatāra-sūtra*. Legendi järgi pannud B. aluse Shaolini võitluskunstide traditsioonile ja toonud Hiinasse ka teejoomise kombe, kuid on andmeid, et tegelikult viljeldi mõlemaid Hiinas juba varem. B. kujutamise on populaarne Kaug-Ida budistlikus kunstis, eriti tuši- ja akvarellimaalidel, kus teda kujutatakse habemiku ja pungissilmse võõramaise mungana.

bodhipuu (skr *bodhiṣṭka*), puu, mille all *Šākjamuni virgus. Selle botaaniline liiginimetus on *Ficus religiosa*. Praegu *Bodhgayās kasvav b. pandi kasvama võrsest, mis toodi Sri Lankalt; see omakorda pärinevat aga sellesama puu võrsest, mis kasvas Bodhgayās Buddha ajal ja mille all ta virgus. Esialgse b. võrse olevat Sri Lankale saatnud kuningas *Ašoka 3. saj e.m.a.

bodhisattva (skr; pl *bodhisatta* 'virgumisolend'; tb *byang chub sems dpa'*; hn *pusa* 菩薩; jp *bosatsu*), budismis inimene või mõni muu olend, kes on otsustanud saada *buddhaks. Sellist otsust vastu võtma õhutab soov vabaneda ümbersündide ahelast, *sansaarast, ning vabastada kõik *olendid *kannatusest. Varajases budismis peeti b-teks ainult buddhasid nende varasemates eludes enne buddhaks saamist. Selle tee läbis paljude elude vältel ka *Šākjamuni, kelle varasemaid elusid b-na kirjeldatakse *džaatakates. Ka tulevane buddha *Maitreja on käinud läbi b-tee ja valmistub praegu buddhaks saama *Tušita taevas. Kõik teised inimesed peale buddhade võivad jõuda vaid *arhati

tasemele. Seega oli b-te arv piiratud ja b-teed ei peetud universaalseks. *Mahajaanas on b. kontseptsioon universaalne. Selle kohaselt võivad bodhisattvateele asuda kõik olendid. Sellepärast nimetatakse mahajaanat vahel ka bodhisattvajaanaks e 'bodhisattvasõidukiks'. B-id on teoreetiliselt loendamatu hulk ja neid ei ole mitte üksnes siinses maailmas, vaid ka teistes maailmades, mille arv on samuti loendamatu. B. tee algab *virgumismeele äratamisega (skr *bodhicittotpāda*), pärast seda annab b. (enamasti mõne buddha või teise b. juuresolekul) töotuse vabastada kõik olendid *sansaara piinadest. Rakendades *ületavaid toiminguid, jõuab b. täieliku *mõistmise ja piiritu *kaastundeni kõigi olendite vastu, mis tähendab *nirvaanasse e *buddhasusse jõudmist. Kuna aga buddhad pärast täielikku nirvaanasse jõudmist ei saa enam olendeid aidata, siis annavad suurimad b-d, kes kannavad *mahasattva e 'suure olendi' tiitlit, töotuse jääda sansaarasse nii kauaks, kuni kõik olendid on vabastatud. Mahajaana käsitlustes jagatakse b. tee *tasemeteks (skr *bhūmi*). Varajastes *mahajaana suutrates on neid seitse, hiljem tõuseb nende arv kümneni. Tuntuimaks allikaks, kus kirjeldatakse b. *kümnetaset, on **Daśabhūmika-sūtra*. B. teed vaadeldakse *astmelise teena. Mahajaana mütoloogias peetakse b. tee kestuseks kolme *kalpat, millest igaüks kestab miljoneid aastaid, kusjuures esimese jooksul jõutakse ainult esimesele tasemele, teise jooksul seitsmendale ning kolmanda jooksul kümnendale. Oma teel sünnib b. palju kordi ümber, sealjuures mitte üksnes inimese, vaid mistahes sansaaraolendi kujul. Kümnendale tasemele jõudnud b. võib ise valida oma olemiskuju, tal võib samaaegselt olla isegi mitu kehastust. Kõikides mahajaana traditsioonides peetakse kõrgele tasemele jõudnud b-teks paljusid tegelikult elanud inimesi, suuri õpetlasi ja vaimulikke, kes on palju teinud budismi arenguks ja levikuks. Nende seas on nt India budistlikud õpetajad ja õpetlased *Nāgārdžuna, *Šāntideva, *Asanga, *tiibeti budismi koolkondade rajajad *Tsongkhapa, *Marpa jt. Paljudele neist on mõnikord juba nende eluajal omistatud mütoloogilisi jooni. Väga oluline osa mahajaanas on mütoloogilistel b-tel. Neid esineb juba kõige varajasemates mahajaana suutrates. *«Lootosuutras» on Buddha kuulamas kaksikümmend kolm b-t, **Vimalakīrtinirdeśa-sūtra*'s on neid üle viiekümne. Mahajaana tekstides esineb sageli kaheksast b-st koosnev loend: *Samantabhadra, *Vadžrapāni, *Avalokiteśvara, *Mandžuśrī, Maitreja, Ākāśagarbha, *Kṣitigarbha ja Sarvanīvaranaviškambhin; nendele lisatakse mõnikord veel kaks: Mahāsthāmaprāpta ja Trailokjavidžaja. Indias olid kõige populaarse-

mad Mandžušri, Avalokitešvara, Mahāsthāmaprāpta ja Maitreja; Hiinas ja Jaapanis Avalokitešvara ja Kṣitigarbha; Tiibetis ja Mongoolias Avalokitešvara, Vadžrapāni ja Mandžušri. Mütoloogilised b-d esindavad kindlaid buddhasid (nt Avalokitešvara esindab *Amitābhat), kujutades endast antud buddha aktiivset aspekti. *Vadžrajaanas vastab nt igale *dhjaanibuddhale konkreetne b. Seega ei ole mütoloogilised b-d pidanud tingimata läbima bodhisattvateed, vaid nad lihtsalt esindavad buddhasid. Mütoloogilistest b-test võivad eralduda ka teised b-d ja *idamid (nt *Jamāntaka Mandžušrist). Tiibetis peetakse kõrgemaid vaimseid juhte mütoloogiliste b-te kehastusteks (nt *dalai-laamat ja *karmapad peetakse Avalokitešvara kehastusteks).

Ingl *bodhisattva, enlightening being, awakening being.*

Bodhitšarjāvatāra (skr *bodhicaryāvatāra* 'virgumisteele asumine'; tb *byang chub sems dpa'i spyod pa la 'jug pa*), India *mahajaana õpetlase *Šāntideva teos. B. kirjeldab *madhjamaka e *šuunjavaada seisukohalt *mahajaana *astmelist teed kuue *ületava toimingu kaudu, milles eriline rõhk on pandud viimase, *ületava mõistmise, käsitlemisele. B. rõhutab mahajaana kaht olulist aspekti: *kaastunnet ja *mõistmist. Kaastunde arendamiseks kasutatakse enese ja teiste vahetamise meetodit (skr *para-ātma-parivartana*), mis viib *isetuse mõistmise ja kogemiseni. Mõistmine tähendab *tühjuse mõistmist ning selleni jõudmiseks kasutab Šāntideva kõikide väidete absurdini viimise teed, näidates nii nende olemuslikku tühjust. Kümnest peatükist koosnev tekst on säilinud nii *sanskritis kui ka tiibeti-, hiina- ja mongolikeelses tõlkes. Eriti oluline on B. tiibeti budismi *geluki koolkonnas kui üks bodhisattva astmelise tee alustekste. Eesti keeles Linnart Mälli tõlkes (1982).

Borobudur, monumentaalne budistlik sakraalehitis Jaava saarel, rajatud u 800 budismimeelse Šailendra dünastia valitsemisajal. Ruudukujulise põhiplaaniga astmikpüramiid (külje pikkus 123 m, kõrgus 31,5 m) ühendab endas India ja Kagu-Aasia sakraalarhitektuuri elemente, kujutades ühtaegu *stuupat, *mandalat ja püha mäge. Astmikpüramiid on ümbritsetud kolme ringikujulise terrassiga, millel paikneb kokku 108 väiksemat kellakujulist stuupat, igas neist istuv *bodhisattva kuju. B. suurimaks väärtuseks on tema 1460 paneelist koosnevad bareljeefid kokku tuhandete figuuridega, mis kujutavad stseene *džaatakatest, *avadaanadest ja **Gaṇḍavyūha-sūtra*'st. Sakraalehitise funktsiooniks on juhtida palverändur spiraalselt kulgevate terrasside kaudu üles püramiidi tippu peastuupani, kus kunagi asu-

sid ilmselt Buddha säilmed. Oma teel möödub ta bareljeefidest, mis kujutavad bodhisattva vaimse arengu etappe. Nõnda sümboliseerib kogu teekond inimese arengut kõrgeima seisundi poole. 11 600 m³ kogumahuga B. on maailma suurimaid sakraalehitisi.

braahman (skr, pl *brāhmaṇa* 'jumal Brahmast tulenev'), kõrgeima *seisuse (skr *varṇa*) nimetus Indias. B-d moodustasid vaimulike seisuse, kelle funktsiooniks oli eelkõige ohvrirituaalide sooritamine ja pühade tekstide tundmine. Hinduistliku mütoloogia järgi tekki-sid b-d ürgmehe *puruša peast. Hinduismis peetakse b-d rituaalselt kõige puhtamateks ning nendele ettenähtud piirangud igapäevaelus on kõige rangemad (lihasöömisest täielik hoidumine, vaesuse ideaali teostamine jms). Traditsioonilises India ühiskonnas kujutasid b-d endast vaimset eliiti, kes olid valitsejate nõunike ja ministritena tegevad ka riigiasjades. Budism ja džainism astusid vastu seisuslikule korrale ja b-te sünnipärast tulenevatele eesõigustele. Sellepärast nimetatakse budismis b-ks mitte sünnipärase seisuse liiget, vaid kõrgete moraaliomadustega tarka inimest, kes on teistele eeskujuks. *«Dhammapada» viimane peatükk on täielikult pühendatud niisuguse isiksuse kirjeldamisele. Selle 393. salm väidab: "Ei sassis juuksed, päritolu ega sünnipära tee kedagi b-ks. Kelles on tõde ja seadmus, see on b."

braahmanad (skr *brāhmaṇa*), *veeda hümnide proosakommentaariid, ohvririituste praktilised juhised preestritele. B-d on loodud veedest hiljem (u 900–700 e.m.a). Formaalselt jagatakse need kolmeks osaks: braahmanad (skr *brāhmaṇa*), *aranjakad (skr *āraṇyaka*) ja *upanišadid (skr *upaniṣad*), kusjuures iga eelmine hõlmab iga järgmise tekstiklassi. Iga nelja veeda juurde kuulusid kindlad b-d: «Rigveeda» juurde kuuluvad *Aitareya-brāhmaṇa* ja *Kauṣītaki-brāhmaṇa*, «Saama-veeda» juurde *Jaiminīya-brāhmaṇa*, «Jadžurveeda» juurde *Taittirīya-brāhmaṇa* ja *Śatapatha-brāhmaṇa* ning «Atharvaveeda» juurde *Gopatha-brāhmaṇa*. Enamik b-test ei ole tänaseni säilinud.

Brahma (skr *brahman* 'kasv, areng, vägi', meessoos nimetav kääne *brahmā*), hinduismis loov *jumal, ülim olend, maailma ja kõiksuse looja. B. kuulub koos *Višnu ja *Šivaga jumalate kolmikusse (skr *trimurti*), kus ta on looja (Višnu on hoidja ja säilitaja, Šiva hävitaja). Selgelt eristatav järgijaskond B-l peaaegu puudub ja praegu on otse-selt talle pühendatud vaid üks tempel, kuid peaaegu igas Višnule ja Šivale pühendatud templis on ka B. kuju. B-t kujutatakse istumas lootosistmel. Ta on nelja näoga, mis vaatavad igasse ilmakaarde ning

sümboliseerivad nelja *veedat, nelja ajastut ja nelja *seisust. Tal on ka neli kätt, mis hoiavad valitsuskeppi, palvehelmeid ja *veeda raamatuid. Teda saadavad ta naised Sāvitrī ja Sarasvatī. Budismis aktsepteeritakse B-t, kuid *jumalana kuulub ta ka *sansaarasse. *Džainismis on B. ühe *jakša nimi, kes saatis kümnendat *tirthankarat.

brahmaloka (skr, pl 'brahma maailm'), budismi mütoloogias kõrgemad *jumalate maailmad (skr *devaloka*), mis on jaotatud kaheks vallaks: *kujude vallaks ja *kujudeta vallaks. Esimese juurde kuulub kuusteist erinevat taevast. *Hinajaana mütoloogias on neist kõrgeim *Akaništha. Kujudeta vald koosneb neljast taevast ja seda peetakse kujude vallast kõrgemaks. *Vadžrajaana mütoloogias peetakse Akaništhat üldse kõige kõrgemaks taevaks, mis asetseb kujudeta valla kohal ning kus asub *ürgbuddha. Jumalaid, kes asuvad *b-s*, nimetatakse *brahmadeks või brahmaihuga jumalusteks (skr *brahmakāyikādevatā*). Budismi mütoloogia järgi alluvad ka brahmad *teo ja *teovilja seadusele. *B-sse* pääsevad inimesed, kes on süüvinud sügavasse *mõtlusesse.

brahman (skr *brahman*, kesksõo nimetav kääne *brahman*), *upanišadides absoluut, isikuülene maailmahing, mis avaldub ühelt poolt kui brahman, teiselt poolt aga igas olendis oleva individuaalse minahinge, *aatmanina. B. on igavene, muutumatu ja kõikjalviibiv universumi vaimne allikas.

brahmanism, *veedade usundist I at esimesel poolel e.m.a välja kasvanud India klassikaline religioon, hilisema hinduismi põhiline allikas. B. on Läänes kasutatav nimetus, mis tuleneb terminist *braahman ning mõnes käsitluses mõeldakse selle all ka veedade usundit. Nagu sellele järgnenud hinduism, oli ka b. pigem erinevate uskumuste, õpetuste ja filosoofiasüsteemide kogum, mida ühendas veedade pühaks pidamine ja braahmanite keskne osa usutalitustes. B-i perioodil kujunesid välja India mõtteloo klassikalised tekstikogumikud *braahmanad, *aranjakad ja *upanišadid. Braahmanad on eeskätt veedade kommentaarid, mis sisaldavad skolastilisi arutelusid sõnade ja rituaalide tähenduse üle ning põhjendavad braahmanite ülimuslikku seisundit ühiskonnas. Upanišadid esindavad aga uut filosoofilist mõtlemist, mis oli veel üsna tihedalt seotud mütoloogilise mõtlemisega. Arenes välja idee *aatmanist ehk isikulisest hingest, mis *sansaaras üha uuesti sünnib, sõltuvalt eelnevatest *tegedust ja *teoviljast e karmast. Õpetuse järgimise eesmärgiks on sansaarast *vabanemine (skr *mokša*), kuid iidseid riitusi ja ohverdusi

ei peeta selleks enam piisavaks. Vabaneda saab vaid *jooga abil, see aga eeldab eelkõige sisemist ohverdamist ja enesepuhastumist. B-s kujuneb välja idee ühtsest jumalikust algest *brahmanist ning samuti India ühiskonna *seisuste hierarhia. Kuigi b-s austati veel ka vee-dade jumalaid, tõusis seal esile uus põlvkond India jumalate pan-teonis eesotsas *Šiva ja *Višnuga. B-le vastanduvad uued õpetused budism ja džainism, mis astuvad vastu seisuste süsteemile ja seavad kahtluse alla aatmani e *ise idee.

brahmaseisund (skr, pl *brahmavihāra* 'brahmalik asupaik'; tb *tshangs pa'i gnas pa*; hn *si wuliang xin* 四無量心; jp *shi muryō shin* 'neli mõõtmatud meelt', mis on skr *catvāry-apramāṇāni* tõlge), ka brahmalik e püha eluviis, budismis nelja olulise kõlbelise kategooria üldnimetus, mida iga budist peab teostama. Need on *kaastunne (skr *karuṇā*), *sõbralikkus (skr *maitrī*), rõõm (skr *muditā*) ja ükskõiksus e *võrdne suhtumine (skr *upekṣā*).

Ingl *abodes of Brahma, stations of Brahma, pure abodes, divine abodes, four immeasurables.*

brahmavihāra vt brahmaseisund

brahmi (skr *brāhmi*), India varasemaid kirjasüsteeme, milles on kirjutatud ka suurem osa *Ašoka raidkirju. B-st on välja arenenud Indias, Tiibetis, Birmas, Sri Lankal ja Tais tänapäeval kasutusel olevad kirjad, sh *devanaagari. B. lugemise oskus oli Indias kadunud, kuid see dešifreeriti uuesti 1830-tel. Nii nagu enamik tänapäeva India tähestikke, on ka b. alfabeetiline kiri, kus iga konsonandimärki hääldatakse loomuldasa koos vokaaliga 'a'; teisi vokaale tähistab konsonandimärgile lisatav diakriitiline märk. Suurem osa b. kirja mälestisi on kirjutatud vasakult paremale. B. kirjas kasutatud numbrimärgid on aluseks tänapäevastele nn araabia numbritele.

buddha (skr, pl 'virgunu'; tb *sangs rgyas*; hn *fo* 佛; jp *butsu*), budismis *teadvuse kõrgeima seisundi e *virgumiseni jõudnud inimene. Sõna buddha on tuletis *sanskriti verbijuurest *budh* ('virguma, ärkama'), mis tähistab inimest kelle *meel on täiesti virge ja puhas, kuna sealt on kõrvaldatud kõik *meeleplekid. Selline inimene on vabanenud *sansaarast ja jõudnud *nirvaanasse. *Theravaadas on b. teadvuse kõrgeimasse seisundisse jõudnud inimene, eelkõige *Šākyamuni. *Mahajaanas on b. mõiste aga laiem ning seda käsitletakse kui igavest ja kõikjalviibivat *olendit või printsiipi, kes aegajalt võtab inimesi, et näidata teistele olenditele teed virgumisele, kuulutades neile

*seadmust. Varajases budismis nimetati b-ks ilmselt vaid Šākjamunit, kuid üsna pea kujunes arusaam, et b-sid on olnud ka varem ja tuleb ka tulevikus. **Tipiṭaka* varasemates tekstides mainitakse kuut b-t, kes on ilmunud enne Šākjamunit; *Buddhavaṃsa*'s on nende arv kasvanud juba kahekümne neljani. Esimese b-na on nimetatud *Dīpankarat, kes ennustanud ka Šākjamunile, et too saab tulevikus b-ks. Šākjamunile eelnesid Krakutšanda (skr *krakucchanda*; pl *kakusandha*), Kanakamuni (skr *kanakamuni*; pl *konagamana*) ja *Kāšjapa (skr *kāśyapa*; pl *kassapa*). *Paali kaanonis on mainitud ka tulevast b-t *Maitrejat. *Hinajaana seisukohalt peab b. enne b-ks saamist elama hulga elusid *bodhisattvana, oma meelt järk-järgult puhastades ja ennast b-ks saamiseks ette valmistades. Lugusid b. varasematest eludest sisaldavad *džaatakad ja *avadaanad. Selles elus, mil tal on ette nähtud b-ks saada, avalduvad b-l *suurmehe tunnused ning elu lõpus vaibub ta *parinirvaanasse ehk täielikku nirvaanasse. Budismi persoonoloogias on b. eelkõige *õpetaja, erinedes sellega *pratjekabuddhadest, kes küll virguvad, kuid ei õpeta. *Arhatitest erineb b. selle poolest, et jõuab virgumisele ise, mitte teistelt kuuldud õpetuse abil. B-de paljususe idee tõi kaasa b. kuju mütologiseerimise ja nii ongi mahajaanas loodud palju mütoloogilisi b-sid, nt *Amitābha, *Akšobhja jt. Iga b. loob oma *buddhavälja, mida mütoloogiliste b-de puhul kirjeldatakse ideaalsete utoopiliste maailmasüsteemidena. Mütoloogiliste b-de seas on erilisel kohal *Vairotsana kui *ürgbuddha, kellest lähtuvad kõik teised b-d. Mahajaanas kujunes ka b. *kolme ihu (skr *trikāya*) kontseptsioon. *Vadžrajaanas kasutatakse mütoloogilisi b-sid antropomorfsete sümbolitena *kujustamisel ja neid nimetatakse *dhjaanibuddhadeks. B-de kohta kasutatakse mitmeid epiteete, millest olulisemad on *nõndaläinu (skr *tathāgata*), *hüvesläinu (skr *sugata*), *bhagavat ja *võitja (skr *jina*). *Mahajaana suutrates nimetatakse b-t 'täielikult virgunuks' (skr *samyaksambuddha*) ja *kõik-teadjaks (skr *sarvajña*). Eesti keeles kirjutatakse Buddha suure algustähega siis, kui tegemist on Šākjamuniga; buddha virgunud olendite üldnimetusena kirjutatakse väikese algustähega.

Ingl *Buddha, Enlightened One, Awakened One.*

buddhadharma (skr; pl *buddhadhamma* 'virgunu seadmus'; tb *sangs rgyas kyi chos*; hn *fofa* 佛法; jp *butsubō*), kõige üldisemas tähenduses kogu budistlik *kultuur, st kõik budistlikud tekstid ning nende poolt loodud ja mõjutatud kultuuritraditsioonid, seega *budism kui selline. B-le pani aluse *Šākjamuni I at keskel e.m.a. India kontekstis

vastandub see varasemale *brahmanistlikule kultuurile, väljaspool Indiat aga kõikidele mittebudistlikele kultuuridele. Kitsamas tähenduses on b-d budistliku kultuuri osad – tekstid, õpetused, mõisted, harjutused jm, mis otseselt ja efektiivselt aitavad kaasa *virgumisele ja *vabanemisele viivate meelesisundite tekkimisele.

Buddhaghosa (5. saj esimene pool), India ja Sri Lanka budistlik õpetlane. B. oli pärit Põhja-India Magadha *braahmani perekonnast. Hakanud budistlikuks mungaks, rändas ta Sri Lankale, et õppida seal singalikeelseid *theravaada kaanoni kommentaare. B. kirjutas ka ise hulgaliselt kommentaare paali kaanoni erinevatele tekstidele ning tõlkis singalikeelseid tekste paali keelde. B. tuntuim teos on **Visuddhimagga*. Seda peetakse tänapäevani parimaks theravaada kokkuvõtlikuks tekstiks.

Buddha Hariduse Fond (hn *Fotuo jiaoyu jijinhui* 佛陀教育基金會; ingl *Buddha Educational Foundation, BEF*), 1982 hiina budismi *puhta maa koolkonna õpetaja Ching-kungi (Jingkong, 1927–) Taiwanis rajatud fond budistliku hariduse edendamiseks ning eelkõige budistliku kirjanduse väljaandmiseks ja levitamiseks. Fondil on oma raamatukogu, õppekeskus ja kirjastus, mis annab välja budistlikke raamatuid enam kui kahekümnes keeles tasuta levitamiseks kogu maailmas. 2005 andis Buddha Hariduse Fond välja eestikeelse *«Dhammapada» uustrüki Linnart Mälli tõlkes.

buddhakṣetra vt buddhaväli

buddhasus (skr *buddhatā*, *buddhatva*; tb *sangs rgyas nyid*; hn *foxing* 佛性; jp *busshō*), budismis termin, mis tähistab virgunud seisundit. Varabudismis mõistetakse b-se all olekut, mis on omane ainult Buddhale ja mis eristab teda kõikidest teistest olenditest, ka *arhatitest. B-e avalduseks on kindlad sisemised ja välised omadused, nagu *kõik-teadmine, *imevõimed ja *suurmehe tunnused. Mõnes *mahajaana koolkonnas, eriti **chan*'is, tähendab b. ka kõikidele olenditele sise-miselt omast võimet saada *buddhaks, olles seega teataval määral **tathāgatagarbha* sünonüümiks.

Ingl *Buddhahood, Buddha-nature*.

Buddha sõna (skr, pl *buddhavacana*; tb *sangs rgyas kyi gsung, sangs rgyas kyi bka'*; hn *fotuo jiaojie* 佛陀教誡; jp *butsu kyōkai*), traditsiooniliselt *Śākjamunile omistatud õpetused, mis on tema õpilaste poolt meeldejäetuna ja põlvest põlve edasiantuna kirjalikus vormis talle-

tatud **Tripitaka's*, seega kõik *vinaja, *suutra ja *abhidharma tekstid. Laiemas mõttes tähendab B. kõiki budismi tekste ja õpetusi, mis ei lähe vastuollu *Tripitaka* tekstidega ning selgitavad ja aitavad mõista Buddha *seadmust.

buddhavacana vt Buddha sõna

Buddha Valguse Mägi (hn *Foguang shan* 佛光山; ingl *Buddha's Light Mountain, BLM*), **chan'i* tagapõhjaga hiina budismi õpetaja Hsing-yuni (1927–) 1967 Taiwanis rajatud budistlik organisatsioon, mille põhieesmärgiks on *humanistliku budismi edendamise. Eesmärk on sõnastatud nelja tegevussuunana: propageerida budismi kultuuri kaudu; tõsta andekaid esile hariduse kaudu; toetada ühiskonda heategevusega; puhastada inimeste meelt budistlike *meeleharjutustega. Praeguseks on Buddha Valguse Mägi kasvanud üheks suurimaks budistlikuks ühenduseks maailmas, millel on 1992 asutatud Buddha Valguse Rahvusvahelise Liidu (ingl *Buddha's Light International Association*) kaudu harusid ja allorganisatsioone 173 riigis.

buddhaväli (skr *buddhakṣetra*; tb *sangs rgyas kyi shing*; hn *fogutu* 佛國土, *jingtu* 淨土; jp *bukkoku do, jōdo*), budismis, eriti *mahajaanas, ühe *buddha mõjuala, kus ta kuulutab *seadmust teatud aja vältel, et juhtida olendeid *virgumisele. Budismi seisukohalt on iga maailmasüsteem, kus on buddha, vaadeldav b-na. Meie praegune maailm on Buddha *Šākjamuni b. B-d on kas täiesti puhtad, kus kõik olendid on juba virgunud, või osaliselt puhtad, kus osa olendeid on ja osa veel ei ole virgunud. Mahajaana mütoloogias on b-de õpetusest kujundatud omamoodi budistlik utoopia. B-deks on seal maailmad, mis on loodud kindlate mütoloogiliste buddhade vaimupingutusest ja erinevad seetõttu tavalistest maailmadest ideaalse korrastatuse ning võimaluse poolest jõuda *nirvaanasse ilma eriliste pingutusteta selle buddha abil, kes on vastava b. loonud. Kõige tuntumad mütoloogilised b-d on *Sukhāvati ja *Abhirati, mille on loonud vastavalt buddhad *Amitābha ja *Akṣobhja, ning nende ja meie maailma vahel on terveid müriaade maailmu. Selliste b-de kirjeldusi leidub paljudes *mahajaana suutrates, nagu **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*, *«Lootossuutra», **Sukhāvatyūyūha-sūtra*, **Gaṇḍavyūha-sūtra* jt. **Vimalakīrtinirdeśa-sūtra*'s rõhutatakse aga b. kui *olendite puhta *meele ja puhaste püüdluste tähendust. Hiina budismis kasutatakse b. tähenduses mõistet *puhas maa.

Ingl *Buddha-field, pure land*.

budism, Lääne termin 6.–5. saj e.m.a Indias tekkinud Buddha *Šākjamunist lähtuva õpetuse tähistamiseks. Vt sissejuhatav artikkel.

budismi suurkogud, budismi ajaloo esimestel sajanditel toimunud *koguduse suured kokkutulekud, kus väideldi *Buddha sõna autentse vormi ja väljenduse, selle tõlgendamise ning koguduse elukorralduse reeglite e *vinaja üle. Suurkogude tulemusel fikseeriti budistlik pühakiri algul suulisel kujul, aga vähemalt neljandal suurkogul juba kirjalikult. Suurkogusid toimus kokku neli. Esimene suurkogu toimus varsti pärast Buddha *parinirvaanat (seega pärast 486 e.m.a) *Rādžagrihas, kus olevat viibinud 500 munka. *Mahākāšjapa eesistumisel loeti seal mitme kuu vältel ette ning kinnitati *Sūtrapiṭaka ja *Vinayapiṭaka esialgsed versioonid. Teine suurkogu toimus 100 või 110 aastat pärast parinirvaanat (386 v 376 e.m.a) *Vaišālīs, kus vaieldi peamiselt vinaja üle. Suurkogul tekkis konflikt konservatiivse *sthaviravaada ja liberaalsema *mahasanghika vahel, kelle esindajad olevat protesti märgiks sealt lahkunud. Vaišāli suurkogu järel budistlik kogudus lagunes koolkondadeks, mida oli vähemalt 18. Kolmandat suurkogu Pātaliputras u 250 e.m.a patroneeris *Ašoka. Sellel püüti leida konsensust koolkondade vahel, fikseeriti arvatavasti *paali kaanon, millele lisati ka 'kolmas korv' – *Abhidhammapiṭaka. Ka olevat seal otsustatud misjonäride saatmine naabermaadesse. Neljas suurkogu toimus u 100 m.a.j Kušaani keisri *Kaniška I eestkoste all tema pealinnas Purušapuras *Gandhāras. Seal olevat koostatud ulatuslikud kommentaarid *sarvastivaada *Tripiṭaka'le ja tunnustatud *mahajaanat, mis järgnevatel sajanditel levis jõudsalt Kesk- ja Ida-Aasias. Paljude õpetlaste arvates ei ole seda suurkogu tegelikult aset leidnud. Lisaks neile neljale on uusajal, 1871 ja 1954, Birmas peetud kaks nominaalset suurkogu, mis on aga piirdunud põhiliselt Birma theravaada esindajate osavõtuga.

Ingl *Buddhist councils*.

Budismi Väljaannete Ühing (ingl *Buddhist Publication Society, BPS*), 1958 Sri Lankal Kandys *theravaada munkade Piyadassi Thera (1914–1998) ja Nyanaponika Thera (1901–1994) ning ilmalike A. S. Karunaratna ja R. Abeyasekera asutatud ühing peamiselt ingliskeelse theravaada budismi alase kirjanduse väljaandmiseks ja levitamiseks kogu maailmas. Peale populaarsete perioodiliste väljaannete *Wheel* ja *Bodhi Leaves* annab ühing välja ka mahukamaid uurimusi ja *paali kaanoni tekstide tõlkeid. 1993 algatati "Seadmuse kinkimise" (pl *dhamma dāna*) kampaania, mille raames kõikidele partnerorgani-

satsioonidele saadetakse kaks korda aastas tasuta spetsiaalse pühendusega uudisväljaanded. Ühinga levitab oma väljaandeid enam kui 90 maal. Eestis on *BPS*-i partnerorganisatsiooniks *Eesti Akadeemiline Orientaalselts.

Bushidō (jp 武士道 'sōdalase tee'), Jaapani samuraikultuur ja seda esindav tekstikogu, mis sisaldab *samuraide aukoodeksi ja elureeglid, mille seas on esikohal lojaalsus oma isandale ning valmisolek ülesande nimel kõhklemata surma minna. B. kujunemine kestis sajandeid alates 12. saj; lõpliku kuju ja ühiskondliku staatuse omandas see Tokugawa ajastul (1603–1868).

Butön (tb *bu ston*, 1290–1364), Tiibeti budistlik õpetlane, elas Žalu (tb *zha lu*) kloostri Kesk-Tiibetis. Tema elutööks oli tiibeti budismi kaanonite *Kandžuri ja *Tandžuri toimetamine ja kataloogimine, mida ta koos oma kaasmunkade-abilistega tegi äärmise põhjalikkusega, kontrollides hoolega kõikide tekstide autentsust. B. loodud Kandžuri ja Tandžuri tekstide klassifikatsiooni on väheste muudatustega kasutatud kõikides hilisemates väljaannetes. Peale selle on ta tiibetikeelse «Budismi ajaloo» (tb *chos 'byung*) autor, mis on täielikumaid India ja Tiibeti budismi ajaloo allikaid. B. on kirjutanud ka kommentaare *ületava mõistmise suutratele ja *tantratele, sh **Kālacakra-tantra*'le.

bön (tb *bon*), traditsioonilises tähenduses Tiibeti rahvausund, mille juured ulatuvad eelbudistlikku aega. B. on saanud oma nimetuse preestrite (bönpo, tb *bon po*) järgi, kes tegutsesid muistses Tiibetis šamaanidena ning matusetalituste, ohvririituste ja tõenäoliselt ka kuninglike tseremooniate korraldajatena. Kirjalike allikate puudumise tõttu on b-i varasemast ajaloost väga vähe teada. B. tervikliku religioonina kujunes välja II at alguseks ja seda juba oluliselt budismist mõjutatuna, säilitades vaid vähesel määral varasema rahvausundi rituaalseid elemente ja pärimusi. Kuigi b. on ennast ajaloo vältel budismile vastandanud, kopeerib tegelikult suur osa b-i õpetusest, pühakirjast ja rituaalist budismi. B-i rajajaks peetakse poolmütoloogilist tegelast Šenrapi (tb *gshen rab*), kes olevat saanud Tiibetisse lääne poolt. Sarnaselt *Šākjamuniga nimetatakse teda virgunuks ning mõlema eluloos on ühiseid jooni (nt sündimine kuningapojana ja varasem elu õukonnas, hiljem aga ilmaliku elu hülgamine). Ka b-is on keskel kohal budismi olulised mõisted, nagu *virgumine (tb *byang chub*), *virgunu (tb *sangs rgyas*) jt. Sõna b. ennast kasutatakse b-i tekstides sarnases tähenduses kui budismis sõna *dharma e seadmus (tb *chos*).

Ka b-i pühakiri, mis lõplikult fikseeriti ja kataloogiti 18. saj, on jaotatud kahte kogusse nagu budismi pühakiri *Kandžur ja *Tandžur. B-i keskuseks Tiibetis on 15. saj algul rajatud Menri (tb *sman ri*) klooster. Uuemal ajal, alates 19. saj teisest poolest, on b. ja tiibeti budism omavahel tunduvalt lähenenud ja tänapäeval peetakse b-i mõnikord isegi tiibeti budismi viiendaks koolkonnaks *ningma, *kagjü, *sakja ja *geluki kõrval. Varajase b-i isoleeritud haruks peetakse 9.–10. saj Tiibetist välja rännanud tänapäeva Hiina Yunnani provintsi loodeosas Lijiangis elava nahi (hn *naxi*) rahvakillu traditsioonilist dongpa religiooni.

C

caodong (hn 曹洞; jp *sōtō*), **chan*'i alakoolkond, mis rajaneb 9. saj hiina munga Dongshan Liangjie (jp Tōzan Ryōkai, 807–869) ja tema õpilase Caoshan Benji (jp Sōzan Honjaku, 840–901) õpetusele. Koolkonna nimetus tuleneb nende nimede esimeste silpide kombinatsioonist. C. kujunes omaette koolkonnaks 12. saj teravas poleemikas **linji* koolkonnaga *chan*'i meetodite üle. *Dōgen viis selle 13. saj algul Jaapanisse, kus see on praegu suurima järgijate hulgaga *zen*'i koolkond. C. koolkonnas pannakse rõhku *astmelise tee õpetusele ning **zazen*'i ja *vaikse valgustuse *meeleharjutustele.

caryā vt kulg 2.; tee; teostamine

caryātantra (skr 'teostamise tantra'; tb *spyod rgyud*), *vadžrajaanas üks neljast *tantrate klassist **kriyatantra*, **yogatantra* ja **anuttarayogatantra* kõrval. Tantrate järjestuses on *c. kriyatantra* järel altpoolt teine. See keskendub välistele rituaalidele ja *joogaharjutustele. C. harjutuste eesmärgiks on lähendada inimest *buddhale ning süvendada tema kujustamisvõimet.

caturmahārājānas vt neli suurt valitsejat

catuṣkoṭikā vt tetralemma

chan (hn 禪; jp *zen*), algupäraselt lühend hiinakeelsest sõnast *channa* (禪那; jp *zenna*), mis on foneetilise laenuna sanskritikeelse *dhyāna* (pl *jhāna*) vasteks. Nagu *dhyāna*, tähendab ka *c.* eelkõige *mõtlust, kuid sageli tähistab laiemalt *meeleharjutusi üldse. C. sai 7.–8. saj kujunenud hiina budismi koolkonna nimeks, kus kõige tähtsamaks peetakse vahetuid meeleharjutusi kogenud *õpetaja juhendamisel ning äärmuslikumal kujul eitatakse üldse tekstide õppimise vajalikkust. Samal 7.–8. saj levis *c.* Koreasse ning 13. saj ka Jaapanisse. Tänapäeva Läänes on *c.* rohkem tuntud jaapanipärase nimetuse *zen* järgi. C-i koolkonna tekkimine ja varasem ajalugu Hiinas on üsna ebaselge ning põimitud legendide ja hilisemate väljamõeldistega. Pärimuse järgi tõi *c.*-i Hiinasse 6. saj algul India munk *Bodhidharma, kuid *c.* kui meeleharjutus oli Hiinas kahtlemata tuntud juba varem. C-st kui koolkonnast (hn *chanzong*) hakatakse tegelikult rääkima alles 8. saj, mil formuleeritakse *patriarhide järgnevused. Neid hakatakse tagasiulatuvalt lugema alates Bodhidharmast, keda omakorda peetakse 28. patriarhiks alates *Šākjamunist. C-i koolkonnale on iseloomulikud kindlad põlvest põlve õpetajalt õpilasele

edasi antud õpetusliinid. Kuna aga *c.* juba üsna varajasel perioodil jagunes eri suundadeks ja koolkondadeks, on ka õpetusliinid hargnenud, kohati katkedes, kohati taasühinedes, ning erinevad traditsioonid peavad õpetajate järgnevuses mõnevõrra erinevaid arvestusi. *C*-i kaks tänapäevani säilinud peamist suunda **caodong* (jp *sōtō*) ja **linji* (jp *rinzai*) eristusid koolkondadena 12. saj ning neil mõlemal on hulk alakoolkondi. Esimeses pannakse suuremat rõhku *vaikse valgustuse, teises **gongan'*i harjutustele. Õpetuslikus ja filosoofilises plaanis nende vahel suuri erinevusi ei ole. Mõlema eesmärgiks on viia õpilase meel virgumisseisundisse, mida hiina keeles tähistab termin **wu* ja jaapani keeles **satori*. Vaikset valgustust seostatakse tavapäraselt *astmelise tee, *gongan'*i meeodit *äkilise virgumise õpetusega. Kuigi teoorias *c*-i koolkond ei väärtusta kirjasõna, on *c*-i kirjandus ülikirjalik, ületades mahu poolest kõikide teiste hiina budismi koolkondade kirjanduse. Pühakirjatekstidest austatakse *c*-is enim **Lañkāvatāra-sūtra'*t ja *«Teemantsuutrat». Nendega on peaaegu võrdsustatud *Huinengile omistatud *«Kuuenda patriarhi lavasuutra». Hiina *c*-i õpetajate tekstidest on tuntumad veel **gongan'*ide kogumikud «Sinise kalju ülestähendused» (hn *biyan lu*; jp *hekigan roku*) ja «Värvateta läbipääs» (hn *wumen guan*; jp *mumon kan*) ning mitmed varasemate patriarhide ja kuulsate munkade elulugude ja õpetuste kogumikud. *C.* on oluliselt mõjutanud Hiina ja teiste Ida-Aasia maade kirjandust, maalikunsti, arhitektuuri ja muusikat ning kultuuri laiemalt. *C*-iga seostatakse nt teetseremoonia, lilleseadmiskunsti ja võitluskunstide tekkimist ning levikut. Hiinas Yuani (1271–1368) ja Mingi (1368–1644) dünastiate ajal *c.* kui elav traditsioon mõnevõrra formaliseerus ja stagneerus, kuigi tähtsamad õpetusliinid jätkusid. 19. –20. saj on mitmed uuendusmeelsed õpetajad, nagu Xuyun (1840–1959) ja Laiguo (1881–1953) *c*-ni reformeerinud ja kaasajastanud. Jaapani uusaja *zen'*i tuntumad esindajad on Bankei (1622–1693) ja *Hakuin. Jaapani **rinzai* koolkonna *zen'*i tuntuim tutvustaja ja levitaja Läänes oli *D. T. Suzuki. Viimasel aastakümnetel on Läänes rohkem levima hakanud ka hiina *c.*, seda eeskätt tänu Taiwani õpetajate Hsing-yuni (Xingyun, 1927–) ja Sheng-yeni (Shengyan, 1930–) tegevusele.

Chunqiu vt Kevaded-sügised

citta vt meel, süda

cittakleša vt meeplekk

cittamātra (skr 'pelkmeel'; tb *sems tsam*; hn *weishi* 唯識; jp *yuishiki*), keskseid mõisteid budismi *joogatšaara koolkonnas; tiibeti traditsioonis esineb vahel ka selle koolkonna asendusnimenä. C. teooria väidab, et kogu tegelikkus on *meele loodud, meel on ainuke tegelikuse 'mõõt' (skr *mātra*). India joogatšaara tekstides esineb c. ka teise, sagedasema termini **vijñaptimātra* sünonüümina. C. teooria on esitatud **Lañkāvatāra-sūtra*'s ja **Samdhinirmocana-sūtra*'s. Tiibeti budismis on see olulisel kohal *ningma koolkonnas, hiina budismis **faxiang*'i koolkonnas.

Ingl *mere mind, mind-only*.

Conze, Edward (Eberhart) Julius Dietrich (1904–1979), saksa päritolu inglise budoloog, 20. saj silmapaistvamaid *mahajaana uurijaid Euroopas. Olles nooruses aktiivne sotsialist ja kommunist, emigreerus ta 1933 Saksamaalt Inglismaale, kus algul jätkas vasakpoolset poliitilist tegevust. 1930-te keskel pettus ta marksismis, hakkas *D. T. Suzuki mõjul budistiks, õppis sanskriti ja tiibeti keelt ning sai eraõpetlasena üheks tuntumaks budoloogiks. C. põhitööks oli *ületava mõistmise suutrate uurimine ja tõlkimine. Ta tõlkis inglise keelde üle 30 budistliku teksti, sh **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*, *«Teemantsuutra» ja *«Südasuutra».

Cullavaṃsa (pl 'lühike kroonika'), paalikeelne Sri Lanka budistlik ajalookroonika, mis on loodud jätkuks vanemale kroonikale **Mahāvāṃsa*'le. C. on enam kui 1500 aasta vältel eri autorite poolt kirjutatud ja pidevalt täiendatud tekstide kogumik, mis hõlmab ajavahemikku alates 4. saj algusest kuni 19. sajandini.

D

daakini (skr *dākinī*; tb *mkha'* 'gro ma), arvatavasti tuletis *sanskriti verbi juurest *dī* ('lendama'); tiibeti keeles sõna-sõnalt 'taevaskäija'. India mütoloogias on d-d raevukad naisolendid, kes moodustavad *Kāli kaaskonna. *Vadžrajaanas on d. naisekujuline *meelt ergastav antropomorfne sümbol, *joogini e *pradžnja, keda *joogid kujustavad erilistes pühitsustseremooniates. D-d aitavad joogit vaimsel teel, avades tema meelt vadžraana õpetusele. Mõned neist on *idamite partnerid, teised esinevad ise idamina.

daimoku (jp; hn *timu* 題目 'teema, pealkiri'), *jaapani budismi *Nichireni koolkonnas viljeldav lausung, mis seisneb *«Lootossuutra» pealkirja kordamises (jp *namu myōho rengo kyō*). D. usutakse sisaldavat kogu «Lootossuutra» sisu ja selle lausumine või austamine hoidvat ära kõik halva.

dalai-laama, tiitel, mille 1578 andis *tiibeti budismi *geluki koolkonna tähtsamale laamale Sönam Gjatsole (tb *bsod nams rgya mtsho*, 1543–1588) mongoli valitseja Altan-khaan. Tiibetlaste seas on d. tuntud *gjalva rinpotše nime all. Mongolikeelne *dalai* on vasteks tiibeti sõnale *gjatso* (*rgya mtsho*) ja tähendab 'ookeani,' viidates vastava isiku tarkuse suurusele ja sügavusele. *Laama tähendab tiibeti keeles *õpetajat. Sönam Gjatso nimetati III d-ks. Tema kaks eelkäijat said selle tiitli postuumelt. D-de järgnevus algab *Tsongkhapa õpilasest Gedün Tupist (tb *dge 'dun grub*, 1391–1474). See põhineb ümbersünni e *kehastumiste teoorial nagu ka paljude teiste tiibeti budismi kõrgvaimulike puhul. D-sid peetakse *bodhisattva *Avalokitešvara kehastusteks ja Tiibeti kaitsjateks. Alates V d-st Ngavang Lobsang Gjatsost (tb *ngag dbang blo bzang rgya mtsho*, 1617–1682) kuulub neile Tiibetis ka ilmalik võim. VI d. Tsangjang Gjatso (tb *tshangs dbyangs rgya mtsho*, 1687–1706) ei astunud mungaseisusse ja oli silmapaistev ilmalik luuletaja (tema laulude kogumik «Nukrad armastuslaulud» on ilmunud eesti keeles Linnart Mälli tõlkes 2006). XIII d. Thupten Gjatso (tb *thub bstan rgya mtsho*, 1876–1933) püüdis alustada järk-järgulisi reforme Tiibeti kaasajastamiseks. Pärast seda, kui Hiina Rahvavabariik 1950-tel Tiibeti okupeeris, läks praegune, XIV d. Tenzin Gjatso (tb *bstan 'dzin rgya mtsho*, 1935–) 1959 eksiili Indiasse, kus rajas Dharamsalas Tiibeti eksiilvalitsuse. XIV d. on avaldanud tiibeti budismi kohta kümneid raamatuid, mitmed neist on tõlgitud ka eesti keelde. Tunnustuseks rahumeelsele võitlusele Tiibeti vaba-

duse eest anti talle 1989 Nobeli rahupreemia. 1991 ja 2001 külastas XIV d. Eestit; 2005 valiti ta Tartu Ülikooli audoktoriks.

Ingl *Dalai Lama*.

dalit (skr *dalita*; hnd *dalit* 'rõhutud, allasurutud'), India *seisusteväliste enimkasutatud omanimetus.

dāna vt annetamine

dāna-pāramitā vt ületav annetamine

Dandaron, Bidja (1914–1974), burjaadi *laama ja õpetlane, mõjukamaid budismi õpetajaid Teise maailmasõja järgses Nõukogude Liidus. Kui D. oli viieaastane, kuulutas tema õpetaja, tolle aja Burjaatia tuntumaid laamasid Lobsang Sandan Tsōdenov ta oma õpetaja, Tiibeti Kumbumi kloostri eestseisja *kehastuseks ja paar aastat hiljem andis talle vaimsed pühendused. D. sai lapsepõlves traditsioonilise *vadžrajaana hariduse. 1935, mil oli juba alanud budistide tagakiusamine Burjaatias, suundus D. õppima Leningradi Lennundusseadmete Instituuti, õppides samal ajal ka Leningradi Ülikoolis tiibeti keelt ning kuulates Fjodor Štšerbatskoi (1866–1942) loenguid budistlikust filosoofiast. 1937 D. arreteeriti süüdistatuna spioneerimises Jaapani kasuks ning ta viibis vaheaegadega ligi 20 aastat stalinlikes vangilaagrites, õppides samal ajal kaasvangidelt-laamadelt budismi ja õpetas neid ka ise. Peale vabanemist 1956 töötas ta Ulan-Udes Burjaatia Ühiskonnateaduste Instituudis, kus uuris vadžrajaana tekste ning avaldas hulgaliselt uurimusi. Tema ümber kujunes mitteformaalne õpilaste ring, mille kaudu budismi ideed levisid läänepoolses Nõukogude Liidus Moskvast ja Leningradist Ukraina ja Baltikumini. Eestiga on D. seotud alates 1968, mil temaga tutvus Linnart Mäll. D-s olid ühendatud õpetlane-budoloog, budistlik filosoof ja vadžrajaana *jooji. Tema õpetuse keskseks ideeks oli budismi universalism, mille kohaselt budism levib üle aegade ja kultuuride, leides igal ajastul ja igas kultuuris oma väljendusvahendid, et inimesi *virgumiseni juhtida. Sellest lähtuvalt pööras ta palju tähelepanu budismi ideede ja tänapäeva teaduse seisukohtade ühitamisele. 1972 fabritseeriti Burjaatias D. vastu uus süüdistus ning toimus kohtuprotsess, kus ta vangimõisteti. D. suri 1974 vangilaagris. Pärast 1991 on vene keeles välja antud mitu tema budistliku filosoofia alast raamatut.

dao vt kulg

Daodejing (hn 道德經 'kulgemise väe raamat'), taoismi klassikaline tekst, mille autoriks peetakse *Laozid. Arvatavasti 3. saj esimesel poolel e.m.a loodud D. koosneb pisut enam kui 5000 kirjamärgist. Teos on jagatud 81 peatükiks, mis on koondatud kahte raamatusse: «Kulgemise raamat» (hn *daojing*) ja «Väe raamat» (hn *dejing*). Vanimas, 2. saj e.m.a pärinevas käsikirjas on raamatute järjestus vastupidine: *Dejing* eespool ja *Daojing* tagapool ning teos kannab vastavalt pealkirja *Dedaojing*. D. on vormilt tüüpiline vanahiina *skeemtekst. Rohkesti kasutatakse võrdlusi, parallelisme, vastandusi, kohati ka riime. D-s antakse filosoofilise taoismi põhjendus selle põhimõistete *kulg, *vägi, *toimimatus, *olev ja olematu, *taevasmaa, *musttuhanded jt seletuste ja määratluste kaudu. Samas tõdetakse igasuguste määratluste piiratust: "kulgetav kulg on püsitu kulg / nimetatav nimi on püsitu nimi"; "ma ei tea ta nime / sellepärast ütlen kulg / suvaliselt annan nimetusi." D-s ülistatakse loomulikkust, tumedust, ähmasust, madalust, naasmist; sagedased võrdpildid on jõgi, org, naine. Taunitakse karjerismi, mida seostatakse *konfutsianismi väärtustega nagu *inimlikkus, *kohasus ja *kombed. Ideaalne inimtüüp on *õnnis (hn *shengren*), kuna ühiskondlikult aktiivset *õilsat (hn *junzi*) peetakse sellest madalamaks. D-s leiab ka otsest ühiskonnakriitikat, sõjavastastust ning isegi ideaalse riigikorra mudeli, kus suurriik ja väikeriik toimivad harmoonilises koosluses: "suur riik / madaldudes väikse riigi ees / omaks võtab väikse riigi / väike riik / madal olles suure riigi ees / omaks võtab suure riigi." Eesti keeles Linnart Mälli tõlkes (1979); Jaan Kaplinski tõlkes (2001).

Daozang (hn 道藏 'taoismi varamu'), taoismi pühakirjakogu, mille tänapäeval tuntud versioon põhineb Mingi dünastia (1368–1644) aegsel väljaandel. D. hõlmab ligi 1500 teksti, mis on koondatud kahte ossa: «Kolm koobast» (hn *sandong*) ja «Neli lisa» (hn *sifu*). Sisult on D-i tekstid võrdlemisi mitmekesised, alates klassikalistest traktaatidest nagu *«Daodejing» ja **Zhuangzi*, kuni alkeemia- ja rituaaliteks- tide ning kuulsate taoistide elulugudeni. D-i kuuluvad ka mõned teiste koolkondade tekstid, nt **Mozi* ja **Guanzi*. D-i koostamine algas juba 4. saj ning selle kujunemisele on avaldanud mõju Hiina budismi kaanon.

daršana (skr *daršana*; pl *dassana* 'nägemine'), hinduismis *kuue koolkonna üldnimetus, samuti tähendab see *õpetaja (skr *guru*) kuulajas-konda. Budismis tähendab d. 'nägemise teed' (skr *darśanamārga*), mis on kolmas tee *viie tee (skr *pañcamārga*) hulgas ja tähendab tegelik-

kuse tõelist nägemist ehk *tühjuse mõistmist. Sellel teel vabanetakse valedest *vaadetest (skr *dr̥ṣṭi*).

Ingl *seeing, view, insight*.

daśabala vt kümme väge

daśabhūmi vt kümme taset

Daśabhūmika-sūtra (skr 'kümne taseme suutra'; tb *sa bcu'i mdo*; hn *shidi pin* 十地品; jp *jūjikyō*), 1. või 2. saj Indias loodud *mahajaana suutra. Hiinas ja Tiibetis kuulub *D.* **Avataṃsaka* tsüklisse, mille tekstide seas on **Gaṇḍavyūha-sūtra* kõrval ainuke, mis on täielikult säilinud ka *sanskriti keeles. India ja Nepali *mahajaanas on *D.* aga iseisev tekst, viimases kuulub ka *üheksa seadmuseõpetuse hulka. *D.* põhisisuks on *bodhisattva *kümne taseme käsitlus, mida vaadeldakse seostatuna kümne *ületava toiminguga.

Ingl *Sūtra on the Ten Levels*.

daśakuśalakarmapatha vt kümme hüveteo teed

daśaśīla vt kümme käitumisjuhust

datong vt suur ühtsus

Daxue vt Suur õpetus

de vt vägi

deva (skr 'jumal'), india mütoloogias kõrgemate *jumalate nimetus. *Veedades olid jumalad jaotatud d-deks e *sura*'deks ja *asurateks. Hiljem omistati d-dele kõrgem ja asuratele madalam positsioon (iraani mütoloogias toimus see näiteks vastupidi) ning ainult sõna d. hakkas tähistama jumalat. Budismis sünnivad d-d **devaloka*'s, mis on üks *kuuest olemasolu valdkonnast. Kuigi sündimist d-na peetakse heaks sünniks, sest d-dele on omane ülipikk eluiga ning kõikvõimalikud hüved ja õndsused, on nad siiski vaid sansaaraolendid ega saa sellest vabaneda. *Virgumisse ja *nirvaanasse võib jõuda üksnes inimene.

Devadatta (skr, pl), *Šākjamuni nõbu ja õpilane. **Vinayapiṭaka*'s, **Mahāvastu*'s, *Divya-avadāna*'s ja mõnes *sarvastivaada koolkonna tekstis esineva legendi järgi nõudis *D.* kaheksa aastat enne Šākjamuni surma, et see astuks kõrge vanuse tõttu tagasi ning jätaks *koguduse juhtimise tema hooleks. Šākjamuni keeldus, mispeale *D.* tahtis teda Magadha valitseja Adžātaśatru abiga tappa. Siiski pääses Šākjamuni *imevõimete abil ja *D.* jäi ilma valitseja toetuseta. Seepeale üritas ta

kogudust lõhestada, kuid Šākjamuni õpilased *Šāriputra ja *Maudgaljājana veenasid kogudusest lahkulöönuid naasma õpetaja juurde. Jäänud üksinda, D. kahetses ja otsustas ka ise Šākjamuni juurde tagasi pöörduda. Kuid maa lõhenes D. jalge all ja ta langes *Avitši põrgusse, kuhu peab jääma sajaks tuhandeks *kalpaks, misjärel saab uuesti sündida *pratjekabuddhana. D. heitis *Šākjamunile ja tema järgijatele ette liiga laiska ja lodevat elu ning tahtis rakendada koguduses uusi ja karmimaid reegleid. *«Lootossuutra» räägib aga D.-st, kes oli kunagi ammu olnud Šākjamuni õpetaja ja kellele Šākjamuni ennustab, et ta saab tulevikus *buddhaks nimega Devarādža.

devaloka (skr, pl 'jumalate maailm'), budismi mütoloogias üks *sansaara osadest, *kuuest olemasolu valdkonnast. D. asub *Meru mäel ning selle kohal. D-s elavad *jumalad e *devad. Nagu teised *olendid, alluvad nemadki *teo ja *teovilja seadusele, s.t sünnivad ja surevad üha uuesti. D. asukatel on ülipikk eluiga, nad elavad naudingutes ja kestvas vaimses keskendumisseisundis. Kuna d-s elamine ei vabasta olendeid sansaarast (pärast elu jumalana võib taas sündida sansaara madalamates sfäärides), siis ei peeta seda erinevalt *nirvaanast budisti püüdluste ülimaliks ideaaliks. Budismi mütoloogia järgi koosneb d. kahekümne kuuest erinevast taevasest maailmast, mis asuvad hierarhiliselt üksteise kohal. Kõige madalamad d-d koos inimeste, loomade, *asurate, *preetade ja *põrgutega moodustavad sansaara *ihade valla; kõrgema taseme d-t nimetatakse *brahmaloka'ks.

devanaagari (skr *devanāgarī* 'jumalik linn'), India tähestik, mida kasutatakse *sanskriti, hindi, marathi, nepaali jt keelte kirjutamisel. D. on alfabeetiline tähestik, mis koosneb 34 konsonandi- ning 14 vokaalimärgist ja diftongist. Iga konsonandimärki hääldatakse loomuldasa koos vokaaliga 'a', teisi vokaale tähistatakse konsonandimärgile lisatava vastava diakriitilise märgiga. Kaashäälikuühendeid märgivad lisamärgid e ligatuurid. D-t kirjutatakse vasakult paremale. D. tekkis *brahmi kirja baasil ja on kasutusel alates 7.–8. saj.

devaputra (skr; pl *devaputta* 'jumala poeg'; tb *lha'i bu*; hn *tianzi* 天子; jp *tenshi*), budismi mütoloogias madalamate jumaluste nimetus, kes alluvad mõnele budistliku panteoni peajumalale (nt *Šakrale või *Jamale). Paljud tekstid, eriti *mahajaana suutrad kirjeldavad, kuidas jumal (tavaliselt Šakra) läheb d-tega *Šākjamuni õpetust kuulama. Pärast seda, kui Kušaani valitseja *Kaniška I võttis endale Hiina keisri tiitli *taevapoeg eeskujul d. tiitli, hakati selle sõnaga tähistama ka maapealseid valitsejaid ja suuri õpetajaid.

Devī (skr 'jumalanna'), hinduismis jumalanna, kes võib esineda erinevate *jumalate kaasa ehk naisvastena. *Veedades oli ta loodusnähtuste personifikatsioon, hiljem jumaliku väe *šakti väljendus. Enamasti seostatakse teda *Śiva naisvastega ning tal on mitmeid nimesid, millest tuntumad on *Durgā, *Pārvaṭi ja *Kālī.

Dhammapada (pl 'seadmuse jada'), **Khuddaka-nikāya*'sse kuuluv tekst, mis sisaldab 423 *Buddhale omistatud mõttesalmi. Salmid on grupeeritud 26 temaatilisse peatükki (nt «Hoolivus», «Meel», «Patt», «Vägivald», «Vaimulik»). D. salmides on lihtsas ja arusaadavas keeles, sageli kujundeid ja võrdpilte kasutades, selgitatud budismi kõige olulisemaid kõlbelisi ja maailmavaatelisi seisukohti. Paljud salmid sisaldavad ka otseseid juhiseid inimesele, kuidas käituda, kõnelda ja mõelda nii, et end vaimselt arendades jõuda kõrgematele mõistmis- ja olemistasemetele ning ka lihtsalt õnnelikult elada. D. olulisemaid üldinimlikke juhtnöore on vältida hoolimatust ja vägivalda teiste suhtes. Nt öeldakse selles: "Tarmukuse, hoolivuse, eneseohjeldamise ja taltumusega rajagu arukas saar, mida tulvavesi ei uputa! ... Kes iseenele õnne otsides kasutab õnne himustavate olendite vastu vägivalda, see ei leia hiljem õnne." D-s leidub ka varjatud ühiskonnakriitikat, kuna seal käsitletakse *braahmanit e vaimulikku kui kõlbeliselt ja vaimselt kõrgemal tasemel isikut, mitte aga sünnipäraselt kõrgema seisuse liiget: "Ei sassis juuksed, päritolu ega sünnipära tee kedagi vaimlikuks. Kelles on tõde ja Seadmus, see on puhas, see on vaimulik." D. on loetavamaid ja tõlgitumaid budismi tekste läbi aegade. Nii **Tipiṭaka*'s kui ka väljaspool seda leidub ka teisi D-ga sisult ja vormilt sarnaseid tekste, nagu samuti *Khuddaka-nikāya*'sse kuuluvad *Udāna* ja *Itivuttaka* ning sanskritikeelne *Udānavarga*. Eesti keeles Linnart Mälli tõlkes (1977, 2004, 2005).

dhāraṇī (skr 'hoidmine, meelepidamine'; tb *gzungs sngags*; hn *tuoluoni* 陀羅尼; jp *darani*), budismis algupäraselt oluliste asjade meelepidamine. Varajases *mahajaanas oli neli *d*-t, millele *meel pidi tuginema: *kannatlikkus, *mantra, õpetussõnad ja tähendus. Mantra *d*-te eesmärk oli hõlbustada *suustrate ja muude pikemate õpetuste meeldejätmist lühikeste vormelite abil. See tähendus kandus edasi *vadžrajaanasse, kus *d*. tähendabki lühikest, mingi suutra või *tantra sisu kokkuvõtvat teksti, mis on tavaliselt mantrast pikem ja koosneb tähendusega sõnadest.

Ingl *retention, mindfulness, mystical verses*.

dharma vt seadmus

dharmacakra vt seadmuseratas

Dharmacakra-pravartana vt Seadmuseratta käimapanemine

dharmadhātu vt seadmusevald

dharmakāya vt seadmuseihu

dharmapāla vt seadmusekaitsja

dharmasāstra (skr *dharmasāstra* 'seadmuse traktaat'), India brahmanistliku ja hinduistliku ühiskonna norme ja seadusi käsitlevad tekstid, mida peeti *kaks-kordsündinute kohustuslikeks käitumiseeskirjadeks. D-d on loodud ajavahemikus 3. saj e.m.a kuni 5. saj m.a.j. Kitsamas tähenduses mõistetakse d-te all *smriti tekstide e dharmasuutrate (skr *dharmasūtra*) põhjal loodud värsivormis didaktilisi teoseid. Laiemas tähenduses kuuluvad d-te alla ka dharmasuutrad. D-te ettekirjutused pole tihti omavahel kooskõlas, kuid nende põhitõdesid teab ja järgib enamuse hinduiste.

dharmatā (skr 'dharmasus'; tb *chos nyid*; hn *faxing* 法性; jp *hōshō*), *mahajaanas *seadmuste põhiolemus, milleks on *tühjus, s.o tegelikult igasuguse *tavatõe seisukohalt kindla ja püsiva olemuse puudumine. Samas tähendab *d.* ka kogu teadvustatud reaalsuse käsitlemist seadmuste e *budismi tekstides kirjeldatavate mõistelistel objektidena. Selles tähenduses võib *d.* olla *seadmusevalla (skr *dharmadhātu*) sünonüümiks.

Ingl *intrinsic nature of the dharmas, dharma-nature.*

Dharmatrummi Mägi (hn *fagu shan* 法鼓山; ingl *Dharma Drum Mountain, DDM*), *chan'i õpetaja Sheng-yeni (1930–) 1989 rajatud rahvusvaheline budistlik kultuuri- ja haridusühendus keskusega Taiwanis, mis oma tegevuses järgib *humanistliku budismi põhimõtteid. Organisatsioonil on osakonnad ja keskused Ameerika Ühendriikides ning mitmes Euroopa ja Aasia riigis. Selle juurde kuulub ka 1985 asutatud Chung-Hwa Budoloogია Instituut (ingl *Chung-Hwa Institute of Buddhist Studies*) Taipei lähedal Jinshanis. Dharmatrummi Mäe haridussüsteemis pannakse võrdselt rõhku nii tänapäevasele haridusele ja budismi teaduslikule uurimisele kui ka *chan'i* *meeleharjutustele. Organisatsioon tegeleb ka ühiskondliku ja rahvaharidusliku töö ning heategevusega.

dharmatšakra vt seadmuseratas**dhātu** vt vald

dhjaanibuddha (skr *dhyānibuddha* 'mõtlusebuddha'), *vadžrajaanas *mahajaana mütolooliliste *buddhade baasil loodud antropomorfsete kujustamissümbolite üldnimetus. D-d paiknevad kindla korra järgi d-de *mandalal. Igal d-l on kindel ilmakaar, värvus, perekond, *ürgollus, ning sümbol. Erinevatel tekstidel põhinevates süsteemides võib selles osas olla mõningaid erinevusi. Iga d. esindab kindlat *isiksuse koostisosa ja on vastukaaluks kindlale *meeleplekile. Iga d. juurde kuulub kindel naisvaste e *pradžnja, *bodhisattva ja maine buddha. Nimetus d. oli tuntud üksnes Nepalis, kust see 19. saj jõudis Euroopasse. Tiibeti budismis tuntakse d-d nimetuse all *sku lnga rgyal po* ('viis kehastunud valitsejat').

Dhjaanibuddha	Vairotšana	Akšobhja	Ratnasambhava	Amitābha	Amoghasiddhi
Asukoht mandalal	keskkoht või ida	ida või keskkoht	lõuna	lääs	põhi
Värvus	valge	sinine	kollane	punane	roheline
Perekond	tathāgata	vadžra	ratna	padma	karma
Ürgollus	ilmaruum	vesi	maa	tuli	õhk
Sümbol	seadmuseratas	vadžra	kalliskivi	lootos	višvavadžra
Isiksuse koostisosa	kuju	teadvus	tunne	mõiste	meeleolud
Meeleplekk	teadmatust	viha	iha ja uhkus	paha-tahtlikkus	kadedus
Pradžnja	Vadžradhātvišvari	Lotšanā	Māmākī	Pāndaravāsini	Tārā
Bodhisattva	Samantabhadra	Vadžrapāni	Ratnapāni	Avalokitešvara	Višvapāni
Maine buddha	Krakutšanda	Kanakamuni	Kāšjapa	Šākjamuni	Maitreja

Ingl *meditation buddhas*.

dhyāna vt mõtlus**dhyāna-pāramitā** vt ületav mõtlus

digambara (skr 'ilmakaartesse rõivastunu'), džainismi kahest suunast (teine on *švetambara) radikaalsem. Kummagi suuna õpetuses filosoofilisi erinevusi ei ole, kuid nendevahelise lõhe põhjuseks sai küsi-

mus, kas *munk, kellel on varandus ja kes kannab ka riideid, saab üldse jõuda *vabanemisse (skr *mokṣa*). D. munkadel pole omandit ja nad ei kanna riideid, millest tuleneb nende nimetus. D-d usuvad, et tõeline munk ei vaja toitu selleks, et elus püsida ja et naine ei saa jõuda vabanemiseni. Nad kujutavad ka *tirthankarasid alasti ja arvavad, et *Mahāvīra ei olnud kunagi abielus. Lõhe džainismi kahe voolu vahel tekkis pärast Tšandragupta Maurja valitsemisajal (3. saj e.m.a) puhkenud näljahäda, kui radikaalsemad mungad Gangese jõe aladelt lõunasse rändasid. Kahe suuna pooldajate vahel on omavahelised abielud lubatud.

Dīgha-nikāya (pl 'pikkade õpetussõnade kogu'), **Suttapiṭaka* esimene osa, mis vastab suures osas *sarvastivaada sanskritikeelse kaanoni *Dīrgha-āgama*'le. Viimane on tänapäeval säilinud ainult hiinakeelses tõlkes. D. sisaldab 34 mahult pikemat *suutrat, mis on koondatud kolme alajaotusse: «Käitumisjuhiste alajaotus» (pl *sīlakkhandha-vagga*), «Suur alajaotus» (pl *mahā-vagga*) ja «Pātika alajaotus» (pl *pāṭika-vagga*). D-sse kuuluvad mitmed hästi tuntud suutrad. «Suures põhjuste suutras» (pl *mahānidāna-sutta*) käsitletakse *sõltuvuslikku tekkimist. «Suures meeespidamise toe suutras» (pl *mahāsatipaṭṭhāna-sutta*) antakse juhiseid selle kohta, kuidas tuleb jälgida ja keskendada *meelt, et ületada *kannatust. «Brahmavõrgu suutras» (pl *brahmajāla-sutta*) käsitletakse kriitiliselt teisi tollaseid India õpetusi ja teooriaid. «Suur parinirvaanasuutra» (pl *mahāparinibbāna-sutta*) kirjeldab *Šākjamuni viimseid elukuid ja sel ajal antud õpetusi.

Dīpankara (skr, pl *dīpaṅkara* 'lambitegija'), budismi mütoloogias esimene kahekümne neljast *buddhast, kes meie maailmasüsteemis eelnesid *Šākjamunile. Tema juures olevat noormees Sumedha andnud bodhisattvatootuse ja D. ennustanud, et temast saab kunagi buddha Šākjamuni (vt nt *«Teemantsuutra» 17b).

Dōgen (jp 道元, 1200–1253), jaapani **sōtō* koolkonna rajaja. Mungaks astudes ühines ta kõigepealt **tendai* koolkonnaga, kuid pettus selles ja hakkas õppima *zen*'i. 1223 rändas D. Hiinasse, kus õppis **caodong*'i munkade juures. 1227 Jaapanisse naastes hakkas ta nende eeskujul propageerima **shikantaza* *meeleharjutust. *Sōtō* teooria järgi võib sel teel jõuda *buddhasuse avanemiseni, mis on igas *olendis varjatud kujul algupäraselt olemas. Tõmbunud koolkondadevaheliste vastuolude tõttu pealinnast *Kyōtost eemale, rajas D. Echizeni mägedes Eiheiji templi, kus veetis oma ülejäänud elupäevad. D-i põhiteos on

«Tõelise seadmusesilma varamu» (jp *shōbōgenzō*), milles ta annab oma meetodile filosoofilise põhjenduse.

doha, India *vadžrajaana õpetuslaulud, mille autoriteks peetakse *siddhasid. D-sid loodi peamiselt apabhraṃśa ja oriya keeles ajavahemikus 8.–10. saj tänapäeva Bengali ja Orissa aladel, kus vadžrajaana oli laialdaselt levinud. Neile on omane sümbolkeel, mille abil väljendatakse tantristlike harjutustega saavutatud *teadvuse kõrgemaid seisundeid. Tuntuim d-de autor oli *Saraḥa.

dordže vt vadžra

draakon (hn *long* 龍), hiina mütoloogias maosarnane olend, kes tavaliselt sümboliseerib viljakust ja keisrivõimu. D-i kujund pärineb tõenäoliselt eelajaloolisest ajast, mil ta võis olla mõne protohiina hõimu tootemloom. Aja jooksul kujunes sellest võimu ja vägevuse sümbol. **Fengshui* süsteemis seostatakse punast draakonit vee, idakaare, päikesetõusu ja elu ning aktiivse *yang*'i märgiga; talle vastandub lään, kuivust, loojangut, surma ja *yin*'i (vt vari ja valgus) sümboliseeriv valge tiiger. D-i nägemist peetakse Hiinas heaks endeks. Rahvamütoloogias võisid d-d siiski olla ka ohtlikud ning on hulk lugusid sellest, kuidas mõnes veekogus elav d. tuli tappa, et vabastada paikkond tema nuhtlusest. Hiina budismis samastatakse d-eid india mütoloogiast pärit *naagadega ning neid peetakse samuti Buddha õpetuse kaitsjateks ja salaõpetuste valvuriteks.

drikung, ka drigung (tb *'bri gung*), tiibeti budismi *kagjü koolkonna üks kaheksast väiksemast alakoolkonnast, mille rajas 12. saj Drikung Kjoba Džigten Gönpo Rintšenpel (tb *'bri gung skyob pa 'jig rten dgon po rin chen dpal*, 1143–1217). Koolkond on saanud oma nime Drikungi oru järgi Kesk-Tiibetis Lhasast kirde pool, kus asub 1179 rajatud d-i peaklooster Drikung Thil (tb *'bri gung mthil*). D-i pealaamasid peetakse *Avalokitešvara *kehastusteks. Praegune, Indias eksilis asuv Drikung Kjabgön Tšetsang Rinpotše (tb *'bri gung skyabs mgon che tshang rin po che*, 1946–) on järjekorras 37. D-i kogudus Drikung Kagjü Ratna Šri Keskus tegutseb ka Eestis ning Tšetsang Rinpotše on korduvalt Eestit külastanud.

dr̥ṣṭadhārmika guṇa (skr 'nähtav omadus'; tb *mthong ba'i chos la yon tan*, *tshe 'di'i yon tan*; hn *cisheng gongde* 此生功德; jp *shisei kudoku*), *mahajaanas, eeskätt **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*'s termin, mis tähistab kindlapiirilisi positiivseid omadusi (nt pikk eluiga, haiguste puudumine jms), mis tekivad *ületava mõistmise õppimise tulemusel.

dr̥ṣṭi vt vaade

dzogtšen (tb *rdzogs chen* 'suur saavutus'), *tiibeti budismis, eriti *ningma koolkonnas tantristlik kujustamisviis, mis põhineb arusaamal algupäraselt täiesti puhtast *meelest, mida tajutakse selge valgusena ja mille äratundmine tähendab *ülimat täielikku virgumist. D-i järgi on kõik *seadmused meele looming ja iseenesest tühjad, st nad on meelest kui selgest valgusest eristamatud. D-i järgi jõutakse *virgumisse iseeneslikult ning kui meele ja seadmuste ühtsus on kujustatud, saab kujustaja kõik *buddhade omadused. D-i õpetuse olevat Tiibetisse toonud *Padmasambhava ja Vimalamitra 8. saj. D-i tuntuim õpetaja oli Longtšen Raptšampa (tb *klong chen rab 'byams pa*, 1308–1364), kelle teosed «Neljakordne sisemine olemus» (tb *snying thig ya bzhi*) ja «Seitse aaret» (tb *mdzod bdun*) on d-i olulisimad allikad. Tänapäeva tuntumaid d-i õpetajaid Läänes on Namkhai Norbu (1938–), kelle järgijaid on ka Eestis.

Ingl *dzogchen*, *great perfection*.

džaatakad (skr, pl *jātaka* 'sünnilugu'; tb *skyes pa'i rabs kyi sde*; hn *she-duoqie* 闍多伽; jp *jataka*), budismis mütológiseeritud lood *Šákjamuni eelnevatest eludest, mil ta *bodhisattvana kogus häid tegusid tehes *pälvimusi, mille tulemuseks oli *virgumine ja buddhaks saamine. **Khuddakaniḱāya* 10. alajaotuses «Sünnilood» (pl *jātaka*) on neid lugusid kokku 547. 4. saj koostas Ārjašūra 34 loost sanskritikeelse teose «Sünnilugude vanik» (skr *jātakamālā*).

džainism, 6.–5. saj e.m.a. tekkinud India õpetus. Vt sissejuhatav artikkel.

Džambudvīpa (skr *jambudvīpa*; tb 'dzam bu'i gling; hn *yanfuti* 閻浮提; jp *ebudai*), hinduismi ja budismi kosmoloogias meie *maailmavalla kõige lõunapoolsem manner (üldse on mandreid neli), mida samastatakse Indiaga. Vt ka maailm.

Džetavana (skr, pl *jetavana* 'Džeta mets'), metsasalu või park muistse *Šrāvasti linna lähedal, kus *Šákjamuni sageli viibis ja õpetas. Selle olevat Buddhale ja tema *kogudusele peatuskohaks annetanud *Anāthapindada. Hiljem rajati sinna *vihaara.

džina vt võitja

džonang (tb *jo nang*), 11. saj rajatud tiibeti budismi koolkond, mis sai oma nime peakloostri asukoha järgi Edela-Tiibetis. D-i koolkond oli

eelkõige tuntud **Kālacakra-tantra*'l põhineva nn teise tühjuse (tb *gzhan stong*) õpetuse poolest. Selle kohaselt on *buddhasus tühi kõigest muust peale **tathāgatagarbha*, mis on ainus positiivselt määratletav reaalsus. Selle *kujustamine *buddha *õndsuseihuna tähendabki *ülimat täielikku virgumist ja buddhaks saamist. D-i silmapaistvaimad esindajad olid Serab Gjältsen Dölpopa (tb *shes rab rgyal mtshan dol po pa*, 1296–1361) ja *Tārānātha. Koolkond hävitati 17. saj viienda *dalai-laama Ngawang Lobsang Gjatso (1617–1682) poliitika tulemusel budismivastaste õpetuste levitamise ettekäändel, tegelikult aga vastuseisu tõttu *geluki poliitilisele ülemvõimule.

duhkha vt kannatus

Dunhuang, Sise-Aasia oasilinn tänapäeva Loode-Hiina Gansu provintsis, muistse *Siiditee üks sõlmpunkte. D. on tuntud maailma suurima budistlike koobastemplite kompleksi (Mogao koopad) poolest. Koopastemplid rajati ja need olid kasutusel ajavahemikus 4.–10. saj, pärast mida nad vajusid unustusse ning mattusid liiva alla, kuni avastati taas 20. saj algul. D-i koobastemplite olulisemate leidude hulka kuuluvad tuhanded peamiselt budistlikud tekstid hiina, tiibeti, uiguuri jt keeltes, mille hulgas on ka vanimad säilinud trükitud tekstid. Unikaalsed on ka D-i skulptuurid ja seinamaalingud, kus on kokku sulanud eri maade kunstivoolud- ja stiilid. Praeguseni on leitud 492 koobast 2400 skulptuuri ja 45 000 m² seinamaalingutega. Suurem osa D-i käsikirju ja tekste asub Euroopa muuseumides ja raamatukogudes.

dunwu vt äkiline virgumine

Durgā, hinduistlikus mütoloogias *Šiva abikaasa ja *šakti, teise nimega *Kālī. Ta on täiuslikult ilus, kuid vaenlastega kohtudes võtab raevuka ja ähvardava kuju. Teda kujutatakse lõvi või tiigri seljas sõitvana ning tema kaheksa või kümme kätt hoiavad erinevaid sõjariistu.

dvija vt kakskordsündinu

E

Eesti Akadeemiline Orientaalselts (EAO), 1935 Tartu Ülikooli juures asutatud orientalistikahuvilisi teadlasi ja üliõpilasi ühendanud akadeemiline selts. Selle liikmeteks olid mitmed tuntud orientalistid nagu Leo Leesment (1902–1986), Uku Masing (1909–1985), Pent Nurmekund (1906–1996) ja Villem Ernits (1891–1982). Selts sai toona tegutseda ainult viis aastat, kuni see 1940 nõukogude okupatsioonivõimude poolt suleti. EAO taastati 1988. EAO asub Tartu Ülikooli juures, olles samas kogu Eestit hõlmav ühendus, kuhu kuulub teadlasi-orientaliste, keelteõpetajaid, tõlkijaid, heliloojaid jt. Tuntud on EAO iga-aastased orientalistikapäevad ja teaduskonverentsid. 1989–1991 andis EAO välja populaarteaduslikku kuulehte «Sõnumitooja»; alates 2006 ilmub «EAO Aastaraamat».

Eisai (jp 榮西, 1141–1215), ka Myōan Eisai, Jaapani budistlik munk, **rinzai zen*'i koolkonna rajaja. **Tendai* koolkonna mungana rändas ta 1168 Hiinasse, kus tutvus seal tol ajal ülipopulaarse **linji* koolkonna **chan*'iga, mida hakkas Jaapanis õpetama. 1187 rändas Eisai taas Hiinasse, kuhu jäi neljaks aastaks, mille vältel õppis *chan*'i *meeleharjutusi ja sai *chan*'i õpetaja pühenduse. Jaapanis jäi ta küll formaalselt elu lõpuni *tendai* koolkonna juurde, kuid tema uus suund kogus üha rohkem poolehoidjaid ja sai ka valitsevate ringkondade toetuse. Iseisvaks koolkonnaks kujunes *rinzai* Jaapanis tegelikult alles Eisai järeltulijate ajal, kuid teda peetakse kokkuleppeliselt selle rajajaks.

ekayāna (skr 'üks sõiduk'; tb *theg pa gcig*; hn *yisheng* 一乘; jp *ichijō*), *mahajaana õpetus, mille järgi tegelikult on olemas ainult üks sõiduk (skr *yāna*) e tee, mis viib *buddhasusse. E. õpetuse järgi on kolm erinevat sõidukit, millest *suutrades räägitakse – *šraavakate sõiduk (skr *śrāvākayāna*), *pratjebuddhade sõiduk (skr *pratyekabuddhayāna*) ja *bodhisattvate sõiduk (skr *bodhisattvayāna*) – tegelikult üks ja seesama. *Šākjamuni on rääkinud kolmest sõidukist vaid selleks, et õpetada neid, kes pole veel valmis astuma ülimesse sõidukisse, milleks on buddha sõiduk (skr *buddhayāna*). E. on *«Lootossuutra» keskseid õpetusi.

Ingl *one vehicle*.

elav buddha (hn *huofo* 活佛), tiibeti ja mongoli kõrgete ümbersündinud *laamade e *tülkude poolametlik aunimetus keiserlikus Hiinas alates mongolite rajatud Yuani dünastiast (1271–1368). Esimese e. tiitli sai 13. saj keskel Mönke-khaanilt teine *karmapa, Karma Pakši

(1204–1283), millega kaasnesid regaaliad – must peakate ja kuldne pitsat. Järgnevatel sajanditel, mil Tiibet oli periooditi vasallsõltuvuses Hiina keisritest, muutus e. tiitli taotlemine ja andmine üldiseks tavaks, mis ühelt poolt tugevdas Tiibeti ja Hiina vahelisi poliitilisi sidemeid, teiselt poolt aga aitas kaasa tülkude järglusliinide põlistamisele. Tänapäeval kasutatakse nimetust e. eelkõige pseudoesoteerilises kirjanduses kohati üsna meelevaldselt erinevate traditsioonide silmapaistvate budistide kohta, keda peetakse mõne *buddha või *bodhisattva ümbersünniks. E. ei kuulu *budismi autentsete terminite hulka.

Ingl *Living Buddha*.

Ellora (Elura), 6.–11. saj rajatud koobastemplite kompleks Indias, tänapäeva Maharashtra osariigis. Vanimad on 12 budismi templit ja vihaarat (mõned mitmekorruselised). Tähelepanuväärsed on ka 17 hinduismi ja 5 džainismi templit. E. silmapaistvaim ehitis on *Šivale pühendatud Kailāsanātha tempel, mis on suurim ühest kaljust välja raiutud monoliitehitis maailmas (maksimaalpikkus 90 m ja -laiusega 53 m). E. skulptuurid ja bareljeefid kuuluvad vanaindia raidkunsti silmapaistvaimate mälestiste hulka.

elujanu (skr *bhavatṛṣṇā* 'olemisejanu'; tb *srid pa'i sred pa*; hn *youai* 有愛; jp *u'ai*), budismis üks kolmest peamisest janust *lõbujanu ja *surmajanu kõrval, mis hoiavad *olendit *sansaaras ning takistavad *virgumist.

Ingl *craving for existence*.

eneseohjeldamine (skr, pl *saṃvara*; tb *sdom pa*; hn *sanbaluo* 三跋羅; jp *sanbatsura*), budismis töotusega võetud kohustus järgida teatud reegleid või ettekirjutusi, nt *pratimokšat. Sõna esineb ka reeglite kogumi tähenduses. *Džainismis on e. üks seitsmest põhimõistest, mille *teostamine viib *vabanemisele.

Ingl *precepts*.

erak (skr *śramaṇa*; pl *samaṇa*; tb *dge sbyong*; hn *shamen* 沙門; jp *shamon*), Indias u I at keskel e.m.a kujunenud sõltumatute rändõpetlaste seisus, kes vaidlustasid *veedade autoriteeti ja *braahmanite ülimuslikku seisundit ühiskonnas. Järgides *upanišadide traditsiooni, arendasid e-d edasi vaba mõttevahetuse ning filosoofilise arutluse traditsiooni. E-d õpetasid ja väitlesid avalikes kohtades nagu kreeka filosoofidki; neid kutsuti ka valitsejate nõuandjateks.

E-te seas kujunesid koolkonnad, millest tuntuimad on *adžiivaka ja *lokaajata. Ka budism ja džainism tekkisid e-te õpetuste baasil. Budismis on e. sageli määratletud üldnimetusena vaimset teed käivate inimeste kohta kui *munga või *vaimuliku sünonüüm. Näiteks öeldakse *«Dhammapadas»: “Olgu ta isegi üleni ehteis, ent kui ta elab rahulikult, tasakaalukalt, ohjeldatult ja kasinalt ning kui ta ei kasuta olendite vastu vägivalda, siis on ta vaimulik, siis on ta erak, siis on ta munk.”

F

fa vt seadus

fajia vt legism

falun dafa vt *falun gong*

falun gong (hn 法輪功 'seadmuseratta teostamine,' ka *falun dafa* 法輪大法 'seadmuseratta suur seadmus'), 1992 Hiinas tekkinud eklektiline uusususndlik liikumine, mis põhineb traditsioonilistel **qigong*'i harjutustel ja mõnedel budismi ideedel. Selle rajajaks ja juhiks on Li Hongzhi (1952– või 1953–, alates 1998 elab Ameerika Ühendriikides), kelle raamatuid *f*-i teooriast ja *teostamisest *Falun gong*, «Pöörates seadmuseratast» (hn *zhuan falun*) jt on tõlgitud ja avaldatud paljudes keeltes. *F*-i põhimõte seisneb budismist ja taoismist üle võetud idees keha ja *meele ühtsusest. *F*-i pooldajad väidavad, et regulaarselt teatud lihtsaid kehalisi harjutusi sooritades ja neid *meeleharjutustega kombineerides on võimalik parandada tervist ja elukvaliteeti ning jõuda kõrgemale kõlblus- ja tunnetustasemele, selle kaudu aga parandada inimühiskonda tervikuna. *F*. teooria põhineb mitmetel hiina budismist ja taoismist laenatud baasmõistetel, nagu 'meeleloomus' (hn *xinxing*), 'õiglus-headus-inimlikkus' (hn *zhen shan ren*), *qigong* jt. *F*. kogus Hiinas 1990-tel kiiresti poolehoidjaid (praegu on neid seal u 70 miljonit, lisaks u 30 miljonit mujal) ja muutus populaarseks massiliikumiseks. Samas puudub *f*-l kindel struktuur ja organisatsioon ning ta toimib avatud mitteformaalse võrgustikuna. 1999 alustas Hiina Rahvavabariigi kommunistlik valitsus *f*-i väidetava valitsusevastasuse pärast selle tagakiusamist ja keelustas liikumise. Hiinas on kümneid tuhandeid *f*-i pooldajaid suletud vang- ja ümberkasvatuslaagritesse. Seetõttu on *f*. oma tegevusse lülitanud ka avalikke vaikivaid protestiseisakuid, et nõuda repressioonide lõpetamist.

faxiang (hn 法相; jp *hossō*), hiina budismi *joogatšaarasse kuuluv koolkond, mille rajas *Xuanzang. Termin ise on skr *dharmalakṣaṇa* tõlge ja tähendab 'seadmuste tunnusmärk.' *F*. põhineb *Asanga ja *Vasubandhu tekstidel. Selle keskseks mõisteks on **cittamātra* e **vijñaptimātra*, mille järgi kogu tegelikkus on pelgalt *meele loodu. Tavateadvus tajub tegelikkust ainult *seadmuste väliste tunnuste kogumina, millest tulenebki koolkonna nimi.

fengshui (hn 風水 'tuul ja vesi'), Vana-Hiina loodusfilosoofial põhinev geomantiaõpetus, mida rakendatakse eelkõige ehitiste püstitamisel neile soodsaima asukoha leidmiseks. *F.* järgi tuleb hauakambrite ja eluhoonete ehitamisel arvestada nende asendit ilmakaarte ja maastikuelementide, eriti mägede ja veekogude suhtes ning tuulte ja põhjavete mõju (sellest ka nimetus *f.*). Muiste seostati kõike seda heade ja pahade vaimude mõjuga ning *f.* protseduuride eesmärgiks oli nende eemalehoidmine. Iidsest ajast tegutsevad Hiinas *f.* teadmamehed, kes nn *f.* kompassi (hn *luopan*) abil määravad kindlaks ehitise parima asukoha. Sealjuures võetakse arvesse paljusid kriteeriume nagu ilmakaared, *varju ja valguse (hn *yinyang*) vahekord, *«Muutuste raamatu» kolmikmärgid, viis *ürgollust, taevakaardi tähtkujud jne. Tänapäeval rakendatakse mitmeid *f.* praktilisi ja esteetilisi põhimõtteid maastiku ja inimkeskkonna kujundamisel. Samas on see teatava kujundusmoe liikumisena saanud Lääne massikultuuri osaks.

fo vt buddha

fodao (hn 佛道 'buddha kulg'; jp *butsudo*), taoismi mõjul tekkinud hiina budismi termin, millel puudub otsene *sanskritikeelne vaste. Kõige sagedamini kasutatakse seda *virgumise (skr *bodhi*) vastena või mõeldakse selle all budismi meetodite ja vahendite kompleksi, mis viib virgumisele kui eesmärgile.

fofa vt buddhadharma

fojiao (hn 佛教 'buddha õpetus'), hiinakeelne sõna, mis tähistab budismi ja rõhutab selle kui religiooni (hn *jiao*) olemust. Vt ka kolm õpetust.

fukasetsu (jp; hn *bukeshuo* 不可說 'õeldamatu, väljendamatu'), **zen*'is sageli kasutatav väljend, mis tähendab, et *virgumise sügavamad aspektid on tunnetatavad ainult vahetu kogemuse kaudu ega ole sõnades väljendatavad. Termin *f.* on jaapani keelde üle võetud hiina keelest, kus see on skr *anabhilāpya* või *avaktaavya* vasteks.

Ingl *ineffable*, *unutterable*.

G

Gampopa (tb *sgam po pa*, 1079–1153), tiibeti budismi *kagjü koolkonna rajaja. Astunud mungaks *kadami koolkonnas, õppis ta paljude õpetajate juures, kellest olulisemaks oli *Milarepa. Temalt õppis G. *Nāropa kuut seadmust ja *mahāmudrā't. Pärast Milarepa surma rajas G. tema õpetuste baasil uue koolkonna ja asutas Dvagpo (tb *dwags po*) kloostri. G. tuntuim teos on «Vabanemise kalliskiviehe» (tb *thar pa rin po che'i rgyan*), milles ta püüab ühendada kadami ja kagjü õpetusi.

Gaṇḍavyūha-sūtra (skr; tb *sdong pos brgyan pa'i mdo* v *sdong po bskod pa'i mdo*; hn *ru fajie pin* 入法界品; jp *nyū hokkai hin*), *mahajaana suutra, hiina ja tiibeti budismis *Avataṃsaka-sūtra osa; Indias ja Nepalis on see tuntud iseseisva teosena ja kuulub Nepali *mahajaanas *üheksa seadmuseõpetuse hulka. Pealkirja tähendus on mõnevõrra ebaselge. Traditsooniliselt on G-t Läänes tõlgitud «Lillepärjasuutraks» nagu ka *Avataṃsaka-sūtra*'t (ingl *Garland Sūtra, Flower Ornament Sūtra*), kuigi sõna-sõnalt tähendab see lihtsalt 'korrastatud e reastatud (skr *vyūha*) koostisosi (skr *gaṇḍa*).' Hoopis erinev on hiinakeelne pealkiri, mis tähendab «Sisenemine seadmusevalda». G. on loodud 1.–2. saj Indias, võimalik, et Lõuna-Indias, millele viitavad paljud kohanimed tekstis. G. vormiline ülesehitus erineb oluliselt traditsioonilistest suutratel: see on lugu kaupmehepoeg Sudhanast, kes rändab mööda Indiat, otsides õpetusi, mis aitaksid tal saada *bodhisattvaks. Esimesed juhatused sai ta *Mandžušrilt, seejärel käis ta järgemööda 52 õpetaja e *hüvesõbra (skr *kalyāṇamitra*) juures, kellest igaüks andis talle õpetussõna sellest, kuidas bodhisattval tuleb erinevates olukordades ja eluvaldkondades tegutseda. Hüvesõprade seas oli *erakuid, *bhikšusid, õpetlasi, kaupmehi ja kuningaid, poisse ja tüdrukuid, rikkaid emandaid ning isegi üks prostituut, samuti mütooloogilisi tegelasi – bodhisattvaid ja jumalannasid. Kujustanud kõiki hüvesõpradelt saadud õpetusi, jõudis Sudhana lõpuks bodhisattvate *Maitreja ja *Samantabhadra juurde, kelle abil süvenes *keskendumisse, milles kujustas kogu maailmatervikut kui *seadmusevalda (skr *dharmadhātu*), kus kõik on kõigega seotud, tervik sõltub igast üksikasjast ning iga üksikasi on terviklik osa tervikust. Kõike valgustab ja korrastab *buddha *mõistmine ja *kaastunne, mida *olen-dite seas teostavad bodhisattvad. G-s on kirjanduslikult väga rikkas ja kujundlikus vormis esitatud budismi põhiseisukohad, kusjuures

rõhutatakse seadmusevalla kontseptsiooni, bodhisattvate tüpoloogiat ning buddhade paljusust.

Ingl *Flower Array Sūtra*.

Gandhāra, ajalooline piirkond Loode-Indias, tänapäeva Pakistani ja Afganistani territooriumil. Tuntud kui *mahajaana olulisi levikuala- sid meie ajaarvamise esimestel sajanditel, mil G-st kujunes Kušaani impeeriumi keskus. Sel ajal rajati G-sse hulgaliselt klostrikomplekse ning seal õitsesid mitmed budismi koolkonnad, eriti *sarvastivaada. G-s olevat u 100 m.a.j toimunud *Kaniška I patroneeritud neljas *budismi suurkogu. Juba enne budismi jõudmist sinna oli G. piirkonnaks, kus puutusid kokku erinevad tsivilisatsioonid: India, Kreeka-Baktria ning Kesk- ja Sise-Aasia, viimase vahendusel ka Hiina. See lõi tingimused aktiivseks kultuurivahetuseks, tänu millele kujunes seal budismi mõjukaim skulptuurikoolkond. G. koolkond, mille esimesed mälestised pärinevad 2. saj e.m.a, ühendas kreeka raidkunstile omase meisterliku inimkeha kujutamise budismi ideedega. Selle tulemusel sündis *buddhade ja eriti *bodhisattvate inimkujulisena kujutamise traditsioon, mida varasemas budistlikus kunstis ei viljeldud. G. kunst mõjutas oluliselt India, aga ka Sise- ja Ida-Aasia budistliku skulptuuri arengut.

gandharvad (skr *gandharva*, pl *gandhabba* 'lõhnadest toituja'), india mütoloogias taevased muusikud. G-d on seotud nii õhu- kui ka veevalla ja alluvad *neljale suurele valitsejale. G-sid mainitakse juba «Rigveedas», kus nad on *sooma kaitsjad.

Ganeša (skr *gaṇeśa*), ka Ganapati (skr *gaṇapati*), hinduismis elevandi peaga õnne toov ja takistusi kaotav jumal, *Šiva ja *Pārvatī poeg. Hinduistlik rituaal algab tihti G. austamisega ja tema kujutis asetseb sageli templite ja majade fassaadidel. Ta on õpetatuse kaitsja. G-t kujutatakse tavaliselt punasena, suure kõhuga ja neljakäelisena, tema üks kihv on murdunud ja ta ratsutab roti seljas. Legendi järgi käskis Šiva, kes ei teadnud, et tegemist on tema pojaga, G. pea maha raiuda. Saanud aga eksitusest teada, lubas Šiva anda talle esimese vastutuleva olendi pea, kelleks juhtus olema elevand.

Ganges (skr *gaṅgā*), jõgi Indias. G. saab alguse Himaalajast, voolab läbi Gangese madaliku ning suubub Bengali lahte. Hinduistidele on G. püha jõgi ja seda mainitakse juba «Rigveedas». India mütoloogias esineb G. ka personifitseeritud jumalusena.

garuda (skr *garuḍa*), hinduistlikus mütoloogias lindude kuningas, *Višnu kuldsetiivaline ratsu, *naagade vaenlane. Budismi mütoloogias on g-d mütoloogilised hiigellinnud, kes mõnikord võivad võtta ka inimkuju.

Gautama (skr; pl *gotama*) 1. Ajaloolise *Šākjamuni suguvõsanimi, mille all teda tuntakse budismi kirjanduses. Vt ka Siddhārtha.

2. *Njaaja koolkonna rajaja, *Nyāyasūtra* autor.

gelong (tb *dge slong* 'voorsulik kerjaja'), tiibetikeelne sõna, mis tähendab *kerjasmunka (skr *bhikṣu*). Tiibeti budismis on g. täielikult ordineeritud mungakoguduse liige.

geluk (tb *dge lugs* 'võruslik komme'), 15. saj algul *Tsongkhapa rajatud *tiibeti budismi koolkond. Mitteametlikult nimetatakse g-i mõnikord ka kollamütside koolkonnaks kollaste teravatipuliste peakatete järgi, mida selle vaimulikud kannavad rituaalide ja tseremooniate sooritamise ajal. Koolkonna tähtsaim vaimulik on *dalai-laama, kes ei ole aga formaalselt koolkonna pea. 16.–17. saj kujunes g. kõige suuremaks ja tugevamaks koolkonnaks ning V dalai-laama Ngawang Lobsang Gjatso (1617–1682) ajal sai see mongolite sõjalisel toel ka ilmaliku võimu Tiibeti üle. G., järgides *Atiša rajatud endise *kadami koolkonna põhimõtteid ja Tsongkhapa reforme, lõi tugeva hierarhilise klostrikorra ning muutis süsteemsemaks klostrites antava hariduse. G-i süsteem näeb ette nii *hinajaana, *mahajaana kui ka *vadžrajaana tekstide ja õpetuste õppimise selles järjekorras ning kindlate akadeemiliste kraadide andmise munkadele vastavalt läbitud haridustee etappidele. G-i peakloostrid on juba Tsongkhapa ajal rajatud Ganden (tb *dga' ldan*), Drepung (tb *'bras spungs*) ja Sera (tb *se ra*), mis Tiibetis Hiina kultuuri revolutsiooni ajal 1960-tel purustati, kuid tegutsevad praegu uuesti rajatutena Lõuna-Indias ja osaliselt taastatutena ka Tiibetis.

Gesar (tb *ge sar*), ka Gesar Ling (tb *ge sar gling*), Tiibeti müütiline kangeline. Tema tegudest jutustav eepos «Gesar Ling» on Tiibeti tuntumaid traditsioonilisi kirjandusteoseid. Lugulaulud G-st hakkasid kujunema 11. saj, mil Tiibetis tugevnes budism. Need pärinevad algupäraselt ilmselt Kirde-Tiibetist, kus G. olevat olnud Lingi nimega maa valitseja. Budismist mõjutatud eeposes kujutatakse G-it taevalikku päritolu kuningana, *Avalokitešvara *kehastusena, kes võitles budismi vaenlaste, eriti *böni pooldajatega, kindlustades budismi õitsengu Tiibetis ja mujal. G. on tuntud ka mongolite ja mitmete türki rahvaste legendides. Tänapäeva uurijad näevad G-i kujus ka

läänepoolseid Bütsantsi mõjusid, seostades tema nime Rooma keisrite tiitliks olnud *caesar*'iga ja teoses mainitud Rumi-nimelist maad Bütsantsi e Roomaga.

geše (tb *dge bshes*), tiibeti budismi *geluki koolkonnas täieliku õppekursuse läbinud ja vastavad eksamid sooritanud munk-õpetlase tiitel, mis vastab tinglikult tänapäeva akadeemilise haridussüsteemi doktorikraadile. G. on tegelikult lühendvorm tiitlist *dge ba'i bshes gnyen*, mis on skr *kalyāṇamitra* vasteks, tähendades *hüvesõpra e *õpetajat.

Ingl *geshe*.

getsül (tb *dge tshul* 'vooruslikult käituja'), tiibeti budismis noviitmunk, *šramanera, kes on alles kogudusse astunud ja peab järgima 36 *pratimokša eeskirja.

gjalva karmapa (tb *rgyal ba kar ma pa* 'võitja karmapa e võitja, kes valitseb karmat'), tiibeti budismis *karmapa algupärane tiitel. Nagu *dalai-laama ja mitme teise tiibeti budismi kõrgvaimuliku puhul kasutatakse Läänes selle asemel kristlusest laenatud terminit *Tema Pühadus.

gjalva rinpotše (tb *rgyal ba rin po che* 'võitja kalliskivi, võitja suur aare'), tiibeti budismis *dalai-laamade algupärane tiitel. Läänes kasutatakse selle asemel kristlusest laenatud terminit *Tema Pühadus.

gompa (tb *dgon pa*), tiibeti budismis *klooster e erakla; algupäraselt skr *araṇya* ('metsaerakla') vaste.

gongan (hn 公案; jp *kōan* 'avalik asi'), **chan*'is lood tuntud õpetajate elust, mis sisaldavad enamasti vestlusi õpilastega, kus paradoksaalsel moel antakse vastus õpilase või õpilaste küsimusele, et selgitada Buddha õpetuse mõnd olulist seisukohta. *Chan*'i on sõna g. tulnud Vana-Hiina kohtukorraldusest, kus see tähendas 'avalikku kohtuasja, kohtutoimikut'. Hiljem g-i tähendus ahenes pikematest lugudest võetud paradoksaalsetele ütlustele, mida *chan*'i õpetajad hakkasid kasutama *meeleharjutuse vahendina õpilastes *virgumise (hn *wu*; jp *satori*) tekitamiseks, saades nõnda teatud määral **huatou* (jp *wato*) sünonüümiks. Üheks tuntuimaks g-ks on nn **wu* (jp *mu*) g., milles õpetaja Zhaozhou (elas ajavahemikus 778–897) vastab küsimusele, kas koeras on *buddhasus, lihtsalt sõnaga *wu*, mis tähendab eitust (vt *olev ja olematu). *Chan*'is peetakse *wu*'d *vaateid ja eelarvamusi purustavaks sõnaks, mis tegelikult tühistab küsimuse mõtte.

Olulisemad *g*-d koos kommentaaridega on koondatud kahte kogumikku «Sinise kalju ülestähendused» (hn *biyan lu* 碧岩錄, jp *hekigan roku*, 11.-12. saj) ja «Värvateta läbipääs», (hn *wumen guan* 無門關; jp *mumon kan*, 13. saj).

Gotama vt Gautama

gua vt trigrammid

guan (hn 觀 'vaatlema, jälgima uurima') 1. Hiina budismis *meeleharjutus, mis vastab *analüüsivale vaatlusele (skr *vipaśyanā*).

2. Taoistlik tempel või *klooster.

Guanzi (hn 管子 'õpetaja Guan'), Vana-Hiina õpetlane ja riigimees, pärisnimega Guan Zhong (surn 645 e.m.a), samuti samanimeline tekst. *G.* oli kevadete-sügiste ajastu (770–476 e.m.a) Hiina *Qi* riigi (asus tänapäeva Ida-Hiina Shandongi provintsi aladel) riigimees ja reformaator, kes esimesena Hiina ajaloos esitas idee, et riigi valitsemine peab tuginema *seadusele (hn *fa*), millele isegi valitsejal tuleb alluda. Sellepärast nähakse temas hilisema *legismi eelkäijat. *G.* poolt läbi viidud reformid viisid *Qi* riigi Hiina riikide seas kiiresti juhtpositsioonile. *Guanzi* nime kandev tekst on 4.–3. saj e.m.a koostatud 86 peatükist koosnev entsüklopeediline teos, mis keskendub peamiselt majanduse ja poliitika küsimustele. Osa *G.* peatükke käsitlevad ka natuurfilosoofia probleeme. *G.* raamat on esimene erinevate koolkondade (konfutsianism, *legism, *moism, taoism jt) sünteesi katse. *G.* on lülitatud taoismi kaanonisse **Daozang*.

Guanzizai vt Guanyin

Guanyin (hn 觀音 'häälte vaatleja' v *guanshiyin* 觀世音 'maailma häälte vaatleja'; jp *kannon* v *kanzeon*), hiina budismis *kaastunde *bodhisattva *Avalokitešvara eeskujul kujunenud bodhisattva ja jumalus. Algupäraselt oli *G.* meessoost nagu tema India prototüüp Avalokitešvara. Alates 7.–8. saj aga tõrjus Hiinas naisekujuline *G.* mehekujulise välja. Jaapanis esineb *Kannon* nii mehe- kui ka naise kujul. *G.* on populaarsemaid ja austatumaid bodhisattvaid Kaug-Idas. Rahvalikus religioonis on *G.* eriti last ootavate naiste, mereäärsetes paikkondades ka meremeeste kaitsja. Talle on pühendatud üks neljast *Hiina pühast mäest Putuoshan (**Potala* hiinapärase nimekuju), mis asub Ida-Hiina Zhejiangi provintsi rannikumeres asuval saarel. *G.* alternatiivne nimetus hiina keeles on nime Avalokitešvara otsene tõlge *Guanzizai* (hn 觀自在 'vaatlev valdjas'; jp *kanjizai*).

Guhyasamāja-tantra (skr 'salajase kogunemise tantra'; tb *gsang ba 'dus pa'i rgyud*), varajasemaid budistlikke *tantraid, loodud arvatavasti 4. v 5. saj. G., mis vormiliselt sarnaneb *mahajaana suutratele, koosneb 18 pt. Esimene pt kirjeldab ilmselt üht varajasemat viieosalist (keskpaik ja neli ilmakaart) *buddhade *mandalat, mis sai aluseks hilisematele *dhjaanibuddhade mandalatele. Buddhad asuvad selles nõnda: keskel *Akšobhja, idas *Vairotšana, lõunas *Ratnasambhava, läänes *Amitābha ja põhjas *Amoghasiddhi. Ülejäänud peatükid käsitlevad tantristlikke harjutusviise. G. kuulub **anuttarayogatantra* tsükli tantrate hulka. Tiibeti budismis on see eriti austatud *geluki koolkonnas.

gurdoārā (pn 'värav guru juurde'), sikhide pühamu. G-s asub alati **Ādigranth*, samuti on seal koosoleku ja tseremooniaruumid. Tähtsaim g. Harimandir (Kuldne Tempel) asub Pandžabis Amritsaris. Igal sikhi perekonnal on kodus eraldi ruum, kus loetakse *Ādigranth*'i ja seda ruumi nimetatakse samuti g-ks. Vt ka sikhism.

guru vt õpetaja

H

Hakuin (jp 白隠, 1685–1768), ka Hakuin Ekaku (白隠慧鶴), tuntumaid uusaja jaapani *zen'i *rinzai koolkonna õpetajaid ja uuendajaid. Sündinud Hara külas Fujiani mäe jalamil, astus ta juba 15-aastasena mungaks. Saanud zen'i õpetajaks, tundis H. muret zen'i allakäigu ja mugandumise pärast pelgaks õukonna ja intellektuaalide meelega-hutuseks. Ta kutsus zen'i järgijaid üles naasma *kōan'i ja *zazen'i harjutusviiside juurde. Arvukates kirjatöodes käsitles H. rahvapärasest ja humoorikas stiilis zen'i põhitõdesid, eeskätt *maailma ja *buddhasuse samasust, mille mõjul rinzai populaarsus rahva seas kasvas märgatavalt. H-le omistatakse tuntud kōan: "Kuidas kõlab plaksutamine ühe käega?" Vanemas eas viljeles H. palju ka tušimaali; eriti kuulsad on tema autoportree sugemetega *Bodhidharma (Daruma) portreed.

Han Feizi (hn 韓非子 'õpetaja Han Fei', 288–233 e.m.a), tähtsamaid *legismi teoreetikuid Vana-Hiinas, traktaadi *Han Feizi* autor. Sündis sõdivate riikide aegses (475–221 e.m.a) Hani vürstiriigis, oli *Xunzi õpilane, huvitus eelkõige valitsemiskunstist ja uuris põhjalikult varasema legismi klassiku *Shang Yangi töid. Leidmata tunnustust oma kodumaal, siirdus ta Qini riigi valitseja, hilisema Hiina ühendaja ja esimese keisri Qin Shi Huangdi teenistusse, kes tema õpetusi järgides rajas üliksentraliseeritud totalitaarse militaariigi. Õukonnaintriigide tulemusel sattus H. vanglasse ja teda sunniti tühjendama mürgikarikas. 55 peatükist koosnevas traktaadis *Han Feizi* käsitletakse üksikasjalikult seaduskeskse tsentraliseeritud ametnikeriigi ülesehitust, kus valitsejale kuulub absoluutne võim ja ametnikke rakendatakse autasude ja karistuste süsteemi abil. Mõned peatükid raamatus on aga pühendatud ka filosoofilise taoismi seisukohtade, eeskätt põhimõistete *kulg (hn *dao*) ja *olemus (hn *li*) analüüsile.

Hanshan (寒山, 7. või 8. saj.), legendaarne Tangi ajastu (618–906) hulkmunk ja poeet. Tema isikust ei ole peaaegu midagi teada peale selle, et ta rändas Tiantai mägedes ja lõi u 300 *chan'i vaimust kantud luuletust, mida kirjutatakse juhuslikes kohtades kividele, majaseintele, puutüvedele jm. Tema järgi on saanud nime Hanshani tempel Suzhou lähedal, kus ta olevat mõnikord peatunud. Vaba ja sõltumatu eluviisi tõttu ning et ta ei kuulunud ühtegi koolkonda peetakse H-i chan'i munga ideaaliks, kuigi ta ise ilmselt formaalselt ordineeritud munk ei olnud.

Hanumat (skr 'lõuakas', ainsuse nimetav kääne *hanumān*), hinduistlikus mütoloogias jumalik ahv, tuulejumal Vāju ja *apsara Pundžikāšthalā poeg. Teda kujutatakse punase näo ja sabaga inimkujulise ahvina. *«Rāmājanas» on ta *Rāma ustav abiline, kes ahvidest sõjaväe eesotsas aitab vabastada tema abikaasa Sitā Lankā *rakšasate valitseja *Rāvana käest. H-i austatakse kui *pühendumise ja ustavuse kehasust ning tema kujud asuvad paljudes *Višnu templites. Arvatakse, et H. on ka hiina mütoloogias ja kirjanduses tuntud ahvide valitseja Sun Wukongi algkujuks.

Han Yu (hn 韓愈, 768–824), Hiina õpetlane ja literaat, *neokonfutsianismi eelkäija. Varakult orvuks jäädes sai ta ometi suurepärase klassikalise hariduse ja doktori (hn *boshi*) kraadi. Ta teenis õukonnas kõrgetel ametikohtadel, kust aga mitmel korral sõltumatu meelelaadi ja kriitiliste väljenduste pärast tagandati. Oma kirjatöodes kutsus H. üles 'naasma *muistsusesse' (hn *fugu*), st iidsete puhaste konfutsianistlike väärtuste juurde. Ta kritiseeris teravalt budismi ja taoismi, kuna nägi neis väärdõpetusi, mis on varjutanud konfutsianismi õilsa traditsiooni. H. tõstis esile mõisteid *inimlikkus (hn *ren*), *kohasus (hn *yi*), *kulg (hn *dao*) ja *vägi (hn *de*). Eesti keeles tema kohta ja katkendeid tema töödest Nikolai Konradi raamatus «Ajaloos mõttest» (1987).

Hari (skr 'kollane'), hinduismis jumalate, eriti *Višnu ja tema *avataarade (*Krišna, *Rāma), kuid ka mitmete pühade isikute epiteet.

haridžan (hnd *harijan* 'Hari lapsed'), *seisusteväliste ehk puutumatumate nimetus, mille võttis kasutusele Mahatma Gandhi 1930-tel, et tõsta nende ühiskondlikku seisundit ja väarikust. Kuid paljud seisustevälised peavad ka seda nimetust alandavaks selle seotuse tõttu hinduismiga ja eelistavad nimetust *dalit.

he vt kooskõla

heksagrammid, *«Muutuste raamatus» kaheksast *trigrammist (hn *gua*) kombineeritud 64 kuuikmärki, mis kirjeldavad looduse ja inimese seisundeid ning mida kasutatakse ennustamisel.

heldus vt annetamine

heruka (skr; tb *khrag* 'thung dpa' bo 'verejooja'), *vadžrajaanas *idamite hulka kuuluvate raevukate jumaluste nimetus. H-d on peamiselt **anuttarayogatantra* õpetusega seotud antropomorfsed kujustamissümbolid, nt *Hevadžra ja Tšakrasamvara.

hetu (skr, pl 'põhjus'; tb *rgyu*; hn *yin* 因; jp *in*), *abhidharmas termin, mille abil seletatakse *seadmuste põhjuslikku tekkimist. Kuus peamist *h*-t on kolm halba juurt (skr *akuśalamūla*): *iha (*rāga*), 'viha' (skr *dveṣa*) ja 'sõgedus' (skr *moha*) ning nende vastandiks olevad *hüvejuured (skr *kuśalamūla*) 'ihatus' (skr *arāga*), 'vihatus' (skr *adveṣa*) ja 'sõgedusetus' (skr *amoha*). *H.* on samuti põhjenduse kategooria *njaaja loogika viieosalises süllogismis.

Hevadžra (skr *hevajra* 'oo välgunool'; tb *kye rdo rje*), *vadžrajaanas üks *herukaid, *mõistmise ja *kaastunde kehastus, keskne kuju **Hevajra-tantra*'s. *H.* esindab *Akšobhjat ja tema *pradžnja on Nairātinja.

Hevajra-tantra (skr; tb *kye rdo rje rgyud*), **anuttarayogatantra* tsüklisse kuuluv tantra. *H.* sisaldab *idam *Hevadžra ja temaga seotud kujustamisharjutuste kirjeldusi. *Hevadžrat on seal kirjeldatud kui kogu *olemasolu ja ka *vabanemise algpõhjus. Tema kaudu põhjendatakse *sassaara ja *nirvaana ühtsust. *H*-t austatakse eriti tiibeti budismi *sakja koolkonnas.

Hiina pühad mäed, taoismis ja budismis ilmakaarte järgi paigutuvad pühad mäetipud. Taoismis on neid viis: Taishan idas (Shandongi provintsis), Hengshan lõunas (Hunani provintsis), Huashan läänes (Shaanxi provintsis), Hengshan põhjas (Shanxi provintsis) ja Songshan keskel (Henani provintsis). Vanimaks ja kuulsaimaks kultuskohaks neist on Taishan, mis tõusva päikese poole suunatuna on pideva uuenemise ja õitsengu sümboliks. Hiina budismis on neli püha mäetippu, millest igauht peetakse ühe mütoloogilise *bodhi-sattva elupaigaks: Wutaishani põhjas (Shanxis) seostatakse *Mandžušrīga, Emeishani läänes (Sichuanis) *Samantabhadraga, Jiuhuashani lõunas (Anhuis) *Kšitigarbhaga ja Putuoshani (*Potala hiinapärase kuju) idas (Zhejiangis) *Avalokitešvaraga.

hinajaana (skr *hīnayāna* 'väike sõiduk'; tb *theg dman*; hn *xiaosheng* 小乘; jp *shōjō*), *mahajaana pooldajate antud nimetus konservatiivse budismi koolkondadele. Nimetusega *h.* viidatakse asjaolule, et selle kaudu jõudvat *nirvaanasse ainult väike hulk inimesi, samal ajal kui mahajaana avarad meetodid andvat selleks võimaluse palju rohkematele *olenditele. Tänapäeval on *h*-ks nimetatud koolkondadest säilinud ainult *theravaada. Kuna *h.* on mõnes mõttes halvustav termin, siis praegu üldiselt välditakse selle kasutamist.

Ingl *Hīnayāna*, *Lesser Vehicle*.

hinduism, *veedadega seotud India õpetuste ja religioonide üldnimetus. Vt sissejuhatav artikkel.

hing (skr, pl *jīva*), India õpetustes elu ja eluväge tähistav termin. 1. Hinduismis tähendab see elusolendi individuaalset hinge, mis on hierarhiliselt madalam *aatmanist e *isest (mida mõnikord samuti h-ks tõlgitakse). *Upanišadides ja *saankhja õpetuses esineb h-e tähenduses *puruša.

2. *Budismis, eriti *mahajaanas, on h. üks neljast mõistest (teised on *ise, *olend ja *isiksus), millele ei saa omistada iseseisvat olemist ega tähendust, nagu väidab «Teemantsuutra»: “Ei saa rääkida, et ta on *bodhisattva, kui temas toimib mõiste ‘ise’ või mõiste ‘olend’ või mõiste ‘hing’ või toimib mõiste ‘isiksus.’” Džainismis on h. üks kahest põhimõistest, teine on ‘elutus e hingetus’ (skr **ajīva*).

3. Džainismi järgi on h. omane kõikidele elusolenditele. Maailm koosneb loendamatu liikumatest elusatest hingelistest nähtustest. Hingelised on nii inimesed, loomad kui ka taimed ja *ürgollused. Ülejäänud nähtused on hingetud ja kuuluvad *ajīva* alla. Kõik h-d on tõelised, iseolevad ja igavesed ning neid iseloomustab teadvuslikkus (skr *cetana*, *caitanya*), võime tunda *õnne (skr *sukha*) ja *tarmikus (skr *vīrya*). H-d jagunevad kaheks. Liikumatu h-edel (maa, vesi, tuli, õhk ja taimed) on vaid kimpimisvõime. Liikumatu h-edel, mille alla käivad nii vaimud kui ka keha omavad h-d, on kaks kuni viis *võimet (skr *indriya*). Kuigi elusolendid ja muud hingelised nähtused on loomuldas puhtad, määrivad neid põhjuse ja tagajärje seaduse tõttu tekkivad *teod. Džainismi õpetuse abil on võimalik h-e puhastada ja kaotada side tegudega ning selleläbi jõuda *vabanemiseni. Kuna kõik elusolendid ja muud hingelised nähtused on algselt puhtad ja kannavad endas võimet tegude ahelatest vabaneda, siis tuleb kõigisse suhtuda aupaklikult ja vägivallatult. Sellest tuleneb džainistide äärmine aukartus elu ees ja *vägivaldsusetus.

hingus (skr *prāṇa*) 1. India õpetustes eluvägi, mis on seotud hingamisega.

2. Hiina loodusfilosoofia mõiste **qi* mõnikord kasutatav vaste.

Hotan, ka Khotan, oasilinn Sise-Aasias Tarimi basseinis Taklamakani kõrbe lõunaosas. Legendi järgi olevat selle 3. saj e.m.a rajanud India kuninga *Ašoka vanem poeg. Juba varem oli see indoeuroopa päritolu tohaari rahva asuala keskus. *Siiditee äärsel linnana kujunes H. I at esimesel poolel oluliseks budismi keskuseks Sise-Aasias, kus asusid eri koolkondade kloostrid ja templid. 1006 alistasisid H-i

muslimid ning selle tähtsus kaubandus- ja kultuurikeskusena hääbus. Tänapäeva arheoloogid on H-st leidnud palju budistlike tekstide käsikirju ja fragmente ning budistliku kunsti ja arhitektuurimälestisi, samuti varasemaid tohaari kultuuri mälestusmärke.

Hṛdaya-sūtra vt Südasuutra

Huang Di (hn 黃帝 'kollane keiser'), hiina mütoloogias ja traditsioonilises ajalookäsitluses üks tähtsamaid kultuuriheeroseid, müütiline jumalik valitseja, kes valitsenud u 2600 e.m.a *Huanghe orus. H-d peetakse hiina tsivilisatsiooni ja riigi rajajaks, kes õpetas inimestele palju kunste, nagu kirjakeel, arstiteadus, majade ehitamine, riigivalitsemine ja kalender. Tänapäeva ajalooteadus peab H-d müütiliseks koondkujuks, kelle prototüüpi ajaloolise isiku näol tõenäoliselt ei ole olemas olnud.

Huanghe (hn 黃河 'kollane jõgi'), Põhja-Hiina tasandikku läbiv ja Bohai lahte suubuv 4845 km pikkune jõgi, mille keskjooksu alal peetakse Hiina tsivilisatsiooni ja riikluse hälliks. II at keskpaiku kujunes seal Shang-Yini riik, mis hiljem lülitati kanoonilisse dünastiate nimekirja teisenäo legendaarse Xia dünastia järel. Tänapäeva ajalooteaduse seisukohalt ei ole Hiina riik ja tsivilisatsioon kujunenud ühes keskses H. orus, vaid mitmete prototsivilisatsioonide ja -riikide lõimumise teel.

huatou (hn 話頭 'ütlus'; jp *wato*), lühikesed **gongan*'idel põhinevad kummalise või paradoksaalse sisuga ütlused, mida **chan*'is kasutatakse *mõtluse abivahendina, et vabastada *meel mõistete ja sõnade kammitsaist. H. on üks kahest põhilisest *chan*'i *meeleharjutusviisist *vaikse valgustuse kõrval, mida rakendatakse eriti **linji* koolkonnas.

huayan (hn 華嚴; jp *kegon*), hiina budismi filosoofiline koolkond, mis kujunes 7.–8. saj **Avatamsaka-sūtra* e *Huayanjing*'i baasil, mille järgi saigi oma nime. H-i koolkonnal ei ole analoogiat india budismis. Selle esimeseks *patriarhiks peetakse Dushuni (557–640), kuid koolkonna tegelik rajaja oli kolmas patriarh Fazang (643–712). Patriarhide järjestusse kuuluvad veel teine patriarh Zhiyan (602–668), neljas Chengguan (738–820 v 838) ning viies ja viimane patriarh Zongmi (780–841). 9. saj lõpus koolkond hääbus, kuigi õpetajaliinid on kestnud tänapäevani. H-i filosoofia keskendub *seadmusevalla (skr *dharma-madhātu*; hn *fajie*) analüüsile, rõhutades kõikide nähtuste vastastikust seostatust ja läbipõimimist (hn *wuai*). Laialdaselt kasutatakse sel-

leks *olemuse (hn *li*) ja nähtuse e sündmuse (hn *shi*) mõistete dialektikat.

Huayanjing vt *Avatamsaka-sūtra*

Huineng (hn 慧能; jp *enō*, 638–713), nimekamaid varajase **chan'*i esindajaid, tunnustatud kui *chan'*i kuues *patriarh ja nn lõuna koolkonna rajaja. Tema poollegendaarne elulugu ja õpetus on esitatud *«Kuuenda patriarhi lavasuutras». Vaese ja harimatu küttepuude müüjana olevat H. kord kuulnud turul munka retsiteerimas *«Tee-mantsuutrat», mis virgutab tema meelt sedavõrd, et ta järgnes mungale ja asus samuti kloostriisse. Teinud seal algul lihtsaid majapidamistöid, pälvis ta viienda patriarhi Hongreni (601–674) tähelepanu, kes ta salaja enese järglaseks kuulutas. Alles hiljem hakkas ta mungaks, veetis aastaid erakluses ja kui aeg oli küps, ilmus välja kuuenda patriarhina. H. ja temast alguse saanud *chan'*i lõuna koolkond rõhutavad *äkilise virgumise (hn *dunwu*) meetodit, kuna aga tema konkurent Shenxiu (606–706) oli *virgumise *astmelise tee õpetuse (hn *jianjiao*) pooldaja, mis sai domineerivaks nn põhja koolkonnas. Tuntud on lugu Shenxiu ja H-i võistlusest virgumisteed kirjeldavate luuletuste kaudu. Kui Shenxiu võrdleb keha *bodhipuuga ja *meelt peegliga ning virgumisteed peegli puhastamisega tolmust, siis H-i arvates on kõik need tühjad ja kasutud mõisted. Kui tegelikult pole ei virgumispuud ega peeglit, kuidas siis saab olla tolmu, mis peeglile koguneb, küsib ta. Sellega väljendab H. ideed, et meel on tegelikult algusest peale puhas ja virgunud ning seda pole võimalik arendada; meele algupärast puhtust saab ainult mõista ja kogeda.

humanistlik budism (hn *renjian fojiao* 人間佛教), tänapäeva hiina budismis ja sellest mõjutatud rahvusvahelises budismis suund, mis rõhutab budismi ühiskondlikkust ja inimesekesksust. H. eelkäijateks oli *Taixu (1890–1947) ja Yin Shun (1906–2005), kes ühitasid budismi traditsioonilisi põhimõisteid ja seisukohti tänapäeva ühiskondlike väärtustega. H. põhiväiteid on, et kuna *buddhaks võib saada vaid inimesena, siis on budistlike väärtuste viljelemise eeltingimuseks harmooniline inimühiskond. Iga budisti esmane kohus on anda oma panus ühiskonna paremaks muutmisse. H. maailmavaate ja tegevuse aluseks on *mahajaana *bodhisattva ideaal. Sellest põhimõttest lähtuvalt panustavad h. järgijad haridusse, heategevusse ja sotsiaaltöösse. Sageli kasutatakse *puhta maa ideed virgunud *meele ja harmoonilise ühiskonna koosluse tähenduses. Tänapäeva h. tuntuimaks esindajaks on *Buddha Valguse Mäe budistlik assotsiatsioon

eesotsas õpetaja Hsing-yuniga, kuid selle põhimõtteid järgivad ka nt *Dharma Trummi Mäe assotsiatsioon ning *Tzu Chi Fond. Terminit h. kasutatakse aga ka laiema koolkondadeülese põhimõtte tähenduses.

Ingl *Humanistic Buddhism*.

humanistlikud baasteksid, Hiina, India ja Lähis-Ida humanistlike religioonide (konfutsianism, budism, varajane hinduism, kristlus) alustekstid. H. hulka kuuluvad eelkõige *«Vesteid ja vestlusi», **Suttapiṭaka* tekstid, *«Bhagavadgītā» ning Luuka, Matteuse ja Markuse Evangeeliumid. Nende ühisjooneks on *inimese ja inimestevaheliste suhete kui kõrgeimate väärtuse esiletõstmine ja rõhutamine. Konfutsianismis väljendab seda ideed *inimlikkuse (hn *ren*) mõiste, budismis *kaastunne (skr *karuṇā*) ja *sõbralikkus (skr *maitrī*; pl *metta*), nii budismis kui ka hinduismis *vägivaldsusetus (skr *ahimsā*), kristluses 'armastus' (kr *agapé*). Samuti väärtustatakse kõigis neis eriomast mõisteaparaati kasutades (nt skr *dharma*; hn *wen*) *kultuuri kui korrastava printsiibi ja spetsiifiliselt inimliku, loodusest ülema keskkonna tähtsust. H. kontseptsioon on põhjendatud Linnart Mälli töödes, eesti keeles vt artiklit «Budismi põhjades raamatutes. 1» (2004).

Ingl *Humanistic Base Texts*.

huofo vt elav buddha

hüvejuur (skr *kuśalamūla*; pl *kusalamūla*; tb *dge ba'i rtsa ba*; hn *shangen* 善根; jp *zengon*), budismis termin, millega tähistatakse *inimese õpitud ja temasse kasvatatud häid omadusi, mis soodustavad *virgumist. Tavaliselt räägitakse kolmest h-st: ihatusest (skr *arāga*), vihatusest (skr *adveṣa*) ja sõgedusetusest (skr *amoha*). H-d on vastukaaluks vastavatele 'halbadele juurtele' (skr *akuśalamūla*) – *ihale (skr *rāga*), vihale (skr *dveṣa*) ja sõgedusele (skr *moha*). *Mahajaana suutrates tähendab h. aga ka üldisemaid haridusest ja kasvatusest tulenevaid eeldusi *bodhisattvaks saamisel. Budismi järgi tuleb h-i arendada väga kaua aega läbi paljude elude. Oluliseks meetodiks seejuures on *õpetajate ja *buddhade austamine.

Ingl *roots of goodnes, roots of virtue*.

hüvesläinu (skr *sugata*; tb *bde bar gshegs pa*; hn *shanshi* 善逝; jp *zenzei*), *Šākjamuni epiteet, mis väljendab ideed, et *buddhaks saades ületas

ta täielikult *kannatuse, jättis õnnelikult maha *sansaara ning jõudis *nirvaanasse.

Ingl *Sugata, Well Departed, Happily Gone.*

hüvesõber (skr *kalyāṇamitra*; pl *kalyāṇamitta*; tb *dge ba'i bshes gnyen*; hn *shan zhishi* 善智識; jp *zenchishiki*), budismis *õpetaja, vaimne juhendaja, kes suunab ja toetab budismi teele asunud inimest. *Paali kaanonis nimetatakse parimateks hüvesõpradeks *Šākyamunit ja *arhateid, kuid väidetakse ka, et selleks võib olla igaüks, kes on tark ja pühendunud. **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*'s nimetatakse peamise hüvesõbrana *ületavat mõistmist ja seda edasiandvat õpetust. **Gaṇḍavyūha-sūtra*'s on hüvesõpradeks erinevat päritolu inimesed mitmesugustelt tegevusaladelt, (kellest mõned ei ole budistid) ning mütoloolilised olendid. Hüvesõbra vastandiks on 'halb sõber' (skr *pāpamitra*), kes õpetab budismi seisukohalt sobimatuid ja kahjulikke tegevusi ning mõjutab inimest eemalduma *seadmusest. Tiibeti budismis on sõna h. tõlkest tiibeti keelde tuletatud kõrgeima vaimuliku kraadi saanud munk-õpetlase tiitel *geshe.

Ingl *spiritual friend, spiritual benefactor, good friend, benevolent friend.*

I

idam (tb *yi dam* v *yi dam lha*; skr *iṣṭadevatā* 'soovijumalus'), ka jidam, *vadžrajaanas antropomorfne kujustamissümbol. I-eid kujutatakse *tankadel ning neid *kujustatakse tantristlike harjutuste käigus kahes etapis. Esimesel etapil (skr *utpattikrama* 'loomise aste'; tb *bskyed rim*) loob harjutaja kõigepealt oma *meeles (visualiseerib) idami kui ideaalsete buddhaomaduste kandja kujutise. Teisel etapil (skr *saṃpattikrama* 'teostamise aste'; tb *rdzogs rim*) kujustab ta idami ühinemise iseendaga. Idami kujustamine peab toimuma asjatundliku *õpetaja järelvalve all. Vadžrajaana mütoloogias peetakse idameid ka *õndsuseihu (skr *saṃbhogakāya*) kujul esinevateks *buddhadeks.

Ingl *yidam, tutelary deity*.

iddhi vt imevõime

iha (skr, pl *kāma, rāga*; tb 'dod; hn *yu* 欲, *ai* 愛 jp *yoku, ai*), ka 'himu, kirg,' budismis üks põhilistest *meelemürkidest ja *meeleplekkidest, olles neist *teadmatuse järel halvim. I. all mõeldakse nii seksuaalset iha kui ka soove üldiselt. I. tekitab klammerdumist selle objektide külge ja on takistuseks vabanemisteel. I. on omane *kolmikilma madalaimas vallas, milleks on *ihade vald.

Ingl *desire, passion*.

ihade vald (skr *kāmadhātu*; tb 'dod *kham*s; hn *yujie* 欲界; jp *yokukai*), budismi mütoloogilises kosmoloogias kõige madalam *kolmikilma vald, mida iseloomustab kiindumus ning klammerdumine soovidesse ja *ihadesse. *Sansaara *kuue olemasolu valdkonna *olendid (v.a kõrgeimate taevaste *jumalad) asuvad kõik ihade vallas.

Ingl *desire realm*.

ihu (skr, pl *kāya*; tb *sku*; hn *shen* 身; jp *shin*), elav keha, mis budismis vastandub elutule kehale (skr *śarīra*). Sõna i. kasutatakse metafoorses tähenduses liitsõnades ja -väljendites, nt *seadmuseihu (skr *dharma-kāya*), *kolm ihu (skr *trikāya*).

Ingl *kāya, body*.

ilmaruum (skr *ākāśa*; pl *ākāsa*; tb *nam mkha'*; hn *xukong* 虚空; jp *kokū*), India õpetustes viies *ürgollus, mis märgib ruumilisust, ulatuvust ja mõõtmatus. *Sarvastivaada *abhidharmas on i. koos *nirvaanaga üks *kokkupanamatutest (skr *asaṃskṛta*) *seadmustest.

Ingl *space*.

imevõime (skr *ṛddhi*; pl *iddhi*; tb *rdzu phru*; hn *shenli* 神力; jp *jinriki*), budismis ebatavalised ja üleloomulikud võimed, mis kaasnevad *keskendumise ja süvenenud *mõtlusega. Tavaliselt on need oma- sed vaid *buddhadele, *arhatitele ja *bodhisattvatele. I. on ka viies **abhijñā*. Tuntud on erinevad i-te nimekirjad. *Paali kaanonis räägi- takse tavaliselt kaheksast i-st. Need on üheaegselt mitmes kohas vii- bimine, enese nähtamatuks muutmine, läbi tahkete objektide mine- mine, maa alla minemine, vee peal kõndimine, lendamine, käega päikese ja kuu puudutamine ning kõrgemasse *Brahma maailma tõusmine. Paali kaanonis ja teistes varajastes allikates Šākjamuni tavaliselt keelab arhatitel imevõimeid näidata. *Mahajaana suutra- tes aga on need bodhisattvate tegevuses olulisel kohal.

Ingl *power, magical power*.

Indra, hinduistlik jumal, *veedade peajumal, äikese ja sõjakuse jumal. Talle alluvad *Trājastriṇša jumalad ja lugematu hulk alamaid juma- lusi e **devaputra*'id. Hilisemas hinduismis I. minetab oma tähtsuse peajumalana ning ühena neljast *maailmakaitsjast (idakaare kaitsja) allub ta *Brahmale. Budismi mütoloogias tuntakse I-t sagedamini *Šakra nime all. Ta esineb Buddha õpetuse kaitsjana. *Mahajaana suutrates on I. vahel koos teiste jumalatega *Šākjamuni kuulajate seas või isegi tema vestluskaaslaseks.

indriya vt võime

Indus, ka Hindus, jõgi ajaloolises Loode-Indias. Saab alguse Himaalajast ja voolab põhiliselt läbi tänapäeva Pakistani. I. on andnud rahvusvahelises kasutuses nime kogu Indiale. Vt ka sissejuhatav artikkel; Induse kultuur.

Induse kultuur, varaseim kõrgkultuur Indias, mille kõrgaeg langes III–II at e.m.a. Seda esindavad arheoloogilised leiud pärinevad eel- kõige Induse jõe vesikonnast. Selle tähtsamateks väljakaevatud kes- kusteks on Harappa ja Mohendžo-Daro tänapäeva Pakistanis. I. oli eelkõige linnakultuur. Seal tunti ka kirja, kuid seda pole tänaseni lõplikult dešifreeritud. Oletatakse, et I. kandjad kõnelesid mingit draviidi keelt. Meritsi toimus kaubavahetus Mesopotaamiaga. I. hää- bus teadmata põhjustel u 1500 paiku e.m.a ja kadus lõplikult sisse- tungivate aarjalaste survele, kuid paljud tema mõjud ilmnevad hili- semas India kultuuris.

inimene 1. (skr *puruṣa*, *manuṣya*; tb *mi*, *skyes bu*; hn *renwo* 人我; jp *ninga*) Budismis üks *kuue olemasolu valdkonna *olendite liike. Sünnimist inimesena peetakse kõige paremaks, sest ainult i. suudab virguda ja vabaneda *sansaarast.

2. (hn *ren* 人) Hiina õpetustes, eriti konfutsianismis, alusmõiste, millest on tuletatud tähtsaim eetikamõiste *inimlikkus ning erinevaid inimtüüpe tähistavad mõisted *õilis, *õnnis, *lihtnimene, *tõeline inimene jt. Hiina kosmoloogias on i. üks universumi kolmest algest (hn *sancai*), ülejäänud kaks on *taevas ja maa.

inimlikkus (hn *ren* 仁), konfutsianismi keskseid mõisteid, üks *viiest püsivast. *«Laulude raamatus» esineb i. sõnana, mis tähistab üliku armulikku ja hoolitsevat suhtumist teistesse inimestesse, eeskätt oma alamatesse. Sellele viitab ka kirjamärgi kuju, mis koosneb kahest osast: 'inimene' ja 'kaks,' vihjates tähendustele 'kaks inimest, inimeselt inimesele, inimene teiste inimeste seas' jne. *Konfutsius andis i-se mõistetele uue ja universaalsema sotsiaaleetilise tähenduse, mille kohaselt i. on eetiline imperatiiv suhtuda kõikidesse inimestesse nagu iseenesesse, olenemata nende päritolust ja tähtsusest, st *mõistmise ja *armastusega. *«Vesteid ja vestlusi» määratleb i-t väidetega: "armastada inimest"; "vaid inimlik / suudab armastada inimest / suudab vihata inimest"; "mida ei soovi endale / seda ära tee teistele." I. iseloomustab eeskätt *õilsat inimtüüpi: "õilis / ärgu jätku inimlikkust." I-e avaram tähendus on inimeselikkus üldse, hõlmates kõike seda, mis eristab inimest loomast: *kultuuri, haridust, *kombeid, õiglustunnet jm, nagu väidab teine varajase konfutsianismi tekst *«Keskmine tavaline»: "inimlikkus / see on olla inimene / ligimeste lähedus / teeb selle suureks." I. on arendatav ja kasvab välja peresuhetest, mis toetuvad *pojalikkusele ja vennalikkusele, nagu väidab «Vesteid ja vestlusi»: "pojalikkus vennalikkus / küllap vist inimliku juur". *Mengzi rõhutab i-se sotsiaalpoliitilist külge, esitades seda sageli koos paarismõistega *kohasus. Mõlema vastandiks peetakse *kasu: "Inimlik ei jäta maha oma vanemaid, kohane ei pööra selga oma valitsejale. Kuningas rääkigu ainult inimlikkusest ja kohasusest; miks üldse rääkida kasust." Filosoofilises taoismis peeti i-st ja sellega seotud konfutsianistlike väärtusi teisejärgulisteks, kuna need tulenesid ühiskonnast, mitte aga ülimalt peetud loomulikust *kulgemisest. *«Daodejing» väidab: "suurest kulgemisest hälbides / ilmus õiglus inimlikkus." Taoismi ideaaltüüpi *õndsat peetakse inimlikkusest ja ühiskonna probleemidest kõrgemal seisvaks: "õnnis pole inimlik / kogu rahvast peab õlekoeraks." Ingl *humanity*, *humanness*, *manliness*, *benevolence*, *goodness*.

ise (skr *ātman*; pl *attan, attā*; tb *bdag*; hn *wo* 我; jp *ga*), India õpetustes mõiste, mis tähistab inimese, mõne muu olendi või nähtuse püsivat ja muutumatut olemisviisi. *Brahmanismis on see püsiv ja igavene individuaalne substants *aatman e *hing, mis on identne *brahmaniga. Budismis eitatakse nii inimisiksuse kui ka kõigi *seadmuste iset e püsivat ja muutumatut *omaolekut, kuna neid peetakse ajutisteks ja pidevalt muutuvateks e *isetuteks. Usk iseene ja seadmuste tegelikku olemasolusse on üks põhilisi väärvateid ja takistusi *virgumiseni jõudmisel. Samas võib i. teatud õpetuslikus kontekstis olla ka positiivse tähendusega, nagu näiteks *«Dhammapada» peatükis «Ise», kus toonitatakse inimese individuaalset vastutust iseene ja teiste ees: “Inimene ise teeb halba, inimene ise määrib end ära. Inimene ise ei tee halba, inimene ise teeb enese puhtaks.” Vt ka *aatman*.

Ingl *self, ego, I, soul*.

isetus (skr *anātman*; pl *anattā*; tb *bdag med*; hn *wu wo* 無我; jp *muga*), budismi keskseid mõisteid, üks *kokkupandud *seadmuste kolmest tunnusest (skr *trilakṣaṇa*) koos *püsituse (skr *anitya*) ja *kannatusega (skr *duḥkha*). Budismi järgi ei ole inimisiksusel ega ühelgi seadmusel püsivat *omaolekut e *iset. Inimisiksuse isetust tõestatakse sellega, et see koosneb *isiksuse koostisosadest, need omakorda on aga pidevas muutumises. Seega on inimisiksus püsiva omaoleku poolest tühi. *Mahajaana õpetustes, eriti *šunjavaadas, peetakse ka seadmusi endid tühjadeks ja isetuteks, sest ka need on ilma püsiva olemuse ja kindla tähenduseta, eksisteerides vaid tinglikult üleüldise põhjuslikkuse tõttu. Seda seisukohta esindab nt *«Sūdasuutra» väide: “Kõik seadmused on märgistatud tühjusega. Need ei teki ja need ei kao, need ei ole määrdunud ja neid ei saa määrada, neid ei saa lihtsamaks teha ja neid ei saa keerulisemaks teha.”

Ingl *non-self, non-ego, selflessness, egolessness*.

isiksus (skr *pudgala*; pl *puggala*; tb *gang zag*; hn *puteqieluo* 補特伽羅; jp *putogara*), budismis indiviidi tähistav termin, mida sageli käsitletakse koos mõistetega *ise, *olend ja *hing kui nelja väärvadet. I-t peetakse ebatõeliseks nagu ka teisi mõisteid, mis püüavad muutuvat püsivana määratleda. Samas kasutatakse seda positiivse kirjeldava terminina nt ühendis *õilis isiksus (skr *āryapudgala*).

Ingl *person, personality*.

isiksuse koostisosa (skr *skandha*; pl *khandā* 'kuhi, kogum' v *upādāna-skandha* 'kippumise kogum'; tb *phung po*; hn *yun* 雲; jp *un*), budismis *seadmuste grupid, mida virgumata *meel tajub *isiksusena. Neid on kokku viis: *kuju, ka vorm e välimus (skr *rūpa*); *tunne e tundmine (skr *vedanā*); *mõiste e mõtestamine (skr *saṃjñā*); *meeleolud e kujutlused, motivatsioonid ja tungid (skr *saṃskārās*); *teadvus (skr *vijñāna*). Isiksuse koostisosadest ja nende väärsti mõistmisest tegelikult olemasoleva isiksuse e *isena räägitakse mitmes **Suttapiṭaka* tekstis. Nt öeldakse *«Dhammapadas»: "Isiksuse koostisosadega võrdset viletsust ei ole olemas." Süstemaatilisel kujul on isiksuse koostisosade õpetus esitatud **abhidharma* tekstides. **Mahajaanat* esindavas *«Sūdasuutras» rõhutatakse nende kui seadmuste *tühjust: "Kuju on tühjus, tühjus ongi kuju; tühjust ei saa kujust lahutada, kuju ei saa tühjusest lahutada. Mis on kuju, see on tühjus; mis on tühjus, see on kuju. See käib ka tunde, mõiste, kujutluste ja teadvuse kohta."

Ingl *heap, group, bundle, aggregate, aggregates of attachments, groups of clinging.*

išvara (skr *īśvara* 'isand'), *jumalat tähistav termin India religioonis. I-t peetakse **Brahma* tegutsevaks aspektiks, kuid teistes tekstides samastatakse teda ka **Šivaga*. I. on ka Lähis-Ida monoteistliku jumala tõlkevasteks indoarja keeltes.

J

jakša (skr *yakṣa*; pl *yakṣha*), india mütoloogias valdavalt heatahtlike jumaluste, loodusvaimude, viljakuse ja jõukuse hoidjate nimetus. Nende valitsejaks on Kubera. Naisjakšad e jakšiniid (skr *yakṣiṇī*) võivad aga olla inimestele ohtlikud ja verejanulised. Budismi mütoloogias on j-d rühm pooljumalaid eesotsas *maailmakaitsja Vaišṛavanaga. Neid peetakse Buddha *seadmuse kaitsjateks ja sageli kuuluvad nad koos teiste olenditega Buddha jutlusi. Jakšiniid võivad aga mõnikord püüda võrgutada seadmusega tegelejaid. Ikonoograafias kujutatakse j-sid enamasti kõhukate figuuridena, jakšiniid aga kaunite iharate naisolevustena. J-de kujutisi peetakse india religioosse skulptuuri varajasemateks näideteks, mis on andnud eeskujul hilisemale hinduismi, budismi ja džainismi kunstile.

Jama (skr, pl *yama*; tb *gshin rje*), india mütoloogias surma ja allilma jumal. «Rigvedas» räägitakse temast kui esimesest inimesest, kes suri. Hiljem muutus J. surnute üle kohtumõistjaks ja nende pattude eest karistajaks. J-t kujutatakse rohelisena, punaste silmade ja sama värvi rõivastega. Ta kannab valitsuskeppi, mida ehib pealuu. Kaks neljasilmset koera valvavad tema kuningriigi vāravaid; tema sõnumivijateks on vares ja tuvi. Budismi mütoloogias on J. samuti surmajumal, põrgute valitseja, kes vaeb pärast surma *olendite *tegusid ja otsustab, missugust *ümbersündi nad väärivad. Paali tekstides räägitakse mõnikord mitmest (kahest, neljast) J-st. *Vadžrajaanas peetakse J-t üheks tähtsamaks *seadmusekaitsjaks. Teda kujutatakse hirmuäratavana, ta on ehitud pealuudest vanikutega ja ümbritsetud tuleleekidega. Vasakus käes hoiab ta tegudepeeglit, kus igauks näeb oma tegusid, paremas käes aga mõistmisemõõka.

Jamāntaka (skr *yamāntaka* 'Jama hävitaja'; tb *gshin rje gshed*), ka Jamāri (skr *yamāri* 'Jama vaenlane'), *vadžrajaana mütoloogias üks peamisi *idameid, *bodhisattva Mandžuśri raevukas kuju, kes esindab *dhjaanibuddha *Akšobhjat. J-t kirjeldatakse mitmes tantristlikus tekstis, nagu **Guhyasamāja-tantra's*, *Mañjuśrīmūlakalpa's* jm. *Sāghanamāla's* mainitakse Raktajamārit (Punane Jamāri) ja Kriśnajamārit (Must Jamāri), kes esineb kolmel eri kujul: kahe-, nelja- ja kuuekäelisena. J. kõige tuntumaks kujuk on Vadžrabhairava (skr *vajrabhairava* 'ähvardav vadžra'), kelle kirjeldus esitatakse *Vajrabhairava-tantra's*. Vadžrabhairava on tumesinise kehaga, üheksa peaga, millest üks on härja oma, kolmekümne nelja käega ja kaheksateistkümne jalaga. Tavaliselt esineb J. koos oma *pradžnja Vadžravetālaga.



janu (skr *trṣṇā*; pl *tañhā*; tb *sred pa*; hn *keyang* 渴仰, *yu* 欲, *ai* 愛; jp *kat-sugō*, *yoku*, *ai*), *budismis termin, mis tähistab kõige laiemas mõttes inimest *sansaaras hoidvaid tegureid ning on seotud *ihade ja kirgedega. Budismi psühholoogia järgi tekib j. tajuorgani ja selle objekti kokkupuutest. J. on *kannatuse peamiseks põhjuseks, millest Buddha räägib juba *«Seadmuseratta käimapanemises». Põhiliseks januks on janu uuestisündimise järele, millega kaasnevad *lõbujanu (skr *kāmatṛṣṇā*), *elujanu e olemisejanu (skr *bhavatrṣṇā*) ja *surmajanu e olematusejanu (skr *vibhavatrṣṇā*).

Ingl *thirst*, *craving*, *longing for*, *yearn*.

Jaśodharā (skr *yaśodharā*; pl *yasodharā*), *Siddhārtha Gautama, pärsitise Buddha *Śākjamuni abikaasa ja tema poja *Rāhula ema. *Paali kaanoni tekstides esineb J. sageli ka nimele Rāhulamātā ('Rāhula ema') ja Bimbā v Bimbādevī all. Paali allikate kohaselt oleval ka J. pärast Buddha *virgumist nunnaks hakanud.

jāti vt kast

ji vt sõjakavalus

jianxing (hn 見性 'loomuse nägemine'; jp *kenshō*), **chan'*is ja **zen'*is üks termineid, mis tähistab ülimat *virgumist ja *mõistmist ning rõhutab seda, et virgununa nähakse iseennast ja oma meelt niisugusena nagu need tegelikult on, st olemuselt tühjadena. Mõnikord mõistetakse j-i ka **wu* e **satori* sünonüümina.

Ingl *to see nature*, *seeing into the [original] nature*.

jīna vt võitja

jīngtu vt puhas maa

jīva vt hing

jñāna vt teadmine

jōdo vt puhas maa

jooga (skr *yoga* 'ike, rakend, ühendus'; tb *rnal byor*; hn *yuqie* 瑜伽; jp *yuga*), India õpetustest pärit termin, mis tähendab vaimsete harjutuste rakendamist ühinemiseks ülimga (nt *brahmaniga). J. mõiste tekkis *brahmanismis, kus selle abil võis jõuda *vabanemiseni *sansaarast. *Meele kontrolli ja arendamise vahendina on j. kasutusel nii hinduismis, budismis, džainismis kui ka *sikhismis. Hinduismis kujunes välja samanimeline filosoofiakoolkond (*daršana), kus



j. meetod on jagatud kaheksaks astmeks: ohjeldamine (hoidumine ebakõlblatest tegudest), kontroll (tähelepanu oma ihu ja meele üle), iste e *aasana (erinevad asendid harjutamiseks), hingamine (hingamise jälgimine ja kontrollimine), eemaldumine (meele suunamine välistelt objektidelt meelele enesele), püsimine (meele püsimine ühel objektil), *mõtlus (süüvimine mõtlusobjekti), *keskendumine (viimane aste, mis on eelduseks *sansaarast vabanemisele). J. koolkonna põhitekstiks on 2.–3. saj pärit Patandžali *Yoga-sūtra*. *«Bhagavadgītā» nimetatakse j-deks peatükke, mis tähistavad eelkõige ülimalt jumalaga ühinemise erinevaid etappe. Budismis kujunes 4.–5. saj *joogatsaara koolkond, kus j. tähendab mõtluse ühendamist *teadvuse analüüsiga.

joogatsaara (skr *yogācāra* 'jooga teostamine'; tb *rnal* 'byor spyod pa; hn *yuqixing pai* 瑜伽行派; jp *yugakyō ha*), *mahajaanas *madhjamaka kõrval üks kahest tähtsamast filosoofiakoolkonnast, tuntud ka *vidžnjanavaada nime all. J. tekkis arvatavasti 4.–5. saj *sarvastivaada baasil. Selle rajajateks peetakse *Asangat ja *Vasubandhut, hilisemad tuntumad j. esindajad on Dignāga (6. saj) ja Dharmakīrti (7. saj). J. keskseks mõisteteks on *cittamātra e *vijñaptimātra ja *ālayavijñāna. J. tekstides keskendutakse *teadvuse ja teadvustatud kogemuse analüüsile. Hilisemas j-s käsitletakse ka *tathāgatagarbha ja *buddha *kolme ihu (skr *trikāya*) teooriaid. J. olulisemad tekstid on **Samdhinirmocana-sūtra* ja Asanga **Yogācārabhūmi-śāstra*. Vahel seostatakse j-ga ka **Lañkāvatāra-sūtra*'t ja **Avatamsaka-sūtra*'t. Hiina budismis on j. koolkond tuntud ka nimetuse **faxiang* all.

joogi (skr *yogin*), inimene, kes tegeleb *joogaga.

joogini (skr *yoginī*), naissoost *joogi.

jooni (skr *yoni* 'emakas, üsk'), naissuguelundi nimetus, ülekanutult allika ja tekkimise tähenduses. Hinduismis religioosne viljakussümbol, mis esineb nii eraldi kui ka koos *lingaga ja sümboliseerib *śaktit. J. on eriti oluline *šivaismis *Pārvaṭi sümbolina. J. kujutisi on leitud juba *Induse tsivilisatsiooni mälestistest.

jumal (skr *deva*, *īśvara*, *sura*; tb *lha*; hn *shen* 神, *tian* 天; jp *shin*, *ten*), tõlgetes üldnimetus erinevates õpetustes esinevate kõrgemate mütooloogiliste olendite tähistamiseks. Budismis asuvad j-d ühes *kuuest olemasolu valdkonnast. Nad alluvad *teo ja *teovilja seadusele nagu kõik teisedki *sansaaraolendid. *Sikhismis on üksainus jumal, keda nimetatakse tõeliseks *õpetajaks ja kelle *nime kordamine on vaba-

nemisteel väga oluline. Vastavad tiibeti- ja hiinakeelsed sõnad tähistavad üsna laia eripalgeliste üleloomulike olendite ringi. Vt ka deva, išvara, kami, *shangdi*, taevas.

junzi vt õilis 2.

jutt (skr *vāc*; tb *smra*; hn *yanshuo* 言說; jp *gonzatsu*), inimese kõnefunktsioon. Budimis mõistetakse seda kui ühte kolmest valdkonnast *ihu ja *meele kõrval, millega tehakse *tegusid.

järelevaatamine (skr *anupaśyanā*; pl *anupassanā*; tb *rjes su mthong pa*), budismis *meeleharjutus, mille abil saadakse üle juurdunud väärarvamustest ja -harjumustest neid pidevalt jälgides ja analüüsid. See põhineb arusaamal, et kui *seadmusi põhjalikult uurida ja analüüsida, siis nähakse nende *püsitust ja *omaoleku puudumist. Selle harjutuse eesmärgiks on harjuda asju nägema 'nii nagu need on' (skr **yathābhūtam*), s.o olemuslikult tühjadena (skr *śūnya*).

Ingl *contemplation, investigation*.

K

kaalatšakra (skr *kālacakra* 'ajaratas'; tb *dus kyi 'khor lo*), *vadžrajaanas **Kālacakra-tantra* õpetus ning samanimeline *idam ja *buddha. Eriti populaarne on k. tiibeti budismis, kus korraldatakse avalikke mitmepäevaseid k. rituaale. Rituaali käigus luuakse liivast k. *mandala, mis selle kulminatsioonis laiali pühitakse. Kõik rituaalist osavõtjad saavad k. pühitsuse. Viimastel aastakümnetel on praegune XIV *dalai-laama korraldanud maailmarahu egiidi all k. rituaale paljudes kohtades üle maailma.

kaama (skr, pl *kāma* 'iha, himu, kirk, nauding, lõbu'; tb 'dod; hn *aiyu* 愛欲; jp *aiyoku*), traditsioonilises India ühiskonnakorralduses üks *neljast elusihist *kasu, *seadmuse ja *vabanemise kõrval. See hõlmab eeskätt erootilist iha, armukunsti kuid ka esteetilist naudingut. K-t nagu ülejäänud kolme elusihiti tuleb mõõdukalt harrastada majaperemehe eluperioodil. Budismis peetakse k-t põhiliselt negatiivseks seisundiks, mis hoiab *olendit *sansaaras ning takistab *virgumist ja vabanemist. Vt ka iha.

Kaamasuutra (skr *kāma-sūtra* 'ihasuutra'), Vana-India kõrgseltskonna erootilise armastuskunsti õpperaamat. K. kirjeldab mehe ja naise vahelist intiimsuhtlemist alates tutvumisest, seltskondlikest mängudest ja suhtlusviisidest kuni suguuhte erinevate asenditeni. K. on kirjutatud *sanskriti keeles arvatavasti 5. saj, autoriks Vätsjajana (skr *vātsyāyana*). Eesti keeles ilmunud Linnart Mälli tõlkes (1989-1990).

kaastunne (skr, pl *karuṇā*; tb *snying rje*; hn *cibei* 慈悲; jp *jihī*), budismis üks nelja *brahmaseisundi juurde kuuluvast *teostusest. *Mahajaanas on k. koos *mõistmisega üks kahest põhimõistest, mis kuuluvad *virgumise juurde. K. puhul peetakse silmas erapooletut positiivset suhtumist kõikidesse olenditesse, nende *kannatuste enda peale *kujustamist ning *olendite hüvanguks tegutsemist ja nende otsest aitamist. Mahajaanas arendatakse *virgumismeelt eelkõige kaastundest teiste olendite vastu. K. on *bodhisattvate kõige olulisem omadus ja nende tegutsemise juhtmõte. K. ülimaldiks ideaaliks peetakse bodhisattva *Avalokitešvarat.

Ingl *compassion*.

kadam (tb *bka' gdams* 'sõnade selgitamine'), tiibeti budismi koolkond. Selle rajasid 11. saj *Atiša ja tema õpilane Dromtön (tb 'brom ston, 1008-1064). Viimane asutas Retingi (tb *rwa sgrengs*) kloostri, mis sai

koolkonna keskuseks. K. hääbus järgnevatel sajanditel, kuid teised koolkonnad võtsid sellest palju üle. Eriti suures ulatuses tegi seda *geluk, mida mõnikord nimetatakse uueks kadamiks.

kagjü (tb *bka' rgyud* 'sõnade kett'), tiibeti budismi koolkond, mille rajas 12. saj *Gampopa. K. peab oma eelkäijateks India *mahasiddhasid *Tilopat ja *Nāropat ning tiibetlasi *Marpat ja *Milarepat. K. koolkonnas peetakse oluliseks õpetajalt õpilasele edasiantava õpetusliini järjepidevust, mis on olnud aluseks selle nimele. K. on tuntud paljude silmapaistvate erak-joogide poolest, kuid seal on ka arenenud kloostriüsteem. Kesksseteks õpetusteks on **mahāmudrā* ja *Nāropa kuus seadmust. K. jagunes juba varakult kaheks haruks: šangpa (tb *shang pa*) ja dakpa (tb *dwags pa*). Viimane jagunes hiljem mitmeks alakoolkonnaks. Traditsiooniliselt räägitakse neljast suurest ja kaheksast väiksemast alakoolkonnast. Suurtest on tänapäeval säilinud *karma kagjü. Väiksematest on säilinud vaid *drikung kagjü ja peamiselt Bhutanis levinud drukpa kagjü (tb *'brug pa bka' rgyud*).

kaheksaosaline tee (skr *aṣṭāṅgikamārga*; pl *aṭṭhaṅgikamagga*; tb *lam yan lag brgyad*; hn *bazhengdao* 八正道; jp *hashōdō*), budismis neljanda õilsa tõe (*neli õilsat tõde) sisuks olev juhataste kogum. K-d peetakse *kannatuse lakkamisele viivaks teeks ja see on sõnastatud juba *«Sead-museratta käimapanemises». K. osad on õige vaade (skr *samyagdrṣṭi*), õige kavatsus (skr *samyaksaṃkalpa*), õige *jutt (skr *samyagvāk*), õige *tegu (skr *samyakkarmānta*), õige eluviis (skr *samyagājīva*), õige püüdlus (skr *samyagvyāyāma*), õige järelemõtlemine (skr *samyaksmṛti*) ja õige *keskendumine (skr *samyaksamādhi*). Õige vaade tähendab budismi põhitõdede nagu neli õilsat tõde ja *sõltuvuslik tekkimine omaksvõtmise. Õige kavatsus tähendab meelestatust, mis on suunatud *virgumisele, aga mitte lõbustustele või muudele tühistele ja kahjulikele asjadele. Õige jutt tähendab ausat ja otsekohest juttu ning tühja lobisemise vältimist. Õige tegu tähendab mungaelu reeglite või (ilmalike puhul) *kümne käitumisjuhise järgimist. Õige eluviis tähendab hoidumist elukutsetest ja tegevustest, mis kahjustavad teisi. Õige püüdlus tähendab pühendumist virgumisele. Õige järelemõtlemine tähendab oma *meele, jutu ja tegude kontrollimist. Õige keskendumine tähendab meelega täielikku suunamist kujustamisobjektile.

Ingl *eightfold path*.

Kaheksatuhandeline ületava mõistmise suutra vt *Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*

Kailāsa (skr; tb *ke la sha*), ka Kailāsh, hinduistide ja budistide püha mägi ning palverännaku sihtpunkt Transhimaalaja mäestiku lääneosas. Hinduistid peavad seda *Šiva elupaigaks ja paradiisiks. Tiibeti budistid samastavad K-t mõnikord *Meru mäega ja peavad seda *Tšakrasamvara elupaigaks.

kaitse (skr *saraṇa*; pl *saraṇa*; tb *skyabs*; hn *guiyi* 歸依; jp *ki'e*), budismis vaimne tugi ja alus, millele toetudes saab alustada budistliku *seadumuse kohast eluviisi. Inglisekeelse levinud vaste *refuge* mõjul sageli tõlgitud ka 'varjupaigaks.' Vt ka kolm kaitset.

kakskordsündinu (skr *dvija*), *brahmanismis ja hinduismis *aarja sünonüüm. K. oli kolme kõrgema *seisuse (*braahmanid, *kšatrijad ja *vaišjad) koondnimetuseks. Nende "teine sünd" tähendas aarjalaseks pühitsemise rituaali e vaimset sündimist, mis meestel tähistas ka nominaalset täiskasvanuks saamist. Neljas seisus (*šüudrad) ei kuulunud k-te hulka, kuna nad nad ei olnud aarja päritolu ning neil oli seetõttu keelatud *veedade kuulamine ja õppimine.

Kālacakra-tantra (skr 'ajaratta tantra'; tb *dus kyi 'khor lo'i rgyud*), **anut-tarayogatantra* klassi kuuluv tuntumaid *vadžrajaana tekste. K. praegusel kujul loodi u 10. saj. Legendi järgi kuulutanud *Šākjamuni seda ise Lõuna-Indias Dhānjakatakas samal ajal, kui ta *Rādžagriha lähedal Raisakulli mäel õpetas *ületavat mõistmist. Seal kuulnud K-t müütilise maa *Šambhala kuningas Sutšandra, kes selle enese juurde hoiule viis, kuni see taas Indias välja ilmus. 11. saj viis *Atiša selle Tiibetisse. Tiibetis sai K. eriti populaarseks. Sellel põhineb ka tiibeti astrooloogiline kalender ja ajaarvamine. K. koosneb kolmest osast. Esimene osa kirjeldab välist maailma, teine osa inimese sisemist psühho-füsioloogilist maailma kesksete mõistete *hingus (skr *prāṇa*) ja *piisk (skr *bindu*) kaudu ning kolmas osa kujustamisharjutusi. K. põhiideeks on, et oma sisemist mikrokosmost mõjutades ja ümber kujundades saab mõjutada ja muuta välist makrokosmost. Vt. ka kaalatšakra.

Kālī (skr 'must'), hinduismis raevukas ja hävingut külvav jumalanna. K-t kujutatakse verega määrdunud, hambutu ja suust väljarippuva keelega eemaletõukava vanamoorina. Tema alasti keha ehivad pealuudest vanik ja ärarebitud kätest vöö ning tema neli kätt hoiavad mitmesuguseid riistu. Tihti kujutatakse teda tantsimas oma kaasa

*Šiva kehal. K-t peetakse jumalanna Devī raevukaks aspektiks. Teda samastatakse tihti ka *Durgāga. K. templites ohverdatakse temale kitsi, varem toodi arvatavasti ka inimohvreid.

kalliskivi (skr *maṇi*, *ratna*; tb *nor bu*; hn *moni* 摩尼, *bao* 寶; jp *mani*, *hō*), budismis sageli kasutatav metafoor, mis tähistab midagi eriti väärtuslikku, eelkõige budistlikku õpetust ja *õpetajaid. Sõna tiibeti-keelne versioon 'norbu' esineb sageli tiibeti budismi kõrgvaimulike nime osana.

Ingl *jewel*.

kalpa (skr *kalpa* 'aegkond'; pl *kappa*; tb *bskal pa*; hn *jie* 劫; jp *kō*), India õpetustes termin, millega tähistatakse väga pikka ajaperioodi, mis hõlmab suure hulga ajastuid (skr **yuga*). Tänapäeval on püütud seda matemaatiliselt määratleda kui 10⁵¹, 10⁵⁹ või 10⁶³ aastat. Hinduistlikus mütoloogias on k. üks päev *Brahma elus, mille jooksul maailm luuakse, kestab ja lõpuks hävib igal õhtul. Pärast seda maailma ei eksisteeri, kuid ta luuakse järgmisel päeval uuesti. Selline k-de tsükkel on alguse ja lõputa, mistõttu budismis nimetatakse nende hulka tihti 'loendamatuks' (skr **asamkhyeya*). Budistlikus mütoloogias nimetatakse k-t, kus *buddhasid ei ole, 'tühjaks aegkonnaks' (skr *sūnyakalpa*). Praeguses k-s on juba olnud neli buddhat (Kra-kutšanda, Kanakamuni, *Kāšjapa ja *Gautama) ning üks buddha, *Maitreja, veel tulemas. Vt. ka *yuga*.

kalyāṇamitra vt hüvesõber

kāma vt kaama, iha

kāmadhātu vt ihade vald

Kamakura, Jaapani kunagine *šogunite residents, mis on andnud nime Kamakura ajastule (1185–1392). Seda peetakse budismi kuldajastuks Jaapanis, mil kujunesid välja mitmed uued koolkonnad (**zen*, **jōdo*, **Nichireni* koolkond jt) ning budism väljus valitsevate ringkondade raamest ja sai üldrahvalikuks religiooniks. K. tuntumaid mälestusmärke on 13. või 14. saj püstitatud buddha *Amitābha (Amida) 13,35 m kõrgune pronksist hiigelkuju.

Kamalašīla (8. saj teine pool), India *mahajaana õpetlane, *Šāntarakšita õpilane, traktaadi **Bhāvanākrama* autor. Šāntarakšita mõjutusel rändas K. Tiibetisse, et seal budismi levitada. *Butōni «Budismi ajaloo» andmeil osales ta kuningas Trisong Detseni (tb *khri srong lde*

brtsan, u 740–798) kutsel 792–794 *Samje kloostri toimunud kuulsal debatil, kus väitles hiina **chan'* i koolkonna esindaja Hvašangiga *astmelise tee ja *äkilise virgumise üle. K. pooldas india traditsiooni järgides esimest, mille kohaselt virgumistee kestab kaua ja inimene puhastab selle väitel oma meelt järk-järgult. K. võitis debati, misjärel hiina õpetajad olid sunnitud Tiibetist lahkuma, kuid Hvašangi pooldajad olevat K. mõrvanud.

kami (jp 神), kohalik jumalus *šintoismis, algupäraselt mistahes püha ese või paik. Enamasti esinevad k-d loodusobjektide (puud, mäed, veekogud) jumalate või kaitsevaimudena, kuid nad võivad olla ka jumalikustatud isikud. Jaapani budismis said k-dest Buddha *seadmuse kaitstjad.

Kandžur (tb *bka' gyur* 'sõna ümberpanek'), ka Kagjur, tiibeti budismi kaanoni esimene osa (teine on *Tandžur), mis sisaldab peamiselt *Buddha sõnaks peetavate *suutrate ja *tantrate tõlkeid. K. hõlmab kokku üle 1000 teksti enam kui 100 köites. K-i esimene koostaja ja süstematiseerija oli *Butön ning see trükiti esmakordselt puitplaatidelt 1411. K. on jaotatud kuude ossa: **Vinaya* (tb *dul ba*), **Prajñāpāramitā* (tb *pha rol tu phyin pa*), **Avataṃsaka* (tb *phal po che*), **Ratnakūṭa* (tb *rin chen brtegs*), suutrad (tb *mdo*) ja tantrad (tb *rgyud*). K-ist on ilmunud mitu erinevat väljaannet, tuntuimad on Narthangi, Derge ja Pekingi väljaanded.

Ingl *Kanjur*, *Ganggyur*.

kanhua (hn 看話 'jutu vaatamine e jälgimine'; jp *kanwa*), **chan'* i ja **zen'* i harjutusviis, mis seisneb keskendumises **gongan'* ile v **huatou'* le, et *mõtluses selle paradoksaalse sisu analüüsi abil edendada *virgumist.

Kaniška I (skr *kaniška*, 1.–2. saj), Kušaani impeeriumi, mis hõlmas Põhja- ja Loode-India ning laialdasi alasid Kesk- ja Sise-Aasias, tuntuim valitseja. K. toetas kõiki religioone, kuid eriti budismi. Tema patronaazi all olevat u 100 toimunud neljas *budismi suurkogu, pärast mida hakkasid laialdasemalt levima *sarvastivaada ja *mahaajaana õpetused, samuti *Gandhāra budistlik kunst.

kannatlikkus (skr *kṣānti*; pl *khanti*; tb *bzod pa*; hn *ren* 忍; jp *nin*), budistlik teostusviis, mis õpetab *võrdset suhtumist nii heasse kui ka halba. K. tähendab valmisolekut teiste *olendite hüvangu ning Buddha *seadmuse levimise nimel taluda mistahes raskusi ja kannatusi.

*Mahajaanas kuulub k. *ületavate toimingute (skr *pāramitā*) hulka. Vt ka ületav kannatlikkus.

Ingl *patience, endurance, tolerance*.

kannatus (skr *duḥkha*; pl *dukkha*; tb *sdug bsngal*; hn *ku 苦*; jp *ku*), budismi esimene *neljast õilsast tõest. Buddha räägib sellest juba *«Sead-museratta käimapanemises». Sanskritikeelne sõna *duḥkha* tähendab sõna-sõnalt 'halba toitu,' tähistades kannatust kõige üldisemas mõttes, vaevarikast olemasolu *sansaaras. K-e äratundmine on budistiks hakkamise põhjuseks ja sellest *vabanemine budismi ülilm eesmärk.

Ingl *suffering, unsatisfactoriness, pain*.

Kannon vt Guanyin, Avalokitešvara

kanwa vt *kanhua*

karma vt *tegu*

karma kagjü (tb *kar ma bka' brgyud*), tiibeti budismis *kagjü koolkonna suurim alakoolkond, mille rajas 12. saj *Gampopa õpilane Tüsum Khjenpa (tb *dus gsum mkhyen pa*, 1110–1183). Koolkonna pealaama kannab *karmapa tiitlit ja teda peetakse *Avalokitešvara ümberkehastuseks. Praegu on koolkonna eesotsas XVII karmapa. Mõnikord nimetatakse k-d ka mustamütsiliste koolkonnaks, kuna karmapa kannab tähtsatel tseremooniatel musta rituaalset peakatet. Koolkonna keskuseks Tiibetis on Tsurpu (tb *mtshur phu*) klooster. Eksiili suundunud XVI karmapa rajas 1966 uue keskusena Sikkimis Rumteki (tb *rum bteg*) kloostri. K. koolkonnas on ka teisi kõrgesti austatud ümbersündinud õpetajate liine, nagu Šamar Rinpotše (tb *zhwa dmar rin po che*), Gjeltsap Rinpotše (tb *rgyal tshab rin po che*) ja Tai Situ Rinpotše (tb *ta'i si tu rin po che*).

karmapa, tiibeti budismi *karma kagjü koolkonna ümbersündinud pealaamade tiitel, keda traditsiooniliselt kutsutakse aupaklikult *gjälva karmapaks, mis sõna-sõnalt tähendab 'võitja karmapa e võitja, kes valitseb *karmat'. K. on Tiibeti vanima järjepideva ümbersündidena käsitletava õpetajateliini hoidja. Nii nagu *dalai-laamat, peetakse ka k-d *Avalokitešvara *kehastuseks. Esimene k. oli Tüsum Khjenpa (tb *dus gsum mkhyen pa*, 1110–1193), kelle eluajal rajati Tsurpu (tb *mtshur phu*) klooster. K-sid tuntakse ka mustamütsiliste laamadena musta värvi rituaalse peakatte järgi, mille viiendale k-le Težin Šekpale (tb *de*

bzhin gshegs pa, 1384–1415) annetas Hiina Mingi dünastia keiser ja mida on põlvest põlve edasi antud. Kuueteistkümnnes k. Rangtšung Rikpe Dordže (tb *rang 'byung rigs pa'i rdo rje*, 1924–1981) oli 20. saj mõjukamaid tiibeti budismi õpetajaid ka väljaspool Tiibetit. 1959 siirdus ta emigratsiooni ning 1966 rajas Sikkimis karma kagjü uue keskuse Rumteki (tb *rum bteg*) kloostri, hiljem veel hulga keskusi Indias, Ameerikas ja Euroopas. Peale tema surma tekkisid karma kagjü juhtivate laamade vahel aga lahkarvamused uue ümbersünni osas ning hetkel ongi kaks seitsmeteistkümnendat k-d. XIV dalai-laama on tunnistanud õigeks 1985 sündinud Ugjen Tindle (tb *u rgyan 'phrin las*), kes elab tema patronaazi all Indias Dharamsalas Gjuto kloostri. Alternatiivne k., 1983 sündinud Tendzin Khjentse (tb *bstan 'dzin mkhyen brtse*) e Tindle Thaje Dordže (tb *'phrin las mtha' yas rdo rje*) asub karma kagjü Nälandā Instituudis New Delhis.

karmaphala vt teovili

karuṇā vt kaastunne

kast (skr *jāti*), India traditsioonilises ühiskonnas inimeste grupp, kes kuuluvad sünnipäraselt kokku *seisuse, rahvusliku päritolu, tegevusala või mingi muu tunnuse järgi. Euroopa keeltes tuntud termin 'kast' tuleneb portugali keelsest sõnast *castas*. Ühe ja sama kasti liikmetele kehtivad piirangud teistest kastidest pärit inimestega läbikäimisel, tavaliselt ka abielukeeld teise kasti liikmetega. Ühe ja sama kasti liikmed peavad järgima selles kastis kehtivaid elu- ja käitumisnorme ning tegelema ainult oma kastile lubatud tegevusalade ja elukutsetega. Kastid jagunevad hierarhiliselt kõrgemateks ja madalamateks vastavalt neljale seisusele. Kastisüsteem seab üsna ranged piirangud ühiskonnasisesele liikuvusele ja üksikisiku vabadusele, kuid samas toimib ühiskonna tõhusa isereguleerimismehhanismina. Kaste on India ajaloos olnud väga palju. Kastisüsteem on olnud ajas üsna dünaamiline: ühed kastid võivad hääbuda ja kaduda, uued aga tekkida, võimaldades uute gruppide lülitumist ühiskonna struktuuri. Tänapäeva India Vabariigis on kastisüsteem ametlikult kaotatud, kuid tegelikkuses toimib see edasi.

kasu 1. (skr *artha*) India traditsioonilises elukorralduses on k. esimene *kaks-kordsündinute *neljast elusihist, mis domineerib esimesel, õpilase eluperioodil. Selle sisuks on eelkõige eluks vajalike teadmiste omandamine ning järgmisele eluperioodile aluse panemine. K-le

suunatud eluperioodi ennast iseloomustab kasinus ja k. kui elusihti peab alati valitsema temast kõrgem *seadmus.

Ingl *aim, object, meaning*.

2. (hn *li* 利) Hiina traditsioonis ainelist kasu, jõukust, hüve ja võimu tähistav termin. Konfutsianismis, eriti *Mengzi käsitluses ei peetud k. õilsaks vooruseks, kuna *õilsa inimese käitumine peab lähtuma *inimlikkusest ja *kohasusest. Küll aga tähtsustati seda *legismis, kus valitseja ja riigi k. peeti ülimaliks, eetilisi kategooriaid aga liigseteks või isegi taunitavateks.

Ingl *profit, gain, benefit*.

Kāšjapa (skr *kāśyapa*; pl *kassapa*), ka Mahākāšjapa, *Šākjamuni peamisi õpilasi, kes olevat silma paistnud kõrgete kõlbeliste omaduste ja askeetliku eluviisi poolest. K. oli esimese *suurkogu eesistuja Rād-žagrihas. Hiina budismi **chan*'i koolkonnas peetakse teda esimeseks *patriarhiks, kes olevat ainukesena õpilastest mõistnud Buddha vaikimise tähendust. Budismi mütolooias on K. ka ühe varasema Šākjamunile vahetult eelnenud *buddha nimi.

Kāšyapaparivarta (skr 'kāšjapa peatükk'; tb 'od *srung gis zhus pa*; hn *da jiashe wen da baoji zhengfa jing* 大迦葉問大寶積正法經; jp *dai kashō mon dai hōshaku shōbō kyō*), *mahajaana suutra, **Ratnakūṭa* tsükli olulisim tekst, kus paljude mõistujuttude toel selgitatakse *bodhisattva omadusi ja voorusi ning *äärmuste vahele jäävat *keskteed. Äärmusteks peetakse muude mõistete seas *olemasolu ja olematust, *iset ja *isetust, *sansaarat ja *nirvaanat. Tark saab aru, et kumbagi äärmusesse ei tohi klammerduda, need on vaid mõisted, mis tuleb ületada.

kāya vt ihu

kegon vt *huayan*

kehastumine, (skr *avatāra* 'laskumine, allatulek'; tb *sprul sku*; hn *hua-shen* 化身; jp *keshin*), ka kehastus, hinduismi mütolooias jumala ilmumine maailma looma- või inimkujul. Hinduismis tuntakse kõige rohkem *Višnu kümmet kehastust, millest üheksa (kala, kilpkonn, metssiga, inimlövi, kääbus, kirvega Rāma, kangelane *Rāma, *Krišna ja Buddha) on juba ilmunud ning üks – Kalkin – veel ilmumata. Budismis tähendab k. *buddha ilmumist siia maailma, mahajaanas ka mütolooiliste *bodhisattvate ilmumist ja nende kaudu mõne olulise budistliku vooruse (nt *kaastunne) avaldumist. Tiibeti budismis on k. kujundatud õpetajaliinide järjepidevuse institutsiooniks, kus

kõrged *laamad (nt *dalai-laama ja *karmapa) kui traditsiooni hoidjad ja kandjad sünnivad ümber ja kehastuvad põlvest põlve. Sageli peetakse neid samaaegselt mõne mütoloogilise bodhisattva k-ks. Vt ka avataara, taaskehastunu, tülku.

Ingl *avatāra, reincarnation, rebirth*.

Kenkō, (jp 兼好 1283–1350), ka Yoshida Kenko (jp 吉田兼好), ilmaliku nimega Urabe Kaneyoshi, Jaapani oma aja tuntumaid kirjamehi ja mõtlejaid. K. sündis *Kyōto lähedal templivaimuliku pojana, sai hea hariduse ja oli üle 20 aasta teenistuses keisri õukonnas. Juba siis pälvis K. tähelepanu silmapaistva luuletaja ja kirjanikuna. Pärast keisri surma 1324 astus ta **tendai* koolkonna mungaks, jätkates kirjatööd ja läbikäimist maailmaga. K. tuntuim teos on budismi vaimust kantud märkmetest ja aforismidest kokku pandud «Jõudeaja võrsed» (jp *tsurezuregusa*), mis ilmus raamatuna alles peale tema surma. Eesti keeles Rein Raua tõlkes (1988).

kenshō vt *jianxing*

kerjasmunk (skr *bhikṣu*; pl *bhikkhu*; tb *dge slong*; hn *biqiu* 比丘; jp *biku*), ka munk, budismis täieliku pühitsuse saanud meessoost koguduseliikme nimetus. K-a tähistava sanskritikeelse sõna *bhikṣu* täpne tõlkevaste on 'kerjus' (tuletis sanskriti verbijuurest *bhikṣ* 'kerjama'), mis viitab omandi puudumisele ja sellele, et algselt pidid mungad oma toitu kerjama. Varajases budismis oli kerjasmunga sünonüümiks ka 'erakrändur' (skr *pravrajaka*), kuna neil puudus püsiv eluase. Ajapikku aga jäi mungakogudus paikseks ja tänapäeval elab enamus munki *kloostrites. Mungaks saamisele eelneb mungaõpilase e *šramanera periood. *Theravaada traditsioonis peab munk järgima 227 *pratimokša reeglit. Olenevalt traditsioonist on reeglite hulk ja sisu mõnevõrra erinev.

keskendumine (skr, pl *samādhi* 'kokkuissemõtlemine'; tb *ting nge 'dzin*; hn *sanmei* 三昧; jp *sammai*), budismis ja hinduismis meelesei-sund, mis seisneb meele püsivas suunatuses ühele objektile, kus jõutakse selle täieliku *kujustamiseni e enese samastamiseni objektiga. *Mahajaana suutrates räägitakse paljudest erinevatest k-test, milles viibivad *bodhisattvad. Keskendumisvõime on oluline kujustamisel ja eeltingimuseks *mõistmisele. K-ks nimetatakse kokkuvõtvalt ka õilsa *kaheksaosalise tee viimast kolme osa: püüdlust, järelemõtlemist ja keskendumist.

Ingl *concentration, trance, absorption*.

Keskmine tavaline (hn *zhongyong* 中庸), konfutsianismi klassikaline tekst, mis algsest kuulub *«Kommete ülestähendustesse», kuid juba Hani ajastu (206. e.m.a – 220. m.a.) algul oli tuntud ka iseseisva tekstina. Songi ajastul (960–1279) lülitati K. *«Neliraamatusse». Traditsiooniliselt peetakse K. autoriks *Konfutsiuse pojapoega Zisid. 33 pt koosnev tekst kujutab endast varajase konfutsianismi õpetuse kokkuvõtet, kus käsitletakse kõiki olulisi mõisteid, nagu *kulg, *vägi, *inimlikkus jt, kuid põhiline rõhuasetus on *õilsa inimese kirjeldamisel, keda määratletakse kui keskteel liikujat ja äärmuste vältijat: “õilise / on keskmise / on tavaline.” K-s võib täheldada ka varajase taoismi mõjusid. K. mõjutab väga palju *neokonfutsianismi ning mingil määral ka hiina budismi mõisteparadaadi kujunemist. Eesti keeles Linnart Mälli tõlkes (1988).

Ingl *Doctrine of the Mean*.

kesktee (skr *madhyamā pratipad*; pl *majjhimā paṭipadā*; tb *dbu ma'i lam*; hn *zhongdao* 中道; jp *chūdō*), budismi olemust iseloomustav mõiste, mis määratleb seda kui kulgemist *äärmuste vahel. Buddha nimetab oma õpetust k-ks juba *«Seadmuseratta käimapanemises», kus ta ütleb et loobub kahest äärmusest, nii enesepiinamisest kui ka naudingutest.

Ingl *middle way, middle path*.

Kevaded-sügised (hn *chunqiu* 春秋), Vana-Hiina Lu riigi kroonika, mis hõlmab sündmusi ajavahemikus 722–481 e.m.a ja on andnud nime ka vastavale perioodile Vana-Hiina historiograafias. K. kuulub *«Kolmteistraamatu» ja *«Viisraamatu» koosseisu. Traditsiooni kohaselt oli teose koostajaks ja toimetajaks *Konfutsius. 4.–2. saj e.m.a lisati põhitekstile kolm kommentaari: «Zuo kommentaar» (hn *zuozhuan*), «Gongyangi kommentaar» (hn *gongyangzhuan*) ja «Guliangi kommentaar» (hn *guliangzhuan*). Need kuuluvad lahutamatuks K. köide hilisemate väljaannete juurde.

Ingl *Spring and Autumn Annals*.

khālsā, sikhide sõjaväeline kogukond, kuhu kuulub enamik sikhe. Sõna *khālsā* on tuletatud pärsiakeelsest sõnast *khāleš* ‘puhas.’ K. liikmeks saamiseks läbitakse teismelise-eas pühitsustseremoonia, mille käigus mehed saavad perekonnanimeks Singh (‘lõvi’) ja naised Kaur; viimast tõlgitakse enamasti ‘printsessiks’, kuigi sõna algtäendus pole päris selge. Pühitsetud annavad ka töötuse mitte tarbida tubakat ja alkoholi, süüa ainult sellist liha, mis saadakse looma tapmisel

ühe löögiga (pn *jhaṭkā*), ning mitte rikkuda abielu. Mehed peavad kandma *viit k-d. K. rajas 1699, mil Mogulid sikhe taga kiusasid, 10. guru Gobind Singh. Siis olevat ühe päevaga astunud k. liikmeks u 80 000 inimest. Vt ka sikhism.

Khuddaka-nikāya (pl 'lühikeste õpetussõnade kogu'), **Suttapiṭaka* viies kogumik, mis koosneb 15 alakogumikust. «Lühikesed lugemised» (pl *khuddakapāṭha*) sisaldab üheksa õpetlikku lühiteksti. *«Dhammapada» on tuntud õpetussalmide kogumik. «Ülendavad värvid» (pl *udāna*) sisaldavad 80 Buddha ütlust koos lugudega, kus ta need lausus. «Nõndaöeldu» (pl *itivuttaka*) koosneb 112 lühisuutrust, kus proosa vaheldub mõttesalmidega. «Suutrate kogumik» (pl *suttanipāta*) sisaldab 70 värss-suutrat ja seda peetakse paalikeelse kirjanduse vanimaks esindajaks. «Taevalossilood» (pl *vimānavatthu*) kirjeldab taevaseid ümbersünde. «Tondilood» (pl *petavatthu*) kirjeldab ümbersünde *preetade e igavesti näljaste vaimude seas. «Auväärsete isandate laulud» (pl *theragātha*) sisaldab Buddha meesõpilaste 107 luuleteost. «Auväärsete emandate laulud» (pl *therīgātha*) sisaldab Buddha naisõpilaste 73 luuleteost. «Sünnilood» e *džaatakad (pl *jātaka*) koosneb 547 loost Buddha eelmistest eludest. «Selgitus» (pl *niddesa*) on *Suttanipāta* mitme osa kommentaar. «Analüüsi tee» (pl *paṭisambhidāmagga*) on vormilt lähedane **Abhidhammapiṭaka* tekstidega ning seletab budistliku psühholoogia mõisteid ja termineid. «Suured teod» (pl *apadāna*) sisaldab 547 munga ja 40 nunna värsvormis elulugusid. «Buddhade järgnevus» (pl *buddhavamsa*) räägib 24 varasemast buddhast. «Elulookorv» (pl *cariyāpiṭaka*) on värssstekst, mis räägib sellest, kuidas Buddha varasemates eludes *bodhisattvana vajalikke võimeid arendas. K-t peetakse paali kaanoni kõige huvitavamaks ja mitmekesisemaks osaks, kus leidub nii Buddhale omistatud õpetussõnu kui ka hilisemate, enamasti anonüümsete autorite teoseid. Eesti keeles on Linnart Mälli tõlkes ilmunud «Dhammapada» (1977, 2004, 2005) ja «Lühikesed lugemised» (2004).

kinnara (pl; skr *kiṃnara* 'mis inime'), hinduismi ja budismi mütooloogias inimese keha ja hobuse peaga (või vastupidi) olend. K-d olid taevased muusikud Kubera või *Indra kaaskonnas.

kippumine (skr, pl *upādāna*; tb *len pa*; hn *qu* 取; jp *shu*), ka 'klammerdumine, taklemine,' budismis *janu avaldumisvorm, mis on omane tavalisele inimekäitumisele. Kiputakse nelja liiki nähtuste poole, milleks on naudingud (skr *kāma*), *vaated (*dṛṣṭi*), kombed ja rituaalid

(skr *śīlavrataparāmārsa*) ning *ise (skr *ātman*). K. on *sõltuvusliku tek-
kimise ahela üheksas lüli.

Ingl *clinging, grasping, attachment*.

kippumise kogum vt isiksuse koostisosad

kirg, skr sõnade *kāma*, *rāga* ja *rajas* sagedane tõlkevaste. Vt ka iha, kaama.

kirgastumine, sõna, mida Ida mõtet populariseerivates tekstides kasu-
tatakse mõnikord *teadvuse kõrgemaid seisundeid tähistavate termi-
nite tõlkimiseks. *Budismi terminitest tõlgitakse k-ks eeskätt **bodhi*
ja **satori* (hn *wu*). Kummagi puhul ei ole selle kasutamine tõlkevas-
tena aga õigustatud, kuna esimene tähendab *virgumist, teine eel-
kõige *mõistmist ja arusaamist. K. nagu ka *valgustumine on tulnud
eestikeelsesse kasutusse peamiselt kaudtõlgete kaudu ingl *enlighten-*
ment mõjul.

Kirjade raamat (hn *shujing* 書經), ka «Ajalooraamat», Vana-Hiina eepi-
line ajalooteos, mis sisaldab muistseid pärimusi mitmetest ajastu-
test, kuid on lõplikul kujul valminud ilmselt alles Hani ajastul (206
e.m.a – 220 m.a.j). Konfutsianistlikus traditsioonis kuulub K. *«Viis-
raamatu» ja *«Kolmteistraamatu» koosseisu. K. 50 pt on jaotatud
nelja ossa, millest esimene sisaldab dünastiate-eelseid pärimusi,
teine legendaarse Xia dünastia (21.–16. saj e.m.a) lugusid, kolmas
Shangi dünastia (16.–11. saj e.m.a) pärimusi ja neljas Lääne-Zhou
riigi (1027–770 e.m.a) kroonikaid.

Ingl *Book of the Documents, Book of the History*.

kjabgön (tb *skyabs mgon* 'kaitsja'), tiibeti budismis kõrgemate *laa-
made ja *õpetajate tiitel.

kleśa vt meeleplekk

klooster (skr *vihāra*, *āvāsa* 'peatuspaik, asupaik'; tb *dgon pa*, *gnas pa*;
hn *si* 寺, *guan* 觀; jp *ji*, *kan*), kristlikust traditsioonist laenatud termin
budismi ja taoismi asutuste tähistamiseks, mis ühendavad endas
templi ning munkade ja nunnade elupaiga, sageli ka haridusasu-
tuse funktsiooni. Vt ka *āvāsa*, *gompa*, *guan* 2., vihaara.

kōan vt *gongan*

kogudus (skr *saṃgha*; pl *saṅgha*; tb *dge* 'dun'; hn *sengqie* 僧伽; jp *sōgya*),
budismis Buddha õpetuse järgijaid (või ka ainult üht järgijat) tähis-

tav termin, mille all mõistetakse nii munkade või ilmalike konkreetset kogudust kui ka kõiki budismi järgijaid kokku läbi aegade. Kit-samas mõttes tähendab k. ilmalikust elust loobunud *munkade ja *nunnade kogudust. Ajalooliselt panid k-le alguse Buddha esimesed õpilased. K. kuulub budismi *kolme kalliskivi hulka ja on seega austuse objektiks.

kohasus (hn *yi* 義), konfutsianismi keskseid termineid, mis väljendab *inimese valmisolekut käituda vastavalt oma sotsiaalsele positsioonile ja sisemisele kohusetundele. K. on omane *õilsale ning vastandub *kasule, mis iseloomustab *lihtinimest, nagu väidab «Vesteid ja vestlusi»: “õilis teostab kohasust / lihtinimene teostab omakasu.” Sageli (eriti **Mengzi*’s) esineb k. paarismõistena koos *inimlikkusega. K. kuulub ka *viie püsiva hulka.

Ingl *righteousness*.

kokkupandamatu (skr *asaṃskṛta*; pl *asaṅkhata*; tb ‘*dus ma byas*; hn *wuwei* 無為; jp *mu’i*), budismi termin *nirvaana iseloomustamiseks, mida peetakse loodatuks ja põhjustamatuks. *Theravaada *abhidhar-mas on k-ks *seadmuseks ainult nirvaana. *Sarvastivaada abhidhar-mas peetakse selleks peale nirvaana ka *ilmaruumi. Kõik ülejäänud seadmused on *kokkupandud ja seotud *sansaaraga.

Ingl *unconditioned, uncompounded*.

kokkupandu (skr *saṃskṛta*; pl *saṅkhata*; tb ‘*dus byas*; hn *youwei* 有為; jp *u’i*), ka tingitu v moodustatu, budismi termin, mis iseloomustab *sansaara *seadmusi. Kõik sansaara seadmused tekivad põhjuste (skr **hetu*) ja tingimuste (skr *pratyaya*) koosmõjul. Nad on moodustatud, osadest kokku pandud, püsitud ja muutuvad. Seega ei eksisteeri nad iseenesest ja omaette, neil ei ole *iset ega *omaolekut ning seetõttu põhjustavad nad *kannatust. Kokkupandu vastand on *kokkupandamatu, mis iseloomustab *nirvaanat.

Ingl *conditioned, compounded*.

kolm ihu (skr *trikāya*; tb *sku gsum*; hn *sanshen* 三身; jp *sanjin*), *maha-jaana õpetus *buddha kolmest ihust, milleks on *seadmuseihu (skr *dharmakāya*), *õndsuseihu (skr *sambhogakāya*) ja *maine ihu (skr *nirmāṇakāya*). Algselt *sarvastivaada koolkonnas tekkinud õpetus väljendab arusaama buddha kolmest aspektist. Seadmuseihu väljendab buddha ja *seadmuse identsust ning see aspekt avaldub buddha õpetusena tekstide ja ideede kujul. Õndsuseihu esindab

buddhat kui religioosset mütoloogilist kuju ning avaldub ikonograafias kujutatud ja kujundlikus mõtlemises kujustatud ideaalolenditena (nt mütoloogilised buddhad ja *bodhisattvad, *idamid jt). Maine ihu on buddha *kehastumine inimkujul nagu ta ilmus siia maailma nt *Šākjamunina.

Ingl *three bodies*.

kolmikilm (skr *tridhātu*, *triloka*; tb *khams gsum*; hn *sanjie* 三界; jp *sangai*), budismis *sansaara kolm *valda, kuhu *olendid satuvad vastavalt nende *tegudele ja *teoviljadele. Esimene on *ihade vald (skr *kāmadhātu*), kus domineerivad soovid, kired ja ihad. Teine on *kujude vald (skr *rūpadhātu*), kus olenditel on veel väline kuju, kuid puuduvad ihad. Sinna võib jõuda pideva süvenenud *mõtluse tulemusel. Kolmas on *kujudeta vald (skr *ārūpyadhātu*), kus olenditel pole enam ei väliskuju ega ihasid. Budismi mütoloogias kuuluvad viimase alla kõrgeimad taevad, kuhu jõutakse 'kujutu süüvimise' (skr *ārūpyasamāpatti*) teel.

Ingl *three worlds*, *triple world*.

kolm kaitset (skr *trīśaraṇa*; pl *tisaraṇa*; tb *skyabs gsum*; hn *sanguiyi*; 三歸依; jp *sanki'e*), budismis kolm kõige tähtsamat väärtust ja austusobjekti, tuntud ka kui *kolm kalliskivi: *virgunu (skr *buddha*), *seadmus (skr *dharma*) ja *kogudus (skr *saṅgha*). Kolme kaitse alla minekut samastatakse budismi vastuvõtmisega ja see väljendab täielikku usaldust nende kolme institutsiooni vastu.

Ingl *three refuges*.

kolm kalliskivi (skr *triratna*; pl *tiratana*; tb *rin chen gsum*; hn *san bao* 三寶; jp *sanbō*), budismis kõige kõrgemad väärtused: *virgunu, *seadmus ja *kogudus. Vt ka kolm kaitset.

Ingl *three jewels*.

kolm omaolekut (skr *trīsvabhāva*; tb *rang bzhin gsum*; hn *san zixing* 三自性; jp *san jishō*), *joogatšaraa teooria erinevatest tunnetusastmetest, mis on *madhjamaka kahe tõe (*tavatõde ja *ülím tõe) teooria edasiarenduseks. Selle järgi vastab tavatõele tavateadvuse mõttekonstruktsioonidel (skr *parikalpita*) põhinev tunnetus. Ülimale tõeale vastab täiuslik, lõpuleviidud (skr *pariniṣpanna*) tunnetus. Neid kahte ühendab sõltuv e tingitud, millegi muuga seotud (skr *paratantra*) tunnetus.

Ingl *three natures*.

Kolmteistraamat (hn *shisanjing* 十三經), konfutsianismi kanooniliste tekstide kogu, mis esialgsel kujul pandi kokku varajasel Hani ajastul (206 e.m.a – 220 m.a.), lõpliku kuju sai aga Songi ajastu (960–1279) teisel poolel. K-sse kuuluvad: *«Muutuste raamat», *«Kirjade raamat», *«Laulude raamat», *«Kommete ülestähendused», kaks varasemat kommete raamatut – «Zhou kombes» (hn *zhouli*) ja «Õiged kombes» (hn *yili*), *«Kevaded-sügised» koos kahe kommentaariga, *«Pojalikkuse raamat», *«Vesteid ja vestlusi», **Mengzi* ning Hiina esimene seletav sõnaraamat *Erya*. K. oli keiserlikus Hiinas kuni 20. saj alguseni klassikalise konfutsianistliku hariduse aluseks.

Ingl *Thirteen Classics*.

kolm õpetust (hn *sanjiao* 三教), kesk- ja uusaegses Hiinas kolm põhilist õpetust: konfutsianism, taoism ja budism. Neokonfutsianistliku arusaama järgi ei olnud need üksteisele vastanduvad ega üksteist välistavad. Üks ja sama inimene võis olla korraga kõigi kolme järgija: suhetes teiste inimestega, perekondlikke ja ühiskondlikke kohustusi täites konfutsianist; looduse ja üleloomulike vägedega (jumalad, vaimud) suheldes taoist ning teispoosusega suheldes ja *vabanemist otsides budist.

komme (hn *li* 禮), konfutsianismi keskseid mõisteid, mis tähistab haritud ja *õilsa inimese välise käitumise oskust ning hõlmab ka viisakuse, etiketi ja rituaali tähendust. K. kuulub *viie püsiva hulka. Konfutsianismi järgi on k. kõige tähtsam *kultuuri järjepidevus ning ühiskondlikku korda ja kooskõla tagav ning hoidev kategooria, mille inimene omandab nii koduse kasvatusena kui ka hariduse kaudu. Samas on k. tihedalt seotud *kohasuse ja eriti *inimlikkuse mõistega. *«Vestetes ja vestlustes» ütleb *Konfutsius seda toonitades: “inimene / ometi pole inimlikkust / miks kombes.” Konfutsiuse sõnul on kombes olulised ka poliitikas: “valitse riiki kommestega.”

Ingl *propriety, ritual, etiquette*.

Kommete ülestähendused (hn *lijì* 禮記), konfutsianismi moraalinorme, käitumisreegleid, etiketti, rituaale, poliitika põhimõtteid jm hõlmav entsüklopeediline ja didaktiline koguteos, mis on koostatud varasel Hani ajastul (206 e.m.a – 220 m.a.), kuid sisaldab ka palju varasemaid tekste. K. kuulub *«Viisraamatu» ja *«Kolmteistraamatu» koosseisu ning sisaldab hiljem *«Neliraamatusse» paigutatud *«Keskmise tavalise» ja *«Suure õpetuse». K-d peeti keiserlikus

Hiinas klassikalise hariduse omandamisel kõige olulisemaks tekstiks, mida iga haritlane-ametnik pidi peast teadma ja järgima.

Ingl *Book of Rites, Records of Ritual*.

konfutsianism, Läänes loodud termin *Konfutsiusest alguse saanud Hiina klassikalise õpetuse ja ideoloogia tähistamiseks, mis domineeris Hiina riigiõpetusena kuni 20. saj alguseni. K-i omanimetuseks on 'õpetlaste koolkond' (hn *rujia*) v 'õpetlaste õpetus e religioon' (hn *rujiao*). Vt ka sissejuhatav artikkel.

Ingl *Confucianism*.

Konfutsius (hn, *kongzi* 孔子 v *kong fuzi* 孔夫子 'õpetaja Kong', 551–479 e.m.a), ka Kong Fuzi, Kongzi, Kong Zi, Kong-zi, K'ung Tzu, Vana-Hiina õpetaja, konfutsianismi rajaja. K. sündis Lu riigis (tänapäeva Ida-Hiina Shandongi provintsis). Tema pärisnimi oli Kong Qiu, hüüdnimi Zhong Ni. K. kõige täielikum elulugu sisaldub Sima Qiani *«Ajaloo ülestähendustes». Tema suguvõsa olevat pärinenud muistsest Shangi kuningasoost. K. isa Shuliang He oli Lu vürsti teenistuses sõjamehena silma paistnud. K. olevat sündinud tema noore liignaise pojana (mõne tõlgenduse järgi isegi väljaspool abielu) ja kasvanud peale isa surma üles suguvõsa põlualusena vaid ema hoole all. Ometi sai ta hea hariduse ja pälvis Lu vürsti soosingu, kes ta juba noorena ametisse võttis. K. sai peagi tuntuks *kommete ja *kultuuri hea tundjana ning tema juurde hakkas lähedalt ja kaugelt saabuma õpilasi, keda ta õpetas ühtmoodi, vaatamata nende päritolule ja jõukusele. Kokku olevat tal olnud üle 3000 õpilase, kellest 72 on teada nimepidi. Vanemas eas rändas K. 14 aastat õpilaste saatel mööda Hiinat ringi, püüdes oma õpetust teostada mitme valitseja juures. Püsivalt tal aga kusagil ametisse jääda ei õnnestunud ning ta naases kodumaale Lusse, kus ka suri. K. oli kriitiline oma ajastu suhtes, mil Hiina oli killustunud ja iidseid kombeid ei austatud. Muistne aeg e *muistsus oli tema meelest ideaal, mille poole püüelda ja millest mõõtu võtta. Ometi õpetas K. pigem vanade mõistete ja väärtuste uusi tõlgendusi. Ilmselt esimese mõtlejana inimkonna ajaloos tõstis ta esile *inimlikkuse kui ülimald väärtuse. K. ise oma õpetusi kirja ei pannud, seda tegid tema õpilased ja järgnevad põlvkonnad. Tema õpetussõnad on koondatud raamatusse *«Vesteid ja vestlusi», kus leidub ka lugusid K. enda kohta. K-le omistatud ütlushiob ka **Mengzi's*, **Zhuangzi's*, *«Kommete ülestähendustes» jm. Pärimuse järgi olevat ta koostanud või toimetanud Lu riigi kroonika *«Keva-

ded-sügised». Austuse märgiks kutsutakse K-t Hiinas tänaseni 'esimeseks õndsaks' (hn *xiansheng*) ja 'kümne tuhande põlvkonna õpetajaks' (hn *wanshishi*).

Kongzi vt Konfutsius

Konrad, Nikolai (1891–1970), Riias sündinud baltisaksa päritolu vene sinoloog, japanoloog ja ajaloo filosoof. K. õppis Peterburi Ülikoolis ja 1914–1917 Jaapanis. Sinoloogina uuris K. eelkõige hiina klassikalist kirjandust; samuti tegeles ta palju võrdleva kirjandusteadusega, võrreldes sarnaseid kultuuri- ja kirjandusnähtusi ajaloos Kaug-Idast Euroopani. K. ajaloo filosoofilistes töedes on kesksel kohal humanismi kontseptsiooni esiletõstmine, mida ta peab ajaloo liikumapanevaks jõuks ja isegi ajaloo mõtteks. K-l on suuri teeneid eesti orientalistika arengule, aidates 1960-tel Moskvasse õppima ja toetades toonaseid eesti noori orientaliste (Linnart Mäll, Haljand Udam). Eesti keeles on ilmunud tema artiklite kogumik «Ajaloo mõttest» (1987).

kooskõla (hn *he* 和), konfutsianismi põhimõisteid, mis väljendab ühtsust paljususes, tasakaalu ja harmooniat. Eeskätt mõistetakse seda ühiskondliku ja poliitilise terminina kui terve ja hästi toimiva ühiskonna iseloomustajat, kus valitsejad ei ole vastuolus rahvaga ja valitsemisel rakendatakse pluralismi põhimõtet (tänapäeval on k. võrreldud isegi demokraatiaga). K-le vastandub autoritaarse *ühtsuse (hn *tong*) printsiip. K. mõistet rakendatakse aga ka paljudes teistes eluvaldkondades, nt muusikalise harmoonia tähistamiseks.

Ingl *harmony, accord*.

Krišna (skr *kṛṣṇa* 'must, tõmmu'), hinduismi tuntumaid jumalusi, Višnu kaheksas kehastus. Mõnes *višnuismi voolus ja samuti *«Bhagavadgītās» on K. ülim jumal. Peale *«Mahābhārata» kõnelevad K-st ka *Harivaṃśa* ja mitmed *puraanad. K. olevat sündinud kuninglikus perekonnas, kuid kasvanud üles karjaste seas. «Mahābhāratas» kirjeldatud suures lahingus oli K. Ārdžuna vankrijuht, ning esindab *kšatrijate *seadmust. Enamasti kujutatakse teda flööti mängiva karjusena ning austatakse koos tema abikaasa Rādhāga.

krišnaism, selle nime all mõistetakse tavaliselt eelkõige Läänes levinud uususundlikku liikumist Krišna Teadvuse Rahvusvaheline Ühing (ingl *International Society for Krishna Consciousness*), millele pani 1966 aluse indialane A. C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada (1896–1977). K. eesmärgiks on *Krišna teadvuseni jõudmine ja põhiliseks

meetodiks *mantra 'Hare Krišna' kordamine. Krišnaistide kogudus tegutseb ka Eestis.

kriyātantra (skr 'tegude tantra'; tb *bya ba'i rgyud*), *vadžrajaanas üks neljast *tantrate klassist, mida peetakse nende seas kõige madalamaks. K-t peavad õppima need, kes vajavad puhastumiseks välist tegevust nagu rituaalide sooritamist jms, kuna nad ei ole veel valmis kõrgemateks sisemisteks tantrateks.

kṣānti vt kannatlikkus

kṣānti-pāramitā vt ületav kannatlikkus

kṣatrija (skr *kṣatriya*), India traditsioonilises ühiskonnas teine neljast *seisusest. K-d on sõjamehed ja valitsejad. Koos *braahmanite ja *vaišjadega kuuluvad nad *kaks-kordsündinute hulka. Hinduistliku mütoloogia järgi tekkisid k-d ürgmehe *puruša kätest ja õlgadest.

kṣetra vt väli, buddhaväli

Kṣitigarbha (skr *kṣitigarbha* 'maaüsk'; tb *sa'i snying po*; hn *dizang* 地藏; jp *jizō*), *mahajaana mütoloogias *bodhisattva, keda mainitakse kaheksa tähtsama bodhisattva seas. Eriti austatakse K-t Ida-Aasias, kus teda peetakse *Avalokitešvara järel tähtsuselt teiseks. Nagu kõik bodhisattvad, püüab ka K. vabastada kõiki *olendeid, eriti kannab ta aga hoolt *põrgutes viibivate olendite eest. Rahvalikus budismis (eriti Jaapanis) peetakse teda rändurite, laste ja sõdalaste kaitsjaks. Indias kujutati K-t istuvana, parem käsi puudutamas maad ja vasem hoidmas lootost koos soovetäitva puuga. Hiina ja Jaapani ikonograafias kujutatakse teda mungarüüs seisvana, paremas käes kepp, vasemas soovetäitev kalliskivi.

kuju (skr, pl *rūpa*; tb *gzugs*; hn *se* 色; jp *shiki*), ka vorm, välimus, India õpetustes *olendite ja nähtuste väline pealispind, see, millisena nad paistavad. Budistlikus psühholoogias on k. tajumise esmane tase. K. on ka esimene viiest *isiksuse koostisosast. Vt ka nimi ja kuju, kip-pumise kogum.

Ingl *form, appearance, matter, corporeality*.

kujude vald (skr *rūpadhātu*; tb *gzugs khams*; hn *sejie* 色界; jp *shikikai*), budismi mütoloogilises kosmoloogias *kolmikilma teine vald, kus puuduvad *ihad, kuid *olendid ja nähtused avalduvad veel *kuju kaudu. Mütoloogilises mõttes koosneb k. seitsmeteistkümnest tae-vast, millest kõrgeim on *Akaništha. Psühholoogilises mõttes on k.

ja selle tasemed ning nendele jõudmine on seotud *mõtluse taseme-
tega.

Ingl *form realm, realm of form.*

kujudeta vald (skr *ārūpyadhātu*; tb *gzugs med khams*; hn *wusejie* 無色界; jp *mushikikai*), *budismi mütoloogilises kosmoloogias *kolmik-
ilma kõrgeim vald, kus olenditel ei ole enam ei *kuju ega *ihasid,
mille olemasolu iseloomustab kahte madalamat valda (*ihade valda
ja *kujude valda). Mütoloogias kuuluvad kujudeta valda kõige kõr-
gemate taevaste asukad, kellel ei ole ainelist kuju ega *kannatusi.
Psühholoogilises mõttes tähendab see meeleseisundeid, mis ei sõltu
kujudega seotud tajust ning kuhu jõutakse sügava *mõtluse ja kes-
kendumisharjutuste teel, mida nimetatakse 'kujutuks süüvimiseks'
(skr *ārūpyasamāpatti*). Budismi seisukohalt ei ole k. siiski ideaalne,
sest sealt ei saa *nirvaanasse. Nirvaanasse jõudmiseks peavad kaju-
deta vallas viibivad olendid uuesti naasma madalamasse olemise
valda, eeskätt sündima *inimesena.

Ingl *formless realm.*

kujustamine (skr, pl *bhāvanā*; tb *sgom pa*; hn *xiuxi* 修習; jp *shūjū*), budis-
mis *meeleharjutus, mis kitsamas mõttes tähendab kujundlikul mõt-
lemisel põhinevat visualiseerimist, laiemas tähenduses aga mee-
leharjutust üldse. Ingl *meditation* mõjul on see termin sageli tõlgitud
ka *meditatsiooniks. Sanskritikeelne sõna *bhāvanā* on verbijuure *bhū*
(‘olema’) tuletis ja tähendab ‘olevaks tegemist,’ viidates sellele, et
kujustaja teeb kujustamisobjekti oma meeles olemasolevaks, st muu-
dab oma meelt kujustamisobjektile vastavaks. Kujustamisobjektiks
võib olla mingi budismi mõiste (nt *sõbralikkus v *kaastunne) või
konkreetne visuaalne kujund (nt *mandala v *idami kujutis). Viimast
rakendatakse eriti *vadžrajaanas. K-st teostatakse eelkõige kahe har-
jutusviisi kaudu, milleks on *meelerahu (skr *śamatha*) ja *analüüsi-
vaatlus (skr *vipaśyanā*).

Ingl *cultivation, meditation, mental development.*

Kujustamise astmed vt *Bhāvanākrama*

Kūkai (jp 空海, 774–835), ka Kōbō Daishi (jp 弘法大師), jaapani budismi
*shingon'i koolkonna rajaja. 804–805 õppis K. Hiinas. Naasnud Jaa-
panisse, hakkas ta ise õpetama ja rajas *Kyōto lähedale Kōya mäele
kloostri, mis on *shingon*'i koolkonna keskuseks tänapäevani. K. on
hinnatud ka kui Jaapani üks suurimaid kalligraafiameistreid.

kuladuhitr vt peretütär

kulaputra vt perepoeg

kulg 1. (hn *dao* 道), Hiina õpetuste, eriti konfutsianismi ja taoismi keskseid mõisteid. Kõige üldisemalt võib seda tõlgendada kui korrastatud sihipärasest liikumist, mis on tegelikkuse üleüldine ja igikestev omadus. Konfutsianismis ja sellest mõjutatud õpetustes kannab k. eeskätt ühiskondlikku tähendust, ning tähistab ideaalse hästi toimiva ühiskonna ja riigi seisundit, kus valitsevad *kombed, öitseb *kultuur ja *õilsal on võimalik tegutseda. Tehakse vahet 'inimese kulu' (hn *rendao*) ja 'taeva kulu' (hn *tiandao*) vahel. Esimese all mõistetakse *inimeses ja ühiskonnas, teise all looduses toimuvat. *«Vestete ja vestluste» järgi sõltub k. inimesest, mitte vastupidi: "inimene / ülendab kulgu / kulg / ei ülenda inimest." Filosoofilises taoismis on k. märksa üldisem ja abstraktsem mõiste, iseenesest hoomamatu ja nimetamatu, nagu väidab *«Daodejing»: "kulgetav kulg on püsitu kulg / nimetatav nimi on püsitu nimi"; "ma ei tea ta nime / sellepärast ütlen kulg / suvaliselt annan nimetusi." Ometi antakse mõista, et kõik (*musttuhanded) tekib kulust, kuigi k. ise on nähtamatu ja tabamatu. K. esineb sageli koos mõistega *vägi, mida võib tõlgendada kui võimet k-u tunnetada ja seda järgida. **Zhuangzi*'s nimetatakse k-u 'suureks algõpetajaks' (hn *dazong shi*), pidades silmas seda, et vaid k-u mõistes ja järgides võib saada *tõeliseks inimeseks e *õndsaks.

Ingl *dao, tao, way, course*.

2. (skr *caryā*; tb *spyod*; hn *xing* 行), budismis tegevust, aktiivsust, *teostust tähistav sõna, mida ingliskeelse sõna *practice* mõjul sageli ka eesti keelde valesti 'praktikaks' tõlgitakse.

Kulgemise väe raamat vt *Daodejing*

kultuur 1. (hn *wen* 文) Hiina õpetuste, eriti konfutsianismi keskseid mõisteid. Vastav kirjamärk tähistas algselt 'kirja' või 'mustrit,' hiljem laienes selle tähendus kirjakultuurile ja üldse kultuurile. Konfutsianistlikus arusaamas vastandub k-le barbaarsus e kultuuritus: rahvaid, kellel ei olnud kirja, peeti barbariteks, pool-loomadeks. K. hõlmab kirja, muusikat, *kombeid jm kunste (vt *kuus kunsti). Vaid k-i kaudu võib *inimene saada *õilsaks. *«Vestetes ja vestlustes» väidab *Konfutsius, et k-i peab õppima ja tegema selle oma iseloomu osaks: "kultuuri iseloomu ohtralt ohtralt / see teeb õilsaks"; "õilis / õpib kultuuri / täidab kombeid."

2. Termin, mis väljendab *seadmuse (skr *dharma*) mõiste üht peamist mõtet ja tähendust.

Kumārādžīva (skr *kumārajīva*, 343–413), Sise-Aasiast Kuchast pärit budistlik munk-misjonär, kes rändas Hiinasse ja sai tuntuks kui üks suurimaid ja viljakamaid budismi tekstide tõlkijaid hiina keelde. K. tegutses oma elu viimased 12 aastat Tangi keisririigi pealinnas Changanis keiserliku tõlkeameti juhina. Ta tõlkis hiina keelde mitmeid olulisi *mahajaana suutraid, sh *«Lootossuutra», ning *madhjamaka koolkonna tekste. Teda peetakse autentse tõlkestiili ning samuti hiina madhjamaka e **sanlun'*i koolkonna üheks rajajaks.

kuśalamūla vt hüvejuur

Kušinagara (skr *kuśinagara*; pl *kusinārā*), budismi pühapaik Põhja-Indias, üks neljast suurest pühapaigast e *mahācaitya*'st (vt *tšaitja), mis tähistab kohta, kus *Šākjamuni olevat lahkunud *parinirvaanasse.

Kuuenda patriarhi lavasuutra (hn *liuzu tanjing* 六祖壇經; jp *rokuso dankyō*), hiina budismis u 8. saj lõpust pärit varajase **chan'*i koolkonna tekst, mille keskne tegelane on kuues *patriarh *Huineng. Teksti esimene osa sisaldab Huinengi elulugu, teine osa tema õpetusi, mida ta olevat esitanud Dafani *kloostriis õpetuslaval istudes. Sellest ka teksti nimetus – «Lavasuuutra». Huinengi tegelik seotus teksti loomisega on üsna küsitav. Tekst kajastab 8. saj kujunenud vastuolu *chan'*i nn põhja ja lõuna koolkonna vahel. Kuna «Lavasuuutra» esindab valdavalt viimase seisukohti, siis arvatakse, et teksti üks autoreid võis olla Huinengi õpilane Shenhui (670–762). Kahe suuna vahelise poleemika ühe algatajana kasutas ta Huinengi nime teksti autoriteedi suurendamiseks. Tekstile on aga kindlasti tehtud ka hili-semaid lisandusi. Õpetuslikus osas käsitletakse *chan'*i üldteoreetilisi ja -praktilisi küsimusi rõhuasetusega *äkilisele virgumisele, mida propageeris lõuna koolkond. Kesksemateks teemadeks on 'ilma mõteteta' (hn *wu nian*) ja 'ilma kujutlusteta' (hn *wu xiang*) *meeleharjutus ning *mõistmise (skr *prajñā*; hn *hui*) ja *mõtluse (skr *dhyāna*; hn *ding*) lahutamatus teineteisest. «Lavasuuutra» on *chan'*is ja kogu hiina budismis üks austatumaid tekste ning peaaegu võrdsustatud *Buddha sõna vahendavate India suutrattega.

Ingl *Platform Sūtra of the Sixth Patriarch*.

kuus koolkonda (skr *ṣaḍdarśana*), hinduismi kuus filosoofiakoolkonda: *saankhja, *njaja, *vaišešika, *jooga, *mimaansa ja *vedaanta.

kuus kunsti (hn *liuyi* 六藝) 1. Vana-Hiinas kuus teadmise valdkonda, mis moodustasid tollase tavakohase hariduse ning mida õilsast soost

isik ja ametnik pidi valdama. Nendeks olid *kombed, muusika, kirja-tundmine, arvutamine, vibulaskmine ja vankrijuhtimine.

2. Konfutsianismis teadmiste valdkonnad vastavalt klassikalise hari-duse aluseks olevatele *«Viisraamatu» tekstidele, millele kuuendaks lisandus muusika.

kuus olemasolu valdkonda (skr *ṣaḍgati* 'kuus käiku'; tb 'gro ba drug; hn *liudao* 六道; jp *rokudō*), ka kuus olemise valda, budismis kuus *sansaara valdkonda, kuhu *olendid oma *tegude viljana sünnivad: nendest võivad saada põrguolendid, *preetad, loomad, *inimesed, *asurad ja *jumalad. Kolme esimest peetakse halbadeks sündideks, sest neis on ränkade *kannatuste tõttu väga raske asuda *virgumise teele. Kolme viimast peetakse headeks sündideks, sest elu on neis kerge ja rõõmurohke ning virgumisteed on hõlpsam leida. Ainult inimesena sündinul on võimalik jõuda täieliku virgumise e *buddha-suse ja *nirvaanani ning sansaarast välja pääseda. Mõnes *vadžra-jaana õpetuses seostatakse iga valda ühe kindla domineeriva *mee-leplekiga: jumalaid uhkuse, asuraid kadeduse, inimesi *iha, loomi *teadmatus, preetasid ahnuse ja põrguolendeid vihaga. Kuut ole-masolu valdkonda kujutatakse *olemiseratta *mandalal.

Ingl *six realms of rebirth*.

kõikteadja (skr *sarvajña*; tb *kun mkhyen, kun shes, thams cad mkhan pa*; hn *yi qie zhi* 一切智; jp *issaichi*), *Šākjamuni epiteet, mis viitab tema *kõikteadmise (skr *sarvajñatā*) võimele; mõnikord kasutatakse seda ka *arhatite puhul.

Ingl *Omniscient*.

kõikteadmine (skr *sarvajñatā*; tb *thams cad mkhyen pa*; hn *yi qie zhi* 一切智; jp *issaichi*), ka 'kõikteadja teadmine' (skr *sarvajñajñāna*), budismis, eriti *mahajaana suutrates üks *teadvuse kõrgeimat seisundit tähis-tav termin. K. on omane *buddhadele ja kõrgematele *bodhisattva-tele ning kaasneb *ülisma täieliku virgumisega. K. ei tähenda kõikide üksiknähtuste teadmist, vaid teadvuse kõrgeima seisundi võimet mõista põhimõtteliselt kõiki *kultuuris toimivaid *seadmusi, s.t haarata maailma selle terviklikkuses. **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*'s on k. samastatud või seotud *ületava mõistmise mõistega, samuti on öeldud, et k-ni jõuab *mõtluse ja *keskendumise teel.

Ingl *all-knowing, all-knowing awareness, omniscience*.

kõlblus (skr *śīla*; pl *sīla*; tb *tshul khrims*; hn *jie* 戒; jp *kai*), India õpetustes oluline isikuomadus ja eetiliste käitumisjuhiste kogu. K. on ka vaimse tee aste, mis on esmaseks eelduseks *teadvuse kõrgeimate seisunditeni jõudmisel. Budismis on k. seotud eelkõige teistesse hästi suhtumise ja äärmustest hoidumisega ning kindlate käitumisjuhiste järgimisega (vt *viis käitumisjuhist, *kümme käitumisjuhist). K. kuulub koos *keskendumise (skr *samādhi*) ja *mõistmisega (skr *prajñā*) budismi kolme alusmõiste hulka ning viitab *kaheksaosalise tee esimesele jaotusele, mis hõlmab õige jutu, õige teo ja õige eluviisi. *Mahajaanas on *ületav kõlblus teine *ületav toiming ning vastab teisele tasemele bodhisattva *kümnest tasemest, milleks on määrdumatus (skr *vimalā*).

Ingl *morality, ethics, precepts*.

kümme hüveteo teed (skr *daśakuśalakarmapatha*; tb *dge ba bcu'i las kyi lam*; hn *shīshan* 十善; jp *jūzen*), budismis, eriti *mahajaanas kümme ettekirjutust inimestele, eeskätt ilmalikele, kuidas kõlbeliselt käituda, rääkida ja mõelda. Need on: mitte võtta elu e mitte tappa; mitte võtta seda, mida pole antud e mitte varastada; mitte astuda kõlvatusse sugulisse vahekorda; mitte rääkida seda, mis pole tõsi e mitte valetada; mitte rääkida laimu; mitte rääkida kurje sõnu e mitte tülit-seda; mitte rääkida tühja juttu; mitte mõelda omakasupüüdlikult e mitte ahnitseda; mitte mõelda vihkamismõtteid; mõtelda õigete vaadete kohaselt, s.t vastavalt Buddha õpetusele. Mahajaanas peetakse neid nn maisteks ettekirjutusteks, millest kinnipidamine aitab vältida halbu sünde, kuid ei vabasta *sansaarast. *Bodhisattvad aga ühendavad kümme hüveteo teed *vahendite valdamise ja *mõistmisega, mis läbi need omandavad ületava tähenduse ja viivad *vabane-misele sansaarast.

Ingl *ten good paths of action, ten good deeds*.

kümme käitumisjuhist (skr *daśaśīla*; pl *dasasīla*; tb *tshul khrims bcu*; hn *shijie* 十戒; jp *jikkai*), budismis loetelu ettekirjutustest selle kohta, milliseid olukordi ja tegevusi inimene igapäevases elus peaks vältima. K. on *viie käitumisjuhise laiendus, mis osaliselt langeb kokku *kümne hüveteo tee nimekirjaga. K. loetelusse kuuluvad: mitte võtta elu ega kahjustada elusolendeid; mitte võtta seda, mida pole antud; vältida kõlvatut sugulist vahekorda; vältida valetamist; vältida joovastavate jookide tarvitamist; mitte süüa valel ajal; vältida tantsu, laulu, muusikat ja etendusi; mitte kanda ehteid, kasutada

lõhna-aineid ega kaunistada iseennast; mitte istuda kõrgel istmel ega magada kõrgel asemel; mitte vastu võtta kulda ja hõbedat. K. on esitatud **Khuddaka-nikāya* kogumikus «Lühikesed õpetussõnad» peatükis «Kümme õppimisjuhust» (pl *dasasikkhāpada*), eesti keeles Linnart Mälli tõlkes (2004).

Ingl *ten precepts*.

kümme taset (skr *daśabhūmi*; tb *sa bcu*; hn *shidi* 十地; jp *jūji*), *mahajaanas **Daśabhūmikasūtra*'l baseeruv õpetus *bodhisattva kümnest tase-mest, mida bodhisattvateel tuleb läbida ja teostada. Need on: rõõm (skr *pramuditā*), määrdumatus (skr *vimalā*); valgustatus (skr *prabhā-karī*), kiirgus (skr *arciṣmatī*), raskeltvõidetavus (skr *sudurjayā*), silme ees hoidmine (skr *abhimukhī*), kaugelejõudmine (skr *dūraṅgamā*), liikumatus (skr *acalā*), õilis tarkus (skr *sādhumatī*) ja seadmusepily (skr *dharmameghā*). Kümme taset on vastavalt seotud kümne *üle-tava toiminguga:

rõõm	*ületav annetamine
määrdumatus	*ületav kõlblus
valgustatus	*ületav kannatlikkus
kiirgus	*ületav tarmukus
raskeltvõidetavus	*ületav mõtlus
silme ees hoidmine	*ületav mõistmine
kaugelejõudmine	ületav vahend
liikumatus	ületav töotus
õilis tarkus	ületav vägi
seadmusepily	ületav teadmine.

Ingl *ten levels, ten stages*.

kümme väge (skr *daśabala*; pl *dasabala*; tb *stobs bcu*; hn *shili* 十力; jp *jū-riki*), Buddhale, vahel ka tema lähematele õpilastele, nt *Kāšjapale, omistatud kümme erilist väge, mis põhinevad teadmisel. Need on: olulise ja ebaolulise teadmine; *teo ja selle küpsemise teadmine; eel-neva ja järgneva teadmine; erinevate valdade teadmine; erinevate veendumuste teadmine; kõikide käikude teadmine; kõikide *mõt-luste, *keskendumiste, saavutuste, *meeleplekkide, puhastumiste ja ülenemiste teadmine; varasemate olukordade meelespidamise tead-mine; langemiste ja sattumiste teadmine ning *meelemürkidele lõpu-tegemise teadmine.

Ingl *ten powers*.

Kyōto, Jaapani iidne pealinn ja keisrite residents 794 kuni 1868 Meiji restauratsioonini, mil pealinn ja õukond viidi üle Tōkyōsse (varasem Edo), mis alates 1603 oli olnud Tokugawa *šogunite residents ja riigi tegelik administratiivkeskus. K., mis algselt kandis nime Heian, on Jaapani budistliku kultuuri peamisi keskusi, kuhu varajasemal perioodil (8.–12. saj) koondus ka vaimulik elu. K. lähedal asub kuulus Hiei mägi, kuhu *Saichō rajas kloostri, mis sai **tendai* koolkonna keskuseks. K-s ja selle lähikonnas on kokku üle 2000 budistliku ja šintoistliku templi.

L

laama (tb *bla ma* 'kõrgemat ei ole'), tiibeti budismis *õpetaja, kõrgema munga või vaimuliku tiitel, skr **guru* vaste. Enamikus koolkondades on kehtestatud formaalsed nõuded, millele inimene peab vastama enne, kui talle l. tiitel omistatakse, nagu vaimuliku hariduse täiskursuse omandamine ja vastavate eksamite sooritamine, kolmeaastane eraklus jms.

Ingl *lama*.

lakṣaṇa vt märk

Lakṣmī (skr *lakṣmī* 'õnn, hüve'), hinduismis külluse, tarkuse, puhtuse ja õnne jumalanna, *Višnu abikaasa või *šakti. Esineb Višnu vastaspoolusena, nt kui Višnu on mõte, siis L. on kõne, kui Višnu on mõistmine, siis L. on mõistus, kui Višnu on looja, siis L. on loodu jne. Legendi järgi hakanud tülli läinud *jumalad ja *asurad kord klop-pima piimaookeani, et saada *amritat. Siis tekkinudki sellest L., kes valis kaasaks Višnu. L-d kujutatakse rinnaka ja laiapuusalise kaunitarina. Ta istub *lootosel, mis viitab tema puhtusele ja vaimsele autoriteedile. Tema näol on alati lahke naeratus ja tal puudub raevukas aspekt. Vahel kujutatakse L-d sõitmas valge öökulli seljas. L-ga on seotud hinduistide olulisemaid kalendripühased *divālī*. L-d austavad ka džainistid.

Lalitavistara (skr 'suur mäng'; tb *rgya cher rol pa'i mdo*; hn *fanguang da zhuangyan jing* 方廣大莊嚴經; jp *hōkō dai shōgon kyō*), *mahajaana suutra, mis jutustab *Šākjamuni viimastest eludest enne sündimist ja *buddhaks saamist. L. on loodud tõenäoliselt 1. saj. Algupäraselt oli arvatavasti tegemist *sarvastivaada koolkonna tekstiga, hiljem lisati sinna ka *mahajaana ainestikku ja tekst arvati mahajaana suutrate hulka. Tänapäeval tuntud 27 pt koosnev versioon on olemas nii sanskriti kui ka tiibeti ja hiina keeles.

lamaism, tiibeti budismi vanapärase nimetus Läänes. Sõna l. on tuletatud sõnast *laama. Tänapäeval seda terminit praktiliselt enam ei kasutata.

lam rim (tb 'tee astmed'; skr *pathakrama*), tiibeti budismis rühm tekste, kus selgitatakse *astmelist virgumisteed ja antakse juhised selle *teostamiseks. Tuntumad neist on *Kamalašila **Bhāvanākrama*, *Atiša «Virgumistee lamp», *Gampopa «Vabanemise kalliskiviehe» ja *Tsongkhapa **Lam rim chen mo*. *Geluki traditsioonis on *lam rim* ka

*meeleharjutuste süsteem, kus aste astmelt puhastatakse oma *meel *meeleplekkidest neile vastanduvate positiivsete meeleaseisundite arendamise teel. Vt ka *astmeline tee.

Ingl *stages of the path*.

Lam rim chen mo (tb 'tee astmete suur esitus'), tiibeti budismi *geluki koolkonna rajaja *Tsongkhapa tähtsaim teos, kus varajasematele *mahajaana autoritele tuginedes kirjeldatakse üksikasjalikult *virgumise astmelist teed.

Ingl *Great Exposition of the Stages of the Path*.

Lankāvatāra-sūtra (skr 'Lankāle laskumise suutra'; tb *lang kar gshegs pa'i mdo*; hn *ru lengqie jing* 楞伽經; jp *nyū ryōga kyō*), *mahajaana suutra, loodud arvatavasti 4. saj Indias. L. tegevuspaigaks on Lankā saar, kuhu deemon-kuningas *Ravana olevat kutsunud Buddha *seadmust õpetama. Vormilt on suutra üles ehitatud *Šākyamuni ja *bodhisattva Mahāmāti vahelise vestlusena, milles üsna eklektiliselt käsitletakse teemasid, mis on olulised *joogatsaara koolkonnas ja mõjutasid *chan'i*. L. põhiteemadeks on **ālayavijñāna*, **cittamātra*, **tat-hāgatagarbha* ja **yathābhūtam*. Eriti populaare on L. hiina ja jaapani **chan'i* e **zen'i* koolkonnas.

Laozi (hn 老子), ka Lao-zi, Lao Zi, Lao Tzu, legendaarne varajase taoismi õpetaja Hiinas, *«Daodejingi» väidetav autor. Hiina traditsiooni järgi oli ta pärisnimi Li Er; ta olevat elanud 6. saj e.m.a, olnud pärit lõunapoolsest Chu riigist ja teeninud Zhou riigi arhivaarina. L. olevat olnud ka *Konfutsiuse õpetaja. Vanas eas pannud ta ameti maha, rännanud härja seljas läände (piltidel kujutataksegi teda sageli härja seljas istuvana) ning jätnud piirivahi juurde viiest tuhandest kirjamärgist koosneva «Daodejingi». Teaduslik-ajalooline lähenemine peab L-d pigem kirjanduslikuks kujuk, ideaalse taoistliku õpetaja prototüübiks, millele viitab ka nimi ise, mis on sõna-sõnalises tõlkes 'Vana Poiss, Vana Õpetaja, Vanatark.' Hilisemas religioosuses taoismis L. kuju mütologiseeriti, teda hakati pidama *kulu (*dao*) kehastuseks, ülimaks jumaluseks, kes ikka ja jälle maa peal ümber sünnib. Rahvapärasest hiina budismis peetakse teda mõnikord ka Buddha *Šākyamuni õpetajaks. Hiina traditsioonis pealkirjastatakse ka «Daodejingi» sageli nimetusega *Laozi*.

lapsik tavaline inimene vt lihtnimene 1.

Laulude raamat (hn *shijing* 詩經), Hiina muistsete rahvalaulude ja rituaalsete hümnide kogumik, *«Viisraamatu» ja *«Kolmteistraamatu» osa. L-s on kokku 305 laulu, mis on koondatud kolme tsükli: «Maakohtade tavad» (hn *guofeng* 'riikide tuuled'), «Oodid» (hn *ya*) ja «Hümnid» (hn *song*). Esimene osa sisaldab autentseid rahvalaule, mis pärinevad I at keskpaigast e.m.a Hiina erinevatest piirkondadest. Teises osas on Zhou dünastia (11. saj – 256 e.m.a) legendaarsete rajajate Wen Wangi ja Wu Wangi ning teiste ülikute kangelastegudest pajatavad lugulaulud. L. kõige vanemaks osaks peetakse kolmandat, II at lõpust e.m.a pärinevat rituaalsete pühade hümnide kogumikku. L. taoliste kogumike varasemad versioonid võisid tekkida juba I at keskel e.m.a Hiina osastisriikide valitsejate õukondades. Pärimuse järgi osales L. koostamisel ka *Konfutsius. Lõplikult kanoniseeriti see aga alles Hani ajastu (206 e.m.a – 220 m.a.j) algul. Konfutsianismi traditsioonis tõlgendatakse selle tekste rangelt moraalses ja didaktilises võtmes kui Konfutsiuse *kommete õpetuse metafoore.

Ingl *Book of the Poetry, Book of Odes*.

legism (hn *fajia* 法家 'seaduse koolkond'), ka legalism, Lääne termin, mis tähistab sõdivate riikide ajastu (475–221 e.m.a) Hiina üht mõjukamat koolkonda. L-i eelkäijaks peetakse 7. saj e.m.a elanud riigimeest ja reformaatorit *Guanzid. Koolkonna rajajateks ja suurimateks autoriteetideks olid *Shang Yang, Shen Buhai (u 385–337 e.m.a) ja *Han Feizi. Legistid keskendusid tugeva riigivõimu teooriale ja teostamisele ning leidsid, et see saab toimida ainult siis, kui riigis on kehtestatud kõikehõlmavad ja ranged *seadused (hn *fa*). Ideaalseks riigiks pidasid nad ülitsentraliseeritud ühtse valitsuse alla koondatud suurriiki, mida valitsetakse tõhusa ning hästi reglementeeritud administratiivaparaadi ja sõjaväe abil. Riigi tugevuse aluseks on majandus ja sõjavägi. Rangemad legistlikud kavad nägid ette kogu ühiskonna organiseerimise sõjaväe eeskujul, et elanikkonda oleks võimalik tõhusalt kontrollida ja neilt makse koguda. Valitsemine toimub karistuste ja autasude põhimõtet rakendades, millega kaasneb ulatusliku ringkäänduse ja üldise pealekaebamise süsteem. Kultuuri ja haridust peeti teisejärguliseks või isegi kahjulikuks. Õpetlasi võrreldi kahjurutukatega, keda tuleks hävitada. L-i mudelit rakendati Qini dünastia ajal (221–207 e.m.a). Hilisemate, valdavalt konfutsianismimeelsete dünastiate ajal alates Hanist (206 e.m.a – 220 m.a.j) l-i ametlikult tauniti, kuid tegelikult jäid paljud legistlikud valitsemispõhimõtted Hii-

nas kehtima, sulandudes ühte konfutsianistliku riigiõpetusega. 20. saj rakendas l-i mudelit Mao Zedong (1893–1976) kommunistliku Hiina Rahvavabariigi poliitilise ja administratiivsüsteemi ülesehitamisel.

Ingl *legisme, legalism*.

li 1. vt kasu; 2. vt komme; 3. vt olemus

Liezi (hn 列子), taoistlik tekst, mille autoriks peetakse poollegendaarset mõttetarka Liezid e Lie Yukoud (4. saj e.m.a). Tegelikult on tänapäeval tuntud kaheksast peatükist koosnev *L*. raamat loodud (võimalik et varasemate fragmentide ja suulise pärimuse põhjal) märksa hiljem, arvatavasti alles pärast 4. saj m.a.j. Tegemist on eklektilise teosega, kus esitatakse läbisegi varajase taoismi klassikute, eriti *Zhuangzi ja *Laozi ideid, kuid kohati on tunda ka budismi mõjusid. Kirjanduslikult huvitavad on *L*-s sisalduvad arvukad legendid ja mõistujutud. Omaette tekstiks on 7. pt, mis esitab varajase taoismi õpetlase *Yang Zhu õpetusi.

lihtnimene 1. (skr *pr̥thagjana*; pl *puhujjana* 'tavaline inimene'; tb *so'i skye bo*; hn *fanfu* 凡夫; jp *bombu*) Budismis isik, kes ei ole astunud budismi teele ning vastandub *õilsale isikule (skr *āryapudgala*); teda on nimetatud ka *lapsikuks tavaliseks inimeseks (skr *bālapr̥thagjana*).

Ingl *ordinary being, ordinary person, worldling*.

2. (hn *xiaoren* 小人 'väike inimene') Konfutsianismis *õilsale vastanduv inimtüüp. Algupäraselt tähendas l. Vana-Hiina ühiskonna madalamatesse kihtidesse kuuluvaid inimesi, lihtrahvast. Konfutsianismis on see aga laiem sotsiaal-eetiline mõiste, mis tähistab inimest, kes ei hooli *kultuurist ja haridusest ega õilsatest eetikanormidest ning toimib omakasust ja muudest egoistlikest huvidest lähtuvalt. *«Vestetes ja vestlustes» leidub hulk *Konfutsiusele omistatud ütlusi, kus l. ja õilis on vastandatud mingi inimliku omaduse alusel: "õilis / on kohane / lihtnimene / on omakasupüüdlik"; "õilis / nõuab endalt / lihtnimene / nõuab teistelt."

Ingl *petty person, ordinary man*.

Liji vt Kommete ülestähendused

linga (skr *liṅga*), hinduismis fallosekujuline sümbol, mis on seotud eelkõige *Šiva kultusega. L. sümbol arvatakse pärinevat juba *Induse kultuurist ja seda kujutatakse sageli koos *jooniga. Nende kahe ühendus sümboliseerib mees- ja naispooluse lahutamatumust ja olemasolu

terviklikkust, üldisemas mõttes väge, loomist ja vaimset vabanemist. Sõna l. algtäendus on 'märk, tunnus,' sh ka 'sugutunnus.' L. on jumal Šiva märk e sümbol, mis asendab jumalat ennast. L. on Šiva templites põhiline austusobjekt.

linji (hn 臨濟; jp *rinzai*), *Linji Yixuani ja tema järeltulijate rajatud **chan'*i e **zen'*i alakoolkond. L. koolkond kujunes välja Hiinas Songi dünastia ajal (960–1279), mil loodi selle institutsiooniline baas, määratleti õpetusliini järjepidevus (tagasiulatuvalt *Huinengi ja *Bodhidharmani) ning õpetuse stiili ja traditsiooni edasiandmise põhimõtted. L. koolkonna esimesed õpetajad rakendasid õpilaste meele virgutamiseks Linji Yixuani eeskujul laialdaselt nn šokimeetodeid (karjumine, löömine, pealtnäha mõttetus sõnamängud jms). Hiljem taoliste meetodite aktuaalsus vähenes ja asendus **gongan'*ide (jp *kōan*) harjutamisega. Seepärast ongi l. koolkond tuntud kui *gongan chan* v **kanhua chan*, st *gongan'*idel ja **huatou'*del põhinev mõtlusmeetod (vt *mõtlus). Mõnes mõttes vastandatakse l. koolkonda **caodong'*i koolkonnale, kus pannakse rohkem rõhku *vaikse valgustuse harjutamisele. 13. saj viisid *Eisai ja Enni (1202–1280) l. õpetuse Jaapanisse ning panid aluse selle jaapanipärasele versioonile *rinzai'*le.

Linji Yixuan (hn 臨濟義玄, surn u 866), jp Rinzai Gigen, hiina budismi **chan'*i koolkonna üks mõjukamaid õpetajaid, **linji* koolkonna rajajaid. Ta oli pärit Caozhou (asub Shandongi provintsis), hakkas juba lapsena mungaks, õppis paljude õpetajate juures ja sai *chan'*i liinis pühitsuse õpetaja Huangbo Xiyunilt (surn 850). 851 asus ta Linji kloostri Hebeis, mille nime järgi saigi laiemalt tuntuks. L. on tuntud eeskätt *äkilise virgumise teooria ja *teostamise pooldajana, kes juurutas oma õpilaste peal nn šokimeetodeid, sh karjumist ja löömist. Talle omistatakse paradoksaalseid ütlusi, nt "kui kohtad tee peal buddhat, siis tapa ta; kui kohtad arhateid või patriarhe, siis tapa nad samuti", millega ta püüdis vabastada õpilasi väliste autoriteetide sõltuvusest. L. oli ka silmapaistev õpetlane, eriti tuntud **Avatamsaka-sūtra* uurija ja tõlgendajana. L. elulugu ja õpetusi sisaldab tema õpilaste ja järeltulijate koostatud tekst «Linji üleskirjutused» (hn *linji lu*; jp *rinzai roku*).

Liu zu tan jing vt Kuuenda patriarhi lavasuutra

liuyi vt kuus kunsti

loka vt maailm

lokaajata (skr *lokāyata* 'maailma e ilmalike õpetus'), tuntud ka tšaarvaka (skr *cārvāka*) nime all, hinduismi koolkond, mille järgijaid peetakse materialistideks, sest nad eitasid teispoosust, *veedade autoriteeti ja *aatmani surematust. L. pooldajad tunnistasid tunnetusviisidena teadmist kui mõõtu (skr **pramāṇa*) ja vahetut taju (skr *anubhava*). L. seisukohalt ei ole midagi püsivat ning ka aatman on vaid teatud komponentide kogusumma. Kuna selle pooldajad ei tunnistanud *ümbersündi, leidsid nad, et sellelt elult on mõistlik võtta nii palju kui annab. Tunnistades ometi *teo ja *teovilja seaduse toimimist, mõõnsid nad, et head teod toovad siiski paremaid tagajärgi kui halvad. L. ideede pinnal, mis õigustasid omakasu, on ilmselt loodud *«Arthaśāstra». L. õpetuse alusepanijaks peetakse Brihaspatit (skr *byhaspati*), kelle teos *Bārhaspati-sūtra* pole aga säilinud. L. õpetus hääbus keskajal, kuid selle kunagisest mõjukusest annavad tunnistust budismi ja hinduismi tekstid, kus pühendatakse palju tähelepanu l. seisukohtade ümberlökkamisele.

lokadhātu vt maailmavald

Lokakṣema (skr *lokakṣema*, 2. saj), budistlik munk-misjonär, kes rändas Hiinasse ja sai tuntuks kui üks esimesi *suutrate tõlkijaid hiina keelde. Umbes 20 aasta jooksul tõlkis ta koos abilistega ligi 20 teksti, sh osaliselt **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*. L. tõlked on olulisteks allikateks varajaste *mahajaana suutrate geneesi ja hiinakeelse budistliku terminoloogia kujunemise kohta.

lokapāla vt maailmakaitaja

Longmen, ka Lungmen, budistlike koobastemplite kompleks Põhja-Hiinas Henani provintsis 12 km iidsest pealinnast Luoyangist lõunas Yi jõe mõlemal kaldal. Kompleksi rajamine algas 493 Põhja-Wei dünastia ajal (386-534) ning jätkus mitme sajandi vältel. Kogu kompleks hõlmab 2345 koobast ja nišši, u 2800 raidkirja, 43 *pagoodi ning u 100 000 skulptuuri ja bareljeefi.

loomus (hn *xing* 性), Hiina õpetustes *inimese sünnipärane *olemus. Konfutsianismis mõistetakse l-st seoses ühiskondlik-eetiliste kategooriatega. *Konfutsius ise seda mõistet ei määratlenud, väites *«Vestetes ja vestlustes» vaid, et "loomused lähendavad / harjumused kaugendavad." *Mengzi ja *Xunzi olid l-e suhtes vastandlikel seisukohtadel. Esimene väitis, et inimese l. on algupäraselt hea (hn *shan*) ning see väljendub *inimlikkuses ja *kohasuses. Teise arvates on inimese l. algupäraselt halb (hn *e*) ning ühiskondlikud ins-

titutsioonid peavad seda piirama ja ümber kujundama. *Neokonfutsianismis käsitleti l-t natuurfilosoofiliste mõistete, nt **qi* kaudu. L. on oluline mõiste ka hiina meditsiinis, kus see tähendab *ihu. Hiina budismis tõlgitakse selle termini abil *buddhasust (hn *foxing*). **Chani's* mõistetakse l-t *Buddha õpetuse ja *meele sügavama loomusena, milleks on *tühjus. Sellest tuleneb *virgumise sünonüümina esinev termin **jianxing*.

Ingl *nature, original nature*.

loomus-loodus (skr *prakṛti* 'eeltoime'), hinduismi, eriti *saankhja koolkonna põhimõisteid. L. koosneb kolmest loomujoonest (skr *guṇa*): 'pimedus' (skr *tamas*), 'erutus' (skr *rajas*) ja 'tõelus' (skr *sattva*). Igas *olendis ja nähtuses on need kolm koos. Olendi loomuse määrab ära see, missugune neist kolmest on ülekaalus. Inimene peaks püüdlema tõeluse ülekaalu poole, kuid *vabanemine (skr *mokṣa*) seisneb *aatmani vabanemises l-sest üldse. Varajases India filosoofias samastati l. ka *omaolekuga (skr *svabhāva*). Tõlkevastena kahe sõna tarvitamine on tingitud eesti keele omapärast, samal ajal kui nt ingliskeelseks vasteks sobib üks sõna – *nature*.

lootos (skr, pl *padma*; tb *pad ma*; hn *lianhua* 蓮華; jp *renge*), India kultuuris ning selle mõjul ka teistes Lõuna- ja Ida-Aasia maade kultuurides puhtuse sümbol. L., mis kasvab tiigis, juured mudas, kuid mille veepinnal asuv puhas õis on mustusest ja veest puutumata, sümboliseerib neid, kes on pärit sellest maailmast, aga ei klammerdu selle külge. Budismis on l. ka *virgumise sümbol. *Vadžrajaana ikonograafias kujutatakse *buddhasid ja *bodhisattvaid istumas lootostroonil. Indias nimetatakse eri värvi õitega lootoseliike erinevate nimedega. Sümboolikas esineb kõige sagedamini punane lootos (skr *padma*), kuid harv ei ole ka valge lootos (skr *puṇḍarika*). Nii tiibetikeelne laensõna *pad ma* kui ka hiinakeelne tõlge *lianhua* tähendavad lootost üldse liikide vahel vahet tegemata.

Lootossuutra (skr *saddharmapuṇḍarika-sūtra* 'tõelise seadmuse valge lootose suutra'; tb *dam pa'i chos pad ma dkar po'i mdo*; hn *miaofa lianhua jing* 妙法蓮華經; jp *myōhō renge kyō*), üks varasemaid ja tuntumaid *mahajaana suutraid, loodud arvatavasti 1.–2. saj; varasem tõlge hiina keelde on teada juba 3. saj. L. Kuulub Nepali budismis *üheksa seadmuseõpetuse hulka. L. väärtustab *bodhisattva ideaali ja peab seda ainukeseks teeks *buddhasuseni jõudmisel. Selles kuulatakse üht ja ainsat virgumisteed e ühe sõiduki (skr **ekayāna*) õpe-

tust, millega seoses rõhutatakse *vahendite valdamise tähtsust. L. esitab kontseptsiooni *buddhast, kes ei virgunud mitte alles 2500 aastat tagasi *Bodhgayā lähedal *Šākjamunina, vaid on virgunud juba loendamatu aegkondi tagasi ning ilmub ikka ja jälle siia maailma, et *olendeid aidata. L-s kirjeldatakse mitmeid bodhisattvaid (*Avalokitešvara, *Samantabhadra, Gadgadasvara, Bhaišadžjarādža jt), kes on erineval moel pühendunud olendite aitamisele ning kelle poole pöördumine ja kelle austamine teeb inimestele head. L. on kuulus oma mõistujuttude ja võrdpiltide poolest, mis illustreerivad selle õpetust. L. sai eriti populaarseks Hiinas ja Jaapanis, kus ta on mitme koolkonna alustekstiks (**tiantai* Hiinas, **tendai* ja *Nichireni koolkond Jaapanis). *Tiantai* koolkond peab L-t viimaseks ja lõplikuks Buddha antud õpetuseks. Nichireni koolkonna ilmalikus tiivas sai oluliseks virgumisele viivaks teguriks L. nime austamine ja selle lausumine *mantrana (vt **daimoku*).

Ingl *Lotus Sūtra, The Sūtra of the Lotus Blossom of the Marvellous Dharma.*

Lumbinī, *Šākjamuni sünnipaik, üks neljast tähtsamast budistlikust suurest pühapaigast (skr *mahācaitya*). L. asub Kapilavastu lähedal tänapäeva Nepalis. L. oli juba esimestel sajanditel pärast Šākjamuni *parinirvaanat palverännakute sihtpunkt. Seal asus hulgaliselt *stuurpasid ja *kloostreid, kuid budismi hääbudes Indias vajus paik unustusse, kuni 1896 taasavastati.

Lunyu vt Vesteid ja vestlusi

lõbujanu (skr *kāmatṛṣṇā*; tb 'dod pa'i sred pa; hn *aiyu* 愛欲; jp *aiyoku*), budismis üks kolmest peamisest *janust *elujanu ja *surmajanu kõrval, mis hoiavad olendeid *sansaaras ja takistavad *virgumist.

Lääne Budistliku Vennaskonna Sõbrad (ingl *Friends of Western Buddhist Order, FWBO*), 1967 Inglismaal Sangharakshita (kodanikuni-mega Dennis Lingwood, 1925–) rajatud budistlik organisatsioon. *FWBO* on oikumeeniline budistlik liikumine, mis hindab võrdsel määral kõiki budismi traditsioone, nii *hinajaanat, *mahajaanat kui ka *vadžraajaanat. *FWBO* eesmärgiks on kultiveerida Läänes traditsioonilisi budistlikke väärtusi, eriti *kõlblust ja hoolivust, kohandades neid tänapäeva ühiskonnaga ning viies inimeste igapäevasesse ellu. *FWBO*-l on enam kui 80 keskust 25 maal. Organisatsiooni tuumik on 1968 rajatud enam kui 1400 ordineeritud liikmest koosnev

Lääne Budistlik Vernaskond (*Western Buddhist Order, WBO*). Eestis esindab *FWBO*-d Sulevimäe Budakoda Tallinnas.

lüsioloogia (kr *lysiologia* 'vabanemisõpetus'), Linnart Mälli loodud budoloogia metatermin, mis tähistab õpetust *vabanemisest, kusjuures vabanemise all mõistetakse uuele *tasemele jõudmist, mida esialgsega võrreldes hinnatakse kõrgemaks. Lüsioloogilises kirjelduses on määratletud algtase, mis tuleb ületada; lõpptase, kuhu tuleb jõuda ja mis vastandub algtasemele; ning tee e üksteisele järgnevate meetodite jada. L. skeemi abil on võimalik kirjeldada paljusid Ida ja Lääne õpetusi. Kõige süstemaatilisemal kujul on l. välja arendatud budismis ja mõnes teises India õpetuses. Teataval määral võib terminit l. pidada india termini mokšadharm (skr *mokšadharm* 'vabane-misseadmus') vasteks ja osaliselt kokkulangevaks kristliku mõistega soterioloogia (päästmisõpetus).

M

maailm (skr *loka*; tb 'jig rten; hn *shijian* 世間; jp *seken*), india mütoloogias universum, kosmoloogiline tervik. Varajases hinduismis jagunes m. algselt kolmeks (skr *triloka*): maa, taevas ja sealpoolne maailm (jumalad, päike, kuu ja tähed). Hiljem asendus see uue kolmikuga: taevas, maa ja allilm e *põrgu. Budismis on m. üldises mõistes *inimeste, *jumalate ja teiste sansaaraolendite asupaik. Väiksem ühik m-a sees on *maailmavald (skr *lokadhātu*), mis on võrreldav nt päikesesüsteemiga. Maailmavaldu on m-s loendamatu hulk ja seega on m-a tervikuna võimatu hõlmata. **Aṅguttara-nikāya* järgi on 'mõte maailmast e maisest' (skr *lokacintā*) üks neljast, millest mõtelda ei ole mõtet. Budismis samastatakse m-a ka *kolmikilmaga e *sansaara kolme vallaga, milleks on *ihade vald, *kujude vald ja *kujudeta vald.

maailmakaitsja (skr *lokapāla*; tb 'jig rten *skyong*; hn *hushizhe* 護世者; jp *goseisha*), hinduismi mütoloogias algselt *jumalate nimetus, kelle *Brahma seadis nelja ilmakaare kaitsjateks: *Indra asub idas, *Jama lõunas, *Varuna läänes ja Kubera põhjas. Vahel räägitakse ka kaheksast maailmakaitsjast, lisaks nimetatutele on veel Vivasvat, Soma, *Agni ja Vāju. Budismi mütoloogias on m-d *maailma ja Buddha õpetuse kaitsjad, kes asuvad neljas ilmakaares ning moodustavad *seadmusekaitsjate (skr *dharmapāla*) alajaotuse. Neid tuntakse ka nime all *neli suurt valitsejat (skr *caturmahārājanas*) ja nad on madalamas taevas asuvad jumalad. M-te kujud asuvad budistlike templite eesruumides, et peletada eemale kurje vaimu. Neid mainitakse juba budismi varajastes tekstides ning Buddha elu kirjeldavates legendides ilmuvad nad välja olulistel momentidel, et teda aidata. Budismis esinevad m-d järgmiste nimede all. Idas asub Dhritarāstra, kes on *gandharvade kuningas, valget värvi, hoiab käes kannelt ja on aastaagadest seotud suvega. Lõunas asub Virūdhaka, hiiglaste *kumbhaṇḍa*'de kuningas, kes on sinist värvi, mõök käes ja seotud kevadega. Läänes asub Virūpākṣa, *naagade kuningas, kes on punast värvi ja kelle sümboliteks on kalliskivi, madu või pühamu ning kes on seotud talvega. Põhjas asub Vaiśravaṇa, *jaksade kuningas, kes on kollast värvi, hoiab käes lippu ja on seotud sügisega. M-id austatakse ka Hiinas, Jaapanis ja Tiibetis, kus neid kujutatakse tihti relvis sõjameestena. *Vadžrajaanas hakati selle sõnaga tähistama kohalikke jumalusi (nt mägede, jõgede ja suguvõsade kaitsjaid), kes võeti üle budismi panteoni. Nõnda jutustavad legendid sellest, kuidas *Pad-

masambhava pööras Tiibeti usundi *böni jumalused budismi ja need seejärel m-teks muutusid.

maailmavald (skr *lokadhātu*; tb *'jig rten kham*; hn *shijian* 世間; jp *seken*), budismi kosmoloogias maailmasüsteem, universumi e *maailma koostisosa. Üks m. koosneb päikesest, kuust, keskel asuvast *Meru mäest, neljast kontinendist selle ümber, neid uhtuvast ookeanist, m-a ümbritsevast ringmüürist ning seitsmekordsest taevsfäärist. Tuhat m-a moodustavad järgmise kosmilise ühiku taseme ja tuhat korda tuhat omakorda järgmise e suure m-a. *Mahajaanas tähendab termin m. ka maailma tunnetamise viisi tavateadvuse tasemel, mis peab maailma millekski reaalseks. Selles mõttes vastandub m. *seadmusevallale (skr *dharmadhātu*), mis tähendab maailma tunnetamist *seadmuste e mõistete kogumina, mis on iseenesest tühjad.

maailmavalitseja vt tšakravartin

maatrika (skr *mātrkā*; pl *mātikā* 'ema'), *abhidharma tekstides põhitermine temaatilised süstematiseeritud loetelud; vahel ka **Abhidharmapiṭaka* sünonüüm. Nimetus viitab sellele, et tekstide autorid pidasid põhimõisteid *teadmise allikaks e emaks.

madhjamaka (skr *madhyamaka* 'kesktee õpetus'; tb *dbu ma pa'i lugs*; hn *zhongguan pai* 中觀派; jp *chūgan ha*), teise nimega *šunjavaada (skr *śūnyavāda* 'tühjuse õpetus', *mahajaana koolkond, mille rajajaks peetakse *Nāgārdžunat. M. põhiseisukoht on, et kõik *seadmused on oma olemuselt tühjad (skr *śūnya*). Ükski väide või argument ükskõik mille kohta ei saa olla absoluutne ega muutumatu, vaid sõltub selle esitamise kontekstist. *Tühjus (skr *śūnyatā*) selles tähenduses on võrdsustatud 'keskmisega' (skr *madhyama*), st *äärmuste ja äärmuslike väidete vältimisega. M. õpetlaste arutlusmeetodiks oli **prasaṅga* e 'järeldamine', mis seisneb oponenti väidete absurdini viimises. Selle järgi hakati m. üht hilisemat haru nimetama *prasangikaks. Koolkonna teist haru nimetatakse *svatantrikaks. Viimase erinevus eelmisest seisneb selles, et svatantrika pooldajad pidasid oluliseks ka positiivsete väidete esitamist. M. olulisemateks tekstideks on *ületava mõistmise suutrad ja Nāgārdžuna **Mūlamadhyamakakārikās*. *Kumāradživa viis m. ideed Hiinasse, kus need said tuntuks **sanlun*'i e 'kolme traktaadi' koolkonnana.

Ingl *middle school, middle way school*.

madhyamā pratipad vt kesktee

Mahābhārata (skr 'suur bhārata'), India suurepos, mille maht on ligi 100 000 paarisvärssi. M. koosneb 18 raamatust (skr *parva*), lisaks kuulub M. juurde ka *Harivaṃśa*. M. autoriks peetakse Vjāsat (skr *vyāsa*); oma lõpliku kuju sai epos ilmselt 4–5 saj. M. süžee keskmes on kahe sugulashõimu Pāndavate ja Kauravate vaheline Kurukṣetra lahing, kuid epos vestab nii lahingule eelnenud kui ka sellele järgnenud sündmustest. Ilmselt on teose aluseks Indias ajavahemikus 1400–1000 e.m.a tegelikult asetleidnud sündmused ja sõjad, mis toimusid varajaste Indiasse jõudnud aarjalaste seas omandiõiguse pärast tänapäeva Delhi ümbruse aladele. Ent M. sisaldab ka põhisüžeeaga nõrgalt seotud osi või iseseisvate teostena tuntud tekste, millest tuntuim on *«Bhagavadgītā». Eepose põhisisuks peetakse ajaloolise, kirjandusliku ja mütoloogilise ainese põhjal *seadmuse selgitamist, mis hõlmab kitsamas mõttes valitseja või sõjamehe elujuhiseid, laiemas mõttes aga õpetusi kõigile, kes soovivad vabaneda *sansaarast. Kuna M. kujunes väga pika aja jooksul, siis on selles sisalduvad ideed ja õpetused tihti üksteisele üsna vastukäivad. M. lood levisid koos India kultuuriga kogu Lõuna- ja Kagu-Aasias ning on mõjutanud sealsete ning ka kaugemate rahvaste kultuure.

mahābhūta vt ürgollus

mahajaana (skr *mahāyāna* 'suur sõiduk'; tb *theg pa chen po*; hn *dasheng* 大乘; jp *daijō*), Indias 1. saj e.m.a – 1. saj m.a.j tekkinud budismi suund, mis tõstis esile Buddha õpetuse universaalse iseloomu ning taunis individuaalset *vabanemist tähtsustavat konservatiivset budismi. Viimast hakati m. pooldajate seas nimetama *hinajaanaks e 'väikeseks sõidukiks.' Sellise nimetusega rõhutati asjaolu, et hinajaana teel saab vabanemisele jõuda vaid väike hulk inimesi, kes *mungaks või *nunnaks hakates loobuvad ilmalikust elust, m. on aga sobiv kõikidele. M-s rõhutatakse *bodhisattva ideaali, kes eneses *kaastunnet ja *mõistmist arendades toimib kõikide *olendite vabanemise nimel ja loobub *nirvaanast, kuni pole aidanud sinna kõiki teisi. M-s on bodhisattvad vastandatud *śraavakatele ja *pratjekabuddhadele, kes taotleavad vaid iseene vabastamist ega hooli teistest olenditest. M. põhialusteks on *ületavate toimingute (skr *pāramitā*) ja bodhisattva *kümne taseme (skr *daśabhūmi*) õpetus. M. alustekstideks on *mahajaana suutrad. Varajaste suutrate loomisaega (2. saj e.m.a kuni 2. saj m.a.j) määratletakse kui varajast m-t. 2.–5. saj kujunesid välja m. filosoofilised koolkonnad, millest tähtsamad on *madhjamaka ja *joogatšaara. Seda perioodi võib nimetada kesk-mahajaanaks. Hilis-

mahajaana õitses 6.–7. saj kuni 11.–12. saj. Selle üheks mõjukamaks teoseks on *Šāntideva *«Bodhitšarjāvatāra». Hilis-mahajaanas kujunes omaette suunana välja *vadžrajaana e budistlik *tantrism. M. raames arenes jõudsalt budistlik kunst, sh skulptuur, mis sai alguse *Gandhāra kunstist. M. mütoloogia kujunes välja ülikirikalik bodhisattvate ja buddhade panteon. Rahvalikus budismis mugandusid need erinevateks jumalusteks. Samuti kujunes välja õpetus *buddhāvāljadest ja loendamatudest maailmasüsteemidest. M. mütoloogiasse sulandusid erinevate maade ja rahvaste jumalad ning mütoloogilised tegelased, keda hakati pidama *seadmusekaitsjateks. 1.–2. saj hakkas budism m. kujul levima Kesk- ja Sise- Aasias, kandudes sealt Ida-Aasiasse, pannes niimoodi aluse Hiina, Korea, Jaapani ja Vietnami budismile. 6.–7. saj algas mahajaana levik Tiibetis, mis pani aluse Tiibeti, Mongoolia, Mandžuuria, Burjaatia, Tõva ja Kalmõkia budismile.

Ingl *Mahāyāna, Mahayana, Great Vehicle, Greater Vehicle.*

mahajaana suutrad, valdavalt ajavahemikus 2. saj e.m.a kuni 5. saj m.a.j Indias *sanskritis või nn budistlikus hübriidsanskritis loodud tekstid. *Mahajaana traditsioonis peetakse neid *aagamaga võrdseteks pühakirjadeks. Vanimaks mahajaana suutraks on **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra* (2. saj e.m.a – 1. saj m.a.j), milles on esitatud mahajaana *bodhisattva kontseptsioon, *seadmuste tühjuse ja *ületavate toimingu õpetus. See suutra nimetab Buddha õpetust sisaldavate tekstide kogu *seadmuseihuks (skr *dharmakāya*) ning kutsub säilmete kummardamise asemel üles austama ja levitama kirjalikku teksti. Mahajaana suutratega ilmselt saigi Indias alguse budismi pühakirja levimine kirjalikul kujul, kuna varem domineeris mungakoguduste sisene pärimuse ja tekstide suulise edasiandmise vorm. Siiski tuginesid ka mahajaana suutrad üsna pikaajalisele suulisele traditsioonile. Teised varajased mahajaana suutrad, mis pärinevad tõenäoliselt 1.–2. saj, on **Kāśyapaparivarta*, **Gaṇḍavyūha-sūtra*, **Daśabhūmika-sūtra*, *«Lootossuutra», **Vimalakīrtinirdeśa-sūtra*, **Sukhāvativyūha-sūtra* ja **Samādhirāja-sūtra*. Hilisematest (3.–5. saj) tekstidest on olulisemad *«Teemantsuutra», *«Südasuutra», **Laṅkāvatāra-sūtra*, **Samādhinirmocana-sūtra* ja **Suvarṇaprabhāsa-sūtra*. Teematiliselt sarnastest mahajaana suutratest kujunesid kogumikud või tsükliid, nagu näiteks *ületava mõistmise suutrad, **Ratnakūṭa* ja **Avataṃsaka*. Nepali traditsioonis nimetatakse üheksat tähtsamat mahajaana suutrat *üheksaks seadmuseõpetuseks (skr *nava dharmaparyāyās*).

Mahult, stiililt ja vormiliselt ülesehituselt on mahajaana suutrad mitmekesised, ulatudes vähem kui mõnerealisest *«Ühetähesuutrast» ja mõneleheküljelisest «Südasuutrast» kuni mitmeköitelise *Avataṃsaka-sūtra*'ni ja veel mahukama *Śatasāhasrika-prajñāpāramitā-sūtra*'ni. Kuigi paljudes mahajaana suutrates leidub ka filosoofilisi arutelusid ning termineid ja väidete loetelusid, domineerivad neis erinevate situatsioonide, reaalsete ja mütoloogiliste isikute, keskendumiseseisundite, *buddhaväljade jms värvikad ja detailirohked kirjeldused. Neis tekstides leidis maksimaalse kajastuse mahajaana universalistlik ja kosmiline maailmapilt loendamatu buddhade, maailmasüsteemide, buddhaväljade ja muuga, mille eesmärgiks oli lugeja teadvuse maksimaalne avardamine. *Hiina budismis kujunesid mõne eraldi m. baasil filosoofilised koolkonnad, nagu **huayan Avataṃsaka-sūtra* ja **tiantai* «Lootossuutra» baasil.

Mahākāla (skr *mahākāla* 'suur must'; tb *nag po chen po*), *vadžrajaanas raevukas *idam ja *seadmusekaitsja (skr *dharmapāla*). Algpäritolult taandub M. ilmselt *Śiva ühele aspektile. **Sādhana*'te kogumikus *Sāadhanamālas* on kirjeldatud kahe-, kuue- ja kuueteistkümnekäeliste M-t, kõik nad on tumesinise keha ning raevuka väljanägemisega. Tiibetis on M. erikujusid veelgi rohkem. Sel põhjusel peavad mõned autorid nimetust *mahākāla* tervet seadmusekaitsjate alagruppi tähistavaks terminiks. Ühe legendi järgi oli M. kauges minevikus Indias elanud *mahasiddha, kes andis töötuse kaitsta *seadmust ähvardamise abil neil juhtudel, kui *kaastunne ei aita. Nii olevatki ta maailma jäänud raevuka jumaluse kujul. M. leebe ja õnnetoov kuju esineb Jaapanis Daikokuteni nime all. Mongolid peavad M-t Mongoolia kaitsjaks.

Mahākāšjapa vt Kāšjapa

Mahāmājā vt Mājā

Mahāmaudgaljājana vt Maudgaljājana

mahāmudrā (skr 'suur sümbol'; tb *phyag rgya chen po*), *vadžrajaanas *meeleharjutuste kompleks, mis keskendub puhta *meele *kujustamisele. M. õpetuses peetakse meelt algupäraselt puhtaks ja iseeneest tühjaks (vt *tühjus), kogu nn tegelikkust ja kõiki *seadmusi aga meele poolt looduks, seega samuti tühjadeks. M. kujustamise eesmärk on tühjuse täielikule äratundmisele ja kogemisele jõudmine. Tavaliselt seostatakse m-d **anuttarayogatantra*'ga. Tiibeti budismis on m. kõige enam kasutusel *kagjü koolkonnas. M. õpetuse tõi Tii-

betisse *Marpa, kes õppis seda *mahasiddha *Nāropalt ning andis omakorda edasi *Milarepale. Milarepa õpetas *m-d* *Gampopale, kellest alates on *m*. õpetusliin kagjü traditsioonis jätkunud tänaseni.

Ingl *great seal*.

Mahāparinibbāna-sutta vt *Mahāparinirvāṇa-sūtra*

Mahāparinirvāṇa-sūtra (skr; pl *mahāparinibbāna-sutta* 'suur täieliku nirvaana suutra'; tb *yongs su mya ngan las 'das pa chen po'i mdo*; hn *da banniepan jing* 大般涅槃經; jp *dai hatsunehan kyō*), budistlik *suutra, mis räägib *Śākyamuni viimastest elukuudest ja surmast. *M.* kirjeldab Buddha viimaseid rännakuid ja lahkumise paiga valikut. Buddha ennustab ette, et sureb kolme kuu pärast ning ütleb, et ta võiks ka oma eluiga pikendada, kui seda temalt palutaks, kuid palve jääb saamata. Ta sööb toitu, mis põhjustab surmava haiguse. Suure osa *M-st* hõlmab Buddha ja *Ānanda vestlus. *M.* lõpeb Buddha täieliku vaibumise (*parinirvaana), tema surnukeha põletamise ja maiste jäänuste jagamise kirjeldusega. Paalikeelne *Mahāparinibbāna-sutta*, mis on **Dīgha-nikāya* osa, kirjeldab Buddhat eelkõige inimese ja õpetajana. Sanskritikeelne *mahajaanasse kuuluv *M.* on tervikuna säilinud vaid hiina- ja tiibetikeelses tõlkes. Mahajaana tekstil on paalikeelsega võrreldes mitmeid lisandusi. Seal esitatakse idee igas *olendis olevast *buddhasusest ning sarnaselt *«Lootossuutra» räägitakse alatiolvast Buddhast, kes ilmub maailma selleks, et olendeid aidata. Oluliseks teemaks on ka arutlus *tühjuse mõiste üle. *M-t* austatakse eriti hiina budismis, kus see oli omaette koolkonna baastekstiks ning mõjutas **tiantai* ja **chan*'i koolkondi.

Ingl *Discourse of the Great Final Release, Discourse of the Great Decease*.

mahāpuruṣalakṣaṇa vt suurmehe tunnused

mahasanghika (skr *mahāsaṅghika* 'suurkoguduselised, enamuslased'), varajase budismi liikumine v koolkond, mis tekkis tõenäoliselt pärast u 350 e.m.a toimunud *Vaiśālī suurkogu tollase *koguduse ühe osa (väidetavalt suurema osa, sellest ka koolkonna nimetus) eraldumisest ja enda vastandamisest *sthaviravaada e 'vanemate koolkonnale'. Lõhenemise põhjuseks olnud eeskätt viimaste liigrange ja konservatiivne seisukoht *vinaja rakendamise osas, kuna *m.* pooldajad nõudsid selle liberaalsemaks muutmist. Samuti oli kummalgi leeril erimeelsusi õpetuse mõningates põhiküsimustes, nt *buddha ja *arhati mõiste tõlgendamisel. *M.* kujunes järgnevatel sajanditel

mõjukaimaks koolkonnaks Indias ja jagunes omakorda mitmeks alakoolkonnaks. Tõestamist ei ole aga leidnud hüpotees *mahajaana otsesest tekkimisest m-st.

mahasattva (skr *mahāsattva* 'suur olend'; tb *sems dpa' chen po*; hn *mohesa* 摩訶薩; jp *makasatsu*), tõlgitud ka 'suuremeelseks'. Termin esineb *mahajaana kirjanduses enamasti *bodhisattva täiendina ja iseloomustab eriti kõrgele arenguastmele jõudnud bodhisattvaid. Mitmed *mahajaana suutrad, eelkõige **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*, teevad vahet bodhisattva-mahasattva mitme erineva taseme vahel.

mahasiddha (skr *mahāsiddha* 'suur saavutanu'; tb *grub thob chen po*), *vadžrajaana traditsioonis peamiselt 8.–12. saj Indias elanud suured õpetajad, kes intensiivse *kujustamise teel omandasid täiuslikke üleloomulikke võimeid (skr **siddhi*), mida nad rakendasid Buddha õpetuse levitamiseks. Tiibeti budismis on tuntud «Kaheksakümne nelja mahasiddha elulood» (tb *grub thob brgyad bcu rtsa bzhi rnam thar bzhus so*), kus m-de hulka on loetud ka budismi varasemaid suurkujusid, nende seas *Nāgārdžuna. Selle järgi olid m-d valdavalt ilmaliikud, esindasid erinevaid ühiskonnakihte, paljud neist olid madalat päritolu ning nende seas oli ka naisi. Sageli paistsid nad silma ebakonventsionaalse välimuse ja käitumise poolest. Eesti keeles ilmunud katkendid Maret Kargi jt tõlkes (1989).

Ingl *great adept*.

Mahāvamsa (pl 'suur järgnevus'), Sri Lanka paalikeelne budistlik ajalookroonika, mis kajastab sündmusi saarel *Šākjamuni ajast kuningas Mahāsena valitsemisajani 4. saj. M. autoriks on 5.–6. saj elanud Mahānāma. M-le järgnevat ajajärku käsitleb **Cullavamsa*; vanemat ajajärku Sri Lanka ajaloo kirjeldab *Dīpavamsa*, mida peetakse M. üheks allikaks. M. ajalookirjutus on tihti läbi põimunud müütide ja üleloomulike sündmuste kirjeldustega.

Mahāvastu (skr 'suur asi, suur teos'), budistlikus hübriidsanskritis loodud koguteos, mis sisaldab *Šākjamuni elulugu, lugusid tema endistest eludest *bodhisattvana, samuti lühisuutraid ja lugusid Buddha õpilastest. M. vanemad osad pärinevad u 2. saj e.m.a. Algupäraselt oli M. ilmselt *mahasanghika alakoolkonna lokottaravaada (skr *lokottaravāda* 'ülemisuse õpetus') tekst, kuid praegu teadaolev versioon sisaldab ka hilisemaid *mahajaana kihistusi.

Mahāvīra (skr 'suur kangelane'), džainismi alusepanija, pärisnimega Vardhamāna. Tema epiteediks on tihti džina (skr *jina* 'võitja'). Džainismi traditsiooni järgi on M. 24. *tirthankara. Ta sündis *Vaišāli eeslinnas. M. sünniaastaks pakutakse traditsiooniliselt 599 e.m.a, kuid tõenäolisemalt oli ta *Šākjamuni noorem kaasaegne ja sündis u 50 aastat hiljem, seega võivad tema eludaatumid olla 549–477 e.m.a. Ta isa kuulus *kšatrijate seisusesse ja ema ühtedel andmetel *braahmanite, teistel andmetel samuti kšatrijate seisusesse. Džainismi kahel voolul (*digambara ja *švetāmbara) on M. eluloo suhtes eriarvamusi. Ilmselt kasvas ta üles jõukuses, oli abielus ja tütre isa. U 30-aastaselt loobus ta tavaelust ja hakkas erakuks. Legendi järgi olid juba tema vanemad askeetliku eluviisiga. M. loobus igasugusest omandist, talus äärmist askeesi ja pööras erilist tähelepanu *vägivaldsuse-tusele. 12 aastaga olevat ta jõudnud 'ainuteadmise' (skr *kevalajñāna*) seisundisse. Seejärel korraldas M. ümber *Pāršva koguduse, kuhu kuulusid ka tema vanemad, ja rändas õpetades mööda Indiat. M. suri 73 aastasena Patna linna lähedal, olles jõudnud *vabanemiseni (skr *mokṣa*) ümbersündide ahelast.

Mahāyānasamgraha (skr 'mahajaana kokkuvõte'; tb *theg pa chen po 'du ba*; hn *she dasheng lun* 攝大乘論; jp *shōdaijōron*), *joogatsaara koolkonna vaateid esitav teos, mille autoriks peetakse *Asangat. 11 pt koosnevas tekstis käsitletakse joogatsaara õpetuse keskseid mõisteid, nagu **ālayavijñāna*, *kolm omaolekut, *viis teed jt. M. sanskritikeelne tekst ei ole säilinud, sellest on alles ainult tiibeti- ja hiinakeelsed tõlked.

Mahāyānaśraddhotpāda-śāstra (skr 'mahajaanasse usu tekitamise šaastra'; hn *dasheng qixin lun* 大乘起信論; jp *daijō kishinron*), hiina budismis väga mõjukas tekst, mille autorsus omistatakse *Ašva-ghošale. Hiina keelde olevat selle tõlkinud Paramārtha 6. saj keskel ning teist korda Šikšananda 7. saj lõpus. Tegelikult on suure tõenäosusega tegemist Hiinas endas loodud teosega, mida kinnitab ka asjaolu, et ei sanskriti- ega tiibetikeelset versiooni ei ole leitud. M. esimene pool sisaldab **tathāgatagarbha* õpetuse filosoofilist arutelu, mille tuum seisneb väites, et kõik *olendid on algupäraselt virgunud, kuid *virgumise tegelikku *teostumist takistavad *meeleplekid, eelkõige *teadmatus (skr *avidyā*). Tekstis selgitatakse seda hiinakeelse paaristermini **tiyong* abil, mille esimene pool tähendab 'olemust' (*buddhasus), teine 'rakendust' e meetodeid selleni jõudmiseks. Teksti teine pool kirjeldab konkreetseid meetodeid esmalt

usu (skr *śraddha*; hn *xin*) arendamiseks Buddhasse ja tema õpetusse ning seejärel *teadmatuses vabanemiseks ja virgumiseks.

Ingl *Treatise on the Awakening of Faith in the Great Vehicle*.

maine ihu (skr *nirmāṇakāya* 'välja mõõdetud ihu'; tb *sprul sku*; hn *yingshen* 應身; jp *ōjin*), *mahajaanas üks *buddha *kolmest ihust (skr *trikāya*) *seadmuseihu ja *õndsuseihu kõrval. M. on nähtav inimkujuline keha, millega Buddha ilmub e kehasub inimeste maailma, et aidata kannatavaid *olendeid. See on seotud mahajaana kontseptsiooniga buddhast kui alatiolevast vaimsest printsiihist, kes kaastundest loob imeväel tavalistele olenditele nähtava keha, mille abil ta jagab virgumisõpetust. Selle teooria järgi oli ajalooline Buddha *Šākjamuni ainult üks buddha maistest ihudest. Tiibeti budismis peetakse ka kõrgeid laamasid mütoloogiliste buddhade või *bodhisattvate maisteks ihudeks, *kehastumisteks e *tülkudeks (tb *sprul sku*).

Ingl *emanation body, manifest-body, transformed-body*.

Maitreja (skr *maitreya*; pl *metteyya* 'sõbralik'; tb *byams pa*; hn *mile* 彌勒; jp *miroku*), mütoloogiline *bodhisattva, kellest tulevikus saab järgmine *buddha. M. on ainus bodhisattva, keda tunnustavad kõik peamised budismi voolud. *Paali kaanonis mainitakse M-t ainult üks kord (*Šākjamuni ennustab M. tulemist). M-st on aga sageli juttu paalikeelsetes kommentaarides (nt *Buddhaghosa **Visuddhimagga*'s). Ta esineb ka kõige varajasemates mahajaana teostes (**Lalitavistara*'s, *Divya-avadāna*'s, **Mahāvastu*'s). *«Lootossuutras» ja **Vimalakīrtinirdeśa-sūtra*'s on M. veel madalamal tasemel oma õpetajast *Mandžušrist, **Gaṇḍavyūha-sūtra*'s on ta aga Sudhana bodhisattvast *hüvesõber. Kõige täielikum M. kirjeldus leidub *Maitreyavyākaraṇa*'s, kus M. on üheksanda taseme bodhisattva. Budismi mütoloogia järgi asub M. praegu *Tušita taevas, kus ta ootab oma aega, et laskuda buddhana inimeste maailma. Legendi järgi sündis M. siis, kui inimeste eluiga küünib kaheksakümne nelja tuhande aastani ja kogu maailm asub õiglase budistliku valitseja juhtimise all. M. kultus on eriti populaarne Sise-Aasias ja Himaalajas, kus tema auks on püstitatud palju hiigelsuuri kujusid. M-t kujutatakse troonil istuvana, ta ei ole aga lootosasendis, vaid toetab oma jalgu maha. Ta on kullakarva kehaga, tema tunnuslikeks esemeteks on *seadmuseratas, *stuupa ja vaas. Arvatakse, et M. kuju on algselt seotud indo-iraani jumaluse Mitraga.

maitrī vt sõbralikkus

Mājā (skr, pl *māyā*), ka Mahāmājā (skr *mahāmāyā*), budismi pärimuses *Šākjamuni ema, kes olevat surnud seitse päeva pärast tema sündi ja sündinud ise seejärel *Tušita taevas. Tema abikaasa *Šuddhodana olevat pärast M. surma abiellunud M. õe Pradžāpatiga.

Majjhima-nikāya (pl 'keskmiste õpetussõnade kogu'), **Suttapiṭaka* teine kogumik, vastab sanskritikeelsele *Madhyama-āgama*'le. M. sisaldab 152 *suutrat, mis on jaotatud kolme ossa, esimeses kahes on 50 ja kolmandas 52 teksti. Iga osa on omakorda jaotatud viieks tsükliks, igaühes 10 (kolmanda osa viimases 12) suutrat. M. tekstid on lühemad kui **Dīgha-nikāya* suutrad, kuid temaatiliselt mitmekesisemad, käsitledes peaaegu kõiki Buddha õpetuse olulisi valdkondi. Paljud M. tekstid paistavad silma filosoofilise mõtte sügavuse poolest.

manas vt meel

mandala (skr *maṇḍala* 'ring'; tb *dkyil* 'khor'; hn *mantuluo* 曼荼羅; jp *mandara*), budismis ja hinduismis tavaliselt ringikujulise põhiplaaniga kahe- või kolmemõõtmeline sümbol-diagramm, mida kasutatakse rituaalides ja *kujustamisel. Budismis sümboliseerib m. eelkõige maailmakõiksust, kuid ka Buddha *ihu, *juttu ja *meelt. Eriti palju kasutatakse m-t kujustamise abivahendina *vadžrajaanas. Seal kujutatakse m-na sageli ühe või teise mütolooilise *buddha *buddhavälja, mille keskel asub antud süsteemi peamine buddha, teda ümbritsevad teised buddhad ja bodhisattvad ning arvukad muud sümbolid.

Mandžušrī (skr *mañjuśrī* 'meeldiv suursugusus, magus õnn'; tb 'jam *dpal dbyangs*; hn *wenshushili* 文殊師利; jp *monjushiri*), *mahajaanas ja *vadžrajaanas mütolooiline *bodhisattva. M-d tuntakse ka nimele Mandžughoša (skr *mañjughoṣa* 'meeldivahääleline'), Mandžunātha (skr *mañjunātha* 'meeldiv avitaja'), Vāgišvara (skr *vāgiśvara* 'kõne isand') jt all. M. epiteediks on 'tõeline prints' (skr *kumārabhūta*). M. nimi esineb juba esimestes mahajaana tekstides, mis annab alust oletada, et tema kuju on tekkinud viimastel sajanditel e.m.a. M. on keskel kohal *«Lootossuutras», kus ta meenutab eelmiste *buddhade tegusid, ja **Vimalakīrtinirdeśa-sūtra*'s, kus ta osutub ainsaks *Šākjamuni õpilaseks, kes on arukuselt võrdväärne bodhisattva Vimalakīrtiga. **Gaṇḍavyūha-sūtra*'s on M. koos *Samantabhadraga viie tuhande bodhisattva juhiks ja selle suutra peakangelase Sudhana esimeseks *hüvesõbraks. Legendi järgi oli M. loendamatuid *kalpasid tagasi vaga kuningas ühel kaugel idas asuval *buddhaväljal.

Temas tärkas *virgumismeel ja ta otsustas jääda bodhisattvana *sansaarasse senikauaks, kuni ei jää ühtegi vabastamist vajavat olendit. Vadžrajaanas on M. koos *Avalokitešvara ja *Vadžrapāniga üks kolmest tähtsamast bodhisattvast. Ta on ühe vanima vadžrajaana teose, *Mañjuśrī-mūlakalpa*, keskne tegelane. M. kehastab *mõistmist ja tavaliselt kujutatakse teda kauni India printsina, kes hoiab ülestõstetud paremas käes lõõmavat mõistmisemõõka, mis lõikab läbi *teadmatuse, ja vasemas käes *ületava mõistmise suutrat. Vadžrajaanas on tema raevukaks esinemiskujuks *Jamāntaka. M. kultus on eriti populaarne Tiibetis ja Hiinas, kus ta esineb paljude legendide tegelasena. Tiibetis on M. maisteks kehastusteks peetud *sakja koolkonna eestseisjaid ja *geluki koolkonna rajajat *Tsongkhapad. Hiinas on talle pühendatud üks neljast budismi pühast mäest, Wutaishan (vt *Hiina pühad mäed).

mantra (skr; tb *sngags*; hn *zhou* 咒, *zhenyan* 真言; jp *ju*, *shingon*), India õpetustes loits. M. kujutab endast lauset või silpide kombinatsiooni, millel usutakse olevat maagiline vägi. Sõna m. on tuletatud sanskriti verbijuurest *man* ('mõtlemä'). M-id kasutatakse ka mõtlemise kaitse või mälu toena. M-d võivad olla ühesilbilised või pikemad. M-te olulisust *vadžrajaanas näitab vadžrajaana sünonüümina kasutatav nimetus mantrajaana (skr *mantrayāna* 'mantrasõiduk'). Tuntumaid hinduistlikke mantraid on *om ja vadžrajaanas *om mani padme hum. M-id reeglina ei tõlgita. Hinduismis peetakse oluliseks m. hääldamise algupärast puhtust, budismis hääldatakse m-id vastavalt hääldaja keele omapärale.

Manu, india mütoloogias esimene inimene, inimsoo esiisa. *Veedades on M. päikesejumal Vivasvati poeg ja *Jama vend. *Puraanades räägitakse 14 M-st, kes üha uuesti inimsugu loovad tsükliliselt tekkivas ja hävivas maailmas; 7 neist on juba olnud, 7 veel tulemas. Sõnast Manu on tuletatud sanskritikeelne sõna *manuṣya* – inimene. *Dharmašāstrate hulgas on tuntud tekst pealkirjaga «Manu seadmuseraamat» (skr *manudharmaśāstra*), mille loojaks peetaksegi inimsoo esiisa Manut ennast.

manuṣya vt inimene

Māra (skr, pl *māra* 'surmaja, hävitaja'; tb *bdud*; hn *mo* 魔; jp *ma*), hinduismi ja budismi mütoloogias õel jumalus, kurjuse ja kogu elavat surmavate nähtuste personifikatsioon. Nimi M. esineb budismi kõikide peamiste voolude tekstides. M. peamiseks funktsiooniks pee-

takse *bodhisattvate takistamist nende püüdlustes jõuda *virgumisele. Budismi mütoloogias allub M-le arvutu hulk kurje vaimu ja jumalusi, kes personifitseerivad inimese *meeleplekke (himu, viha, kõrkus jt). M. tütreid kehastavad seksuaalkirgi. Rahvalikus mütoloogias peetakse M-t reaalselt eksisteerivaks jumaluseks. Filosoofilises budismis nähakse temas inimteadvuse peegeldust. Paljude budistlike legendide meelisteemaks on kirjeldused, kuidas M. kiusas *Šākjamunit, kui too oli *bodhipuu all virgumas.

māra karma (skr 'māra tegu'; tb *bdud kyi las*; hn *moye* 魔業; jp *magō*), budismis, eriti *mahajaanas *virgumist takistavate tegurite nimetus, mis ilmnevad inimese *meeles, *jutus ja *tegudes.

mārga (skr; pl *magga 'tee'*; tb *lam*; hn *guiqu* 歸趣; jp *kishu*), India õpetustes vaimne tee kõige üldisemas mõttes, samuti paljude meeletarjutusviiside konkreetne tähis. Budismis on *m.* *virgumistee või selle erinevaid astmeid tähistav termin, nt õilis *kaheksaosaline tee või *mahajaana *viis teed.

Marpa e Marpa Tšöki Lodrö (tb *mar pa chos kyi blo gros*, 1012–1097), tiibeti budismis kuulus *vadžrajaana õpetaja ja tõlkija, *kagjü koolkonna eelkäija. M. käis mitu korda Indias ja Nepalis, kus õppis *sanskriti ning sai vadžrajaana õpetusi ja pühendusi mitmelt kuulsalt India *mahasiddhalt, eeskätt *Nāropalt. M. tõi Tiibetisse palju tantra tekste ja *mahāmudrā õpetuse ning *Nāropa kuus seadmust. Tiibetis elas ta ilmalikku elu rikka talupojana, tegutsedes samal ajal vadžrajaana õpetaja ja tantristlike tekstide tõlkijana. M-l oli hulk õpilasi, kellest tuntuim on *Milarepa.

Maudgaljajana (skr *maudgalyāyana*; pl *mogallāna*), ka Mahāmaudgaljajana, *Šākjamuni üks peamistest õpilasest, kes Buddha väitel valdas kõige paremini *imevõimeid (skr *ṛddhi*). Budistlikes legendides leidub palju M. sooritatud imetegude kirjeldusi. Näiteks olnud ta võimeline looma erinevaid elusolendeid ja võtma mistahes soovitud kuju, nägema mingisse erilisse teadvuse seisundisse laskumata *preetasid ja teisi tavalisele inimsilmale nähtamatuid vaimu ning külastama taevaseid maailmu (kus ta, selleks, et ohjeldada *Šakra kõrkust, pani suure varbaga vappuma tema palee). Tema imevõimete loetus leidub ka see, et ta võis litsuda *Meru mäe laiaks nagu oa, panna maa pöörlema nagu potiketra, pöörata selle tagurpidi või isegi tõsta Meru mäe otsa. M. olevat ajanud minema *Māra, kes ükskord tungis tema kõhtu, soovides teda kiusata. M. kõige kuul-

sam tegu olnud aga *naagade valitseja taltsutamine, kes vihastas, kui teda söömise juures segati, keeras end Meru mäe ümber ning tõkestas Buddha ja ta viiesaja õpilase tee *Trājastrinša taevasse. Üksnes M. suutis temast jagu saada, võisteldes temaga imevõimetes. Sageli kujutatakse M-t *Šākjamuni kõrval luitunud oranžis rüüs rändmunganana, kes kannab keppi, mille nupp on metallratastest *stuupa kujuline.

māyā vt meelepete

meditatsioon (ld *meditatio*; ingl *meditation*), peamiselt inglise keele mõjul Ida mõtteloo alases kirjanduses laialt levinud kristlusest laenatud täpsemalt määratlemata üldtermin. Budismi kontekstis tähistab m. erinevaid *meeleharjutusi. Sagedamini kasutatakse seda kindlate eri tähendusega terminite nagu **dhyāna*, **bhāvanā*, **samādhi*, **śamatha* ja **vipaśyanā* ühise vastena, mis aga, kuna ei arvesta iga mõiste algupärast sisu ja tähendust, hägustab neid.

meel (skr *citta*, *manas*; pl *citta*, *mano*; tb *sems*; hn *xin* 心, *yi* 意; jp *shin*, *i*), India õpetustes, eriti budismis *inimese teadvuslikku elu tähistav mõiste. Nagu skr *citta* ja tb *sems*, esineb ka eestikeelne meel sageli meeleolusid jms tähistavate liitsõnade osana. Budismis peetakse kõiki *seadmusi meelest tekkinuteks, nagu ütleb *«Dhammapada»: “Seadmuste eel käib meel, seadmuste juht on meel, meel on seadmused loonud.” Meele esmasust väidab ka *joogātšaara **cittamātra* õpetus. Meel (skr *manas*) kuulub ka kuue põhilise *võime hulka.

Ingl *mind*.

meeleharjutus, metatermin budismis, hinduismis ja mitmetes teistes Ida õpetustes rakendatavate psühhotehniliste võtete tähistamiseks, mis on ette nähtud inimese *meele muutmiseks ja *teadvuse kõrgeimate seisunditeni jõudmiseks. Budismi m-te süsteem hõlmab eelkõige *kujustamist (skr *bhāvanā*), *mõtlust (skr *dhyāna*), *keskendumist (skr *samādhi*), *meelerahu (skr *śamatha*), *analüüsivat vaatlust (skr *vipaśyanā*) ja *järelevaatamist (skr *anupaśyana*). Kuna loetletud m-d erinevad üksteisest oluliselt nii eesmärgi kui ka rakendusviiside poolest, ei ole õigustatud nende ühtlustav nimetamine *meditatsiooniks.

Ingl *meditation*, *practice*.

meelemürk (skr *āsrava*, *āśrava*; pl *āsava* ‘voolus’; tb *zag pa*; hn *lou* 漏; jp *ro*) 1. Budismis inimest *sansaaras hoidvad tegurid, mis takista-

vad tema edasiminekut virgumisteel. Paalikeelsed allikad loetlevad neli põhilist m-i: *iha (skr *kāma*), *olemasolu (skr *bhava*), *vaade (skr *dṛṣṭi*) ja *teadmatus (skr *avidyā*). *Theravaadas on nendest vabanemine samastatud *arhati tasemele jõudmisega.

2. Džainismis tähendab m. samuti negatiivseid tegureid *meeles nagu kirm, ülisma tõe mitteteadmine jne, mille voolu saab peatada õige *teadmise ja *eneseohjeldamisega (skr *saṃvara*). Džainismi õpetuse võib kokku võtta lausega: *maailma põhjus on m. ja *vabane-mise (skr *mokṣa*) põhjus on eneseohjeldamine.

Ingl *outflow, defilement*.

meeleolud (skr *saṃskārās*; pl *saṅkhārās* 'kokkutehtused'; tb 'du byed'; hn *xing* 行; jp *an*), budismis termin, mis tähistab kõiki inimest tegutsema sundivaid tegureid ning mida võib mõista kui teadlikke ja alateadlikke ajendeid, kujutlusi, tunge ja motiive. M. on neljandaks *isiksuse koostisosaks ja *sõltuvusliku tekkimise ahela teiseks lüliks. M. tekivad varasemate (ka eelmiste elude) *tegude tulemusel talletatud püsivate muljete põhjal ning jagunevad kolmeks: headeks (pälvimuslikeks), halbadeks (ebapälvimuslikeks) ja neutraalseteks. Inimene teeb tegusid ja kogub *teovilju vastavalt sellele, missugune neist kolmest domineerib, kujundades niiviisi oma edasist elu. Budismis peetakse oluliseks vähendada halbade ja suurendada heade m-de osakaalu. Ka hinduismis tähistab see mõiste inimesiksust moodustavaid komponente, mis pärinevad eelmiste elude tegudest ja meeleaseisunditest. India traditsioonilises ühiskonnas tähendas mõiste m. aluseks olev sõna *saṃskāra* *kaks-kordsündinute rituaale, mis on seotud inimese elu pöördeliste sündmustega nagu sünd, täiskasvanuks saamine, abiellumine ja matus.

Ingl *formations, mental formations, conditioning factors, constructing activities, volitions*.

meelepete (skr, pl *māyā*; tb 'phrul'; hn *huan* 幻; jp *gen*), ka näivus, illusioon, budismis ja hinduismis tegelikkust vääriti tajuvate seisundite ja *meeleolude ning nende sisu koondnimetus. Budismi *ülisma tõe seisukohalt kuulub virgumata tavateadvuse tajutav nn reaalne maailm üleni meelepette valdkonda. Sellele vastandub *nõndasus kui reaalsuse mõistmise viis *teadvuse kõrgeimas seisundis, kus *meel on virgunud.

meeleplekk (skr *cittakleśa*; pl *cittakileśa*; tb *nyon mongs*; hn *fannaō* 煩惱; jp *bonnō*), budismis meelt määrivad emotsioonid, mis on *virgumise

kõige suuremateks takistusteks. Viis suuremat meeleplekki on *teadmatuse e nõmedus, *iha, viha, kadedus ja uhkus e ülbus. Erinevates tekstides antakse aga eri pikkuse ja sisuga m-de loetelusid. M-de põhjuseks on nii kultuurikeskkonnas ringlevad ebapuhtad *seadmused kui ka inimese endised *teod (skr *karma*). Paljudes teostes (nt *«Bodhitsarjāvatāras») kirjeldatakse, kuidas positiivsete emotsioonide ja hoiakute (nt kuue *ületava toimingu) harjutamise ja *kujutamise teel saab m-dest vabaneda.

Ingl *affliction, defilement, vexation*.

meelerahu (skr *śamatha*; pl *samatha*; tb *zhi gnas*; hn *zhi* 止; jp *shi*), budismis *analüüsiva vaatluse (skr *vipaśyanā*) kõrval teine olulisim *meeleharjutus. M. seisneb meele keskendamises ühele objektile, mistõttu selle üheks sünonüümiks on 'meele ühtekoondatus' (skr *cittaikāgratā*). M. harjutamise eesmärgiks on meele täielik rahunemine, kontrollimatu mõtetevoolu ja tunnetetulva peatamine. Algajate m. harjutustes soovitatakse keskenduda hingamisele, kuid põhimõtteliselt võib keskendumise objektiks olla ükskõik missugune sisemine või väline *seadmus (mõte, pilt, ese, kuju vms). Kui meelerahu on muutunud püsivaks ja sügavaks, loob see aluse *mõtluse (skr *dhyāna*) erinevate tasemete rakendamiseks analüüsiva vaatluse harjutustes. Mõnes budismi suunas, eriti **chan*'is, peetakse aga m. ja analüüsiva vaatluse harjutamist teineteisest lahutamatuks põhjendusega, et ühelt poolt on meelerahusse võimalik jõuda ainult meelt tähelepanelikult jälgides ja uurides; teiselt poolt aga saab seda tulemuslikult teostada ainult meelerahu seisundis.

Ingl *calming, quieting, meditative calm*.

Mengzi (hn 孟子 'õpetaja Meng,' 372–289 e.m.a), ka Meng-zi, Meng Zi, Meng Tzu, Mencius, õige nimega Meng Ke, Vana-Hiina konfutsianistlik mõtleja ja talle omistatud samanimeline tekst. Konfutsianismis peetakse M-d *Konfutsiuse järel kõige mõjukamaks õpetajaks ja ta on pälvinud tiitli 'teine õnnis' (hn *ya sheng*). M. oli pärit Konfutsiuse kodumaalt, Lu vürstiriigist (tänapäeva Shandongi provintsis), ning tema õpetajateks olevat olnud Konfutsiuse pojapoja Zisi õpilased. Oma eluajal rändas M. palju mööda Hiinat ja peatus erinevates vürstiriikides, kuid nagu Konfutsiusel, ei õnnestunud ka temal saada püsivalt ametisse ühegi tollase valitseja juurde, et oma õpetusi ellu rakendada. Elu lõpuaastad veetis M. oma kodumaal Lus, pühendudes peamiselt õpetamisele. M. õpetussõnad, vestlused õpi-

laste, valitsejate ja teistega on kokku kogutud 7-osalisse raamatusse *Mengzi*, mis kuulub nii *«Kolmteistraamatu» kui ka *«Neliraamatu» koosseisu. M. arendas edasi Konfutsiuse õpetust ideaalsest inimesest ja harmoonilisest ühiskonnast, kus tema järgi peaks kehtima inimlik valitsus (hn *renzheng*), mis arvestaks maksimaalselt rahva huvisid ega rakendaks karme sunnimeetodeid. Ta uskus, et sellise valitseja alla ühineksid vabatahtlikult kõik Hiina riigid, mis lõpetaks nendevahelised sõjad. Valitseja peab hoolitsema rahva heaolu ja hariduse eest. Tegelik valitsemine riigis toimub M. järgi elitaarse mudeli järgi, kus *õilsad, rakendades mõistust ja teadmisi, juhivad lihtrahvast, kes, rakendades oma kehajõudu, teevad tööd. M. inimeseõpetus tugines arusaamale, et inimese *loomus on sünnipäraselt hea ja sellele on omased neli vooruslikku *väge: *inimlikkus, *kohasus, *komme ja *tarkus. M. arutleb ka inimese psühhofüsioloogilise olemuse üle, tõstes esile *südame (hn *xin*) kui mõtlemisorgani ja meelteandmete koondaja rolli. Inimese elusoleku ja tervise tagab elujõud e *hingus (hn **qi*), mis allub taatele (hn *zhi*). Eesti keeles on katkendeid *Mengzi*'st ilmunud Märt Läänemetsa tõlkes (2000, 2001).

Meru, ka Sumeru, india mütoloogilises kosmoloogias maailma telg, mägi mis seisab maailma keskpunktis. Seda ümbritsevad neli mandrit, neist *Džambudvīpa asub lõunas. M-st ülalpool asuvad taevad ja otse tema all on põrgu.

metta vt sõbralikkus

Milarepa (tb *mi la ras pa*, 1040–1123), tiibeti budismi tuntumaid ja populaarsemaid tegelasi, erakust *joogi ja laulik. Raamatu «Milarepa elulugu» (tb *mi la ras pa'i rnam thar*) järgi õppinud ta nooruses ema soovil nõidust ja musta maagiat, et selle abil kätte maksta sugulastele, kes olid nende perelt välja petnud varanduse. Sel moel saatis ta surma hulga inimesi. Masendudes oma teost, hakkas M. otsima õpetajat, kes võiks teda vabastada hirmsatest *teoviljadest. Nõnda jõudis ta *Marpa juurde, kes pani ta mitmete katsumuste läbi proovile, lõpuks aga õpetas talle **mahāmudrā* ja *Nāropa kuue seadmuse õpetust. Edasise elu veetis M. mägierakuna, kes sageli andis rahvale õpetusi laulude kaudu, mis hiljem koondati kokku raamatuks «Milarepa sada tuhat laulu» (tb *mi la ras pa'i mgur 'bum*). M. õpilasest *Gampopast sai *kagjü koolkonna rajaja. Eesti keeles on Maret Kargi ja Linnart Mälli tõlkes ilmunud peatükk «Milarepa eluloost» (1975). Linnart Mälli tõlkes on ilmunud valik «Milarepa laule» (1989); mit-

meid neist saab Sven Grünbergi viisistuses kuulda telefilmist «Mila-repa laulud» (1990) ja CD plaadilt (1993).

Mile vt Maitreja, naerev Buddha

Milindapañha (pl 'Milinda küsimused'), *theravaada koolkonna mit-tekanooniline tekst, mis põhineb munk *Nāgasena vestlusel Loode-Indias asunud Kreeka-Baktria kuninga Milinda e Menandrosegaga (1. saj e.m.a). Tekst on raamatuna kirja pandud u sajand hiljem Sri Lankal. Elavas keeles ning arvukate võrdluste ja kujundite abil selgitab Nāgasena kuningale budismi põhitõdesid, nagu *isiksuse viit koostisosa, ümbersündi hinge või *ise olemasoluta jms. Theravaada pärimuse järgi saanud kuningast pärast Nāgasena õpetuste kuulmist budist, mõnedel andmetel isegi munk. Eesti keeles katkendeid Lin-nart Mälli tõlkes (1975).

Ingl *Questions of King Milinda*.

mimaansa (skr *mīmāṃsā* 'uurimine'), üks hinduismi klassikalisest *kuuest koolkonnast e *daršanast. Kuuest ilmselt vanim, oli m. alg-selt praktilise suunitlusega, kuid kujunes hiljem *vedade filosoofiliseks põhjenduseks ja sai *vedaanta aluseks. M. eesmärk on mää-ratleda *seadmus kui elunorm. Varaseim m. teos on 4. saj e.m.a Džaimini loodud *Mīmāṃsā-sūtra*.

mingjia vt nimede koolkond

moism (hn *mojia* 墨家), 5.–3. saj e.m.a eksisteerinud vana-hiina mõtte-koolkond, mis sai nime selle rajaja *Mozi järgi. Moistid lõid tugeva ja hästi organiseeritud ühiskondliku liikumise, millest kujunes sõdi-vate riikide ajastu (475–221 e.m.a) mõjuvõimsaim koolkond. See esindas peamiselt madalamate ühiskonnakihtide (väikemaapidajad, käsitöölised, kaupmehed) huve ja seisukohti. M. vastandas ennast paljuski konfutsianismile, mida pidas *õilsa ideaali esiletõstmise ja peresuhete rõhutamise tõttu liiga elitaarseks ning erapoolikuks. Moistid kritiseerisid konfutsianiste, sest need austasid *kombeid ja muusikat, mis moistide arvates olid ühiskonnale tarbetuks luksu-seks ja isegi inimeste kõlbluse rikkujateks. Moistide ühiskondliku eetika aluseks olid 'üleüldise armastuse' (hn *jianai*) ja vastastikuse *kasu (hn *li*) põhimõtted. Nende arvates peavad inimesed suhtuma üksteisesse võrdselt, vaatamata päritolule või sugulusele. Riigikorra ideaaliks oli tugeva keskvoimuga riik, mida valitseb peamiselt oma eeskujuga *õnnis (hn *sheng*) valitseja, kes kehtestab normid ja *sea-

dused (hn *fa*). Vajadusel peab valitseja aga rakendama ka karistusi ja autasusid. Rahva kõlblust ja kuulekust aitab hoida jumalate ja vaimude austamine. Moistid pidasid au sees lihtsaid eluviise ja taunisid kulukaid rituaale. Hilisemad moistid (3. saj e.m.a) tegelesid palju loogika ja teadmiste süstematiseerimise, samuti rakendusteaduste (eriti sõja- ja inseneriteaduste) arendamisega. M. kui koolkond hääbus 3. saj lõpuks e.m.a, kuid nende vaated avaldasid tugevat mõju *legismile.

mojia vt moism

mokša vt vabanemine

mokusho vt vaikne valgustus

mondō (jp; hn *wenda* 問答 'küsimused ja vastused'), **chan*'is ja **zen*'is õpetaja ja õpilase või ka kahe õpetaja vaheline dialoog, kus kumbki pool demonstreerib oma *mõistmise taset. M. ei ole debatt tavatähenduses, vaid pigem spontaanne küsimuste-vastuste jada, mille käigus on oluline osa väitlejate loomingulisusel ja teravmeelsusel. M-de üleskirjutusi leidub **kōan*'ides ning neid kasutatakse õpilaste meele ja mõtlemisvõime arendamiseks.

mozhao vt vaikne valgustus

Mozi, (hn 墨子 'õpetaja Mo,' 5.–4. saj e.m.a), ka Mo-zi, Mo Zi, Mo Tzu, pärisnimega Mo Di, Vana-Hiina õpetlane, *moismi rajaja. M. oli pärit Lu või Songi vürstiriigist. Ta paistis silma kriitilise suhtumise poolest tollastesse ühiskondlikesse ja poliitilistesse oludesse ning konfutsianistide õpetusse. Ta rändas, nagu toleaegsetel õpetajatel kombeks, riigist riiki ja kogus enese ümber palju õpilasi. M. koolkond paistis silma kindla organisatsiooni ja distsipliiniga. M. propageeris nii riigi valitsemisel kui ka isiklikus elus ranget lihtsust ja kokkuhoidu, taunis vürstide ja ülikute pillavat eluviisi ning konfutsianistide lembust rituaalide ja muusika vastu, milles nägi raiskamist ja kombelõtvuse alust. Poliitikas pidas M. sõdu lubamatuks ning riigi ja ühiskonna korraldamisel oluliseks valitseja eeskuju. M. oli oma aja mõjukamaid õpetajaid, kelle järgijad olid enamasti alamatest ühiskonnakihtidest, kuid oma aususe, vähenõudlikkuse ja ratsionaalse arutlusmeetodi tõttu said sageli riigiametitesse. *Kasu printsipi esiletõstmise tõttu pälvis ta *Menzzi karmi kriitika. M. ja tema õpilaste õpetused ning hilisemad kommentaarid on koondatud samanimeselisse koguteosesse *Mozi*, mille tänapäeval tuntud versioon koosneb

53 pt. *M.* raamatu eraldiseisvaks osaks on 37.–42. pt hõlmav hilisemate moistide koostatud loogikatraktaat *Mojing. Mozi* on lülitatud taoismi kaanonisse **Daozang*.

mu vt *wu* 1.

mudra (skr *mudrā*; pl *muddā* 'mulje, tempel, märk'; tb *phyag rgya*; hn *yinxiang* 印相; jp *insō*), hinduismis ja budismis sümbolne käte ja sõrmede asend, mis väljendab kindlat tähendust. *M-t* kasutatakse nii rituaalides kui ka tantsus ja ikonograafias. Budismis sümboliseerivad Buddha või teiste ikonograafiliste kujude käte ja keha asendid õpetuse või väe andmist, kaitset, mõtlust jm. Nt Buddha maad puudutav parem käsi (skr *bhūmisparśa-mudrā*) sümboliseerib tema *virgumist, mil ta võttis maalt väge ja kutsus maad virgumise tunnistajaks.

Ingl *seal, symbol*.

muistsus (hn *gu* 古), Hiina õpetustes, eriti konfutsianismis, idealiseeritud muinasaeg, millele vastandub kaasaeg (hn *jin*). Viimast peeti enamasti allakäigu ajastuks. *Konfutsius ja teised Vana-Hiina õpetlased pidasid *m-t* kuldajastuks, mil maa peal ja ühiskonnas valitses ideaalne kord e *kulg. *M-e* kontseptsiooni järgi tähendab ühiskonna ja riigi areng eeskätt naasmist muistsusesse (hn *fugu*), st valitsemise ja inimeste elu korraldamist muistsete reeglite ja normide järgi.

mukti vt vabanemine

Mūlamadhyamakakārikās (skr 'keskmise õpetuse juurvärsid'; tb *dbu ma rtsa ba'i tshig le'ur byas pa*; hn *zhonglun* 中論; jp *chūron*), *Nāgārdžuna koostatud 27 pt koosnev värsstraktaat, mis sisaldab *madhjamaka koolkonna põhiseisukohti. Keskkel kohal on seal *tühjuse (skr *śūnyatā*) õpetus, mille järgi kõik *seadmused on iseenesest tühjad, s.t neil puudub *omaolek (skr *svabhāva*). Nad on olemas ainult põhjuse-tagajärje suhte kaudu, seega on kirjeldatav tegelikkus *püsitu (skr *anitya*). *M-s* arendab Nāgārdžuna välja vastase väidete absurdi viimise loogilise meetodi **prasaṅga*, samuti liikumise ja paigalseisu suhtelise analüüsi. *M-t* on kommenteerinud mitmed hili-semad õpetlased, nagu Buddhapālita (u 470–540), Bhāvaviveka (u 490–570), Tšandrakīrti (7. saj) ja Sthiramati (6. saj).

Ingl *Root Verses of the Madhyamaka System, Fundamental Verses of the Middle Way*.

muni (skr 'innustunu, pühendunu, tark'; tb *thub pa*; hn *mouni* 牟尼; jp *muni*), eraku, targa või pühaku nimetus Indias. Eriti tähistatakse nimetusega m. neid, kes on andnud vaikimisvande. Varajases budismis nimetati m-ks *buddhasid ja *pratjekabuddhasid. Sõna m. esineb ka ajaloolise Buddha nimes *Śākjamuni (skr *śākyamuni* 'šākja tark'), mis sai *mahajaanas tema enim kasutatud nimeks.

Ingl *sage, saint, seer, devotee, ascetic, monk, hermit*.

munk vt kerjasmunk

musttuhanded (hn *wanwu* 萬物 'kümme tuhat asja'), vanahiina õpetustes nähtava maailma paljusust tähistav kujundlik mõiste. *«Daodejingis» määratletakse m. *oleva (hn *you*) ja nimetatava (hn *ming*) kategooriate kaudu. M-d on püsitud, nad naasevad lättesse, milleks on *kulg (hn *dao*) ja *olematus (hn *wu*), mida mõistetakse universumi e *taevasmaa algprintsipiidena.

Ingl *myriads, ten thousand things*.

Muutuste raamat (hn *yijing* 易經, ka *zhouyi* 周易 'Zhou muutused'), Hiina traditsioonilise kultuuri üks baastekste, *«Viisraamatu» ja *«Kolmteistraamatu» osa. M. praegu tuntud kujul on loodud arvatavasti sõdivate riikide ajastul (475–221 e.m.a), kuid selle aluseks on olnud märksa vanemad ennustustekstid. M. vanima kihistuse moodustavad pidevate ja katkendlike joonte (hn *xiao*) kolmekaup kombinatsioonidest moodustatud kaheksa kolmikmärki e *trigrammi (hn *gua*) ning nende omavahelistest kombinatsioonidest moodustatud 64 kuuikmärki e *heksagrammi. Igal heksagrammil on nimi ning nad kujutavad endast *varju ja valguse (hn *yinyang*) erimääralisi kombinatsioone, mis kirjeldavad lihtsaimal viisil looduse ja inimese seisundeid ning mida kasutatakse ennustamisel. M. teise kihistuse moodustavad iga heksagrammi juurde kuuluvad lühikesed kujundlikud tekstid. Kolmanda kihistuse moodustavad laiendatud tekstid, kus kirjeldatakse iga heksagrammi iga joont eraldi lähtudes selle spetsiifilisest positsioonist antud heksagrammis. M. põhiteksti juurde kuuluvad ka ulatuslikud kommentaarid, mida tuntakse «Kümne tiiva» (hn *shiyi*) nime all. Need on loodud Hani ajastu (206 e.m.a – 220 m.a.j) alguses ja mõjutatud konfutsianistlikust didaktikast. Sel ajal arvati M. ka konfutsianismi kanooniliste tekstide hulka kui selle natuurfilosoofia põhiallikas.

Ingl *Yijing, I-Ching, Book of Changes*.

mõiste (skr *saṃjñā* 'kokkuteadmine'; pl *saññā*; tb 'du *shes*; hn *xiang* 想; jp *sō*), budismis psühholoogiline termin, üks viiest *isiksuse koostisosast, mis tähistab eeskätt mõistelist mõtlemist. M. tasemel toimub tajutu äratundmine, analüüs ja mõtestamine, mis on vahetult seotud *teadvusega. *Abhidharmas räägitakse kuut liiki m-test vastavalt *võimete arvule. Mõnikord tähistab m. ka teadvust tervikuna kui *meele toimimise viisi. Samuti esineb m. mõtte kui *mõtluse ja *keskendumise objekti tähenduses.

Ingl *perception, discernment*.

mõistmine 1. (skr *prajñā*, pl *pañña*; tb *shes rab*; hn *banruo* 般若, *zhīhuì* 智慧; jp *hannya, chi'e*) India õpetustes, eriti budismis nii *meeleharjutus kui ka selle tulemusel tekkinud *teadvuse kõrgeim seisund. *Mahajaanas on m. tähtsaim kuue *ületava toimingu seas; *ületav mõistmine (skr *prajñā-pāramitā*) annab ka teistele ületavatele toiminguetele nende ületava väärtuse. M. koos *kõlbluse ja *mõtlusega on üks budismi kolmest alusmõistest. Mahajaanas esineb m. sageli koos *kaastundega. *Vadžrajaanas sümboliseerib m-se ja kaastunde ühtsust mees- ja naispooluse ühendus, kus m-st esindab naisprintsiiip (vt *pradžnja). Mõistmise sümboliks on kelluke.

2. (hn *zhī* 知, 智) Hiina õpetustes, eriti konfutsianismis intellektuaalset võimekust tähistav sõna. Vt ka tarkus, teadmine.

Ingl *wisdom, knowledge, awareness, insight, understanding*.

mõtlus (skr *dhyāna*; pl *jhāna*; tb *bsam gtan*; hn *channa* 禪那, *ding* 定; jp *zenna, jō*), India õpetustes sügav keskendunud mõtlemine. Budismis kitsamas tähenduses eeskätt mõistelistel mõtlemisel põhinev *meeleharjutus, mis teataval määral vastandub *kujustamisele kui kujundlikul mõtlemisel põhinevale meeleharjutusele. Laiemas tähenduses on m. üldse intensiivset meeleharjutust tähistav üldtermin. *Paali kaanoni tekstides eristatakse m-e kaheksat taset, millest esimesed neli on seotud *kujude vallaga, järgmised neli aga *kujudeta vallaga. Mahajaanas on m. lülitatud *ületavate toimingute nimekirja. M. on tihedalt seotud *mõistmisega (skr *prajñā*), nagu väidab ka «Dhammapada»: "Kes ei mõista, see ei mõtle; kes ei mõtle, see ei mõista. Kelles on nii mõtlemine kui ka mõistmine, see on nirvaanale tõepoolest ligidale jõudnud." Ingliskeelses kirjanduses tõlgitakse m-st ja teisi meeleharjutusi tähistavaid algtermineid sageli ühe sõnaga *meditation*, mis ei anna aga adekvaatselt edasi nende spetsiifilist tähendust.

Ingl *trance, absorption, concentration, meditation, meditative absorption*.

märgitus (skr, pl *ānimitta* 'ilma märgistamiseta, mittemärgistatus'; tb *mtshan ma med pa*; hn *wuxiang* 無相; jp *musō*), ka märgistamatus, *ületava mõistmise ja *madhjamaka õpetustes üks *seadmusi iseloomustavast kolmest põhiomadusest; ülejäänud kaks on *tühjus (skr *śūnyatā*) ja eesmärgitus (skr *apraṇihita*). Sanskritikeelse sõna aluseks on termin *ā-nimitta* ('suunatus märgile, märgistatus'), millele on lisatud eitav partikkel *a-* (viimane sulab kokku eesliitega *ā-*, nii et jaatava ja eitava termini hääldus ja kirjapilt on ühesugused). M. tähistab seadmuste omadust olla ilma kindla ja muutumatu tähendusest. Budismi seisukohalt virgunud isik, nt *bodhisattva, ei võta seadmusi (mõisteid, seisukohti, kontseptsioone, kujundeid jms) kui kindlalt fikseeritud tähenduse e märgilisusega ühikuid. Ta mõistab, et nende tähendus e märgilisus tuleneb alati konkreetsest kontekstist ja iga konkreetse seadmuse suhetest teiste seadmustega antud hetkel. Samuti võib ta ise vastavalt vajadusele anda seadmustele tähendusi. Vt ka märk.

Ingl *signlessness*.

märk (skr *nimitta*, *lakṣaṇa*; tb *mtshan*; hn *xiang* 相; jp *sō*), budismis termin, mis kõige laiemas mõttes tähendab *seadmuste kui tajutavate objektide tunnuseid, nagu suurus, kuju, värv, samuti *teo ja *teovilja tähiseid ja tähendusi ning ka *meeleharjutustes kujustatud objektide tunnuseid. *Mahajaanas ei peeta märke ja seadmuste märgilisust püsivaks ega seadmustele sisemiselt omaseks, vaid pigem ebaküpse meele ettekujutuseks. Seadmusi peetakse iseenesest tühjadeks (skr *śūnya*), märgituteks (skr **ānimitta*) ja eesmärgituteks (skr *apraṇihita*).

Ingl *sign, mark*.

N

naaga (skr *nāga* 'madu, lohe, draakon'; tb *klu*; hn *long* 龍; jp *ryū*), india mütoloogias maotoliste pooljumalate nimetus. N-d on kujult pooleldi maod ja pooleldi inimesed. Hinduismis on n-d *Varuna teenrid ja *Garuda vaenlased. Neid peetakse viljakuse toetajateks. Tõenäoliselt etendasid n-d olulist osa aarjalaste-eelse india mütoloogias ja nende ülevõtmises budistlikku mütoloogiasse nähakse isegi viidet budismi mittearja päritolule. N-d jagunevad kahte klassi: veekogudes elavad n-d ja kuival maal elavad n-d. Nad võivad moonduda ka inimesteks. Sageli astuvad nad armusuhetesse nii naiste kui ka meestega. Neist liitudest sündinud järeltulijad on väga õrnad, kuna neil on vee loomus. N-d võivad olla ka raevukad, nende hingus on mürgine ning nende pilk võib tappa. Budismi mütoloogias on n-d Buddha õpetuse poolehoidjad ja kaitsjad. *Šākjamuni ise olevat varem mitu korda sündinud n-na. Mahajaana mütoloogias on legende sellest, kuidas *Nāgārdžuna sai n-delt *ületava mõistmise suutrad, mis olid seni nende käes hoiul olnud, sest inimesed ei suutnud neist aru saada. Džainismi ikonograafias kujutatakse *tirthankara *Pārśvat n-de kehadest moodustatud kattevarjuga pea kohal. Väljaspool Indiat samastati n-d kohalike maokujuliste jumalustega, näit *klu*'dega Tiibetis ja *draakonitega (hn *long*) Hiinas.

naerev buddha, hiina ja jaapani budismis populaarne *Maitreja (hn **mile fo* 彌勒佛, ka *kuai fo* 快樂佛 'rõõmus buddha'; jp *miroku butsu*, *kairaku butsu*) kujutis paksu munga kujul, kelle nägu on alati laial naerul, mungarüü avatud hõlmade vahelt paistmas suur kõht ja üle õla rippumas riidest kott. Sageli ümbritsevad teda lapsed ja rahvasundis ongi naerev buddha laste kaitsja. Tema prototüübiks arvatakse olevat 10. saj tegelikult elanud rändmunk hüüdnimega Budai (jp Hotai 'Linane Kott'), kes olevat rännanud mööda maad ja jaganud oma kotist lastele maiustusi. Enne surma olevat ta teatanud, et tema ongi Maitreja kehastus.

Ingl *Laughing Buddha*.

Nāgārdžuna (skr *nāgārjuna*), India *mahajaana õpetlane (elas tõenäoliselt ajavahemikus 150–250), paljude kuulsate tekstide autor, *madhjamaka e *šuurjavaada koolkonna rajaja. N. elukäigust on üsna vähe teada. Ta olevat sündinud Lõuna-Indias *braahmani perekonnas. Juba noorena hakkas ta budistlikuks *mungaks. Legendi järgi olevat ta saanud *naagade valitseja käest nende juures *Šākjamuni

aeagadest saadik peidus olnud *ületava mõistmise suutrad ja loonud nende põhjal *šuuunjavaada õpetuse. N-l olid head suhted Lõuna-Indias valitsenud Šātavāhana dünastia kuninga Gautamīputraga, kes ehitas talle Śrīparvata mäele *vihaara. N. nimega on seotud ka Nāgārjunakonda pühamu tänapäeva Andhra Pradeshi osariigis. N. autorsus on omistatud enam kui sajale tekstile, kuid päris autentseteks N. töödeks on ilmselt vaid **Mūlamadhyamakārikās*, «Seitse-kümmend salmi tühjusest» (skr *śūnyatāsaptati*), «Vastuväidete kummutamine» (skr *viśvavivartanī*), «Kuuskümmend argumenti» (skr *yuktiśaṣṭikā*), «Neli ülistuslaulu» (skr *catuḥstava*), «Aardevanik» (skr *ratnāvalī*), «Tarkusemalk» (skr *prajñādaṇḍa*) ja «Kiri sõbrale» (skr *suhṛllekha*). Enamik neist on filosoofilise sisuga, kuid viimased kaks on praktilise elu ja riigivalitsemisega seotud värsivormis õpetussõnade kogumikud. Tiibeti traditsioonis on N. arvatud 84 *mahasiddha hulka. Eesti keeles on ilmunud katkendeid «Tarkusemalgast» Maret Kargi tõlkes (1975, 1977, 1991).

Nāgasena, 1. saj e.m.a Põhja-Indias elanud *theravaada munk, kes on tuntud kui Kreeka-Baktria kuninga Milinda (Menandrose) budismi pööraja ning tema ja kuninga vahel toimunud õpetlike vestluste põhjal loodud teose **Milindapañha* peategelane.

Nālandā, koht Indias tänapäeva Bihari osariigis, mis on eeskätt tuntud seal asunud budistliku kloosterüliskooli (*vihaara) järgi. N. ajalugu ulatub tagasi ilmselt Buddha *Šākyamuni aega, kes olevat oma rändnakutel tavatsenud sealses mangosalus peatuda. 2. saj rajati sinna klooster, millest kujunes suurim ja tuntuim budistlik kloosterüliskool. Eriti kuulus oli selle rikkalik raamatukogu. N. hiilgeaeg langes Gupta dünastia valitsemisaega (4.–7. saj), mil kuningad seda toetasid. N. sai nii üleindialiselt kui ka rahvusvaheliselt tuntuks. Kõrgajal olevat seal korraga elanud kuni 10 000 munka ja õpetlast. Paljud India *mahajaana suurkujud (*Šāntideva, Dharmakīrti, Sthiramati *Atīśa, *Nāropa jt) õpetasid või õppisid N-s. Mitme sajandi vältel tuli sinna munki ja õpetlasi kogu tollasest budistlikust maailmast: Sri Lankalt, Kagu- ja Sise-Aasiast, Tiibetist, Hiinast ning isegi Koreast ja Jaapanist. N-t on põhjalikult kirjeldanud 7. saj seal viibinud Hiina budistlikud õpetlased *Xuanzang ja Yijing (635–713). N-l oli oluline osa budismi levimisel Tiibetisse 10.–12. saj, sest suurem osa India munki, kes rändasid Tiibetisse, olid hariduse saanud seal, ning palju tiibetlasi õppis samuti N-s. N. kloostri hävitasid 12. saj lõpus mus-

limi vallutajad. N-s on viibinud ka *Mahāvīra ning seetõttu on see ka džainistide pühapaik.

nāmarūpa vt nimi ja kuju

namthar (tb *rnam thar* 'täielik vabanemine), tiibeti budismis kuulsate budismi õpetajate elulood. N-des keskendutakse eelkõige niisuguste elulooliste seikade kirjeldamisele, millel oli oluline tähendus antud isiku budistiks ja õpetajaks saamise seisukohalt, nagu ended sündimisel, pühitsused, kohtumised õpetajatega, nägemused ja unenäod, õpetused, rännakud, templite ja pühapaikade ehitamine jms. Tuntu- maid ja populaarsemaid namthare on *Milarepa elulugu.

namu amida butsu (jp 南無阿彌陀佛) jaapani *puhta maa budismis populaarne **nembutsu*. Puhta maa järgijad usuvad, et kui seda pikka aega pidevalt lausuda või mõttes korrata, tagab see ümbersünni *Amitābha *buddhaväljal *Sukhāvātis.

Nara, Jaapani muistne pealinn, mille järgi nimetatakse ka perioodi Jaapani ajaloos (710–784). See oli Jaapani tsivilisatsiooni kujunemise sajand, mil väga palju võeti üle Tangi keisririigi aegsest Hiinast. Ka pealinn N. projekteeriti ja ehitati Tangi pealinna Changani eeskujul. N. ajastul tekkis Jaapani klassikaline kirjandus, loodi esimesed ajalookroonikad «Muistsed ülestähendused» (jp *kojiki*) ja «Jaapani kroonikad» (jp *nihon shoki*). N. ajastul kindlustus budism, eeskätt küll õukonna ja ülikute religioonina. N-sse rajati mitmed kuulsad templid, nende hulgas Tōdaiji 15 meetri kõrguse pronksist buddha *Vairotšana (jp Dainichi) kujuga. Tōdaiji on maailma suurim puitehitis ja jaapani budismi *kegon*'i (hn **huayan*) koolkonna keskus.

naraka vt põrgu

Nāropa (1016–1100), ka Nādapāda, India *vadžrajaana õpetaja ja *mahasiddha. N. oli pärit Kašmirist ja oli tuntud kui *Nālandā ülikooli õpetlane. Hiljem lahkus ta Nālandāst ning hakkas tegelema vadžrajaanaga, saades õpetusi *Tilopalt. Tilopa pani teda algul proovile, andes talle täita mitmesuguseid raskeid ja vaearikkaid ülesandeid, seejärel pühendas aga *Cakrasaṃvara* ja **mahāmudrā* õpetustesse. N. tuntuim õpilane oli tiibetlane *Marpa, kes viis tema õpetused, mis on tuntud kui *Nāropa kuus seadmust, Tiibetisse. Marpa õpilaste rajatud *kagjü koolkond peab sellepärast ka N-t oma eelkäijaks.

Nāropa kuus seadmust (tb *nā ro chos drug*), tuntud ka nimetuse alla 'Nāropa kuus joogat,' tiibeti *vadžrajaanas õpetuste ja harjutuste kompleks, mida India *mahasiddha *Nāropa õpetas *Marpale, kes viis need Tiibetisse. Neid on põlvest põlve edasi antud eeskätt *kagjü koolkonnas. Nāropa kuus seadmust on: sisemine kuumus e *tummo (skr *caṇḍalī*; tb *gtum mo*); pettekeha (skr *māyādeha*; tb *sgyu lus*); unenägu (skr *svapna*; tb *rmi lam*); selge valgus (skr *prabhāsvara*; tb 'od *gsal*); *vahepealsus e bardo (skr *antarābhava*; tb *bar do*) ning teadvuse ülekandmine e *phova (skr *saṃkrama*; tb 'pho *ba*). Nende rakendamise ja *kujustamine võib toimuda ainult vastava ettevalmistuse ja pühitsuse saanud õpetaja juhendamise ja järelevalve all ning nende eesmärgiks on teadvuse vabastamine kõikidest maistest köidikutest ja *buddhasusse jõudmine e täielik *virgumine.

neli elusihti (skr *caturvārga*), *brahmanismis ja hinduismis aarjalaste e *kaks-kordsündinute elukorraldust tähistav mõiste. Igale elusihile vastab kindel eluetapp. Esimene, *kasu (skr *artha*) on õpilase (skr *brahmacārin*) elusiht; teine, nauding (skr *kāma*) on majaperemehe (skr *gṛhastha*) elusiht; kolmas, *seadmus, (skr *dharma*) on metsaeraku (skr *vānaprastha*) elusiht; neljas, *vabanemine (skr *mokṣa*) on erakränduri (skr *saṃnyāsīn*) elusiht. Iga aarjalane (eelkõige *braahman) pidi ideaalis neid elusihte järgima ja ellu viima: lapsepõlves olema kasin, õppima ja koguma vajalikke teadmisi; noores eas looma kodu ja perekonna ning nautima selle hüvesid; siis andma oma majapidamise üle pojale, kui tolle oli juba sündinud järeltulija, ning minema metsa, et pühenduda vaimsele tegevusele; elu lõpus aga hülgama kõik siinpoolse ning elama rändava ja omandita erakuna, et pühenduda õpetusele, mis vabastab ümbersündidest. Nelja elusihil näol oli tegemist traditsioonilise hinduistliku ühiskonna ideaaliga, kuid ka tänapäeval on neid, kes selle poole püüdlevad. Viimasele elueesmärgile, vabanemisele, võis aga pühenduda ka kohe nooruses ja Indias on läbi aegade olnud palju neid, kes juba varakult sellele teele läksid ning niimoodi ühiskonna austuse teenisid.

Neliraamat (hn *sihu* 四書), konfutsianismi klassikaline koguteos, millesse kuuluvad *«Suur õpetus», *«Keskmine tavaline», *«Vesteid ja vestlusi» ning **Mengzi*. Kõik need tekstid pärinevad juba sõdivate riikide ajastust (475–221 e.m.a), kaks esimest on ka *«Kommete ülestähenduste» osad. N. sai oluliseks kogumikuks *neokonfutsianismis *Zhu Xi (1130–1200) mõjul, kes kirjutas sellele ühise kommentaari.

Ingl *Four Books, Four Classics*.

neli suurt valitsejat (skr *caturmahārājānas*; pl *cāturmahārājikā*; tb *rgyal po chen po bzhi*), budismi mütoloogias neli suurt *jumalat (skr *deva*), keda nimetatakse ka *maailmakaitsejateks (skr *lokapāla*) ja jumalikeks kuningateks (skr *devarāja*). Nad valitsevad madalamaid taevaid ja on seega inimestele kõige lähemal asuvad jumalad. Igaüks neist valitseb üht ilmakaart ja kaitseb sealset *buddhat ning tema järgijaid. Põhja-kaares asub Vaišravana, lõunas Virūdhaka, idas Dhritarāstra ja läänes Virūpakša.

neli õilsat tõde (skr *caturāryasatyāni*; pl *caturariyasaccāni*; tb *'phags pa'i bden pa bzhi*; hn *si shengdi* 四聖諦; jp *shi sōtai*), Buddha esimeses jutluses *«Seadmuseratta käimapanemine» kuulutatud budismi põhitõed: tõde *kannatusest, tõde kannatuse põhjusest, tõde kannatuse lakkamisest ja tõde kannatuse lakkamisele viivast õilsast *kaheksaosalisest teest. Neid nelja tõdemust tunnistavad õpetuse alustõdedena kõik budismi suunad ja koolkonnad.

Ingl *Four Noble Truths*.

nembutsu (jp; hn *nianfo* 念佛 'buddhast mõtlemine'), *buddha nime mõttes kordamine v retsiteerimine. Eelkõige mõeldakse *n.* all *Amitābha (jp Amida) nime lausumist vormelina **namu amida butsu*.

neokonfutsianism e uuskonfutsianism, tänapäeva Lääne päritolu termin, mis tähistab Hiinas peamiselt Songi ajastul (960–1279) klassikalise konfutsianismi ja taoismi baasil kujunenud õpetusi ja koolkondi, millel puudub ühtne ja adekvaatne hiinakeelne vaste. Kitsamas mõttes tähendab n. 11.–12. saj õpetlaste nagu Zhou Dunyi (1017–1073), Zhang Zai (1020–1077), Cheng Hao (1032–1085), Cheng Yi (1033–1107), *Zhu Xi ja nende järeltulijate loomingu, mida Hiinas nimetatakse 'Songi koolkonnaks' (hn *songxue*) või ka 'dao e kulgemise koolkonnaks' (hn *daoxue*; mitte segi ajada taoismiga). Laiemas mõttes on n. aga juba 8.–9. saj alanud konfutsianismi uuendamise ja taaselusdamise liikumine, mis läbi Songi koolkonna jätkus ka Mingi (1368–1644) ja Qingi (1644–1911) ajastutel ning mille mõned suunad kestavad edasi tänapäeva Jaapani, Korea ja Taiwani uuskonfutsianistlike filosoofiakoolkondadena. Songi ajastu n. lisas klassikalise konfutsianismi eetikale, mille aluseks olid eelkõige *viis püsivat, taoismist ja budismist üle võetud põhimõisteid ja numeroloogilisi skeeme. Siin said oluliseks abstraktsemad ja ontoloogilisemad mõisted nagu *kulg (hn *dao*), *loomus (hn *xing*), *süda e *meel (hn *xin*), *olemus

(hn *li*), nähtus (hn *shi*), *hingus (hn **qi*) jt. N. püüdis muistsetele õpetustele tuginedes haarata ühtsesse sotsiokosmilisse tervikusse inimese, ühiskonna-riigi ja universumi ning selle kaudu põhjendada ka Hiina tsentraliseeritud keisririigi suurriiklikku poliitikat. N-s tõsteti taas au sisse *«Kolmteistraamat» ja loodi uus kaanon *«Neliraamat». Tähtsaimaks tekstiks sai *«Muutuste raamat».

ngöndro (tb *sngon* 'gro 'eelkäiv'), tiibeti budismis ettevalmistavate harjutuste ja toimingute kompleks, mida budismi teele asuja peab läbi tegema enne, kui ta juhatatakse kõrgemate *tantra õpetuste ja pühituste juurde. Tavaliselt seisneb n. kumarduste ja lihtsamate kujustamisharjutuste pidevas ja pikaajalises sooritamises (sageli räägitakse 100 000 korrast), mis peaks vabastama meele *meeleplekkidest. *Ningma, *kagjü ja *sakja koolkonnas peab õpilane need kindlasti kõik sooritama, *gelukis aga mööndakse, et alati pole see vajalik, kuna õpilane, kes on jõudnud tantra õpetusteni ja leidnud *õpetaja (*laama) on sooritanud n. eelmises elus.

nianfo vt *nembutsu*

Nichiren (jp 日蓮, u 1222–1282), Jaapani budistlik munk ja õpetaja, kes pani aluse omanimelisele koolkonnale (jp *nichiren shōshū*). Tema nimi tähendab jaapani keeles 'päikese lootos,' kus päike viitab Jaapanile ja lootos *«Lootossuutrale». Hakates 15-aastaselt mungaks, õppis N. mitmete koolkondade, kõige rohkem aga **tendai* õpetajate juures. Vastuolude tõttu eemaldus ta koolkondadest, kuid olles veendunud «Lootossuutra» õpetuse ainuõigsuses, asus seda kuulutama. N. soovitas neil, kel pole aega või suutlikkust lugeda läbi kogu «Lootossuutra», lausuda austusavaldust selle nimele (jp **dai-moku*), mis samuti andvat edasi suutra vabastava väe. N. süüdistas teisi jaapani budismi koolkondi valeõpetuste levitamises ja Jaapani allakäigu põhjustamises ning esitas isegi keisrile märgukirju, nõudes piirangute kehtestamist teistele koolkondadele. See põhjustas vaenu tema enda suhtes ning isegi jälitamist ja asumisele saatmist. Nichireni pooldajad koondnimetusega *nichiren shū* on jagunenud paljudeks alakoolkondadeks ja moodustavad Jaapanis *puhta maa koolkonna järel suuruselt teise religioosse kogukonna. Tuntumad neist on *nichiren shōshū* ja sellest 1930-tel eraldunud ilmalike ühendus *sōka gakkai*.

nikaaja (skr, pl *nikāya* 'kogumik'), Buddha jutluste e *suustrate kogumikud, täpsemalt *paali kaanoni **Suttapiṭaka* viis kogumikku. *The-

ravaadas peetakse n-sid Buddha sõna ainsaks autentseks esituseks. Sanskritikeelsetes pühakirjakogumikes vastasid n-dele *aagamad. Mõnikord nimetatakse varasemaid konservatiivse budismi koolkondi, keda *mahajaanas liigitatakse *hinajaana alla, ka n. budismiks, toonitades seda, et nad tunnistavad Buddha sõnana ainult n-sid.

nimede koolkond (hn *mingjia* 名家), ka nominalistide koolkond, Hiina sõdivate riikide ajastu (475–221 e.m.a) mõttekoolkond, mis rõhutas nimede ja nimetamise e väidete täpsuse ja loogiliste seoste olulisust teadmise esitamisel. Nimede koolkonna tähtsaimaks probleemiks oli nimede (hn *ming*) ja nähtuste (hn *shi*) omavaheline vastavus. Selle esindajad arutlesid ka üksiku ja üldise ning ühtsuse ja erinevuse küsimuste üle. Kuna nad pöörasid vähe tähelepanu eetika ja ühiskonna probleemidele, siis said nad konfutsianistide terava kriitika osaliseks. Koolkond häabus Hani ajastu (206 e.m.a – 220 m.a.) alguseks. Nimede koolkonna tuntumad esindajad olid 4.–3. saj e.m.a elanud õpetlased Gongsun Long ja Hui Shi e Huizi. Esimese nime kandvast raamatust on säilinud fragmente, teist teatakse ainult viidete kaudu teiste koolkondade tekstides.

nimi (pn *nām*), oluline mõiste sikhismis, mida nimetatakse ka 'nime teeks' (pn *nāmmārga*), mis viitab *jumala ja õpetajate jumalike nimede kordamise olulisusele vaimsel teel. N. puhastab pattudest, vaigistab heitliku *meele ja võidab kurja juure, milleks on *ise. Sageli lausutakse jumala nimega samaväärsena vormelilt *vāhigurū* (pn 'kiitke õpetajat'). Samas nimetavad sikhid jumalat paljude nimedega, mis pärinevad nii hinduismist kui ka islamist. Enim kasutatud on *sat-gurū* (pn 'tõeline õpetaja') ja *akāl purakh* (pn 'ajaväline'). Jumala nime lausumine on oluline ka hinduismis.

nimi ja kuju (skr, pl *nāmarūpa*; tb *ming gzugs*; hn *mingse* 名色; jp *myōshiki*), budismi ja hinduismi õpetuste põhitermineid. Hinduismis tähendab 'nimi' (skr *nāma*) mittemateriaalset olemust, mis vastandub 'kujule' (skr *rūpa*) e nähtusele ja materiaalsele välimusele. Viimase kaudu avaldub *meelepete (skr *māyā*). Budismis on nimi ja kuju *isiksuse koostisosade koondnimetuseks, samuti on see *sõltuvusliku tekkimise ahela neljas lüli. Budismis ei ole nimi ja kuju üksteisele vastandatud, vaid need täiendavad teineteist. Samas peetakse vaadet, mille kohaselt nende vastandmõistetega tähistatud *seadmused on tegelikult olemas, *virgumise takistuseks.

Ingl *name and form*.

nimitta vt märk

ningma (tb *rnying ma* 'vana koolkond'), ka *njingma*, tiibeti budismi üks neljast peamisest koolkonnast. N. pooldajate väitel ulatub koolkond tagasi *Padmasambhavani, kes levitas Tiibetis budismi 8. saj. N. traditsioon põhineb vanadel tõlgetel ja *tantratel, mis erinevad budismi nn teise laine tekstidest, mida hakati tõlkima 11.–12. saj. N. koolkonna keskseks õpetuseks on *dzogtšen. N-s on levinud ka peidetud tekstide e *termade traditsioon, mille kohaselt Padmasambhava ja tema õpilased olevat peitnud mitmele poole tekste salaõpetustega, mida järeltulevate põlvede õpetajad leiavad, kui aeg nendeks õpetusteks on küps. N. üheks oluliseks tekstiks on *«Tiibeti surmaraamat». N. koolkond on tiibeti budismi teistest koolkondadest vähem tsentraliseeritud ja hierarhiline ning rohkem hajutatud kohalike õpetusliinide (tb *bka' ma*) ümber, mis arvestavad oma järjepidevust tagasi *Šākjamunini. N-s on suur osa ilmalikel või pool-ilmalikel *joogidest õpetajatel, kuid selles on ka toimiv kloostriüsteem. Kuna n. *laamad kannavad rituaalidel punaseid peakatteid, nimetatakse seda koolkonda rahvapäraselt ka 'punamüsiliste' koolkonnaks.

Ingl *Nyingma, Old School*.

nirmāṇakāya vt maine ihu

nirvaana (skr *nirvāṇa* 'vaibumine'; pl *nibbāna*; tb *mya ngan las 'das pa*; hn *niepan* 涅槃; jp *nehan*), budismis ja teistes India õpetustes kõige üldisem termin, mis tähistab *teadvuse kõrgeimat seisundit, kus inimene on täielikult vabanenud teda sündide ringkäigus e *samsaaras hoidvatest tendentsidest. Budismis mõistetakse viimaste all eelkõige *meeleplekke, mis põhjustavad *tegusid ja *teovilju ning pidevat sündimist ühes *kuuest olemisvallast. N-sse saab jõuda *virgumise kaudu, kuhu juhatab Buddha õpetus. Mittebudistlikes õpetustes jõuab n-sse ka *jooga või askeesi kaudu. *Abhidharmas on n. kas ainuke või üks kahest (koos *ilmaruumiga) *kokkupandamatust (skr *asaṃskṛta*) *seadmusest. N-t iseloomustatakse ka mõiste 'ülemaine' (skr *lokottara*) kaudu, kuna selles ei ole midagi maisele (skr *laukika*) olemasolule omast. Tehakse vahet kaht tüüpi n. vahel. Esimest tüüpi on jäägiga (skr *sopadhīṣeṣa*) n., mis iseloomustab teadvuse kõrgeimasse seisundisse jõudnud isikut, kes ometi jätkab olemasolu samsaaras. Teist tüüpi on jäägitu (skr *nirupadhīṣeṣa*) n. e täielik n. (skr *parinirvāṇa*), millesse eluajal n-sse jõudnud olend (nt Buddha) jõuab lõplikult maisest elust lahkudes. *Mahajaanas, eriti *madhjamaka

koolkonnas väidetakse, et *ülima tõe seisukohalt ei ole n-l ja sansaaral vahet. Kõrgeima taseme *bodhisattvad jõuavad teadvuse seisundisse, kus nad on võimelised minema n-sse, kuid jäävad *kaastunde tõttu sansaarasse kõikide *olendite hüvanguks. Hinduismis käsitletakse n-t ühinemisenä ülima jumalaga ja n. sünonüümiks on *vabane mine (skr *mokṣa*).

njaaja (skr *nyāya* 'loogika'), üks hinduismi klassikalisest *kuuest koolkonnast e *daršanast; analüütiline ja loogiline meetod, mis oli India traditsioonilise haridussüsteemi osa. N. sai alguse *veedade ja *upanišadide pooldajate omavahelisest dialoogist. N. kasutab viieosalist süllogismi: tõestatav väide (skr *pratijñā*), põhjus (skr *hetu*), illustreeriv näide (skr *udāharaṇa*), tõestav näide (skr *upanaya*) ja järeldus (skr *nigamana*). N. tegeles ka jumalatõestusega, väites, et jumalat iseloomustab seadmusetus (skr *adharma*), väärteadmise (skr *mithyājñāna*) ja hoolimatuse (skr *pramāda*) puudumine ning seadmus, teadmise ja hoolivuse olemasolu. N. alustekstiks on *Gautama *Nyāyasūtra* (loodud 2. v 3. saj).

norbu vt kalliskivi

null (skr *śūnya* 'tühi'), arv matemaatikas, mis leiutati u 3. saj Indias budismi *tühjuse (skr *śūnyatā*) kontseptsiooni mõjul ja mida hakati tähistama ringikujulise märgiga. Nulli kasutuselevõtmine andis võimaluse positsioonilise arvusüsteemi arendamiseks. Need leiutised kandusid Indiast araablaste vahendusel ka Euroopasse. Samuti araabia keele vahendusel on n-i sanskritikeelne nimetus moondunud kujul jõudnud inglise (*zero*) ja prantsuse (*zéro*) keelde. Uusindia keeltes on nulli vasteks tänini *śūnya*.

nunn (skr *bhikṣuṇī*; pl *bhikkhunī*; tb *dge slong ma*; hn *biqiuni* 比丘尼; jp *bikuni*, *ama*), ka bhikṣuni, budistliku *koguduse naissoost liige, kes on saanud täieliku pühitsuse. *Pratimokṣa reeglite hulk, mida nunnad peavad järgima, on suurem kui munkadel (*theravaada traditsioonis 348 munkade 227 kõrval). Buddha olevat algul olnud vastu naiste kogudusse võtmisele, kuid *Ānanda pealekäimisel andis lõpuks loa, misjärel Buddha kasuema Pradžāpatī sai esimeseks nunnaks. *Vinaja järgi peavad nunnad koguduses alluma munkadele ja olema nende kontrolli all.

nõndaläinu (skr, pl *tathāgata*; tb *de bzhin gshegs pa*; hn *rulai* 如來; jp *nyorai*), Buddha *Śākyamuni epiteet, mis viitab tema pöördumatule *virgumisele ja on seotud *nõndasuse mõistega. Pärimuse järgi nimetas

selle sõnaga Buddha ennast ise. Sõna *tathāgata* võib interpreteerida kaheti: *tathā-gata* 'nõnda läinu' ja *tathā-āgata* 'nõnda tulnu.' Termini tiibetikeelne tõlge põhineb esimesel, hiinakeelne teisel tõlgendusel.

Ingl *Thus Gone, Thus-gone-one*.

nõndasus (skr, pl *tathatā* v *tathatva*; tb *de bzhin nyid*; hn *zhenru* 真如; jp *shinnyo*), termin millega budismis, eriti *mahajaanas tähistatakse reaalsust ehk kõikide *seadmuste tõelist olemust, vastandades seda näivusele e *meelepettele (skr *māyā*). N. on *teadvuse kõrgeimat seisundit iseloomustav mõiste ja *tühjuse sünonüüm. N. viitab sellele, et seadmusi ei saa püsival ja üheselt määratleda ega nimetada. Ainus võimalik väljend on 'nõnda.' Vahel kasutatakse selles tähenduses ka terminit 'tõeline nõndasus' (skr *bhūtatahatā*). Vt ka Nõnda-läinu, *tathāgatagarbha*, *yathābhūtam*.

Ingl *suchness*.

O

olemasolu 1. (skr *bhava*; tb *srid pa*; hn *you* 有; jp *yū*) Budismis *sõltuvusliku tekkimise ahela 10. lüli tähenduses 'olevaks saamine.' O. on ka *kolmikilma sünonüüm olemise valla tähenduses.

2. (hn *you* 有) Vt olev ja olematu

olemiseratas (skr *bhavacakra*; pl *bhavacakka*; tb *srid pa'i 'khor*; hn *you-lun* 有輪; jp *u'rin*), budismi keskseid sümboleid, mis kujutab kannatusterikast suletud ringina pöörlevat *olemasolu *sansaaras. O. piltkujutist nimetatakse sansaaramandalaks ja see illustreerib *sõltuvusliku tekkimise (skr *pratītyasamutpāda*) õpetust. Ratta sisemisel ringil kujutatakse üksteisel sabast kinni hoidvaid siga, madu ja kukke, kes sümboliseerivad kolme põhilise *meelepleki sõltuvuslikku tekkimist. Need on *teadmatus, viha ja *iha. Teisel ringil on kujutatud *kuut olemasolu valdkonda: *jumalaid, *asuraid, *inimesi, loomi, *preetasid ja põrguolendeid. Sündimist esimeses kolmes peetakse heaks sünniks, sündimist viimases kolmes aga halvaks. Kõiki kuut valda iseloomustab ühtmoodi *kannatus ning *teo ja *teovilja seaduse toime. Vaid sündimine inimesena annab võimaluse sansaarast vabaneda ja jõuda *nirvaanasse. O. mõnes variandis on esimese ja teise ringi vahel veel üks ring, mis on jaotatud kaheks: ühel poolel on kujutatud sansaaras kannatavaid inimesi, teisel poolel sellest vabenenud kõrgematesse seisunditesse jõudnud *olendeid. *Mandala välimisel ringil kujutatakse piltidena sõltuvusliku tekkimise ahela kahteist lüli: kepiga teed kobav pime (*teadmatus); anumaid vormiv pottsepp (*meeleolud); mängiv ahv (*teadvus); merd ületav paat (*nimi ja kuju); tühi maja kuue aknaga (kuus *võimete valda); armuühtes paar (kokkupuude); silma tabanud nool (*tunne); janu kustutatav inimene (*janu); puuvilja haarav inimene (*kippumine); rase naine (*olemasolu); sünnitaja (sünd); ägav rauk (vanadus ja surm). Kogu ratas on hirmsa koletise, aega sümboliseeriva Kāla hammaste ja küüniste vahel.

Ingl *wheel of being, wheel of becoming*.

olemus (hn *li* 理), keskne mõiste paljudes hiina õpetustes, eriti *neokonfutsianismis ja hiina budismi **huayan*'i koolkonnas. Üldiselt tähistab see mõiste asjade ja nähtuste sügavamat olemust ning neis valitsevat korda. O-t tähistav kirjamärk koosneb kahest osast: vasakpoolne osa tähendab nefriiti, parempoolne – piiritlemist; kokku moodustavad need ideogrammi, mis algupäraselt väljendas nefriidi töötlemis-

sel kivile kindla kuju andmist, st korrastatust, struktuuri. Varasemates õpetustes piirdus o-e mõiste käsitlemine tavaliselt mingi kitsama valdkonnaga, näiteks *Mozil tähendas see loogilist põhjendust, õige ja vale vahel vahetegemist, *Mengzil inimesele loomuomast kõlbelisust, *Han Feizil aga juba universaalset printsiipi, mis kujundab *musttuhandeid. Hiina budismi *huayan'*i koolkonnas kirjeldati o-e ja selle kaasmõiste 'nähtuse' (hn *shi*) abil *seadmusevalda, kus o. tähendab kõikide *seadmuste tõelist olemust e *tühjust, nähtus aga iga seadmuse konkreetset ilmingut; samas on mõlemad üksteisest lahutamatud. Neokonfutsianismis kujunes välja omaette suund, nn 'olemuseõpetus' (hn *lixue*), mis mõistis o-t kogu olemise algpõhjuse, *ülima piirina (hn *taiji*), määratledes seda lahutamatuna *hingusest (hn **qi*), mis määrab ära iga üksiknähtuse olemisviisi. Samas mõisteti o-t ka eetilise mõistena, mis avaldub *viie püsiva (hn *wuchang*) kujul.

Ingl *principle, reason*.

olend (skr *sattoa*; pl *satta*; tb *sems dpa'*; hn *zhongsheng* 衆生, *saduo* 薩埵; jp *shūjō, satta*), *budismis elusolend, see, kellel on *meel ehk see, kes on võimeline tajuma ja mõistma teda ümbritsevat. Olendit iseloomustatakse viie omaduse kaudu, milleks on *tunne (skr *vedanā*), *mõiste (skr *saṃjñā*), tahe (skr *cetanā*), meeletooming (skr *manasikāra*) ja puutumisvõime (skr *sparśa*). *«Teemantsuutra», tuginedes tollase India loodusteaduslikele arusaamadele, käsitleb o. mõistet laiema, kirjeldades neid, keda olenditevallas saab nimetada olenditeks: "... kas munast sündinud või üsast sündinud või niiskusest sündinud või imepärsed, kas kuju omavad või kujutud, kas mõisteid kasutavad või mõisteid mitte kasutavad või need, kes mõisteid ei kasuta ja ei jäta ka kasutamata." Nende ainsaks ühisomaduseks peetakse võimalust sündida *inimesena ja siis jõuda *nirvaanasse. Samas juhitakse tähelepanu sellele, et mõistet o. nagu ka mõisteid *ise, *hing ja *isiksus ei tohiks pidada millekski, mis tähistab midagi tegelikult olemasolevat. Budismi mütoloogilises kosmoloogias jagunevad olendid tavaliselt *kuue olemasolu valdkonna vahel.

Ingl *being, sentient being*.

olev ja olematu (hn *youwu* 有無), taoismi üks põhimõisteid, mis tähistab universumi ja maailmatunnetuse kaht alati koos ja teineteisest lahutamatuna eksisteerivat aspekti. Olev avaldub universumi paljususena *musttuhandete kujul, kuid seda saab tunnetada ja kirjel-

dada ainult olematuga kõrvutades. *«Daodejingis» määratletakse oleva ja olematu dialektikat mitmel moel: “olev ja olematu sünnitavad teineteist”; “taeva all musttuhanded sünnivad olevast / olev sünnib olematust.” Mitmeti mõistetakse I salmi tõlgendatakse sageli ka oleva ja olematu definitsioonina: “olematuks nimetatakse taevasmaa algust / olevaks nimetatakse musttuhandete ema.” *Neokonfutsianismis ja hiina budismis määratletakse oleva ja olematu mõistet vahel teiste samalaadsete kaksikmõistete kaudu, nagu ‘keha ja rakendus’ (hn **tiyong*), *seadmus ja *tühjus (hn *fakong*), *olemus ja nähtus (hn *lishi*).

Ingl *being and non-being*.

om (skr *om*), ka aum (skr *aum*), India õpetustes püha silp, *mantra. Esineb ka pikemate mantrate osana. Hinduismis peetakse mantrat ‘om’ suurimaks kõikidest mantratest ja kõikide mantrate seemneks (skr *bīja*), mis sisaldab kõige algust ja lõppu. ‘Om’ esineb esimest korda *upanišadides. India keeleteaduse järgi on häälik ‘o’ diftong ja koosneb kahest häälikust ‘a’ ja ‘u’, seega koosneb kogu silp ‘om’ tegelikult kolmest häälikust ‘a-u-m’, mis tähistavad paljusid olulisi triaade, nagu maa, õhuruum ja taevast; *Brahma, *Višnu ja *Šiva; «Rigveeda», «Jadžurveeda» ja «Saamaveeda».

omaolek (skr *svabhāva*; tb *rang bzhin*; hn *zixing* 自性; jp *jishō*), budismis *abhidharma süsteemis igale konkreetsele *seadmusele seesmiselt omane ja sellest lahutamatu omadus e tunnus (skr *lakṣaṇa*, *svalakṣaṇa*), nt kõvadus maa puhul või kuumus tule puhul. *Mahaajaana koolkonnad, eriti *madhjamaka, eitasid igasugust o-t, väites, et seadmused on omaolekult tühjad (skr *śūnya*) ja isetud (skr *anātman*) ning et nad on olemas ainult suhtelises mõttes vastastikuste põhjuslike seoste tõttu.

Ingl *self-being, own-being, intrinsic nature, inherent existence*.

om mani padme hum (skr *om maṇi padme hūṃ* ‘om, kalliskivi lootoses, hum’), tiibeti budismis populaarne *bodhisattva *Avalokitešvara *mantra, mille algtäendus ja -päritolu on ebaselge. Usutakse, et mantra korduv lausumine tagab Avalokitešvara kaitse kõikvõimalike viletsuste ja hädaohtude eest. Tiibeti kultuuri aladel on seda mantrat sageli kirjutatud kultusobjektidele, kividele, puudele, majaseintele jm. Mantra silpe seostatakse *kuue olemasolu valdkonnaga, *vadžrajaana kujustamisharjutustes ka *dhjaanibuddhadega.

P

paali kaanon, paalikeelne *theravaada koolkonna pühakiri. Vt *Tripitaka, Tipitaka*.

paali keel (skr, pl *pāli*), India kirjakeel, milles on kirja pandud *theravaada koolkonna pühakiri **Tipitaka* e *paali kaanon. Keeleajalooliselt kuulub p. koos *praakrititega vanaindia keeltele järgnenud keskindia keelte rühma. Sõna *pāli* (pl 'rida') tähendab eelkõige kaanoni teksti. P. sarnaneb *sanskritile, kuid selle grammatika on lihtsam ja sõnakujud enamasti mõnevõrra erinevad. P. kujunes tõenäoliselt magadhi keele ja teiste I at e.m.a teise poole praakritite baasil, kuid pole ise kunagi kõnekeel olnud. *Ašoka järgses Indias võis p. mingil määral olla üldkasutatava ametliku keele staatuses. Koos budismiga levis p. meie ajaarvamise eelsetel sajanditel Sri Lankasse, kus theravaada kaanon 1. saj e.m.a kirja pandi. Hiljem on seda kasutatud ka kommentaaride ja uute tekstide loomisel. Hilisema paalikeelse kirjanduse tuntuimaks esindajaks on *Buddhaghosa **Visuddhimagga* (5. saj). P. on pühakirja keelena levinud kõigis theravaada maades (Sri Lanka, Myanmar, Tai, Laos, Kambodža). P. ei ole seotud ühegi kindla tähestikuga; Indias on seda kirjutatud *brahmis ja *devanaagaris, teistes maades kohalikes tähestikes. Läänes kasutatakse paali tekstide trükkimisel enamasti ladina tähestikku (sh ka *Paali Tekstide Ühingu paali kaanoni väljaannetes).

Paali Tekstide Ühingu (ingl *Pali Text Society, PTS*), 1881 Inglismaal tuntud *theravaada budismi uurija ja ühe esimese *paali tekstide tõlkija Thomas William Rhys-Davidsi (1843–1922) asutatud organisatsioon *paali kaanoni algtekstide (ladina transliteratsioonis) ja nende ingliskeelsete tõlgete väljaandmiseks. Praeguseks on peaaegu kogu kaanon nii paali kui ka inglise keeles välja antud; kõikidest köidetest antakse vastavalt nõudmisele ja tellimisele pidevalt välja uustrükke. *PTS* tegeleb ka laiemalt paali kaanoni uurimisega ning annab välja stipendiume selle ala õppijatele ja uurijatele. *PTS* annab välja ka oma ajakirja *Journal of the Pali Text Society*. Ühingu oluliseks ettevõtmiseks on 1991 algatatud paali kaanoni Kagu-Aasia palmilehtedele kirjutatud käsikirjade uurimise ja konserveerimise projekt, milleks on Tais asutatud erifond.

Padmasambhava (skr; tb *padma 'byung gnas* 'lootosest sündinu'), 8. saj poollegendaarne tantrist ja *joogi, üks varasemaid budismi kuulutajaid Tiibetis. *Ningma koolkonnas peetakse teda koolkonna asu-

tajaks ja austatakse Guru Rinpotše (tb *gu ru rin po che* 'kalliskivi-õpetaja') nime all kui *Amitābha kehastust. P. elulookirjeldused, mis kõik pärinevad hilisemast ajast, pajatavad peamiselt imetegudest ja müütilistest lugudest, kuna aga ajaloolisi allikaid tema kohta peaaegu ei ole. P. olevat sündinud Oddijāna e Uddijāna maal, mis asunud kusagil Loode-Indias tänapäeva Kašmiri või Himachal Pradeshi aladel või hoopis Pakistani territooriumil. Juba varakult näidanud ta üles erakordseid andeid ja *imevõimeid, rännanud ringi kogu Indias ja saanud kuulsaks kui suur tantraõpetaja. Tiibeti kuningas Trisong Detseni (tb *khri srong lde brtsan*, u 740–798) kutsel rändas P. Tiibetisse, kus oma väe ja imevõimete abil allutas kohalikud budismivaenulikud jumalad ja *böni usundi toetajad ning pööras nad budismi pooldajateks. Koos *Šāntarakšitaga osalenud ta Tiibeti esimese budistliku kloostri *Samje (tb *bsam yas*) rajamisel. Ta olevat kirjutanud hulga salatekste, mida peitnud paljudesse kohtadesse üle Tiibeti ja mida väljapaistvad ningma õpetajad tänapäevani *termadena (tb *gter ma* 'peidetud aarded') leiavad. Tiibetist lahkunud P. tagasi Indiasse lendtiigriks muutunud naiskaaslase Ješe Tsogjāli (tb *ye shes mtsho rgyal*) turjal. Ikonograafias kujutatakse P-t enamasti tantristlike atribuutidega ümbritsetud karmiilmelise vuntsidega isandana, sageli oma kahe naiskaaslase, India printsessi Mandarāvā ja Tiibeti printsessi Ješe Tsogjāli seltsis. P. kultus on levinud kogu Himaalaja piirkonnas, kus teda kohati peetakse isegi *Šākjamunist ülemaks. Bhutanis on temale pühendatud Taktšangi klooster; Sikkimis peetakse P-t maa kaitsepühakuks.

pagood, ebaselge päritoluga sõna (Lääne keeltes enamasti kujul *pagoda*), mis tähistab tornikujulisi budistlikke sakraalehitisi Kaug-Idas ja Kagu-Aasias. Funktsionaalselt on p. India *stuupa edasiarendus. P-id nagu stuupadki on ehitatud enamasti reliikviate (*Šākjamuni või pühakute säilmete, samuti pühade tekstide) hoidmiseks. P. on *mandalakujulise põhiplaaniga nagu stuupa, mis sümboliseerib maailmakõiksust. Arhitektuuriliselt erineb p. kuplikujulisest stuupast, kujutades Hiinas ja Jaapanis endast mitmekorruselist sale-dat torni, Kagu-Aasias aga koonusekujulise teravatipulise katusega templiehitist. Nimetus p. arvatakse olevat tuletatud singalikeelsest sakraalehitise nimetusest *dagoba*. See on omakorda tuletis *sanskriti sõnast *dhātugarbha*, mis tähistas reliikviaid sisaldavat salapaika. Teise hüpoteesi järgi tuleneb nimetus p. hiinakeelsest sõnast *bajiaota*, mis tähendab 'kaheksanurkset torni.'

pahe (skr, pl *pāpa*; tb *ngan* 'thud; hn *e* 惡; jp *aku*, *o*), ka patt, hinduismis kõlbeliste ja rituaalsete reeglite vastu eksimine. *Veedades tehakse vahet väikeste ja suurte p-de vahel; viimaseid lunastab vaid surm. Suured p-d on: *braahmani või sündimata lapse tapmine, joovastavate ainete pruukimine, braahmanilt varastamine, verepilastus, seksuaalakt *guru naiseaga ning seltsimine suurte patustajatega. Väikeste p-de alla käivad nt veedade õpetamine raha eest, abielurikkumine, madalama *kasti inimese tapmine. Budismis on p. *kannatuse põhjustaja, vastandub *pälvimusele ja olenevalt raskusastmest toob kaasa halva taassünni kas looma, *preeta või põrguolendina. P-t põhjustavad halbadest *meeleoludest ja *meeleplekkidest ajendatud *teod. P-st vabastab lõplikult vaid *virgumine.

pañcamārga vt viis teed

pañcaśīla vt viis käitumisjuhust

pandit (skr *paṇḍita* 'õpetlane'), India õpetustes kõrgesti haritud ja autoriteetse inimese tiitel.

Pānini (skr *pāṇini*), Vana-India keeleteadlane (u 5.–4. saj e.m.a), esimese süstemaatilise *sanskriti keele grammatika «Kaheksaosaline arutlus» (skr *aṣṭādhyāyī*) autor. P. elust ei ole peaaegu midagi teada; isegi ta eluaeg on dateeritav vaid umbmääraselt. Mõnedel andmetel oli ta pärit Loode-Indiast *Induse äärsest Shalatulast, teistel andmetel *Gandhārast. Tuginedes peamiselt *veedade keele analüüsile, andis P. 3959 värsistatud reeglis e *suutras sanskriti keele häälduse, vormi ja lauseehituse täieliku formaliseeritud kirjelduse. Sarnasele analüüsi tasemele jõudis moodne keeleteadus alles 19. saj. Äärmiselt formaliseeritud ja detailse lähenemise tõttu võrreldakse P. meetodit tänapäeval mõnikord isegi kompuuterlingvistikaga.

pantšen-laama (tb *paṅ chen bla ma*), tiibeti budismi *geluki koolkonna tähtsuselt teine vaimulik *dalai-laama järel. P-t peetakse *Amitābha kehastuseks. Traditsiooniliselt on P-d *dalai-laamade õpetajad ja asuvad *Tašilhünpo (tb *bkra shis lhun po*) kloostris Šigatses (tb *gzhis ka rtse*). V dalai-laama Ngavang Lobsang Gjatso (tb *ngag dbang blo bzang rgya mtsho*, 1617–1682) andis tiitli *paṅ chen* (tb 'suur õpetlane') oma õpetajale, Tašilhünpo kloostri eestseisjale Lobsang Tšöki Gjaltsenile (tb *blo bzang chos kyi rgyal mtshan*, 1567–1662), kes hiljem kuulutati neljandaks ümbersündinud p-ks. Kolm eelmist, kellest esimene Khe-dup Dže (tb *m khas grub rje*, 1385–1438) oli *Tsongkhapa õpilane, said

selle tiitli tagantjärele. Traditsiooniliselt kinnitavad dalai-laamad ja p-d vastastikku teineteise ümbersünde. Praeguseks on ümber sündinud 11 p-t. Pärast X p. surma 1989 on olukord nende järjepidevusega muutunud keeruliseks, kuna Hiina RV kommunistlik juhtkond on vastu XIV dalai-laama poolt välja valitud ja kinnitatud XI p., 1991 sündinud Gedün Tšöki Nima (tb *dge 'dun chos kyi nyima*) ümbersünni tunnustamisele. Tema ja ta perekond pandi koduaresti ning alates 1997 ei ole nende saatusest midagi teada. Tema asemele määras HRV juhtkond oma nn p., keda kasvatatakse ja õpetatakse kommunistlike võimude range kontrolli all.

Ingl *Panchen Lama*.

pāpa vt pahe

Paramārtha (499–569), India budistlik *munk, kes 546 rändas Hiinasse ja sai seal tuntuks hiina budismi ajaloo ühe suurima tõlkijana. Tegutsedes Lõuna-Hiina Liangi dünastia keisri Wu Di (valitses 502–550) ja tema järglaste protektsiooni all, tõlkis P. hiina keelde kokku 64 teksti, mille seas on kõik olulisemad *joogatsaara teosed, nagu *Asanga **Mahāyānasamgraha*, *Vasubandhu **Abhidharmakośa* ja «Kakskümmend värssi» (skr *viṃśatika*), samuti **Suvarṇaprabhāsa-sūtra*. Talle omistatakse ka **Mahāyānasraddhotpāda-sāstra* tõlge, kuid selle teksti autentsus Indiast pärit tekstina on kaheldav. P. oli ka hiina joogatsaara rajajaid.

paramārthasatya vt ülim tõde

pāramitā vt ületavad toimingud

parinirvaana (skr *parinirvāṇa* 'pärisnirvaana e lõplik nirvaana'; tb *yongsu mya ngan las 'das pa*; hn *miedu* 滅度; jp *metsudo*), budismis seisund, millesse Buddha *Šākyamuni jõudis surres. P. on termini 'jäagitu nirvaana' (skr *nirupadhīśeṣanirvāṇa*) sünonüüm. Varajastes *paali allikates esinevad mõisted *nirvaana ja p. vaheldumisi ning sageli ühes ja samas tähenduses.

Pārśva (skr *pārśva*), ka Pārśvanātha (skr *pārśvanātha*), džainismis *Mahāvīrale eelnenud, järjekorras 23. *tirthankara. Teda peetakse ajalooliseks isikuks, kes elas u 250 aastat enne Mahāvīrat India tänapäeva Bihari ja Lääne-Bengali osariikide aladel. P. kutsus oma õpetuses inimesi üles nelja liiki *eneseohjeldamisele, milleks on *vägi-valdsusetus, valetamisest hoidumine, selle mitte võtmine, mida pole antud ning asjade, inimeste jms külge mitte klammerdumine. Džai-

nismi pühakiri nimetab P-t *virgunuks ja *kõikteadjaks. Ta olevat jõudnud *nirvaanasse ja surnud Sammeta mäel. Tema õpetuse järgija oli Mahāvīra, kes reformis P. koguduse ja liitis enese järgijatega. Legendide järgi on P. seotud *naagadega; tema ema olevat olnud pärit nende seast. P. päästnud kord ühe naagade perekonna tulesturmast ja seetõttu kaitses naagade kuningas teda hiljem deemonite saadetud tormi eest. Ikonograafias kujutatakse P-t naagade moodustatud kaitsevarjuga pea kohal.

Pārvatī (skr 'mäe tütar'), hinduistlik jumalanna, *Šiva naine ja *Ganeša ema. Teda peetakse Himaalaja tütreks ning jumalanna Devī ilmumiskujuks. Tema allaheitlikkust Šivale peetakse naise käitumise musternäiteks, samuti eeskujuks, kuidas surelik peaks teenima jumalat. Šivat ülistavad *tantrad on esitatud vestlusena Šiva ja P. vahel.

patriarh (hn *zu* 祖 'esivanem'; jp *so*), kristlusest pärit termin (kr *patriarchēs*), millega Läänes tähistatakse ka hiina budismi koolkonna või õpetusliini järjepidevuse hoidjat või väljapaistvat esindajat. Algupärane mõiste *zu* on laenatud hiina patriarhaalsest pere- ja suguvõsaratitsioonist, kus see tähendas suguvõsa vanimat meessoost liiget, kelle soo ja nime jätkajaks oli vanim poeg. Analoogiliselt arvestatakse hiina budismi koolkondades õpetuse järjepidevuse pealiini, kus seda on edasi antud õpetajalt õpilasele. Igas põlvkonnas saab õpetaja määratud järeltulijast järjekordne p. Kõige pikaajalisemad p-ide liinid on **chan*'i koolkonnas, kus mõned on kestnud *Bodhidharmast (6. saj esimene pool) tänapäevani. Mõnes teises koolkonnas (nt **huayan*, *puhas maa) on p. pigem koolkonna väljapaistvamatele esindajatele tagantjärele omistatud tiitel.

Ingl *patriarch*.

perepoeg (skr *kulaputra*; pl *kulaputta* 'õilis poeg, poeg heast perekonnast'; tb *rigs kyi bu*; hn *shan nanzi* 善男子; jp *zen nanshi*), *mahajaanas tiitel, millega tähistatakse hiljuti bodhisattvateele asunud meessoost õpilast, märkides tema õilsat hoiakut ja vaimset suundumust saada nn Buddha perekonna (skr *buddhakula*) liikmeks. Seda tiitlit kasutati sageli juba *paali kaanoni tekstides. Nii nagu originaaltermin, väljendab ka eestikeelse vaste algupärane tähendus vastava isiku põlvnemist heast või isegi suursugusest perekonnast (skr *kula*). Samas kannab see sõna ka *õilsa tähendust üldisemas mõttes, mis võimaldas sellega tähistada ka madalamat päritolu inimesi, sest budismis

ei olnud õilsuse kriteeriumiks enam päritolu, vaid Buddha õpetuse järgi käimine. Vt ka peretütar.

Ingl *noble son, son of a good family*.

peretütar (skr *kuladuhitṛ* 'õilis tütar, tütar heast perekonnast'; tb *rigs kyi bu mo*; hn *shan nüzi* 善女子; jp *zen joshi*), *mahajaanas tiitel, millega tähistatakse bodhisattvateele hiljuti asunud naissoost õpilasi kõrvuti meessoost õpilastega, keda kutsutakse tiitliga *perepoeg (skr *kula-putra*).

Ingl *noble daughter, daughter of a good family*.

phala vt vili, teovili

phova (tb *'pho ba*; skr *saṃkrama* 'ülekandmine'), ka phowa, tiibeti budismis *teadvuse ülekandmine surma hetkel kas teise *olendisse (kellena kavatsetakse ümber sündida) või otse mõnele *buddhaväljale. Sügava kogemusega *joogid suudavad p-t teha teadlikult ja iseisvalt, tavalisi inimesi aitavad selles eriliste rituaalide ja tekstide lugemise abil kogenud õpetajad. P. on ka üks *Nāropa kuuest sead-
musest.

piisk (skr *bindu*; tb *thig le*), budistlikus *tantrismis, eriti **anuttara-yogatantra*'tes termin, mis tähistab tantrismi *meeleharjutustes kujustatavaid *ihu peeni väekeskusi. Kujustades neid liikumas läbi ihukanalite (skr *nadī*; tb *rtsa*), vabastatakse teadvus ja jõutakse virgumisseisundisse. Olulisim on südame keskel asuv nn purustamatu p., mis sisaldab sellesse eostamise hetkel isa ja ema poolt pandud väge ning jääb südamesse kuni surma hetkeni.

pojalikkus ja vennalikkus (hn *xiaodi* 孝悌), Hiina traditsioonilise ja eriti konfutsianismi sotsiaaleetika põhimõisteid, mille juured ulatuvad muistse agraarühiskonna patriarhaalsesse perekonnamudelisse, kus põlvkondade eristamine ning vanema põlvkonna austamine oli ühiskonna järjepidevuse ja kehtiva korra aluseks. Selle üheks väljundiks on hiina kultuuris tänapäevani viljeldav esivanemate kultus. *«Vestetes ja vestlustes» antakse sellele kaksikmõistele universaalsem tähendus, määratledes seda kui "inimlikkuse juurt." Olulisem komponent selles on pojalikkus, mis esineb sageli ka eraldi ilma teise pooleta. Pojalikkuse põhimõtted on esitatud *«Pojalikkuse raamatus». Hilisemas Hiina keisririigi ideoloogias oli pojalikkus ühiskonna ja kosmilise korra aluseks, mis kinnitab üleüldise subordinatsiooni printsiipi: keiser on pojalik *taeva ja esivanemate suhtes, ametnikud

on pojalikud keisri suhtes, alamad ülemate suhtes jne. Vennalikkust mõistetakse eelkõige samal tasemel ja sama staatusega inimeste suhteid reguleeriva kategooriana. Pojalikkust kui vanemate ja õpetajate austamist väärtustatakse ka hiina budismis.

Ingl *filial piety and fraternal obedience*.

Pojalikkuse raamat (hn *xiaojing* 孝經), konfutsianismi kanooniline tekst, *«Kolmteistraamatu osa». Traditsiooni järgi peetakse selle autoriks *Konfutsiuse õpilast Zengzid (505–436 e.m.a), kes paistnud silma erakordse pojalikkusega. Tegelikult on P. koostatud arvatavasti ajavahemikus 4.–2. saj e.m.a ja lõplikul kujul kirja pandud Hani ajastu (206 e.m.a – 220 m.a.j) algul. 22 pt koosnev tekst on üles ehitatud Konfutsiuse ja Zengzi kahekõnena, milles käsitletakse pojalikkuse olemust ja tähendust inimese, perekonna, ühiskonna, riigi ja universumi põhialusena.

Ingl *Canon of the Filial Piety*.

Potala (tb *po ta la*) *dalai-laamade talveresidents Lhasas, ehitatud V dalai-laama Ngavang Lobsang Gjatso (1617–1682) ajal, lõplikult valminud pärast tema surma. Pärast XIV dalai-laama põgenemist Indiasse 1959 muudeti P. HRV võimude poolt muuseumiks. Nimi P. on võetud poolmüütilise P. ehk Potalaka mäe järgi, mis asuvad kusa-gil Lõuna-Indias ja olevat *bodhisattva *Avalokitešvara elupaigaks. See on seotud asjaoluga, et dalai-laamasid peetakse Avalokitešvara kehastusteks.

praakrit (skr *prākṛta* 'loomulik'), keeleajalooliselt keskindia kõne- ja kirjakeelte üldnimetus, mida vastandati õpetlaste kirjakeelele *sanskritile. P-eid kasutati mõnevõrra ka klassikalises sanskritis loodud kirjandusteostes, et rõhutada teatud lõikude rahvapärasust. Neist on mõjutatud nn budistlik hübriidsanskrit, milles on kirja pandud enamik *mahajaana suutraid. P-d olid uusindia keelte (hindi, bengali, oriya jt) eelkäijateks.

Pradžāpati (skr *prajāpati* 'loodu isand'), looja jumal *veedades. P-ks nimetatakse veedades ka *Indrat ja teisi jumalaid. Hiljem samastus P. *Brahmaga.

pradžnja (skr *prajñā* 'mõistmine'), *vadžrajaanas *buddhade, *bodhisattvate, *idamite ja teiste mütoloožiliste kujude naisvaste, kes sümboliseerib *mõistmist. Mõned p-d, nagu näiteks *Tārā, Vadžravarahī ja Kurukullā esinevad ka iseseisvalt, toimides bodhisattva või idamina.

P-sid, keda kujutatakse raevukatena, kutsutakse *daakiniteks. Vt ka mõistmine.

prajñā vt mõistmine

prajñā-pāramitā vt ületav mõistmine

prakṛti vt loomus-loodus

praktika, ka praktiseerimine, uuemas budismialases populaarkirjanduses eeskätt ingl *practice* mõjul käibele tulnud termin, mis tähistab nn praktilisi meetodeid (*meditatsioon, *meeleharjutus, *mõtlus, *jooga, palved, rituaal jt) budismi õpetuse teostamiseks. Sageli vastandatakse p-t teooriale, mille alla käivat lugemine, õppimine, mõtlemine. Budismis endas selline vahetegemine teooria ja praktika vahel Lääne mõttes puudub. Näiteks põhilised meeleharjutused *meele-*rahu* (skr *śamatha*) ja *analüüsiv vaatlus (skr *vipaśyanā*) hõlmavad nii keskendumisharjutusi kui ka õppimist-uurimist e intellektuaalset analüüsi. Teatud määral võib p-t pidada kokkulangevaks skr terminiga *caryā* (tb *spyod*; hn *xing* 行), mis tähendab 'liikumist, tegutsemist, *teostamist, kulgemist' kas mingi kindla meeleharjutuse või budistliku eluviisi kui terviku teostamise mõttes.

pramāṇa (skr 'mõõdik, argument, põhjendus'; tb *tshad ma*; hn *liang* 量; jp *ryō*), vanaindia loogika- ja väitlusteadus, mida eriti arendasid budistlikud õpetlased Dignāga (u 480–540) ja Dharmakīrti (u 530–600) ning mõned hilisemad autorid, nagu *Śāntarakṣita, *Kamalaśīla, Pradžñākara Gupta (9. saj) ja Ratnakīrti (11. saj). P. süsteemis määrati kindlaks väitluskunsti reeglid, millel peab põhinema enda seisukohtade tõestamine ja vastase omade ümberlukkamine. Budistlikus p-s liigitatakse need peamiselt kahte rühma: 'silme ees asumine' (skr *pratyakṣa*) ja 'järelemõtlemine' (skr *anumāna*). Esimesse rühma kuuluvad argumendid põhinevad vahetult tajutaval, teise omad aga loogilisel arutelul, st operatsioonidel mõistetega. P. meetodit kirjeldatakse esmakordselt *Asanga **Yogācārabhūmi-śāstra*'s. Budistliku p. klassikalised tekstid on Dignāga «Argumentide kokkuvõte» (skr *pramāṇasamuccaya*) ja Dharmakīrti «Argumentide seletus» (skr *pramāṇavārttika*). P-l põhinevat meetodit nimetatakse *pramāṇavāda*'ks. See sai eriti mõjukaks tiibeti skolastilises budismis ning seda rakendatakse kõikide koolkondade formaalses kloostrihariduses ka tänapäeval.

prāṇa vt hingus

prañidhāna vt töötus

prasaṅga (skr 'järeldamine'; tb *thal* 'gyur; hn *ying* 應; jp *ō*), *madhjamaka koolkonnas arutlusmeetod, mille eesmärgiks on vastase argumentide loogilise paikapidamatuse tõestamine ja selle kaudu nende viimine absurdini. Selle järgi on nime saanud madhjamaka haru *prasangika. P. rakendamise näiteks on *«Bodhiṣarjāvātāra» 9. peatükk.

prasangika (skr *prāsaṅgika*; tb *thal* 'gyur ba; hn *yingli yuanshi zong* 應理圓實宗; jp *ōri enjitsushū*), *madhjamaka koolkonna harukoolkond, mis tunnistab väitlusmeetodina ainult *prasaṅga't e vastase väidete täielikku ümberlükkamist. Alternatiivne koolkond madhjamaka raames on *svatantrika, mis möönab ka positiivsete argumentide esitamise vajadust. P. koolkonnale pani aluse Buddhapālita (470–540), selle hilisemateks tuntumateks esindajateks on Tšandrakīrti (7. saj) ja mõnevõrra ka *Šāntideva. *Atiṣa viis p. meetodi Tiibetisse, kus see sai filosoofilise arutelu põhimeetodiks, eriti *kadami ja hiljem *geluki koolkonnas.

pratimokṣa (skr *prātimokṣa*; pl *pātimokkha* 'täielik vabanemine'; tb *so sor thar pa*; hn *poluotimucha* 波羅提木叉; jp *haradaimokusha*), budistliku *koguduse käitumisjuhiste kogu, mis sisaldub *Prātimokṣa-sūtra*'s. Selle paalikeelne versioon *Pātimokkha-sutta* kuulub **Vinayapiṭaka* esimese osa *Suttavibhaṅga* koosseisu. Erinevates koolkondades on p. reeglite arv erinev. *Theravaada *vinaja sisaldab näiteks 227 reeglit *munkadele ja 348 *nunnadele. Kes mõnest reeglist üle astub, peab seda koguduse ees tunnistama ja vastu võtma karistuse vastavalt süü suurusele. Üleastumised on jaotatud raskusastme järgi mitmesse alaliiki. Kõige raskemate hulka kuuluvad suguühe, varastamine, inimese tapmine ja valetamine *imevõimete kohta, mille eest on karistuseks kogudusest väljaheitmine tagasituleku võimaluseta.

pratītyasamutpāda vt sõltuvuslik tekkimine

pratjekabuddha (skr *pratyekabuddha*, pl *paccekabuddha* 'üksikbuddha, buddha iseenese jaoks'; tb *rang sangs rgyas*; hn *dunjue* 獨覺; jp *dokugaku*), budismis inimene, kes üksinda omal jõul on jõudnud *ülimesse täielikku virgumisse e *buddhasusse, kuid jääbki üksikuks ega õpeta oma kogemust teistele. P-d ilmuvad samades *kalpades kui *buddhadki, kuid ei kohtu nendega kunagi. Üheaegselt võib olema olla piiramatul hulgal p-sid. Kuna p-d elavad üksinda ega õpeta kedagi, siis on nende kohta vähe tekste, kuid *mahajaana suutrates mainitakse 'pratjekabuddhade sõidukit' (skr *pratyekabuddhayāna*)

alati ühena kolmest sõidukist koos '*bodhisattvate sõiduki' ja '*šraavakate sõidukiga' kui üht võimalikku vabanemisteed.

Ingl *Independently (Separately, Individually) Enlightened One, solitary Buddha, solitary realizer.*

preeta (skr *preta*; pl *peta* 'lahkunu'; tb *yi dtwags*; hn *gui* 鬼; jp *ki*), hinduismis surmajärgne seisund, mil lahkunu *hing jääb p-na veel inimeste sekka elama. Et hing jõuaks esivanemate juurde taevasse ja ei saaks elavatele häda teha, on oluline korraliku matusetalituse läbiviimine. Teise uskumuse kohaselt on p-d raske kuriteo sooritanud inimeste hinged, kes ei leia rahu ja käivad kummitamas. Budismi mütolooias on p-d olendid, kes ei suuda rahuldada oma *ihasid, mistõttu neid nimetatakse mõnikord igavesti näljasteks vaimudeks. Nad moodustavad budismi kosmoloogias ühe *kuuest olemasolu valdkonnast, nn preetamaailma (skr *pretaloka*). Vaatamata toidu küllusele preetamaailmas, ei saa nad kunagi oma isu täis, sest neil on kõht liiga suur, aga kurk peenike nagu nõelasilm. P-na sünnivad need, kes eelmises elus olid ahned, kadedad, julmad ja täitmatud.

prthagjana vt lihtnimene

pudgala vt isiksus, pudgalavaada

pudgalavaada (skr *pudgalavāda*; tb *gang zag smra ba* 'isiksuse koolkond'), varajase budismi suund, mis tunnistas *isiksuse (skr *pudgala*) olemasolu, väites, et see toimib *teo ja *teovilja ning *ümbersünni kaudu. P. seisukoht oli, et isiksuse moodustavad viis *isiksuse koostisosa, kuid ometi ei ole see ei nendega samane ega neist erinev. Enamik teisi budismi koolkondi suhtus p-sse kui väärdõpetusse, põhjendades seda sellega, et p. tunnistas koos isiksusega ka *ise olemasolu, mis on vastuolus budismi põhitõdedega. P. koolkond hääbus tõenäoliselt juba meie ajaarvamise alguseks, kuid arvatavasti on selle ideed mõjutanud hilisemate **ālayavijñāna* ja **tathāgatagarbha* õpetuste kujunemist.

puhas maa (hn *jingtu* 淨土; jp *jōdo*), hiina budismi mõiste ning sellel põhineva suuna nimetus. Laiemas mõttes tähendab puhas maa *buddhavälja, st mingi kindla *buddha mõjuala; kitsamas mõttes aga konkreetset buddha *Amitābha buddhavälja *Sukhāvātīd. Hiina budismi eri koolkondades on loodud mitmesuguseid puhaste maade hierarhiaid, alates tavalistest sansaaraolendite maailmadest, kus buddhad alles kuulutavad *seadmust ja suurem osa olendeid

ei ole veel virgunud, kuni täiuslikult puhaste buddhaväljadeni, kus kõik on virgunud ega toimu enam *ümbersünde. Puhta maa koolkond (hn *jingtuzong*; jp *jōdoshū*), millel Hiinas tegelikult ei ole kindlalt piiritletud järgijaskonda ega õpetusliine ning mida pigem peaks vaatlema erinevaid koolkondi läbiva õpetusena, hakkas kujunema 5.–6. saj. See põhineb peamiselt **Sukhāvativyūha-sūtra*'l ning selle esimeseks *patriarhiks peetakse Hui Yuani (334–416). Puhta maa õpetuse järgijad arvavad, et usu ja pühendumuse teel on võimalik ümber sündida Amitābha buddhaväljal, kusjuures eriti oluline selle eesmärgi saavutamiseks on pidev ja pikaajaline **nembutsu* (hn *namu amituo fo*; jp *namu amida butsu*) lausumine. Ka Jaapani nn puhta maa budism on pigem mitme erineva koolkonna kogum, millest olulisemad on Hōneni (1132–1212) rajatud *jōdoshū*, Shinrani (1173–1262) rajatud *jōdo shinshū* ja Ippen'i (1239–1289) rajatud *jishū*. Tänapäeva hiina *humanistlikus budismis tõlgendatakse puhta maa mõistet psühholoogilises ja sotsiaalses kontekstis. Selle pooldajad väidavad, et budistlik haridus, mis hõlmab ka *meeleharjutusi, heategevust ja sotsiaaltööd ning laiemalt üldse budistide aktiivne osalemine ühiskonna elus, on need vahendid, mis puhastavad inimest ja tema sotsiaalset keskkonda ning kujundavad sel moel inimühiskonda ümber puhtaks maaks budistlikus tähenduses.

Ingl *pure land, buddha-field*.

punya vt pälvimus

puraanad (skr *purāṇa* 'iidne'), hinduismi pühade tekstide kogud. Nimetuse p. tähendus viitab sellele, et need sisaldavad muistseid tarkusi. P. kuuluvad **smṛiti* e 'pärimuse' alla, mida hinduistid peavad **śruti* e 'kuulutusega' võrreldes madalamaks. Ometi on p. tekstidel hinduistide seas väga kõrge autoriteet. P. sisaldavad rikkalikult ajaloolist materjali ning seetõttu on nad ka ühed olulisemad Vana-India ajaloo allikad. Need on loodud värssides ja kirja pandud I at teisel poolel, kuid paljude tekstide algupära on märksa varajasem. P. on põhiliselt jutustava sisuga, nende aluseks on madalamatele seisustele mõeldud *vedade kokkuvõtted ja seetõttu esitavad nad hinduismi põhimõtteid väga lihtsal viisil, keskendudes müütidele maailma loomisest ja jumalatest, legendidele muistsetest valitsejatest jms. P-e all mõistetakse tavaliselt 18 suurt p-t, millest tuntuim on *Bhāgavata-purāṇa*; lisaks neile on veel 18 väikest p-t. P-de sisu on seotud ka *«Mahābhārata» süžeedega ja **dharma*saatega. P-des ülistatakse tavaliselt kas **Viṣṇu*t või **Śiva*t ja rõhutatakse *pühendu-

mise (skr *bhakti*) tähtsust. Hinduism kui üldrahvalik religioon põhibki peamiselt p-del.

Pūrna (skr *pūrṇa*), *Šākjamuni põhilisi õpilasi, kes olevat kõige paremini *seadmust seletanud.

puruša (skr *puruša* 'inimene, isiksus, mees, hing'), hinduismi mütooloogias ürgmees, esimene *inimene, maailma algpõhjus, kelle ohverdamisest tekkisid *veedad, neli *seisust ja kogu *maailm. *Upanišadides kasutatakse terminit p. igavese *hinge tähenduses. *Saankhja filosoofias tähendab p. puhast teadvust ja vastandub *loomuseleloodusele.

puudža (skr, pl *pūjā* 'austusavaldus'; tb *mchod pa* hn *gongyang* 供養; jp *kuyō*), India religioonides austusavaldus või ohverdus *jumalatele või teistele kõrgematele olenditele. Hinduismis asendas p. *veedade-aegse loomaohvri lilled, toidu ja lõhnaainete ohverdamisega ning seostus eelkõige *jumala tervitamise või kostitamisega. Kõige lihtsam p. seisneb lihtsalt jumaluse või pühaku kujutise vaatamises. P. võib olla ka pühakoja või -kuju ümber auringide tegemine. P-t võib sooritada nii kodus kui ka pühakojas ning selle eesmärgiks võib olla kas lihtsalt austuse ülesnäitamine või ka palve millegi õnnestumiseks. Džainismis pöörduetakse p-ga *tirthankarade poole ja kuna need ei vaja midagi, siis ei sisalda džainistlik p. toiduohvrit, samuti ei oodata tirthankaradelt midagi vastutasuks. Budismis tähendab p. eelkõige austusavaldust Buddha *Šākjamunile, kuid ka teistele *buddhadele, *arhatitele, *bodhisattvatele, jumalustele ja *õpetajatele. See võib tähendada nii mõttes nende poole pöördumist kui ka tegelikku *annetamist. *Theravaadas võib p. olla lihtne lilled ohverdamine ja pühakirjalõikude retsiteerimine; tiibeti budismis kujutab see endast aga sageli keerukat rituaalset tseremooniat.

Ingl *puja, worship, ceremony, offering, reverence.*

puutumatu vt seisusteväline

põrgu (skr *naraka*; pl *niraya*; tb *dmyal ba*; hn *diyu* 地獄; jp *jigoku*), budismis üks *kuuest olemasolu valdkonnast. P. on ümbersünniks kõige ebasoodsam vald, kuid pärast halbadest *teoviljadest vabanemist seal talutud *kannatuste tagajärjel saab olend uuesti sündida kõrgemates sfäärides. *Buddhad ja *bodhisattvad võivad *kaastundest ajendatuna ise minna p-sse, et vabastada sealseid *olendeid kannatustest ja suunata neid *virgumisele. P-sse satuvad olendid ränkade

pattude eest nagu tapmine (sealhulgas loomade tapmine), pettus, enesetapp, buddhade ja bodhisattvate laimamine jne. On olemas erinevad põrgud, millest sügavaim ja hirmsaim on *Avīṭṣī. Piinad (tükeldamine, põletamine, muljumine, külmutamine jne) sõltuvad sellest, millise p-ga on tegemist. Pärast piinarikast surma p-s sünnivad olendid seal taas ja kannatused algavad uuesti. P-tes viibimise aeg kõigub mõnest aastast mitme *kalpani. Tavabudismi seisukohalt on p-d tegelikult olemas, kuid budismi kõrgemates õpetustes (eriti *vadžrajaanas) vaadeldakse neid kui *meele loodud pettekujutlusi. P. mõiste on tuntud ka hinduismis. Maa-alusest paigast, kus deemonid patuseid kinni hoiavad, räägitakse esmakordselt «Atharvavedas». Hilisemates allikates («Manu seaduseraamatus» ja *puraanas) mainitakse paljusid erinevaid p-id. Ka hinduismis ei ole põrgu igavene ja hing viibib seal teatud aja vastavalt patu suurusele.

pälvimus (skr *puṇya*, pl *puñña*; tb *bsod nams*; hn *gongde* 功德; jp *kudoku*), budismis *virgumist soodustav tegur, mida saadakse heategude, õige mõtlemise vms teel. P-te kogumist peetakse eriti *mahajaanas väga oluliseks ja nende hulk ehk pälvimuste kuhi (skr *puṇyaskandha*) võib olla loendamatu. Samas ei tarvitse inimese põhieesmärgiks olla p-te kogumine iseenele, vaid ta võib neid teadvustatud ja *olendite heaks tehtud sihipärase toimimisega ohverdada kõikidele. Mahajaana järgi annab *mõistmine võrratult rohkem p-i kui näiteks tavaline *buddhadele ohverdamine või tavalised heateod. Hinduismis on p. heade *tegude tulemus ja tingimus soodsaks *übersünniks.

Ingl *merit, virtue*.

pühendumine (skr *bhakti* 'jagamine, osa'), India õpetustes mõiste, mis tähendab jäägitut pühendumust jumalusele. Hinduismis on p. religioosne suund (skr *bhaktimārga* 'pühendumise tee'), mille meetodiks on emotsionaalne ja isiklik side pühendunu ja *jumala vahel. Pühendumise tee on avatud kõigile olenemata *seisusest, *kastist või soost. Üheks p-se näiteks on *«Bhagavadgītās» kirjeldatud pühendumine *Krišnale kui ülimalle jumalale. P. on eriti oluline *šivaismis.

pühitsemine (skr *abhiṣeka* 'piserdamine, pühitsemine'; tb *dbang bskur*; hn *guanding* 灌頂; jp *kanjō*), algupäraselt India kuningate troonileasumise riitus, mil troonileasujat piserdati püha veega. Nii hinduistlikus kui ka budistlikus *tantrismis mõistetakse selle all erinevaid initsiatsiooni- ja puhastumisriitusi, kus *õpetaja sooritab pühitsusi, mis sümboliseerivad õpilase tõusu uutele vaimsetele tasanditele.

Ingl *abhisheka, initiation, empowerment*.

püsitus (skr *anitya*; pl *anicca*; tb *mi rtag pa*; hn *wuchang* 無常; jp *mujō*), budismis üks *kokkupandud *seadmuste kolmest põhiomadusest *isetuse (skr *anātman*) ja *kannatuse (skr *duḥkha*) kõrval. P. tähendab seda, et seadmustel ei ole püsivat, muutumatut olemust. *Teo ja *teovilja seaduse tõttu on kõik seadmused pidevas muutumises – tekkimises, lagunemises ja üleminekus – ning vastastikusel sõltuvuses (vt *sõltuvuslik tekkimine). *Nirvaana (mõnes süsteemis ka *ilmaruum) jääb ainukesena sellest põhjuslikkuse ringist välja, sest see on *kokkupandamatu seadmus, mida ei iseloomusta ei olemine ega olematus.

Ingl *impermanence*.

Q

qi (hn 氣), hiina õpetustes *hingust e eluväge tähistav termin. Algu-päraselt õhku, udu v auru tähistav sõna sai alates I at teisest pool-est e.m.a vanahiina mõttekoolkondades oluliseks natuurfilosoofia mõisteks, mille puhul võib üldiselt vahet teha selle tähenduse kolme aspekti vahel. Esiteks on *q*. universumi kõikeläbiv materiaalne ja lii-kuv algsubstants. Teiseks on see ihu vedelike ja *ürgolluste ringluse tasakaalu vägi, mis tagab organismi elusoleku ja tervise. Kolman-daks on *q*. inimese *meele ja *südamega seotud vägi, mis määrab ära tunnete ja tahte liikumise, olles selles tähenduses võrreldav ees-tikeelse 'tuju' mõistega. *Neokonfutsianismis on *q*. seotud *olemuse (hn *li*) mõistega ühelt poolt sellele vastandudes, teiselt poolt aga ole-muse avaldusena üksiknähtustes.

Ingl *qi*, *ch'i*, *pneuma*, *energy*.

qigong (hn 氣功 'qi mõjutamine, qi'ga toimimine'), hiina õpetus *qi suu-namisest ja kontrollimisest meditsiiniliste vahendite (ravimid, aku-punktuur) või teatud kehaliste ja hingamisharjutuste kaudu orga-nismi tervise ja elujõu taastamiseks ning säilitamiseks.

R

raadža (skr *rājan*, nimetav kääne *rājā*), vürst või kuningas, valitseja nimetus Indias. Suurriikide valitsejad, kellele allus mitmeid väiksemaid kohalikke valitsejaid, kandsid r-st tuletatud täiendavaid tiitleid, nt maharaadža (skr *mahārāja* 'suur valitseja'), atiraadža (skr *atirāja* 'ülemvalitseja') jt.

Rādžagriha (skr *rājagrha*; pl *rājagaha*), praegune Rajgir Bihari osariigis, *Šākjamuni eluajal I at keskpaiku e.m.a Põhja-India tugevaima riigi Magadha pealinn, kus ta sageli viibis ja mis kujunes varajase budismi tähtsaks keskuseks. R. lähedal Raisakulli mäel (Ghridrakūta, skr *ghṛdrakūṭa*) olevat Buddha kuulutanud mitmeid *suutraid, sh **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*'t, *«Lootossuutrat» ja *«Sūdasuutrat». R-s toimus esimene *budismi suurkogu.

Rāhula, budismi pärimuse järgi *Šākjamuni e *Siddhārtha Gautama poeg, kes sündis veidi enne seda, kui Siddhārtha lahkus kodunt. Ta pani pojale nimeks R., mis tähendab 'kõidikut,' kuna poeg oleks sidunud teda selle maailma külge. Hiljem sai R-st Buddha õpilane, *munk ja *arhat. Buddha ise on öelnud, et R. paistis õpilaste seas silma oma innukuse poolest.

rakšasa (skr *rākṣasa* 'see, kelle eest tuleb kaitset otsida'), india mütoloogias rühm deemoneid-kurivaimu, kes ohustasid peamiselt inimesi. Rakšasad on kohutava väljanägemisega, sageli poolenisti looma- või linnukujulised, mõnikord ka mitmepäised verejanulised olendid, kes elavad metsades ja kõrvalistes kohtades. Sealt korraldavad nad rünnakuid inimeste vastu, keda tapavad ja söövad. Rakšasate valitseja oli *Rāvana, kelle *«Rāmājana» järgi alistas *Rāma. Tänapäeva ajaloolased arvavad, et rakšasate prototüübiks võisid olla India muistsete pärismaalaste hõimud, kes pidasid võitlust sissetungivate aarjalastega.

Rāma, ka Rāmatšandra (skr *rāmacandra*), india mütoloogias *Višnu seitsmes *kehistumine, *«Rāmājana» peategelane. Temast räägitakse lühidalt ka *«Mahābhāratas». R. kaasaks oli Sītā. Võimalik, et R. on mõne ajaloolise hõimujuhi kuju peegeldus mütoloogias ja kirjanduses. India traditsioonilises ajalookäsitluses on tema eluajaks pakutud ajavahemikku 3800–3700 e.m.a, kuid hinduismi religiooni ja kirjandusse ilmub R. kuju alles esimestel sajanditel m.a.j. Austuse ja kultuse objektiks kujuneb ta veelgi hiljem, ilmselt alles pärast 10. saj. 14. saj on teada esimesed R. järgijate rühmad, kes austasid teda kui

ülimat jumalat. R. populaarsus kasvas kiiresti, kui sanskritikeelsed eeposed hakkasid levima ka kõnekeeltes. Teda peetakse ideaalseks valitsejaks. Indias tarvitatakse tervituse asemel tihti tema nime hindikeelset varianti 'Rām, Rām!'

Rāmājana (skr *rāmāyaṇa* 'Rāma rännakud'), India eepos, mille autorus omistatakse Vālmīkile. R. sai lõpliku kuju 2. saj, kuid sisaldab palju varajasemaid kihistusi. R. põhisisuks on *Rāma elulugu, mille keskmes on tema abikaasa *Sītā röövimine *Rāvana poolt ja Sītā päästmiseks korraldatud retk Lankāle, millest võtab osa ka ahvide valitseja *Hanumat oma sõjaväega. R. koosneb seitsmest osast, kusjuures Rāma kui *Višnu kehastuse ülistamisele pühendatud esimest ja seitsmendat osa peetakse hilisemateks lisandusteks.

rangtong (tb *rang stong*; skr *svaśūnyatā* 'enese v ise tühjus'), tiibeti budismis, eriti *geluki ja *sakja koolkondades *madhjamaka õpetusel põhinev *tühjuse (skr *śūnyatā*) mõiste tõlgendus, mille kohaselt kõik *seadmused on *omaolekult (skr *svabhāva*) tühjad. Seadmusi iseenesest pole olemas, need tekivad ainult põhjuslikkuse tõttu virgumata meeles ning on pidevas muutumises. R-i *kujustamine viib *virgumisse e *buddhasusse. R-ile vastandlik seisukoht seadmuste tühjuse tõlgendamisel on žentong (tb *gžhan stong* 'teise tühjus'), mis väidab, et seadmused on tühjad kõigest muust ('teisest') peale **tat-hāgatagarbha*, mille olemasolu jaatatakse ja mille kujustamine tähendabki *buddhaks saamist. Žentongi õpetust arendati eelkõige *džonangi koolkonnas.

ratna vt kalliskivi

Ratnakūṭa (skr 'aardekuhi'; tb *rin chen brtsegs pa'i mdo*; hn *da baoji jing* 大寶積經; jp *dai hōshaku kyō*), ka *Mahāratnakūṭa-sūtra* (skr 'suur aardekuhja suutra'), *mahajaana suutrate kogumik, mis sisaldab kokku 49 *suutrat, sh **Kāśyapaparivarta*, «Ugra küsimused» (skr *ugraparipṛcchā*) ja «Bodhisattvakorv» (skr *bodhisattvapaṭaka*), mida peetakse R. tsükli vanimateks tekstideks. R. suutrad on tõenäoliselt loodud ajavahemikus 1.–3. saj, kuid kogumik täismahus pandi kokku mõnevõrra hiljem. Kindlalt on teada selle olemasolu 8. sajandil, mil Lõuna-Indiast pärit Bodhiruṣi (skr *bodhiruci*) viis selle Hiinasse ja tõlkis hiina keelde. Tervikuna ongi R. kogumik olemas ainult tiibeti- ja hiinakeelses tõlkes; vaid neli suutrat on säilinud *sanskritis. Nagu paljude teiste mahajaana suutrate, on ka R., eriti selle vanimate osade põhiteemaks *bodhisattva kui inimtüübi ja tema toimimise käsitle-

mine. R. erinevad suutrad hõlmavad paljusid budismis olulisi teemasid alates *vinajast ning lõpetades *tühjuse, *ületava mõistmise, *vahendite valdamise ning *Amitābha ja *Akšobhja *buddhaväljade kirjeldamisega. Tänapäeval on see andnud alust nimetada R-t mahaajaana entsüklopeediaks.

Ingl *Pile of Jewels Sūtra, Treasury of Mahāyāna Sūtras*.

Ratnasambhava (skr 'kalliskivist sündinu'; tb *rin chen 'byung ldan*; hn *baosheng* 寶生; jp *hōshō*), *vadžrajaana mütoloogias buddha, ka *dhjaanibuddha, ratna perekonna pea. Dhjaanibuddhade *mandalas asub R. lõunas, ta on kollase kehaga, istub lootostroonil ja tema parema käe peopesa on avatud väljapoole, mis sümboliseerib heldust. R. *pradžnja on Māmakī ja teda esindab *bodhisattva Ratnapāni. R. maiseks kehastuseks peetakse mineviku buddhat *Kāšjapat. R-t mainitakse esmakordselt **Guhyasamāja-tantra*'s. Mõne legendi kohaselt lõi just R. budismi *kolm kalliskivi (skr *triratna*), milleks on *virgunu, *seadmus ja *kogodus.

Rāvana (skr *rāvana* 'mõirgaja'), hinduistlikus mütoloogias kümnepealine *rakšasate valitseja. *«Rāmājanas» on R. kurjuse ja seadmusetuse kehastus, *Rāma vaenlane, kes röövis Rāma abikaasa Sitā. R. olevat ajanud Lankält minema oma poolvenna Kubera ja saanud niiviisi ebaseaduslikult saare kuningaks. Rāma koos *Hanumatiga vabastas Lankā R. hirmuvalitsuse alt, olles eelnevalt päästnud Sitā tema käest vangist.

reinkarnatsioon vt avataara, kehastumine, taaskehastunu, tülku, ümbersünd

ren vt inimlikkus

ṛddhi vt imevõime

rigpa (tb *rig pa*; skr *vidyā* 'teadmine, teadlikkus'), tiibeti budismis on sellel sõnal kolm põhilist tähendust: teadmine kõige laiemas mõttes, millestki teadlik olemine; mingi konkreetne teadmise valdkond, teadusala; *dzoktšenis *meele põhiolemus, mida kirjeldatakse kui piiratud puhast valgust, s.t puhas teadmine e meele võime midagi teada saada. Vt ka teadmine.

Riisitaimesuutra (skr *sālistamba-sūtra*; tb *sā lu ljang pa'i mdo*), *mahaajaana suutra, milles selgitatakse *sõltuvusliku tekkimise tähendust. Suutras õpetab *bodhisattva *Maitreja *Śāriputrale sisemist ja välist

sõltuvuslikku tekkimist. Sisemine sõltuvuslik tekkimine on 12 lülist koosnev ahel, mis algab *teadmatusega ning lõpeb vanaduse ja surmaga. Välise sõltuvusliku tekkimise puhul tuuakse näiteks riisitaime kasvamine: "Seemnest tekib idu, eost leht, lehest kõrs, kõrrest vars, varrest sõlm, sõlmest pung, pungast ohe, ohtest õis, õiest vili." Mõlemat analüüsitakse kaht tüüpi seoste kaudu, milleks on põhjuslik seos ja tingimuslik seos. Põhjuslik seos tähendab, et iga järgmine lüli tekib põhjustatuna eelmisest; tingimuslik seos tähendab, et kogu süsteemi toimimiseks peavad olema täidetud teatud välised tingimused, milleks on *ürgollused ning sisemise sõltuvusliku tekkimise puhul lisaks *teadvus, välise puhul ajavägi (skr *kratu*). Eesti keeles Andres Herkeli tõlkes (1994).

rime (tb *ris med* 'erakonnatu'), tiibeti budismis 19. saj alanud reformiliikumine, mille eesmärgiks oli ületada sektide ja koolkondade suletus ning vastastikune vaenutegevus. Liikumine algas Ida-Tiibetis *sakja, *kagjü ja *ningma *laamade seas, vastukaaluks *geluki koolkonna poliitilisele ja religioossele ülemvõimule. R. liikumise algatajad olid Džamjang Khjentse Vangpo (tb '*jam dbyangs mkhyen brtse dbang po*, 1820–1892) ja Džamgön Kongtrül Lodrö Thaje (tb '*jam mgon kong sprul blo gros mtha' yas*, 1811–1899). R. pooldajate eesmärk oli leida ühine õpetuslik alus, mida jagaksid kõik tiibeti budismi koolkonnad, ning reformida vaimulikku haridust, mis oli muutunud kinniseks ja skolastiliseks. Suuremat rõhku hakati panema India algallikate õpetamisele, kuid ka budismi laiemale populariseerimisele. Laiemat vastukaja leidsid r. reformid sakja, kagjü ja ningma koolkondades, kuid ei jätnud puudutamata ka domineerivat geluki koolkonda. Tänapäeval r-t kui kindlapiirilist liikumist enam ei eksisteeri, kuid selle algatatud põhimõtteid jagavad paljud eri koolkondade kõrgvaimulikud, sh XIV *dalai-laama, pidades neid vajalikeks tiibeti budismi kaasajastamisel.

rinpotše (tb *rin po che* 'suur aare'), kõrgemate tiibeti *laamade tiitel, mis rõhutab nende õpetatust ja silmapaistvat positsiooni oma koolkonnas ning tiibeti budismi vaimuliku eliidi seas. Reeglina tähistatakse sellega nn ümbersündinud laamasid e *tülkusid, s.o kindlate õpetusliinide jätkajaid, kuid sageli ka teisi õpetajaid, kes on pälvinud laiemat austust ja lugupidamist.

Ingl *rinpoche*.

rinzai (jp), jaapani *zen'i alakoolkond, hiina *linji suuna jätkaja, mille 13. saj tõid Hiinast Jaapanisse õpetajad *Eisai ja Enni (1202–1280). R. on *sōtō kõrval levinumaid zen'i koolkondi, kus pannakse eriti rõhku *kōan'ide õppimisele ja harjutamisele, mille kaudu arvatakse jõudvat *äkilise virgumiseni (jp *kenshō, satori*).

Riśabha (skr *ṛṣabha* 'pull'), džainismis esimene *tirthankara. Teda peavad džainistid kogu ühiskonnakorralduse loojaks. R. esineb ka hinduistlikus *Bhāgavata-purāṇa*'s *Višnu ühe vähemolulise *kehastusena.

riši (skr *ṛṣi* 'nägija'), hinduismis tark või õpetaja. Algselt nimetati r-deks preester-laulikuid, veedahümnide autoreid. Hiljem sai r. Indias pühameeste laialt levinud tiitliks, kes sageli elasid erakluses ja olid askeedid.

roojane vt seisusteväline

Rosenberg, Otto Karl Julius (1888–1919), baltisaksa päritolu vene budoloog, sinoloog ja japanoloog. R. sündis Friedrichstadtis (tänapäeva Jaunjelgava Lätis), õppis Peterburi Ülikoolis ja 1912–1916 Jaapanis. Tema 1918 vene keeles ilmunud «Budismi filosoofia probleemid» oli esimesi põhjalikke *abhidharma käsitlusi Euroopas, kus ta uudselts lähenes *dharma mõiste tõlgendamisele, tõstes esile selle tähendust 'teadvusliku elu elemendina'. R. oli ka hiina kirjamärkide süstematiseerimise graafilise meetodi üks väljatöötajaid, mille alusel on koostatud mitmed hiina-vene sõnastikud. 1919 hilissügisel põgenes ta koos taganevate vene valgekaartlike vägedega Petrogradist Eestisse, haigestus siin ja suri novembri lõpul Tallinnas.

rōshi (jp; hn *laoshi* 老師 'vana õpetaja'), jaapani *zen'i õpetaja tiitel, mille omistab edasijõudnud õpilasele tunnustatud õpetaja, kes kinnitab kandidaadi autentset virgumiskogemust. R. tiitel eeldab küpsust, teadmisi ja sügavaid kogemusi ning annab õiguse õpetada ja juhendada zen'i õpilasi. Põhimõtteliselt võib r-ks saada igauks – nii mees kui ka naine, *munk, *nunn või ka ilmalik – kui ta on sellena tunnustatud vanema r. poolt. Enamasti on r-d siiski eakad mehed.

rujia (hn 儒家 'õpetlaste koolkond'), konfutsianistide ja konfutsianismi hiinakeelne omanimetus.

rūpa vt kujju

rūpadhātu vt kujude vald

S

saankhja (skr *sāṃkhya* 'arutlus, eristamine'), 6. saj e.m.a tekkinud hinduismi koolkond, üks *kuuest koolkonnast e *daršanast. S. põhiteos on Īśvarakrišna (skr *īśvarakṛṣṇa*) poolt 3. saj kirjutatud «Arutluse mõttesalmid» (skr *sāṃkhyakārikās*). S. on dualistlik õpetus, mis teeb vahet materiaalse alge, *loomuse-looduse (skr *prakṛti*) ja vaimse alge, *hinge e *puruša vahel. Kõik olemasolev tekib neist kahest algest ning *vabanemine seisneb nende lahknemises e hinge vabanemises loomusest-loodusest. Selleks peab jõudma õige *mõistmiseni. Hinge kirjeldatakse kui kõikjalolevat, muutumatut, mitterateriaalset ja kiretut. S. õpetuse järgi on olemas loendamatu hulk hingesid, mis aga ei asu hierarhilises järjestuses.

sada koolkonda (hn *baijia* 百家), Hiina mõtteleos väljend, mis kirjeldab koolkondade ja õpetlaskogukondade suurt hulka sõdivate riikide ajastul (475–221 e.m.a). **Zhuangzi* ja *«Ajaloos ülestähendused» tõstavad nende seas esile kuut: konfutsianistid (hn *rujia*), moistid (hn *mojia*), *yin-yang*'i koolkond e natuurfilosoofid (hn *yinyang jia*), *nimede koolkond e nominalistid (hn *mingjia*), *dao koolkond e taoistid (hn *daojia*) ning *seaduse koolkond e legistid (hn *fajia*).

Saddharmapuṇḍarīka-sūtra vt Lootossuutra

sādhana (skr 'edenemine, saavutamine'; tb *grub thabs*), *vadžrajaanas eriline kujustamisharjutus, mille käigus kujustatakse teatud *dhjaanibuddhat v *idamit ning seejärel lahustatakse kujustatud sümbol *tühjusesse. S. *teostamisele eelneb tavaliselt *laama juhendamisel eriline pühitusrituaal. S teostus algab *kolme kaitse alla mineku ja *virgumismeele vastuvõtmise *töötuste lausumisega, millele järgneb *kujustamine. Kõigepealt kujustatakse vastav dhjaanibuddha koos oma atribuutide ja kaaskonnaga, seejärel samastatakse iseennast temaga ja lõpuks lahustatakse kujustatu tühjusesse. S. eesmärgiks on dhjaanibuddha poolt sümboliseeritavate omaduste kinnistamine kujustaja *meeles ning selle kaudu kujustaja *ise e ego mõju vähendamine. S. teostamise juhendid on kirja pandud vastavates tekstides, mida nimetatakse samuti *s*-teks ja mis sisaldavad peale otseste kujustamisreeglite ka palveid ja *mantraid. Hinduistlikus *tantrismis mõistetakse *s*. all vabanemisteed, mille eesmärgiks on ühendada individuaalne mina kõrgema minaga; *s*. võib olla ka õpetustee üldnimetuseks.

sādhū (skr 'õige, sihilejõudnu'), Indias pühamehe nimetus, kes on pühendanud end religioossetele eesmärkidele ja loobunud ilmalikust elust. S. esineb ka heaskiitva hüüdsõnana tähenduses 'õige, hästi,' mida kasutatakse sageli *mahajaana suutrates, kus Buddha, *bodhisattva või *hüvesõber väljendab selle hüüdega rahulolu õpilase või kuulajaga.

sahaja (skr 'kaasasündinud, vahetu'; tb *lhan cig*), *vadžrajaanas *virgumise sünnipärast, vahetut, iseeneslikku loomust rõhutav mõiste. S. õpetus e *sahajayāna* (skr 'vahetu sõiduk') oli 8.–10. saj Põhja- ja Kirde Indias tekkinud tantristlik liikumine, *kaalatšakra õpetuse (skr *kā-lacakrayāna*) kõrval teine oluline vadžrajaana suund, kus rõhutatase äkilist, iseeneslikku virgumist, mis potentsiaalselt on olemas igas *olendis. Rangelt reglementeeritud kloostrielu, rituaale ja isegi pühakirja pidasid s. õpetajad *mahasiddhad takistuseks virgumisele jõudmisel. Nad ise olid enamasti ilmalikud rändaskeedid, kes paistsid silma ebakonventsionaalse käitumisega, üks tuntumaid neist on *Saraha. S. õpetused on säilinud mitmes tekstikogumikus (*Dohākośa*, *Caryāgīti*), mis sisaldavad tollastes rahvakeeltes nagu apabhraṃśa, bengali, orija jt loodud laule. Neis kirjeldatakse iseeneslikku virgumiskogemust ja selleni viivaid teid. S. mõiste esineb ka mõnes hinduistliku *tantrismi vormis, kus see tähendab oma sisemise loomuse järgimist vastandina *veedade õpetusele.

Saichō (jp 最澄, 767-822), ka Tengyō Daishi (jp 傳教大師), jaapani budismi **tendai* koolkonna rajaja. Sündinud budistlikus perekonnas, hakkas ta juba 12-aastaselt mungaks ning sai 19-aastaselt täieliku pühitsuse. S. veetis aastaid erakluses *Kyōto lähedal Hiei mäel, kuhu rajas isikliku templi, millest hiljem sai *tendai* koolkonna keskus. Loonud head suhted keisri ja ōukonnaga, rändas ta 804 Hiinasse, kus õppis **tiantai*, kuid samuti **chan'i* ja nn esoteerilise budismi e hiina *tantrismi (hn *mizong*) õpetajate juures. Pärast Jaapanisse naasmist tema suhted ōukonnaga jahenesid ning ta pidi oma õpetusi ja seisukohti kaitsma teiste koolkondade ja õpetajate, eriti *Kūkai rünnakute eest. *Tendai* õpetus S. interpretatsioonis on eklektilisem kui hiina *tiantai*, keskendudes küll *«Lootossuutrale», kuid rakendades ka *chan'i* **shikantaza* meetodit ja tantristlikke rituaale. S. nõudis oma koolkonna liikmetelt *bodhisattva töötuse andmist ja 12-aastase ettevalmistava õppimisperioodi läbimist enne mungaks pühitsemist.

sakja (tb *sa skya*), üks neljast tiibeti budismi peamisest koolkonnast, mis on oma nime saanud maakoha järgi (tb *sa skya* 'hall maa') Tsangis. 1073 rajas Khöni (tb *'khon*) suguvõsast pärit Kõntšok Gjälpo (tb *dkon mchog rgyal po*, 1034–1102) sinna koolkonna esimese kloostri. S. koolkond arvab oma järjepidevust India *mahasiddhast Virūpast. Koolkonna kesksed õpetust nimetatakse lamdre (tb *lam 'bras* 'tee ja vili') õpetuseks, mis kujutab endast pikaajalist süstemaatilist ja hierarhiliselt ülesehitatud tantristlike *meeleharjutuste tsükli, kus järgmisele tasemele saab ainult eelmise taseme täielikult läbinu. Koolkonna keskseks tekstiks on **Hevajra-tantra*, kuid süvendatult õpitakse ka budistlikku loogikat (skr **pramāṇa*). Erinevalt enamikust teistest tiibeti budismi koolkondadest ja õpetusliinidest on s. koolkonna pealaamade järjepidevus seotud perekonnaga. Koolkonna juht, kes kannab tiitlit *Sakja tridzin (tb *sa skya khri 'dzin* 'Sakja troonihoidja'), kuulub alati Khöni perekonda, ta peab abielluma ja saama meessoost järglase, kellele aujärg üle anda. S. koolkonna kõrgaeg oli 13.–14. saj, mil mongolite toetusel kuulus Khöni perekonnale ka poliitiline võim suure osa Tiibeti üle ning mitmed selle väljapaistvad esindajad nagu *Sakja Pandita ja Phagpa (1235–1289) olid kõrgetel aujärgedel mongoli soost Hiina Yuani dünastia (1279–1368) keisrite õukonnas.

Ingl *Sakya*.

Sakja Pandita, täieliku nimega Sakja Pandita Künga Gjältsen Pel Sangpo (tb *sa skya paṇḍita kun dga' rgyal mtshan dpal bzang po*, 1182–1251), tiibeti budismi varajase *sakja koolkonna silmapaistvamaid esindajaid, kes on tuntud nii suure õpetlase kui ka poliitikuna. Õpetlasena on ta eeskätt hinnatud budistliku loogika alaste traktaatide ja populaarsete värssteoste autorina, mis sisaldavad nõuandeid ja näpunäiteid nii lihtbudistidele kui ka *munkadele. Sakja koolkonna ja Khöni perekonna peana võttis ta 1244 ette külaskäigu mongolite Godan-khaani õukonda, mille tulemusel olevat khaan ja tema õukond võtnud vastu budismi ning mongoli valitsejate ja sakja laamide vahel sõlmiti "õpetaja ja kaitsja" vaheline leping. Selle kohaselt oli khaan (hiljem ka Hiina keiser) Tiibeti ja budismi kaitsja, sakja laamad aga valitseja vaimulikud õpetajad ja nõuandjad. Sakja Pandita järglane sakja troonil Phagpa Lodrö (*'phags pa blo gros*, 1235–1289) kinnitas seda suhet, olles ühtaegu Tiibeti valitseja ja kõrge aukandja Pekingis Hubilai-khaani õukonnas. S. tuntumaks teoseks on 457 salmist koosnev «Mõtteterade varakamber» (tb *legs par bshad pa rin po che'i gter*), eesti keeles katkendid Linnart Mälli tõlkes (1975).

Sakja tridzin (tb *sa skya khri 'dzin* 'Sakja troonihoidja'), tiibeti budismi *sakja koolkonna pealaamade tiitel. See on päritav aujärg, mida 11. saj alates antakse edasi Khöni perekonna liinis selle meessoost järeltulijatele. Praegune S. (1945–) on järjekorras 41. 14-aastasena põgenes ta koos perekonna ja koolkonna teiste tähtsamate *laamadega Indiasse. Ta rajas Dehra Dunis Rajpuris sakja koolkonna keskuse paguluses ja Sakja Kolledži, kus saavad hariduse kõik koolkonna mungad. S. on ka maailmas palju rännanud ja õpetanud. Tänapäevaseks tegutseb sakja keskusi peale India ka Euroopas, Ameerikas ja Austraalias. 1995 külastas S. ka Eestit.

samādhi vt keskendumine

Samādhirāja-sūtra (skr 'keskendumiskuninga suutra'; tb *ting nge 'dzin gyi rgyal pa'i mdo*; hn *yuedeng sanmei jing* 月燈三昧經; jp *gattō zammai kyō*), ka *Candrapradīpa-sūtra*, *mahajaana suutra, mis Nepali traditsiooni kuulub *üheksa seadmuseõpetuse hulka. S-s õpetab *Buddha prints Tšandrapradīpale *keskendumist (skr *samādhi*), mille kaudu saab jõuda *vabanemiseni. Mõistet *samādhi* käsitletakse siin mitte niivõrd kitsalt ühele objektile suunatud keskendumisseisundi, kuivõrd sellesse viivate meetodite ja õpetuste kogumina. Ideeliselt järgib S. eelkõige *ületava mõistmise ja *madhjamaka õpetusi.

Samantabhadra (skr 'ülени hea'; tb *kun tu bzang po*; hn *puxian pusa* 普賢菩薩; jp *fugen bosatsu*), *mahajaana mütoloogias üks peamistest *bodhisattvatest, *seadmuse kaitsja ja kõikide bodhisattva teostuste kehastus. S. esineb paljudes *mahajaana suutrates (*«Lootossuutra», **Suvarṇaprabhāsa-sūtra*, **Laṅkāvatāra-sūtra*, mõned *ületava mõistmise suutrad), samuti **Mahāvastu*'s. **Gaṇḍavyūha-sūtras* on S. tähtsaim bodhisattva ja *hüvesõber, kõikide bodhisattvate õpetaja. Just temalt saab suutra peategelane Sudhana kõrgeima õpetuse ja pühitsuse bodhisattvatele, mis on kokkuvõtlikult esitatud *Gaṇḍavyūha-sūtra* epiloogiks olevas värsstekstis «Samantabhadra teostuse töötus» (skr *samantabhadra-caryā-praṇidhāna*). Ikonograafias kujutatakse S-t enamasti valge kuuekihvalise elevandi seljas istuvana; tema käte arv ja atribuudid võivad olla erinevad, kuid alati hoiab ta käes *lootost. *Vadžrajaanas on S. *ürgbuddha, *seadmuseihu kehastus. Ürgbuddhat S-t kujutatakse tumesinisena, ta istub ilma riiete ja atribuutideta ristijalu, emmates oma valget *pradžnjat Samantabhadrīt. S. on eriti austatud tiibeti budismi *ningma koolkonnas.

samaya (skr 'kokkusaamine, kokkulepe'; tb *dam tshig*; hn *sanmeiye* 三昧耶; jp *sanmaiya*), budismis mitmetähenduslik termin. *Vadžrajaanas tähendab s. eeskätt *töotust või enese peale võetud kohustust järgida kindlaid reegleid ja ettekirjutusi ning teostada kindlaid harjutusi (nt **sādahana*'id). S. tähendab ka *ihu, *jutu ja *meele ühtsust. Budismi laiemas kontekstis võib s. tähendada mingit konkreetset õpetuste ja ettekirjutuste süsteemi tervikuna, samuti *mõistmist, arusaamist, viimast sagedamini kujul *abhisamaya*.

saṃbhogakāya vt õndsuseihu

Samḍhinirmocana-sūtra (skr 'mõtete selgitamise suutra'; tb *dgongs pa nges par 'grel pa'i mdo*; hn *jieshenmi jing* 解深密經; jp *gejinmikyō*), *mahajaana suutra, *joogatšara koolkonna üks baastekste, loodud Indias arvatavasti 3. saj. S. sanskritikeelne originaal ei ole säilinud, kuid suutrast on olemas viis hiinakeelset ja üks tiibetikeelne tõlge. S. on süstemaatilisemaid ja sisult filosoofilisemaid mahajaana suutraid. Vormilt on see jaotatud kümnesse temaatilisse peatükki, millest igaühes esitab erinev *bodhisattva Buddhale küsimusi *mahajaana oluliste teemade ja mõistete kohta, mida Buddha selgitab. Keskseteks teemadeks S-s on **ālayavijñāna*, **vijñaptimātra*, *seadmuseratta kolm pööret (*«Seadmuseratta käimapanemine», *ületava mõistmise õpetus ja S. ise), samuti kaks tõde (*tavatõde ja *ülím tõde), *kümme bodhisattva taset jm.

Ingl *Sūtra Explaining the Thought*.

Samje (tb *bsam yas*), ka Samye vanim budistlik klooster Tiibetis, rajatud 8. saj kuningas Trisong Detseni (tb *khri srong lde brtsan*, u 740–798) poolt *Padmasambhava ja *Šāntarakšita osavõtul. Klooster on ehitatud *mandala kujulise põhiplaaniga, mis sümboliseerib budismi maailmapilti; seda ümbritsesid *stuupad ja skulptuurid. Tiibeti budismi varajasel perioodil oli S. kuningavõimu kaitse all uue õpetuse tähtsaimaks tugipunktiks. Seal peeti 792–794 kuulus debatt *Kamalašila ja hiina budismi esindaja Hvašangi vahel, mille võitis esimene. Hiina kultuurirevolutsiooni ajal 1960-tel tehti S. peaaegu maatasa. Praeguseks on klooster osaliselt taastatud ning avatud turistidele ja palveränduritele.

saṃjñā vt mõiste

saṃskārās vt meeoleolud

saṃskṛta vt kokkupandu

samurai (jp 侍 'teener, teenistuses olija', ka *bushi* 武士 'sõdalane'), elukutseliste sõdalaste seisus Meiji reformide (1868) eelses Jaapanis. See hakkas kujunema juba Heiani ajastul (794–1185) ning sai eriti mõjukaks *Kamakura šogunaadi (1192–1333) ja järgnevate šogunaatide ajal, mil keskvõim oli nõrk ja kohalikud maaisandad valitsesid oma valdusi s-dest moodustatud sõjavägede toel. Klassikalise s. elustiili juhtmõtteks oli jäägitu ustavus isandale; s. kogu elu pidi olema pühendatud isanda teenimisele ja ta pidi olema iga hetk valmis isanda eest surema. S-de elu ja teenistuse reeglid olid kirjas «Sõdalase tees» (jp **bushido*). S-de relvakäsituse ja pühendumise harjutamises olid olulisel kohal **zen*'i *meeleharjutused. Paljud samuraid olid ka haritud kirjamehed, kuuludes jaapani ühiskonna eliidi hulka.

samvara vt eneseohjeldamine

samvrtisatya vt tavatõde

samyaksam̐bodhi (skr; pl *sammāsambodhi* 'õige täielik virgumine'; tb *yang dag par rdzogs pa'i byang chub*; hn *sanmiao sanputi* 三藐三菩提; jp *sammyaku sambodai*), budismis *teadvuse kõrgeima seisundi üks nimetusi; mōnikord esineb *ülisma täieliku virgumise (skr *anuttarā samyaksam̐bodhi*) sünonüümina, mōnikord sellele eelneva *virgumise astmena. *Mahajaanas vastandatakse s. tihti *nirvaanale kui ebapiisavale ja ühekiilgsele mõistele. Vt ka virgumine, ülim täielik virgumine, *samyaksam̐buddha*.

Ingl *perfect (complete) enlightenment (awakening)*.

samyaksam̐buddha (skr; pl *sammāsambuddha* 'õige täielik virgunu'; tb *yang dag par rdzogs pa'i sangs rgyas*; hn *sanmiao sanfotuo* 三藐三佛陀; jp *sammyaku sambutta*), Buddha epiteet. Vt ka *samyaksam̐bodhi*, ülim täielik virgumine.

Ingl *completely (perfectly) enlightened (awakened) one*.

Saṃyutta-nikāya (pl 'ühendatud õpetussõnade kogu'), **Suttapiṭaka* kolmas osa, mis koosneb ligi 3000 *suustrast. Need on grupeeritud 56 alajaotusse (pl *saṃyutta*). Viimasesse alajaotusse kuulub *Buddha esimene jutlus *«Seadmuseratta käimapanemine». S. vastab sanskritikeelsele *Samyukta-āgamale*, mis pole aga algkeeles säilinud.

Sāñcī, ka Sāntṣī, budistlike ehitiste ja mälestusmärkide kompleks Kesk-Indias tänapäeva Madhya Pradeshi osariigis Bhopali linna lähedal. Sealset sakraalehitised pärinevad ajavahemikust 3. saj e.m.a kuni 12. saj

m.a.j. Eriti kuulus on arvatavasti juba *Ašoka valitsemisajal (3. saj e.m.a) rajatud S. suur *stuupa, mis on tänapäeval üks paremini säilinud varajase budismi arhitektuuri mälestusmärke. Stuupat ümbritsev kivist balustraad ja väravad on rikkalikult kaunistatud bareljeefidega, mis kujutavad stseene Buddha elust. Suure stuupa lähikonnas on arvukalt väiksemate stuupade ja templite jäänuseid. Meie ajaarvamise esimestel sajanditel oli S. tõenäoliselt üks olulisemaid budismi keskusi Indias.

sangha vt kogudus

sanjiao vt kolm õpetust

sanlun (hn 三論 'kolm traktaati'; jp *sanron*), hiina budismi koolkond, *madhjamaka hiina versioon. S. sai oma nime kolme teksti järgi, milleks olid *Nāgārdžuna **Mūlamadhyamakakārikās*, tema õpilase *Arjadeva «Sajaline traktaat» (skr *śataśāstra*) ning samuti Nāgārdžunale omistatud «Kaheteistkümneosaline traktaat» (skr *dvādaśanikāyaśāstra*), millest on teada ainult hiinakeelne tõlge. Need tõlkis hiina keelde *Kumāradživa, kes oli ühtlasi koolkonna rajaja. S-i ideede edasiarendajaks oli Kumāradživa õpilane Sengzhao (374–414) ja viimase õpilane Falang (507–581). Koolkond ei kujunenud eriti suureks ega mõjukaks, kuna selle keskse *tühjuse idee filosoofiline käsitlemine ei olnud hiina budismis eriti populaarne. 6. saj teisel poolel levis s. õpetus Koreasse ja Jaapanisse. Koolkond hääbus pärast selle viimast väljapaistvat esindajat Jizangi (549–623) S. on avaldanud *Zhiyi kaudu teatavat mõju **tiantai* koolkonnale.

sansaara (skr, pl *saṃsāra* 'ringkäik'; tb 'khor ba; hn *lunhui* 輪迴; jp *rinne*), India õpetustes alguseta tiirlemine ümbersündide ahelas. S. ja selle ületamise ning ümbersündide ahelast *vabanemise ideel on keskne koht nii hinduismis, džainismis kui ka budismis. Natuurfilosoofilisest aspektist on s. idee seotud ettekujutusega maailmade perioodilisest tekkimisest ja hävimisest. *Veedades s. mõistet ei esine; see kujunes välja *brahmanismis, kuid ei ole ilmselt algupäraselt *aarja päritolu. Budismis on s. alati individuaalne, mis tähendab, et seda ei saa samastada *maailmaga. S. lõpp on *nirvaana ja see on samuti individuaalne. S. mõiste mütoloogiline aspekt seondub *kuue olemasolu valdkonnaga, mis kõik on seotud *kannatusega. Kogu s. kujutab endast suletud süsteemi: pärast surma sünnivad *olendid uuesti kas samas, paremas või halvemas vallas, vastavalt nende poolt tehtud *tegudele (skr *karma*). Näiteks see, kes on praeguses elus inimene, võib sündida uuesti inimesena, seejärel aga põrguas-

kana ning pärast seda saada *preetaks, loomaks, *asuraks või *jumalaks. Ümbersündide ahel on alguseta, kuid sellel on lõpp, milleks on nirvaana. Nirvaanasse võivad jõuda ainult inimesed, sellepärast peetakse sündimist inimesena eriti soodsaks, kuigi jumalate elu on õnnelikum ja eluiga pikem. Nirvaanat peetakse väljaspool sansaara-süsteemi asuvaks ja neil puudub omavahel põhjuse-tagajärje seos. Sellegipoolest on budismi mütoloogias peetud võimalikuks nirvaanaolendite ilmumist s-sse ja seal toimimist: näiteks ilmuvad *dhjaanibuddhad s-s *bodhisattvate ja maiste *buddhadena.

sanskrit (skr *saṃskṛta* 'kokkutehtu, koostatud'), India kirjakeel, vanimaid indoaarja keeli, keeleajalooliselt kuulub vanaindia keelte hulka. S-i loomisele eelnenud *veedade keel põhineb Loode-India iidsetel keelemurretel ja selle vanimaks allikaks on «Rigveeda» (u 1000 e.m.a). S-ti kirjeldas ja standardiseeris ning lõi üksikasjalikud keelereeglid *Pāṇini. Klassikaline sanskrit õitses 5. saj e.m.a kuni 10. saj m.a.j, kuid teatud määral on s. tänaseni Indias käibel õpetlaste *lingua franca*'na. S-keelne kirjandus on väga mahukas, hõlmates suurema osa hinduismi religioosset ning filosoofilisest kirjandusest (*braahmanad, *upanišadid, *smṛiti, *śruti), eeposed, s-i klassikalise luule ja ilukirjanduse, hinduismi ja budismi *śaastrad, *mahajaana suutrad ning India kesk- ja uusaegsete õpetlaste teosed. *Mahajaana suutrates tuleb sageli ette klassikalisest s-ist mõnevõrra hälbinud kõnekeelähedasi vorme ja keelendeid, mistõttu nende keelt nimetatakse tänapäeva teaduses ka budistlikuks hübriidsanskritiks.

Saraha, india *vadžrajaana silmapaistvamaid esindajaid, *mahasiddha, *sahaja õpetuse järgija. S. elas tõenäoliselt 9. saj Orissas. Arvamust, nagu oleks S. elanud sajandeid varem, ei ole suudetud veenvalt tõestada. S. kirjanduslikult mütologiseeritud eluloo põhjal on teada, et ta oli päritolult *braahman ja jõukas linnakodanik, kes järgis samal ajal ilmalikuna tantristlikku budismi ning mingil eluperioodil tõmbus koos naiskaaslasega erakuna mägedesse. S. õpetused sisalduvad apabhraṃśakeelsetes lauludes – *doha'des.

sardar (pn *sardār* 'juht'), sikhide poole pöördumise viisakusvormel, mille veel auväärsem vorm on *sardārji*. Naiste poole pöördutakse sõnaga *sardārīn*. Algselt tähendas s. sikhide sõjaväelise grupeeringu (pn *misl*) ülemat.

Sārṇāth, *Vārānaśi eeslinn, üks budismi pühapaikasid. S-i Hirvepargis olevat Buddha varsti pärast *virgumist pidanud oma esimese

jutluse, mida annab edasi *«Seadmuseratta käimapanemine». Selle kohta tähistamiseks püstitati juba *Ašoka ajal (3. saj e.m.a) *stuupa, mille peale ajavahemikus 4.–6. saj ehitati praeguseni säilinud kuulus Dhameki stuupa. Kuni 12. saj oli S. oluline budismi keskus arvukate templite, *vihaarade, stuupade ja skulptuuridega.

sarvajña vt kõikteadja

sarvajñatā vt kõikteadmine

sarvastivaada (skr *sarvāstivāda* 'kõik-on-olemas-õpetus'), varajase india budismi koolkond, mis eraldus ortodokssesest *sthaviravaada koolkonnast arvatavasti 3. saj e.m.a. ning oli mõjukaim koolkond Indias, eriti aga *Gandhāras ja mujal Sise-Aasias kuni I at keskpaigani m.a.j. S. põhiväiteks on, et *seadmused on tegelikult olemas ega ole taandatavad millelegi muule. Seadmused kui kirjeldatavad teadvuse seisundid, mille arvuks s. tekstides antakse 75, tekivad põhjuse-tagajärje seaduse tõttu vaid hetkeks, kaovad kohe ja annavad teed uutele. Kogu olemasolu ongi selliste hetkeliste, kuid muutumatu *omaolekuga seadmuste ja nende kombinatsioonide pidev vool. S. põhitekstideks on koguteos «Suur jaotusteraamat» (skr *mahāvibhāṣā*), mis arvatakse olevat koostatud budismi neljandal suurkogul Gandhāras u 100 m.a.j, ja *Vasubandhu **Abhidharmakośa*.

sāsana vt õpetus 2.

satori (jp; hn *wu* 悟 'taipamine, mõistmine, virgumine'), kesksemaid *zen'i termineid, mis tähistab *mõistmise, *teadvuse avanemise, *virgumise kogemust. Läänes on s-t sageli võrreldud intuitsiooniga ja seda tõlgitakse ka *kirkastumiseks. Zen'i allikate järgi on s. kogemus sageli ootamatu ja iseeneslik, kuid enamasti eelneb sellele lühemavõi pikema-ajaline **mokushō* (hn *mozhao*) või **kanwa* (hn *kanhua*) harjutamine. S. ei ole lõplik seisund, vaid pigem harjutusetapi vahetulemus, mille kogemust peab edasise harjutamisega süvendama; ühtlasi on see ka õpilase edasijõudmise taseme märk. Sellepärast räägitakse eri taseme s-test. Vt ka *kenshō*.

sattva vt olend

satya vt tõde

satyāgraha (skr 'tõe haaramine, tõe pühendumine'), Mahatma Gandhi (1869–1948) poolt propageeritud vägivaldatu poliitilise võitluse vorm, mida rakendati eelkõige India iseseisvusliikumises Briti

ülemvõimu vastu 20. saj esimesel poolel. S. meetod hõlmab ka selle järgijate igapäevaelu. S-s on oluline vägivalla vältimine ja tõe otsimine. Tulemuseks ei saa olla võit ega kaotus, vaid suurem ühiskondlik kooskõla. Gandhi tuletas s. õpetuse džainismi *vägivaldsusetuse (skr *ahimsā*) mõistest ja *«Bhagavadgītast», kuid sai samuti mõjutusi L. Tolstoi ja H. D. Thoreau teostest. Ta kasutas s-t esmakordselt Lõuna-Aafrikas India päritolu ümberasunute õiguste kaitseks. S. rakendab võitlusvahendina vastaste veenmist, boikotte, vägivallata väljaastumisi ja streike.

sautraantika (skr *sautrāntika* 'suutrate koolkond'), india budismi koolkond, mis arvatavasti eraldus *sarvastivaadast 1. saj m.a.j. Koolkonna algupärast on vähe teada, sest viited selle kohta ilmuvad alles mitu sajandit hilisemates allikates. S. eripäraks on see, et *šaastrate ja *abhidharma asemel, millele tugines sarvastivaada, tunnistatakse seal peamiseks *suutrate autoriteeti. S. tuntuimaks allikaks on *Vasubandhu autokommentaar **Abhidharmakośa*'le.

seadmus (skr *dharma*; pl *dhamma*; tb *chos*; hn *fa* 法; jp *hō*), kõikide India õpetuste keskse mõiste 'dharma' eestikeelne vaste. Nagu hiinakeelne vaste *fa* ('seadus, norm') ja tiibeti vaste *chos* ('seadmine, korrastamine') järgib ka eestikeelne vaste s. iidset budistlikku tõlketraditsiooni. Sõna *dharma* on tuletis *sanskriti verbijuurest *dhṛ* ('hoidma, kandma, seadma') ja tähendab algselt seadust e normi, mis valitsevad nii universumis kui ka inimühiskonnas. *Brahmanismis ja hinduismis on s. eeskätt inimühiskonnas toimiv normide kogum; igal *seisusel ja igal üksikisikul on oma s., mida ta peab järgima. Kuid s. on ka üks *neljast elusihist. Hinduistliku ühiskonna olulised s-d on kirja pandud *dharmašaastrates. Budismis mõistetakse s-e all eeskätt Buddha õpetust, mille aluspõhimõtted on esitatud *«Seadmuseratta käimapanemises», kuid budism tunnistab ka teisi, mittebudistlikke s-i. Buddha õpetuse tähenduses on s. *kolme kalliskivi keskmiseks osaks. Nii brahmanismi ja hinduismi kui ka budismi kontekstis on s. laiemalt tõlgendatav *kultuuri mõiste kaudu, mis hõlmab endas ka kõiki teisi aspekte (seadus, norm, õpetus). Vana-Indias toimus brahmanistlik kultuur (skr *śānātana dharma*), Buddha lõi sellest mõneti erineva budistliku kultuuri (skr *buddhadharma*). Kultuuri koostisosa-deks on tekstid, mida samuti nimetatakse s-teks. Kuid s-tena mõistetakse ka suuremate tekstide osi kuni üksikute sõnade ja mõisteteni. *Abhidharma tekstid on loodud s-te kui mõistete seletamiseks. Nii traditsioonilises budismis kui ka tänapäeva budoloogias mõistetakse

abhidharmale tuginedes s-te all sageli ka nende mõistete objekte kui olemise või *teadvuse elemente.

Ingl *law, doctrine, principle, phenomenon, thing*.

seadmuseihu (skr *dharmakāya*; tb *chos kyi sku*; hn *fashen* 法身; jp *hōshin*), ka 'seadmusekogu', hilis-mahajaanas ja *vadžrajaanas üks *Buddha *kolmest ihust (skr *trikāya*) koos *õndsuseihu (skr *sambhogakāya*) ja *maise ihuga (skr *nirmāṇakāya*). S. väljendab budistlikku *kultuuri ehk *seadmust selle kõige puhtamal kujul. S. esialgne tähendus **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*'s oli 'seadmuse tekstide kogu.' S. vastandus elava *Buddha sõnana Buddha säilmetele (skr *buddhaśarīra* 'buddha keha') ja nende kultusele ning samuti seadmusekehale (skr *dharmāśarīra*), mille all mõisteti *stuupadesse paigutatud pühakirjatekste. Et seda ei saanud aga lugeda, siis oli see sisuliselt surnud tekst. S. on ülejäänud kahe ihu suhtes primaarne; Buddha loob selle baasil õndsuseihusid ja maiseid ihusid vastavalt olendite mõistmisvõime ja arusaamise tasemele.

Ingl *dharma-body, truth-body, law-body*.

seadmusekaitsja (skr *dharmapāla*; tb *chos skyong*; hn *hufashen* 護法神; jp *gohōshin*), budismi mütoloogias jumalus, kes kaitseb Buddha *seadmust ja iga budisti eraldi. Seda mütoloogiliste olendite rühma budismi panteonis on raske täpselt piiritleda, kuna nende hulka loetakse sageli ka *idamid ja erinevate budistlike rahvaste kohalikud jumalused. Seadmusekaitsjate puhul ilmneb eriti selgelt üks budismi mütoloogia peamisi eripärasid – avatus uuendustele ning teadlik lõpetamatus. Leidub hulgaliselt legende selle kohta, kuidas kohalikke jumalusi on suurte õpetajate üleloomuliku väe abil muudetud seadmusekaitsjateks. Nii näiteks olevat *Padmasambhava alistanud Tiibeti religiooni *böni jumalused, kes enne takistasid budismi levikut. Tiibetis kasutatakse seadmusekaitsjate kohta ka nimetust dakse (tb *drag gsed* 'hirmus timukas'), millest omakorda tuleneb mongolikeelne *dokšit*. Vt ka maailmakaitsja.

seadmuseratas (skr *dharmacakra*; pl *dharmacakka*; tb *chos kyi 'khor lo*; hn *falun* 法輪; jp *hōrin*), Buddha õpetuse sümbol, mida kujutatakse *kaheksaosalist teed sümboliseeriva kaheksa kodaraga rattana. Mitmetes *mahajaana koolkondades kasutatakse s. mõistet budismi ajaloo periodiseerimisel, rääkides seadmuseratta kolmest pöördest. Esimesed kaks pööret on neis käsitlustes tavaliselt ühised: esimeseks on Buddha esimene jutlus *neljast õilsast tõest *«Seadmuseratta

käimapanemine», laiemas tähenduses *hinajaana; teiseks on mahajaana alustekst **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*, laiemas tähenduses *ületav mõistmine; kolmandaks peab iga koolkond tavaliselt iseennast või selles koolkonnas kõige rohkem austatud teksti (nt **Sam̐dhinirmocana-sūtra* *vidžnjaanavaadas v *«Lootossuutra» hiina **tiantai* koolkonnas). *Vadžrajaanas peetakse s. kolmandaks pöördeks kõiki vadžrajaana õpetusi, kuna esimesed kaks on *hinajaana ja *mahajaana.

Ingl *wheel of dharma, wheel of law, wheel of teaching.*

Seadmuseratta käimapanemine (skr *dharmacakrapravartana*; pl *dharmacakkappavattana*), budismi üks alustekste, mis kuulub *paali kaanonis **Samyutta-nikāya*'sse. Buddha räägib selles *neljast õilsast tõesst ja õilsast *kaheksaosalisest teest. Seda peetakse Buddha esimeseks jutluseks, mille ta olevat pidanud *Vārānāsī lähedal *Sārnāthi Hirvepargis oma viiele endisele kaaslasele. Eesti keeles Linnart Mälli tõlkes (2004).

Ingl *Turning of the Wheel of Dharma, Setting in Motion the Wheel of the Law.*

seadmusevald (skr *dharmadhātu*; tb *chos kyi khams*; hn *fajie* 法界; jp *hok-kai*), *abhidharmas üks 18 vallast, *teadvuse valdkond, mille sisuks on *seadmused. *Mahajaanas (eriti **Avatamsaka* tsükli tekstides) tähistab see mõiste kogu tegelikkust kui seadmuseilmingut, mis avaldub niisugusena ainult *buddhadele ja *bodhisattvatele omastes *teadvuse kõrgemates seisundites. Selles tähenduses vastandub s. *maailmavallale (skr *lokadhātu*), s.o reaalsusele, mis avaldub tava-teadvuse tasemel füüsilise universumina. *Ülima tõe seisukohalt nende kahe vahel vastuolu ei ole. Mahajaana filosoofilistes koolkonnades, eriti tiibeti ja hiina budismis, käsitletakse s-a ka kui olemuselt tühja sfääri, kust kõik seadmused ilmuvad vastavalt *olendite teadvuse seisundile.

Ingl *dharma-element, dharma realm, realm of reality, universe, noumenon.*

seadus (hn *fa* 法), hiina kultuuri keskseid mõisteid, mis oli eriti oluline *legismi koolkonnas. Vastava sõna ja kirjamärgi alapärane tähendus on 'eeskuju, mida järgida.' Selles tähenduses esineb see sõna näit *«Daodejingis», kus *fa* on tõlgitud verbiga: "inimene järgib maad / maa järgib taevast / taevas järgib kulgu / kulg järgib oma loomu". *Moismis tähendas s. eelkõige plaanipärast tegevust, mis viib sihile. Konfutsianismis ja legismis on s. eeskätt juriidiline seadus riigi valitsemiseks, mis ühelt poolt vastandub loomulikule *vääle

(hn *de*), teiselt poolt aga *kommete (hn *li*) kui üldkehtivatele normidele. Konfutsianistide vaade s-le oli üldiselt eitav, kuna nad leidsid, et kõlblusel ja eetikal põhinevad kombes on riigi ja ühiskonna harmooniliseks toimimiseks (kulgemiseks) piisavad. Legistid, vastupidi, absolutiseerisid s-t, väites, et riigis peab kõik alluma s-le ja inimeste elu peab olema üksikasjalikult reglementeeritud s-ga, vastasel juhul tabab riiki kaos. *Shang Yang määratles s-t kui “seda, millega valitseja ja ministrid valitsevad”. *Guanzi järgi on seadus see, mis “keelab tapmise ja röövimise”, ning see millega “ülemad sunnivad alamaid”. Hilisemas konfutsianismis s-e ja kommete mõisted lähenevad üksteisele ja mõlemat rakendati ühiskondliku korra tagamiseks. S. tähendab üldkehtivaid reegleid ja korda ka vanahiina sõjateaduses (hn *bingfa*; vt *Sunzi). Hiina budismis tõlgitakse s-t tähistava kirjamärgiga *fa* budismi keskset mõistet *dharma e *seadmus.

Ingl *law*.

seaduse koolkond vt legism

seisus (skr *varṇa* ‘värv’), India traditsioonilise ühiskonna peamisi institutsioone. India ühiskond jagunes neljaks s-ks: *braahmanid, *kšatrijad, *vaišjad ja *šüudrad, millest väljapoole jäid *seisustevälised ehk roojased. Terminis s. otsene tähendus sanskriti keeles viitab tõenäoliselt algele seisuste eristamisele nahavärvi järgi.

seisusteväline, India traditsioonilises ühiskonnakorralduses kõige madalama inimgrupi esindaja nimetus, kes ei kuulu ühtegi neljast *seisusest. S-tel on keelatud siseneda hinduistlikesse templitesse ja võtta osa rituaalidest ning nad on sisuliselt ühiskonnast väljatõugatud. Nelja kõrgema seisuse liikmed ei võinud s-seid puudutada ning isegi nende varju peeti roojaseks. Sellest on tulnud nende teised nimetused – puutumatu ja roojane. S-te hulka kuulusid mõned eriti põlatud elukutsete esindajad, nagu sibilid, surnumatjad, lihunikud, nahaparkalid jt, kelle töö oli seotud tapmise ja mustusega. Samuti võisid nende hulka sattuda eri seisuste vahelisest ühendusest sündinud järeלטulijad ja rituaalide vastu eksinud hinduistid. S-d moodustasid arvult märkimisväärse osa India ühiskonnast. Nende väarikust püüdis tõsta Mahtma Gandhi, kes andis neile nimetuse *haridžan. India Vabariik kaotas ametlikult seisused ja on püüdnud s-ste seisundit ühiskonnas tõsta, luues neile mitmesuguseid soodustusi hariduse ja töökoha omandamisel. S-te endi poolt aktsepteeritud nime-

tuseks on *dalit, mis hõlmab kõiki, kes ei kuulu nelja seisuse hulka, sealjuures ka neid hõime, kes ei ole hinduistid.

shangdi (hn 上帝 'ülemvalitseja, kõrge esivanem'), Hiina traditsioonilises religioonis taevane jumal e ülemvalitseja. S. kultuse varaseimal perioodil, Shang-Yini ajastul (16.–11. saj e.m.a) tähistas see termin valitseva klanni esivanemaid, kellele toodi ohvreid. Liitsõna teine kirjamärk *di* tähendaski algselt ohvrialtarit, hiljem selle tähendus laienes kultuse objektile endale. Järgneva Zhou dünastia ajal (11.–3. saj e.m.a) sulas s. ühte *taeva (hn *tian*) mõistega ja hakkas tähendama abstraktset kõrgemat loovat printsipi. Taoistlikes allikates esineb s. kohati isegi **dao* e *kulgemise sünonüümina. Songi ajastul (960–1279) omistati s. tiitel hiina panteoni peajumalale, taevasele Nefriitvalitsejale (hn *yuhuang*, *yudi*). Sõna s. kasutatakse hiina keeles ka kristliku jumala tõlkevastena. Varajaste kristlike misjonäride ja neist mõjutatud sinoloogide katsed näha s-s hiina muistse religiooni monoteistliku olemuse väljendust ei ole tänapäeval enam aktsepteeritavad.

Shangi valitseja raamat (hn *shangjunshu* 商君書), *legismi üks peateos, mille autoriks peetakse *Shang Yangi. Tekst oli mingil kujul olemas ilmselt juba 4.–3. saj e.m.a; seda mainitakse esmakordselt *Han Feizi raamatus (3. saj e.m.a). Hani ajastu redaktsioon 1. saj lõpust e.m.a koosnes 29 raamatust e peatükist (hn *pian*). Kuni 13. saj ringles Hiinas teose sisult ja mahult mõnevõrra erinevaid versioone. Alates Mingi ajastust (1368–1644), mil riigi ülesehitamise ja tsentraliseerimise probleem oli mongolite valitsusaja järel taas aktuaalne, on seda korrastatud, kommenteeritud ja korduvalt välja antud. Praegu kõige autentsemaks peetav versioon koosneb 24 raamatust. 20. saj juhendus «Shangi valitseja raamatust» suuresti Mao Zedong (1893–1976) kommunistliku Hiina Rahvavabariigi ülesehitamisel. Raamatus esitatud majandusprogramm näeb ette riigi range kontrolli all toimivat põllumajandust, kus lisaväärtus läheb maksudena riigile ja vabaturu osa on viidud miinimumini. Põllumajandustoodangu ja selle kaudu riigi jõukuse suurendamisel nähakse olulist osa uudismaade ülesharimisel. Poliitilises plaanis peab riigikorraldus põhinema rangelt *seadusel (hn *fa*), mille väljakuulutajaks ja kehtestajaks on valitseja, kelle kätte on koondunud kogu võimutäius. Riigivõimu täideviijaid ametnikke peab juhtima ja kontrollima karistuste ja autasude oskustliku kasutamise abil. Kogu ühiskond peab olema jaotatud sõjaväe eeskujul üksustesse, alumiseks on viiest majapidamisest koosnev üksus. Inimeste üle kontrolli saavutamiseks tuleb rakendada kõik-

jaleulatuvat jälgimise, pealekaebamise ja ringkäenduse süsteemi. «Shangi valitseja raamat» taunib rahvale hariduse andmist, kuna haritud inimesi on raske kontrolli all hoida. Vabamõtlejatest haritlasi (konfutsianiste) peetakse seadusriigile väga ohtlikeks, keda peab tasalülitama või hävitama nagu kahjurputukaid.

Ingl *The Book of Lord Shang*.

Shangjunshu vt Shanghai valitseja raamat

Shang Yang (hn 商鞅), ka Gongsun Yang (390–338 e.m.a), Hiina sõdivate riikide ajastu (375–221 e.m.a) õpetlane ja riigimees, *legismi üks alusepanijaid. Tema ideed on esitatud *«Shangi valitseja raamatus». Shang Yang oli pärit Põhja-Hiina Wei kuningriigist, asus aga ümber läänepoolsesse Qini riiki, mille kuningale meeldisid tema radikaalsete reformide kavad keskvoimu tugevdamiseks ja riigi majanduse korraldamiseks. Talle anti valitseda Shanghai maakond (sellest tuleneb tema hüüdnimi ning talle omistatud teose pealkiri), kus ta asus reforme teostama. Järk-järgult rakendati Shang Yangi reforme kogu Qini riigis. Kuigi Shang Yang ise hukati tema toetajaks olnud kuninga surma järel, jätkusid tema alustatud reformid, mille tulemusel sai Qin tugevaimaks riigiks Hiinas. 3. saj vältel e.m.a peetud sõdade käigus alistas Qin kõik teised riigid ning rajas 221 e.m.a esimese kogu Hiinat ühendava keisririigi Qini dünastia nime all.

Shaolin, koht Põhja-Hiinas tänapäeva Henani provintsis, kus asub samanimeline kuulus budistlik klooster (hn *shaolin si*), mis on andnud nime sealt pärit võitluskunstide stiilile. Kloostri olevat 497 asutanud püha Songi mäe (vt *Hiina pühad mäed) põhjanõlvale Põhja-Wei keiser Xiao Wen. Seal olevat peatunud legendaarne **chan'*i koolkonna rajaja *Bodhidharma. Teda peetaksegi S-i võitluskunstide traditsiooni loojaks. Legendi järgi olevat ta, nähes munkade füüsilist nõrkust ja loidust, loonud harjutuste süsteemi keha ja vaimu tugevdamiseks. Erinevatel ajastutel, nt Tangi (618–906) ja Mingi (1368–1644) dünastiate valitsemisajal, on S-i mungad tegutsenud ka keiserliku sõjaväe instruktoritena. Kloostrit on mitu korda hävitatud ja rüüstatud, viimati 20. saj 1920-tel ja 1960-tel. Alates 1982 on seda restaureeritud ja sealset võitluskunstide traditsiooni valitsuse toetusel jõudsasti taaselustatud, mis on teiselt poolt aga kaasa toonud selle kommertsialiseerumise.

shengren vt õnnis

Shiji, vt Ajaloo ülestähendused

Shijing vt Laulude raamat

shikantaza (jp; hn *zhiguan dazuo* 只管打座 ‘ainult v lihtsalt istumine’), jaapanikeelne üldlevinud termin *zen’i ühe harjutusviisi kohta, mida viljeldakse eriti *caodong’i e *sōto koolkonnas (vt ka *vaikne valgustus). Jaapanisse tõi selle *Dōgen. S. seisneb ristijalu vaikselt ja liikumatult istumises ning täielikus *keskendumises enda *meelele, rakendades üheaegselt *meelerahu ja *analüüsisvat vaatlust. *Sōto* õpetajate väitel avab selline pikaajaline harjutamine igapäevases varjul oleva *buddhasuse, mida tajutakse kerguse ja avatuse tundena. S. harjutamise käigus vabaneb meel koormavatest sundmõtetest ja *meeleplekkidest, samas jääb avatuks, toimivaks ja vastuvõtlikuks kõikele välistele impulssidele, laskmata end ometi neist kaasa haarata. S. väliselt passiivse harjutusviisi tõttu nimetatakse seda mõnikord ‘harjutamiseks ilma harjutamata.’

Ingl *just sitting, sitting-only.*

shingon (jp; hn *zhenyan* 真言 ‘tõeline sõna, mantra’), jaapani budismi tantristlik koolkond, mida sageli nimetatakse ka esoteeriliseks budismiks. Koolkonna rajajaks oli *Kūkai. S. keskendub tantristlikele harjutustele ja rituaalidele, *mantrate, *mandalate, sümbolite (skr **mudrā*) jms rakendamisele ja *kujustamisele. S-i järgijad usuvad, et see tee on kiirem ja efektiivsem inimese sisemise *buddhasuse avamiseks kui traditsioonilised *mahajaana õpetused, mis põhinevad *suustrate õppimisel ja *bodhisattva *ületavate toimingute *teostamisel. S-i tähtsaim pühakiri on «Suur Vairotsana suutra» (jp *dainichi kyō*; skr *mahāvairocana-sūtra*), mis kirjeldab *Vairotšanat kui *buddha *seadmuseihu ilmingut. S-i järgi ongi nende õpetus vahendatud otse seadmuseihu (skr *dharmakāya*) poolt, kuna teisi budismi õpetusi õpetas Buddha oma *maise ihuga (skr *nirmāṇakāya*) ja need on kohandatud inimeste piiratud arusaamisele. Peale s-i rakendatakse Jaapanis tantristlikke meetodeid ka **tendai* koolkonnas, mis on läbi aegade olnud s-i konkurent. Ka s. ise ei ole kaugeltki ühtne; koolkonna siseselt rakendavad erinevad grupid harjutamises ja rituaalides erinevaid stiile, mida on kokku 36.

Shinran (jp 親鸞, 1173–1262), jaapani budismi *puhta maa ühe alakoolkonna *jōdo shinshu* rajaja. Astunud 9-aastaselt mungaks, veetis S. ligi 20 aastat **nembutsu*’t retsiteerides. Temast sai Hōneni (1133–1212), puhta maa teise alakoolkonna *jōdo shu* rajaja õpilane, kuid pärast

mõlema pagendamist *Kyōtost 1207 läksid nende teed lahku. S. abiellus, kuigi ei loobunud mungaseisusest. Elu teisel poolel rändas ta palju ringi ja kuulutas peamiselt ilmalike seas puhta maa õpetust, mille kohaselt pidevalt *nembutsu*'t retsiteerides ja kõlbeliselt elades on igapäev võimalik sündida ümber *Amitābha *Õnnemaal. Tema koolkond kujunes formaalse struktuurita ilmalike liikumiseks ja on praegu jaapani budismi suurimaid suundi. S-i tähtsaim teos on «Õpetus, teostus, usk, tulemus» (jp *kyōgyōshinshō*), mis sisaldab temaatiliselt süstematiseeritud tsitaate *suutratest koos tema kommentaaridega. Erinevalt oma aja õpetlasbudistidest kirjutas S. oma teoseid mitte klassikalises hiina keeles, vaid rahvalikus jaapani keeles, et sellest saaksid aru ka lihtinimesed.

Shisanjing vt Kolmteistraamat

Shujing vt Kirjade raamat

Shwedagon, ka Shwedagon Paya, hiigelstuupa e *pagood Myanmari (Birma) endises pealinnas Yangonis Singuttara mäel, Kagu-Aasia üks tuntumaid budistlikke sakraalehitisi. Legendi järgi rajati see juba *Šākjamuni eluajal ning seal säilitatakse tema kaheksat juuksekarva. Tegelikult ehitati esialgne pagood sinna ajavahemikus 6.–10. saj ja seda on korduvalt ümber ehitatud; praeguse kuju sai S. 1769. S-i keskne ehitus on ligi 100 m kõrgune teravatipulise kella kujuline üleni kuldplaatidega kaetud pagood, mille tippu kaunistavad teemantide ja rubiinidega kaetud *lootos ja kroon. Stuupa paikneb astmelisel platvormil ning seda ümbritsevad kullatud väikesed pagoodid ja skulptuurid. S-l on neli sissekäiku, üks iga ilmakaares.

siddha (skr 'saavutanu, täiustunu'), hinduismis isik, kes *pühendumise või *jooga abil on jõudnud täiuseni ja valdab *imevõimeid (skr *siddhi*). Džainismis on s. sihilejõudnu, kes on vabanenud *tegudest ja ümbersündidest. *Vadžrajaanas on traditsiooni kandjad tuntud *mahasiddhadena.

Ingl *accomplished one*.

Siddhārtha (skr 'sihisaavutanu'), ka Siddhārtha *Gautama, Buddha *Šākjamuni nimi enne *virgumist. S. on eesnimi, Gautama pere- v suguvõsanimi.

siddhi (skr, pl 'täiuslikkus, saavutus, imevõime'; tb *dn̄gos grub*; hn *cheng* 成; jp *jō*), budismis, eriti *vadžrajaanas ebatavaline võime, mis kaas-

neb pikaajalise *keskendumise ja *kujustamisega. S-d jaotatakse maisteks (skr *laukika*) ja ülemaisteks (skr *lokottara*). Esimeste hulgas on selgeltnägumine, läbi seinte ja muude tahkete kehade minek, läbi õhu liikumine, vee peal käimine, enda nähtamatuks tegemine, igavene noorus, pikk eluiga jne. Ülemaisteks s-deks on *virgumine e *buddhasus ja *kõikteadmine. Inimesed, kellel on s-id, nimetatakse *siddhadeks. Vt ka imevõime.

Siiditee, Kesk- ja Sise-Aasiat ida-lääne suunaliselt läbinud kaubateede võrgustik, mis vanaajast alates ühendas Hiinat India ja Vahemere-maadega. Termin ise ei ole algupärane; selle võttis 19. saj kasutusele saksa geograaf Ferdinand von Richthofen (1833–1905). S. aktiivne kasutamine algas Hiinas Hani dünastia (206 e.m.a – 220 m.a.) ajal, kuid kaubanduskontaktid Hiina ja Lääne-Aasia vahel eelnesid sellele juba sajandeid varem. S. lähtus tollasest Hiina pealinnast Chang-anist (tänapäeva Xí'an). Kulgedes läbi Taklamakani kõrbe oaside, suundus selle põhjapoolne haru Musta ja Marmara mere sadamatesse, lõunapoolne haru aga läbi Hindukuši Pärsiasse ja Indiasse ning edasi läände Vahemeremaadesse ja Araabiasse. S-d mööda liikuvate kaupade seas oli põhiartikliks hiina siid, kuid seal liikusid muudki kaubad ning kandusid edasi ka leiutised ja uued töövõtted. Samuti oli S. olulisemaid kultuuridevahelisi ühendusteid, mida mööda liikusid läänest itta budism ja kristlus, hiljem ka islam, ning nendega seotud kunst ja kirjandus. *Dunhuang, *Hotan ja *Bāmiyān olid S-l asuvad tuntuimad budismi keskused. S. kõrgeaeg oli Hiina Tangi dünastia ajal (618–906). Selle rahvusvaheline tähtsus hääbus 14.–15. saj jooksul seoses muslimite ja mongolite vallutuste ning lõunapoolsete India ookeani mereteede esilekerkimisega.

sikhism, India uuemaid religioone, mis on levinud eriti Loode-Indias Pandžabi osariigis. Sõna *sikh* tähendab pandžabi keeles 'õpilast' ja viitab sikhidele kui *jumala ja *gurū*'de õpilastele. S-ile pani 16. saj aluse Gurū Nānak (1469–1539), kes oli seisuse poolest *kšatrija ja kuulus Põhja-Indias levinud pühendumuslike hinduistide *sant*'i traditsiooni. Algselt ei eristunud Nānaki järgijad muust hinduismist ja tema kogudus oli üks paljudest hinduismi sektidest. Nānakile järgnes üheksa suurt sikhi *õpetajat, kellest kolmas lõi tugeva organisatsiooni, kuues tugevdas koguduse sõjaväelist korda ja kümnes lõi **khālsā* e sõjaväelise kogukonna. Koguduse militariseerimise tingis sikhide vajadus kaitsta end muslimite rünnakute eest. Alles 19. saj lõpul eristus sikhide kogukond radikaalsete reformide tulemusel

selgelt hinduismist ja hakkas rõhutama oma iseseisvust. Kümnes õpetaja Gurū Gobind Singh (1665–1709) lõpetas sikhi suurte õpetajate järgnevuse ning jättis sikhi kogukonna edasiseks õpetajaks pühakirja **Ādigranth*'i. Seetõttu on pühakirjal sikhide jaoks esmane tähtsus ja sikhi pühamutes **gurdvārā*'des on see alati kesksel kohal, pühakirja lugemine aga kõige tähtsam rituaal. Sikhide pühakirja keeleks on pandžabi keel. Sikhide tähtsaim usukeskus on Amritsari Kuldtempel. Sikhide usutunnistuse järgi on olemas üks jumal, keda nimetatakse paljude nimedega ja keda peetakse tõeliseks õpetajaks (pn *satgurū*). Jumala hääleks koguduse seas olid kümme õpetajat (pn *gurū*), kelle asemel toimib nüüd pühakiri. Pühakiri sisaldab kõikide *gurū*'de õpetusi. Sikhide jumal ei kehastu siin maailmas ja Gurū Nānak õpetas, et jumal annab endast teada, kui austada ja lausuda tema *nime, samuti laulda pühakirja värsse. Seetõttu nimetatakse s-i ka 'nime teeks' (pn *nāmmārga*). Inimene peab leidma jumala iseeneses ja väliseid rituaale pole vaja. Nānaki õpetust ei ole õige pidada hinduismi ja islami sulamiks, nagu vahel tehakse. Küll aga on islam mõjutanud hilisemat sikhide kogukonda. Üldise maailmapildi ja sellega kaasnevad mõisted nagu *tegu ja *sansaara on s. üle võtnud hinduismist. Jumala kujutamine pildil on keelatud, samuti on keelatud loodusnähtuste jm objektide kummardamine. Kuna iga sikh peab lugema pühakirja, siis pole s-is eraldi vaimulike seisust. S. ei tunnista *seisuseid ega *kaste ning annab naistele võrdsed õigused meestega. Tegelikult kasstivaheid teatud määral siiski arvestatakse, eriti maapiirkondades ja abielu puhul, ning naiste seisund ei ole alati meestega võrdne. Enamik sikhe elab ka tänapäeval oma endistel asualadel. Sikhid on aga väga aktiivsed ja nad on elama asunud ka mujale ning nende mõju on Indias üsna suur. Suur osa sikhe, kuid sugugi mitte kõik, kuulub *khālsā*'sse. On sikhe, kes lõikavad juukseid ja habet ning ei kannu *viit k-d, samas on ka neid, kes väliselt järgivad sikhi kombeid, kuid kelle vaated ei ühti õpetusega. Kõiki sikhe hõlmavat kogukonda nimetatakse *panth*'iks.

Sishu vt Neliraamat

skandha vt isiksuse koostisosa, viis kuhja, kippumise kogum

skeemtekstid, hiina klassikaliste tekstide uurimisel rakendatav kontseptsioon, mille töötas 1970-tel välja Peterburi sinoloog Vladimir Spirin (1929–2002). Selle kohaselt kujutavad vanahiina kanoonilised tekstid (hn *jing*) endast nn skematiseeritavaid tekste e skeemtekste, mis jagunevad kindla konfiguratsiooniga peatükkideks. Pea-

tüki struktuuris tuleb eristada eritasemelisi elemente: rida, blokk ja välisraamistik. Nende paigutuses ja ülesehituses on oluline osa teatud vormielementidel nagu ühesugune lauseehitus, kordused, rütm ja kohati ka riim. Skeemil on teksti mõistmisel oluline koht ja sellepärast peavad ka tõlked võimalikult täpselt peegeldama tekstis peituvaid skematiseerimisvõimalusi. Tüüpiliseks skeemtekstiks on *«Daodejing». Esimesena rakendas hiina klassika tõlkimisel skeemteksti kontseptsiooni Linnart Mäll.

smṛiti (skr *smṛti* 'mälu, meelepidamine, pärimus'), hinduismi pühade tekstide koondnimetus. S. tekste peetakse inimeste loominguks ja meelepidamise kaudu edasi antud pärimuseks. S. alla kuuluvad *puraanad, eeposed *«Rāmājana» ja *«Mahābhārata» ning *dharmaśāstrad. S. kirjandust peetakse üldiselt madalamaks *veedadest ja nendega seotud tekstidest, mis käivad koondnimetuse *śruti ('kuuldu, kuulutus') alla. Kuna aga s. selgitab ja arendab edasi veedade ideid ning teeb seda lihtsamaks ja rahvapärasemas käsitluses, on s. tekstid hinduistide seas isegi mõjukamad kui veedad.

sooma (skr *soma*), muistsete indoaarjalaste uimastava toimega püha jook, mille ülistuseks on pühendatud suur hulk veedahümne ja mida kasutati *veedade rituaalides. S-t valmistati ilmselt mingist alkaloide sisaldavast taimest, võib-olla ka punasest kärbseseenest. *Soma* nime kannab ka taimede jumal.

sōtō, jaapani *zen'i koolkond, mis on välja kasvanud hiina *caodong'i koolkonnast. S. koolkonna rajajaks oli 13. saj *Dōgen ja see on järgijate arvu poolest suurim zen'i koolkond Jaapanis.

Staël von Holstein, Alexander Wilhelm August (1877–1937), Eestis Tõstamaal sündinud ja Tartu Ülikoolis õppinud baltisaksa päritolu budoloog ja indoloog. 1909–1916 oli ta Peterburi Ülikooli eradotsent, õpetades *sanskriti keelt, ja Keiserliku Teaduste Akadeemia uurija, tegeledes eelkõige Sise-Aasiast leitud budistlike käsikirjade uurimise ja dešifreerimisega. 1916 suundus S. teaduslähetusele Hiinasse, kuhu jäigi elama, saades rahvusvaheliselt tuntuks budistlike tekstide ja tiibeti budistliku kunsti uurijana. S. rajas Harvardi Ülikooli toetusel Pekingi Ülikooli juurde Sino-India Instituudi. Tema tuntuim töö on **Kāśyapaparivarta* sanskriti-, tiibeti- ja hiinakeelse tekstipublikatsiooni avaldamine, mille sanskritikeelse teksti ta ise fragmentide ja tõlgete põhjal taastas. 1920-te lõpus astus S. Eesti Vabariigi kodakondsusse.

sthaviravaada (skr *sthaviravāda*; pl *theravāda* 'vanemate koolkond'), varajase budismi ortodoksne konservatiivne suund, mille pooldajad vastandasid ennast liberaalsemale suunale *mahasanghikale. Esialgse *koguduse lõhenemine kaheks suunaks olevat aset leidnud teisel *budismi suurkogul Vaišālīs (386 v 376 e.m.a). S. esindajad nõudsid täielikku kinnipidamist *vinajast ning *Buddha sõna tõlgendamist ainult edasiantud traditsiooni raames. Tänapäeva *theravaada koolkond väidab end põlvnevat muistsest s-st, kuigi tekkis tegelikult alles paar sajandit hiljem ja selle seost s-ga ei ole suudetud tõestada.

stuupa (skr *stūpa*; pl *thūpa* 'virn, riit'; tb *mchod rten*; hn ta 塔; jp *tō*), budistlik sakraalehitis, mis sisaldab *Šākjamuni või mõne muu püha isiku säilmeid või ka pühakirja tekste. Algupärase kuplikujulise s. kuju on välja kasvanud hauakääpast. Budistid lisasid sellele teraviku kolme rõngaga, mis sümboliseerivad *kolme kalliskivi. Buddha olevat soovinud enne surma, et ta säilmed pandaks erinevatesse s-desse. Tõenäoliselt on s-d varasemaid budistlikke rajatisi. Hilisemas budismis muutus s. kultusobjektiks ning kujunes usk, et selle kummardamine või selle ümber päripäeva kõndimine annab *pälvimusi. Varaseimad säilinud s-d asuvad *Sāñcis. S. kuju on aja jooksul erinevates kultuurides muutunud, Tiibetis nimetatakse seda *tšörteniks, Mongoolias *suburganiks, Hiinas ja Kagu-Aasias tunatakse seda *pagoodi nime all ning selle kuju erineb India algupärandist tunduvalt.

Subhūti, *Šākjamuni õpilane. S-t mainitakse budismi kõikide peamiste voolude tekstides, kuid **Tipiṭakas* jääb ta võrreldes teiste Šākjamuni õpilastega nagu *Ānanda, *Šāriputra ja *Maudgaljājana tahaplaanile. Ometi nimetatakse teda juba seal esimeseks üksildaseks (askeediks-erakuks). *Mahajaanas, eriti *ületava mõistmise suutrades on S. Šākjamuni peamisi õpilasi ning sealjuures kõige võimekam. Sageli selgitab ta teistele õpetuse keerulisi probleeme. *«Lootossuutras» pöördub S. Šākjamuni poole kaebusega, et ei suuda jõuda *ülimesse täielikku virgumisse, kuid Šākjamuni rahustab teda öeldes, et tulevikus saab S. buddhaks nimega Šašiketu.

suburgan, budistliku sakraalehitise *stuupa mongolikeelne nimetus. Mongoolia s-d sarnanevad arhitektuuriliselt tiibeti *tšörtenitele.

sugata vt hüvesläinu

sukha vt õnn

Sukhāvati (skr 'õnnemaa, õnnela'; tb *bde ba can*; hn *jingtu* 淨土; jp *sōto*), budismi mütoloogias *Amitābha *buddhavāli, kus olendid nauidivad piiritut *õnne ning jõuavad sealsamas ka *nirvaanasse. Hiina ja Kaug-Ida budismis tuntakse seda *puhta maa nime all. Legendi järgi loonud Amitābha S. selleks, et kiirendada olendite *buddhaks saamist. S-s elavad ainult *inimesed ja *jumalad, muid sansaaraolendeid seal ei ole. Vesi on seal õnnistatud rohkete heade omadustega. Maapind, kõik majad ning isegi puud, lilled jm on tehtud kullast ja vääriskividest. S. asub meie maailmast läänes ning selle ja meie maailmasüsteemi vahel asub loendamatu hulk maailmasüsteeme ja buddhavälju. S. kirjelduse annab **Sukhāvativyūha-sūtra*. S. õpetus on eriti populaarne hiina ja jaapani budismi puhta maa koolkondades, mille järgijad usuvad, et S-s sündimiseks on kõige olulisem **nembutsu*.

Sukhāvativyūha-sūtra (skr 'Õnnemaa suutra'; tb *bde ba can gyi bkod pa'i mdo*), *mahajaana suutra, milles kirjeldatakse *Sukhāvatiid ning seal sündimise tingimusi ja võimalusi. Indias või Sise-Aasias arv 2. või 3. saj algupäraselt *sanskriti keeles loodud suustrast on olemas kaks versiooni: pikem S. ja lühem S. Pikemas S-s jutustab Buddha Raisakulli mäel (skr *gr̥dhrakūṭa*) *Ānandale *Amitābha kunagistest *töötustest ning tema tegevusest *bodhisattvana kuni *buddhaks saamise ja omaenese *buddhavälja Sukhāvati loomiseni, milles sündimine annab ideaalse võimaluse *nirvaanasse jõudmiseks. Lühem S. annab vaid Sukhāvati buddhavälja detailse kirjelduse. Hiina keeles on S. pikem versioon tuntud pealkirja *Guan wuliang shou jing* (觀無量壽經; jp *kammuryōju kyō*; 'pika eluea buddha mõtluse suutra'), lühem versioon *Amítuo jing* (阿彌陀經; jp *amida kyō*; 'Amitāba suutra') all. S. lühem versioon on ilmunud eesti keeles pealkirja all «Õnneliku maa suutra» Maret Kargi tõlkes (1975).

Ingl *Sūtra of the Array of Joyous Land, Pure Land Sūtra*.

Sunzi (hn 孫子), õieti Sun Wu (6.–5. saj e.m.a), Vana-Hiina sõjandusteoreetik ja väejuht, kellele omistatud tekst «Õpetaja Suni sõja seadused» (hn *sunzi bingfa*) on olnud autoriteetseimaks sõjandusteooria, strateegia ja taktika allikaks Hiinas ja Kaug-Idas läbi aegade. Tänapäeval on see krestomaatiliseks tekstiks ka Lääne sõjandushariduses. S. oli Vana-Hiina Wu riigi väejuht, kelle strateegiat ja taktikat rakendades sai Wu riigist mitmeks aastakümneks Hiina riikide koalitsiooni juhtriik. «Sõja seadused» on meieni jõudnud Hani ajastu väejuhi, poliitiku ja kirjamehe Cao Cao (155–220) redaktsioonis. Rakendades taoismi ja konfutsianismi mõisteparaati, mõtestatakse

selles sõjanduse kui eduka riigi poliitika vältimatut osa: “Sõda on riigile suur asi, elu ja surma küsimus.” Otsustavaks peetakse targa ja kogenud väejuhi tegevust sõja ettevalmistamisel ja pidamisel: “Väejuht, kes mõistab sõda pidada, hoiab käes rahva saatust ja on riigi julgeoleku isand.” Eesti keeles Märt Läänemetsa tõlkes (2001).

surematu (hn *xian* 仙), hiina õpetustes (eriti taoismis) idealiseeritud inimtüüp, kes eriliste harjutuste ja paastu mõjul on saanud üleloomulikud võimed nagu pikk eluiga või surematuus, lendamisoskus, nähtamatuks muutumine. S-id arvati elavat erakuna mägedes (sellest ka kirjamärgi kuju, mis koosneb kahest osast – ‘inimene’ ja ‘mägi’), kuid mõnikord võisid nad ilmuda ka inimeste sekka. Taoismis kujunes omaette suunaks ‘surematute õpetus’ (hn *xianxue*), milles pandi rõhku füüsilistele ja vaimsetele harjutustele ning alkeemilistele eksperimentidele surematuks saamise eesmärgil.

Ingl *immortal*.

Sūrja (skr *sūrya*, ka *savitār* v *savitṛ* ‘päike’), hinduismi mütoloogias päikesejumal. S. oli *veedade olulisemaid jumalusi, kuid tänapäeval austab teda ülisma jumalana vaid väike grupp hinduiste. S-t kujutatakse sõitvana kaarikul, mida veavad seitse hobust või üks seitsmepäine hobune. Ta hoiab käes *lootoseid ja tema pead ümbritseb kiirtenimbus. S. funktsiooniks on pimeduse kaotamine, maailma soojendamine ning haiguste ravi. Teda peetakse ka inimeste esiisa *Manu, surmajumal *Jama ja paljude teiste mütoloogiliste tegelaste isaks.

surmajanu (skr *vibhavatṛṣṇā* ‘olematusejanu’; tb *rnam par ‘jig pa’i sred pa*; hn *wuyou ai* 無有愛; jp *mu’u ai*), budismis üks kolmest *janust koos *elujanu ja *lõbujanuga, mis sunnivad *olendeid *tegusid tegema ning ikka ja jälle *sansaaras ümber sündima.

Suzuki, Daisetz Teitaro (1870–1966), jaapani päritolu budist ja budoloog, *zen’i ja *mahajaana mõtte olulisemaid tutvustajaid Läänes. Noorena jõudis ta *rinzai õpetaja Shaku Soēni õpilasena *kenshō kogemuseni ja sai zen’i pühenduse. Alates 1897 tegutses S. põhiliselt Ameerika Ühendriikides, kus avaldas inglise keeles hulga zen’i ja *mahajaana suutrate kohta käivaid teoseid ning õpetas mitmetes ülikoolides ja keskustes. S. tuntuimad raamatud on mitmeköiteline «Kirjutisi zen-budismist» (*Essays in Zen Buddhism*) ja *Lankāvatāra-sūtra tõlge inglise keelde.

Sūtrapitaka (skr; pl *suttapitaka* 'suutrate korv'), budismi kanooniliste tekstide kogumik, kuhu on kogutud tekstid – *suutrad – mis usutakse pärinevat Buddhalt eneselt. Vt ka *Suttapitaka*, *Tripitaka*, nikaaja, aagama.

Suttapitaka (pl 'suutrate korv'), **Tipitaka* teine osa, mis sisaldab ühtekokku enam kui viis tuhat teksti, mida peetakse *Buddha sõnaks. S. jaguneb viieks kogumikuks e *nikaajaks, milleks on **Dīgha-nikāya*, **Majjhima-nikāya*, **Samyutta-nikāya*, **Āṅguttara-nikāya* ja **Khuddaka-nikāya*. Vt ka *Sūtrapitaka*.

suurmehe tunnused (skr *mahāpuruṣalakṣaṇa*; pl *mahāpurisalakkhaṇa*; tb *skyes bu chen po'i mtshan*; hn *sanshier xiang* 三十二相; jp *sanjūni sō*), India õpetustes, eriti budismis ja džainismis kolmkümmend kaks välist tunnust, mis on omased kas *buddhale, *tirthankarale või *tšakravartinile (ümarad käed ja jalad, pikad sõrmed, laiad kannad, kuldne nahavärv, laiad õlad, ilusa kujuga pikk keel, Brahma hääl, ühtlased hambad jne). Lisaks kolmekümne kahele põhitunnusele on nimetatud veel kaheksakümmend teisejärgulist tunnusmärki.

Suur õpetus (hn *daxue* 大學), konfutsianismi baastekste, algupäraselt *«Kommete ülestähenduste» peatükk, mis Songi ajastul (960–1279) lülitati omaette tekstina *«Neliraamatusse». Hiina traditsiooni kohaselt peetakse teksti autoriks *Konfutsiuse õpilast Zengzid, kuid tegelikult pärineb Suur õpetus tõenäoliselt alles 3. saj e.m.a. Selle suhteliselt lühikese, kuid väga mõjuka teksti põhisõnumiks on, et igasugune laiem tegevus riigi, ühiskonna ja rahva heaks, mis on iga konfutsianisti kõrgem eesmärk, peab algama iseenda ja oma teadmise korrastamisest ning kasvatamisest: "Taevapojast endast peale / inimhulkadeni välja / ühesugusena kõik / võtku kinni hoida juurest / tehku terveks iseenda." Eesti keeles Linnart Mälli tõlkes (1988).

Ingl *Great Learning*.

suur ühtsus (hn *datong* 大同), konfutsianismi sotsiaalpoliitika teooria keskseid mõisteid, mis kõige üldisemas mõttes tähendab riigi ja ühiskonna ideaalset seisundit, mil valitsejad ja rahvas on üksmeeles ning riigis valitseb kord, rahu ja õitseng e *kulg. Termin esineb sarnases tähenduses juba *«Kirjade raamatus». Suure ühtsuse kontseptsioon klassikalisel kujul esitatakse aga *«Kommete ülestähendustes» ning arendatakse edasi *neokonfutsianismis. Juba varajastes allikates tehakse vahet suure ühtsuse kui ideaali ja 'väikese hüveolu' (hn *xiaokang*) kui selle poole püüdleva tegelikkuse vahel. Suure ühtsuse

kontseptsioonile on tugevat mõju avaldanud taoism ja hiina natuurfilosoofia, mis on toonud riigiõpetusse kosmilise mõõtme: *kooskõla looduses ja inimühiskonnas on teineteisega lahutamatu seotud. Suure ühtsuse õpetust on läbi aegade rakendatud Hiina riigi ühtsuse põhjendamiseks; sellele on tuginenud ka uusaegsed hiina reformaatorid, nt Sun Yatsen (1866–1925). Tänapäeva Hiina Rahvavariigi poliitiliseks dogmaks oleva ühe Hiina kontseptsiooni juured on samuti iidse suure ühtsuse kontseptsioonis.

Ingl *great unity*.

suutra (skr *sūtra*; pl *sutta* 'lõng'; tb *mdo*; hn *jing* 經; jp *kyō*), algupäraselt India kirjandusžanr. Hinduismis tähendab s. lühikest aforistlikku mõttesalmi, aga ka mitmesuguseid käsiraamatuid, mis sisaldavad õpetusi nii religioosete rituaalide kui ka igapäevaelu korraldamiseks. Erinevatel koolkondadel on oma s-d e õpperaamatud. *Pānini *Aṣṭādhyāyī*'s nimetatakse s-tekst värssidena vormistatud grammatikareegleid, mida peetakse normatiivseteks eeskujudeks. Budismis tähendavad s-d Buddha õpetussõnadest põhinevaid tekste, mis on enamasti vormistatud jutluste ja vestlustena. *Paali kaanonis on s-d kogutud «Suutrate korvi» e **Suttapiṭaka*'sse. *Buddha sõnaks, st tema algupärasteks õpetusteks peetakse ka *mahajaana suutraid. Budistlike s-te traditsiooniline alguslause "Nõnda olen ma kuulnud..." omistatakse *Ānandale, kes olevat neid pärast Buddha *parinirvaanat ette kandnud. See asjaolu viitab Buddha õpetuse vahendatud edasiandmisele.

Ingl *sūtra, discourse*.

Suvarṇaprabhāsa-sūtra (skr 'kuldsära suutra'; tb *gser 'od kyi mdo*; hn *jin guangming jing* 金光明經; jp *konkōmyō kyō*), ka *Suvarṇaprabhāsottama-sūtra*, *mahajaana suutra, mis on loodud arvatavasti ajavahemikus 4.–6. saj. S. kuulub Nepali budismis kõige enam austatud *üheksa seadmuseõpetuse hulka. Selles tõstetakse esile *buddhasuse universaalset aspekti, mis on olemas kõikides *olendites ja kõikides *seadmustes. Suutra sisaldab ka *džaatakatest tuntud lugu sellest, kuidas Buddha ühes varasemas elus *bodhisattvana ohverdas *kaastundest oma keha toiduks ematiigrile, kel oli tarvis toita poegi. S. oli eriti populaarne Jaapanis *Nara ajastul (710–784), mil sellele tuginesdes püüti lähendada riigivõimu ja budistlikku vaimulikkonda.

Ingl *Sūtra of Golden Light*.

svabhāva vt omaolek

svastika (skr 'hüveolu'; tb *gyung drung*; hn *wan* 卐; jp *man, manji*), õnetoov märk, mis on laialdaselt kasutusel nii budismis, džainismis kui ka hinduismis. Indias on s. teada juba *Induse kultuuri ajast (III–II at e.m.a). S. on võrdkõlgn rist, mille kõik otsad on murtud (haakrist); levinud on nii päri- kui ka vastupäeva s-d. Hinduismis sümboliseerib s. päikest, *õnne ja *Brahmat. Budismis on s. eelkõige *seadmuseratta (skr *dharmacakra*), džainismis seitsmenda *tirthan-kara sümbol. Hiinas ja Kaug-Idas sümboliseerib s. paljusust, jagades sama hääldust ja tähendust vanahiina keeles suurimat arvu (10 000) tähistava kirjamärgiga.

svatantrika (skr *svātantrika* 'iseenesel põhinev'; tb *rang rgyud pa*; hn *dulunzheng pai* 獨立論證派; jp *dokuritsuron shōha*), üks kahest *madhjamaka koolkonna harukoolkoolkonnast *prasangika kõrval. Erinevalt prasangikast mõõnab s. väitluses positiivsete loogiliste argumentide esitamise vajadust, kuna prasangika meetodiks on vaid vastase argumentide ümberlõkkamine. Koolkonna rajajaks peetakse Bhāvavivekat e Bhavyat (u 490–570). *Tsongkhapa järgi on kahe meetodi põhiline erinevus selles, et s. mõõnab *seadmuste *omaolekut *tavatõe (skr *saṃvṛtisatya*) seisukohalt, kuna prasangika eitab seda nii tavatõe kui ka *ülisma tõe (skr *paramārthasatya*) seisukohalt.

sõbralikkus (skr *maitrī*; pl *mettā*; tb *byams pa*; hn *ci* 慈; jp *ji*), budismis üks neljast *brahmaseisundist *kaastunde (skr *karuṇā*), *võrdse suhtumise (skr *upekṣā*) ja rõõmu (skr *pramuditā*) kõrval. S väljendub positiivses meelestatustes teistesse olenditesse ning on vaba nii klammerdumisest ja kiindumisest kui ka vastuteene ootusest ja isiklikest huvidest. *Paali kaanonis käsitleb s-st *Khuddakapāṭha* osa «Sõbralikkusesuutra» (pl *mettāsutta*), eesti keeles Linnart Mälli tõlkes (2004).

Ingl *friendliness, loving kindness*.

sõjakavalus (hn *ji* 計 'arvestus, plaan, kava'), ka strategeem, Hiina traditsioonilises sõja- ja poliitikateaduses lakoonilise, tavaliselt vaid neljast kirjamärgist koosneva kujundliku aforismina koostatud juhtnõör mingi keerulise olukorra lahendamiseks. Tuntud on 36 s-st koosnev õpetussõnade kogumik (hn *sanshiliu ji*). Igas s-es antakse *«Muutuste raamatu» põhimõtteid järgides teatud situatsiooni kirjeldus ja soovitus, kuidas selles toimida. Hiina ajaloos tuntud kuulsaid lahinguid ning poliitilisi ja sõjalisi manöövreid kirjeldatakse sageli kui ühe või teise s-e rakendamist. Mitmed s-d on ise kujunenud mingi konkreetse sündmuse järelkajana. S-te head tundmist ja oskust neid

rakendada peetakse tänapäevani hea väejuhi ja poliitiku vajalikuks omaduseks. Neid tsiteeritakse sageli kirjanduses ja filosoofilistes arutlustes. 36 s-t on koos kommentaaridega koondatud samanimeselisse teksti, mida nimetatakse ka «Salajasteks sõjaseadusteks» (hn *miben bingfa*).

Ingl *stratagems*.

sõltuvuslik tekkimine (skr *pratītyasamutpāda*; pl *paṭiccasamuppāda*; tb *rten cing 'brel bar 'byung ba*; hn *yuanqi* 緣起; jp *engi*), budismi keskseid õpetusi *nelja õilsa tõe järel, mille kohaselt *seadmused ei ole püsivad ega teki iseenesest, vaid on pidevas põhjuse-tagajärje seoses. Sõltuvuslikku tekkimist iseloomustab kõige üldisemalt väide: “Kui see on olemas, siis tekib ka too.” Sõltuvuslik tekkimine on seotud teise õilsa tõega (tõde kannatuse põhjusest) ja seletab lahti, miks seadmused sõltuvuslik tekkimine põhjustab *kannatust. Sõltuvusliku tekkimise protsess on jagatud kaheteistkümneks lüliks (skr *nidāna*), mis kirjeldavad seadmused sõltuvusliku tekkimise mehhanismi. Need on: *teadmatust (skr *avidyā*), *meeleolud (skr *saṃskārās*), *teadvus (skr *vijñāna*), *nimi ja kuju (skr *nāmarūpa*), kuus *võimete valda (skr *ṣaḍāyatana*), kokkupuude (skr *sparśa*), *tunne (skr *vedanā*), *janu (skr *trṣṇā*), *kippumine e klammerdumine (skr *upādāna*), *olemasolu e saamine (skr *bhava*), sünd (skr *jāti*), vananemine ja surm (skr *jarā-maraṇa*). Seadmused ei eksisteeri iseseisvalt, vaid nad sõltuvad paljudest teguritest, kaasa arvatud teadvusest, mis moodustab neist mõisteid. *Mahajaanas seostatakse sõltuvuslik tekkimine *tühjuse mõistega, mis on teatud mõttes selle sünonüümiks, ning seda nimetatakse sageli *seadmusevalla sõltuvuslikuks tekkimiseks (skr *dharma-dhātu-pratītyasamutpāda*). Sellele vastavalt on seadmused tühjad, sest nad on ilma *omaolekuta (skr *svabhāva*), mis tähendab ka seda, et nad on püsitud ja tekivad erinevate põhjuste tõttu. Sõltuvuslikku tekkimist käsitletakse *«Riisitaimesuutras». Sõltuvuslikku tekkimist on tänapäeva teaduses vahel vaadeldud kui tegelikkuse ontoloogilist kirjeldust. Budismi seisukohalt on see pigem siiski vabanemisõpetuse osa, mis aitab teadvustada ja lahendada *sansaara ja kannatuse olemust ning seeläbi neist vabaneda. Sõltuvusliku tekkimise kujundlikuks esituseks on *olemiseratta *mandala.

Ingl *dependent origination, dependent arising*.

süda (hn *xin* 心), oluline mõiste ja kategooria Hiina õpetustes ja koolkondades. Algupäraselt tähistab vastav sõna ja kirjamärk südant kui

organit, filosoofilises ja psühholoogilises mõttes on see aga seotud peamiselt nelja tähendusega. S. on esiteks *meele, vaimu, *teadvuse asupaik; teiseks südamik, keskus kui kõige oleva, eeskätt inimese, põhiolemus; kolmandaks meel, teadvus, psüühika nende toimivas aspektis; neljandaks subjektiivne alge, mis vastandub objektiivsetele asjadele (hn *wu*). Varajases taoismis arendas s-me mõistet eeskätt *Zhuangzi, kes rääkis s-me puhastamisest, mis võimaldab inimesel hõlmata kogu *taevasmaad. Konfutsianismis tõstis seda mõistet esile *Mengzi, pidades seda kõikide moraalsete väärtuste allikaks: "Iga inimese süda tunneb armu ja halastust; iga inimese süda tunneb häbi ja õõva; iga inimese süda tunneb viisakust ja aupaklikkust; iga inimese süda tunneb õiget ja valet." Neid nelja valdkonda seostas ta vastavalt *inimlikkuse, *kohasuse, *kommete ja *mõistmisega. *Neokonfutsianismis kujunes s. isegi nii tähtsaks mõisteks, et selle üht suunda hakati nimetama *südameõpetuseks (hn *xinxue*). Hiina budismis on s. eelkõige meele (skr *citta*) vasteks, olles ka *ālayavijñāna sünonüümiks; samuti on s. sanskriti *hṛdaya* vasteks (nt *«Sūdasuutra» pealkirjas). Kirjamärk s. on hiina keeles paljude 'meelt' sisaldavate liitsõnade koosseisus (nt *xinlixue* – psühholoogia). Graafilise võtmelemendina on see samuti paljude teiste kirjamärkide tähendust määravaks osaks.

Ingl *heart, mind*.

südameõpetus (hn *xinxue* 心學), *neokonfutsianismi suund, mis tõstis esile *südame mõiste, ning vastandus sellega teisele suunale, mis tõstis esile *olemuse mõiste (hn *lixue*). Tänapäeva käsitlustes peetakse esimest rohkem subjektivistlikuks, teist aga objektivistlikuks suunaks. S-e rajajaks peetakse Songi ajastu õpetlast Lu Jiuyuani (1139–1193), kes täielikult samastas sisemise ja välise reaalsuse, väites: "Taevasmaa on minu süda; minu süda ongi taevasmaa." S-e teiseks silmapaistvaks esindajaks oli Mingi ajastu õpetlane Wang Yangming (1472–1529), kes leidis välist ja sisemist analüüsides, et süda ongi ülim olemus. Nende kahe järgi tuntakse s-t ka Lu-Wangi õpetuse nime all.

Sūdasuutra (skr *prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra* 'ületava mõistmise sūdasuutra'; tb *shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po'i mdo*; hn *banruo boluomiduo xinjing* 般若波羅蜜多心經; jp *hannya haramitta shingyō*), üks lühemaid *ületava mõistmise suutraid. S-l on pikem ja lühem versioon, mõlemad on loodud u 4. saj lõpul ning ilmselt tekkis pikem versioon varem, kuna seal on edasi antud ka traditsioo-

niline suutravorm. Teise seisukoha järgi on lühike S. loodud hoopis Hiinas ja hiljem *sanskriti keelde tõlgitud. Pikem versioon on au sees Tiibetis ja lühem Kaug-Ida maades. S. esitab ületava mõistmise õpetuse tuuma ehk südame, milleks on kõikide *seadmuste *tühjus. Sellega on S. vaadeldav budismi tühjuse kontseptsiooni omamoodi sissejuhatusena või ka kokkuvõttena. Eesti keeles Linnart Mälli tõlkes (1989, 1998, 2003, 2005).

Ingl *Heart Sūtra*.

sümbolite ja arvude õpetus (hn *xiangshu zhi xue* 象數之學), arvusümbolikal, kujundlikel sümbolitel ja analoogial põhinev Hiina õpetuste alussüsteem, mis klassikalisel kujul kujunes välja Hani ajastul (206 e.m.a – 220 m.a.j). S. juured ulatuvad muistsetesse ennustusraditsioonidesse, millest arenes välja selle üheks alustekstiks olev *«Muutuste raamat». Hiina numeroloogilised süsteemid põhinevad alusarvudel 3 ja 2. Esimene seostub universumi kolmikjaotusega (taevas, maa, inimene) ning teine *varju ja valgusega (hn *yinyang*). Levinud on ka 3 ja 2 summana saadud viisikjaotused, nt *viis ürgollust, *viis püsivat jt. Eriti oluline on s. *fengshui's. Mõne tänapäeva sinoloogi väitel täitis s. Hiina õpetustes samasugust rolli kui formaalloomika Lääne teaduses.

Š

šaakja (skr *śākya*; pl *sakka*), muistne Põhja-India hõim, kust oli pärit Buddha *Šākjamuni. Š. pealinn oli Kapilavastu ja see asus tänapäeva Lõuna-Nepalis. Tõenäoliselt oli š-te riik vabariik ja selle valitseja *Šuddhodana pigem valitud hõimupealik kui kuningas.

šaastra (skr *śāstra*; pl *sattha* 'juhatus, reegel, õpperaamat, traktaat'; tb *bstan bcos*; hn *lun* 論; jp *ron*), India mõteloos tekstiliik, mis sisaldab reegleid ja ettekirjutisi ning süstemaatilisi käsitlusi mingi teema või ainevaldkonna kohta, nt *«Arthašaastra» ja *dharmašaastrad. Sageli olid š-d kirjutatud värsivormis. Budismis, eriti *mahajaanas tehakse kindlat vahet š-te ja *suutrate vahel. Viimaseid peetakse *Buddha sõnaks, seega vaieldamatuks pühakirjaks, š-d aga on enamasti autoriseeritud ja konkreetsete inimeste looming. Tihti kujutavad š-d endast suutrate või teiste tekstide kommentaare.

ṣaḍḍarśana vt kuus koolkonda

Šākjamuni (skr *śākyamuni*; pl *sakkamuni* 'šaakja tark'; tb *shā kya thub pa*; hn *shijiamouni* 釋迦牟尼; jp *shakamuni*), Buddha, budismi rajaja sagedamini esinev nimi pärisnime *Siddhārtha ja suguvõsanime *Gautama kõrval. Budismi tekstides kasutatakse nende nimede asemel aga sageli ka epiteete *bhagavat, *nõndaläinu, *hüvesläinu, *võitja jt. Š. oli ajalooline isik, kes elas Põhja-Indias I at keskel e.m.a. *Theravaada traditsiooni järgi olid tema eluaastad 624–544 e.m.a, enamiku tänapäeva teadlaste arvates aga 566–486 v 563–483 e.m.a. Budismi traditsioonis on tema kuju ja elulugu tugevasti mütológiseeritud. See tendents algas ilmselt juba Š. eluajal, süvenes järgnevatel sajanditel ning ajaarvamise vahetuse paiku fikseeriti mitmed episoodid sellest budismi kanoonilistes tekstides. Mitte ükski neist ei sisalda aga Š. elulugu tervikuna. **Mahāparinirvāṇa-sūtra* näiteks kirjeldab ainult tema viimaseid elukuid ja *parinirvaanat. Esimeseks teoseks, mis kirjeldab Š. elu sünnist kuni surmani, on *Aśvaghoṣa «Buddha teod» (skr *buddhacarita*). Š. legend on põhi-joontes ühesugune kõikides budismi vooludes. Tema elu tavatsetakse jagada perioodideks, mille arv on traditsiooniti erinev. Tiibeti traditsioonis näiteks eristatakse kahteist etappi: otsus sünnida inimesena; laskumine *Tuṣita taevast; emaüska asumine; sünd; ilma- like kogemuste omandamine; elu naudingutes; lahkumine paleest; askeedielu; võit *Māra üle; *buddhaks saamine; *seadmuse kuulutamine; *nirvaanasse vaibumine. Legendide üldbudistlik sisu on

järgmine. Loendamatute *kalpade jooksul sündis Š. ümber *bodhisattvana kõikvõimalike *olendite kujul. Kogunud nõnda piisaval hulgal *pälvimusi, sündis ta eelviimast korda Tušita taevas. Kuna inimeste maailm kannatas vaimupimeduse tõttu, palusid jumalad Š-l sündida inimesena, et ta võiks saada buddhaks ja kuulutada seadmust. Ta valis oma sünnipaigaks väikese piirkonna Põhja-Indias, kus elas *šaakja hõim, vanemateks aga kuningas *Šuddhodana ja kuninga *Mājā. Viimane nägi unes, et tema üska sisenes valge elevant. Seda unenägu tõlgendati kui märki, et tema pojast saab suurmees. Š. sündis *Lumbinī metsasalus šaakjate pealinna Kapilavastu lähistel. Tal olid kõik *suurmehe tunnused ja õpetlased-braahmanid ennustasid, et temast tuleb kas buddha või *tšakravartin. Isa soovis viimast ning andis pojale vastava kasvatuse ja hariduse, tehes kõik, et too näeks ainult elu häid külgi. Š. elas hüves ja naudingutes talle ehitatud palees. Ta abiellus oma nõo *Jašodharāga ning neil sündis poeg *Rāhula. Paistis, et isa unistus täitub. Kuid ükskord nägi Š. linnas käies nelja inimtüüpi, mis panid ta elu üle järele mõtlema. Vanuri, haige ja laiba nägemisest mõistis ta *sansaara püsitust, *erakuga kohtumisest aga teed *vabanemisele. Š. otsustas oma senisest eluviisist loobuda, lahkus paleest ja ühines erakutega. Mõne aja pärast ta aga mõistis, et ka nende eluviis (eriti äärmuslik asketism) ei vii vabanemiseni. Seepeale istus Š. *bodhipuu alla ja otsustas mitte tõusta enne, kui leiab *mõistmise. Vaatamata *Māra kiusamistele jõudis ta neljakümne üheksandal päeval *virgumiseni ja sai buddhaks. Ta oli siis kolmekümne viie aastane. Esimese jutluse pidas Š. *Sārṇāthis viiele endisele kaaslasele-askeedile, kellest said tema esimesed õpilased. Seda sündmust kirjeldab *«Seadmuseratta käimapanemine». Peagi kogunes Š. ümber suur *kogodus ja tema parimad õpilased (*Šāriputra, *Maudgaljājana, *Kāšjapa, *Subhūti jt) jõudsid *arhati seisundisse. Saanud jagu *Devadatta vandenõust, vaibus Š. kaheksakümne aastaselt täielikku nirvaanasse (*parinirvaana). Hilise *mahajaana ja *vadžrajaana seisukohalt ilmus Š. maailma ainult *maise ihu (skr *nirmāṇakāya*) kujul, kuna aga tema *õndsuseihu (skr *saṃbhogakāya*) jäi taevasse. Vastavalt kuulajate vaimsetele võimetele kuulutas Š. erineva keerukusastmega õpetusi. Sellest lähtuvalt väidetakse mahajaana koolkondades, et Š. sooritas nn kolm *seadmuseratta pööret, mis kajastuvad budismi ajaloolises arengus ja *tekstiloomes mehhanismis (vt *seadmuseratas).

Šakra (skr *śakra*; pl *sakka*), budismi mütoloogias *devaloka kolmekümne kolme *jumala eesotsas asuv peajumal. Paljude uurijate arvates on Š.

identne *veedade jumala *Indraga (üks Š. epiteete on *devānām indra* 'jumalate vürst'). Š. esineb nii *hinajaana kui ka *mahajaana tekstides. *Mahajaanas arvatakse, et suure jumalate ja *devaputra'te väe eesotsas ilmus ta mõnikord inimeste maailma, et kuulata *Šākjamuni õpetust ning toetada ja aidata selle järgijaid.

šakti (skr *śakti*), vägi, mis kehastub hinduismi jumalannades, jumalate naisvastetes (vt *Devī). Igal suurel hinduistlikul jumalal on oma š., kuna selleta on jumal võimetu täide viima oma ülesannet looja, säilitaja või hävitajana. Hinduismi mütoloogias kehastab naine aktiivset printsipi. Kuid š. võib esineda ka iseseisva jumalanna Šakti kujul. Jumalannade kultus oli olemas juba *Induse kultuuris, samas kui *veedad on pühendatud peaaegu eranditult meessoost jumalustele. Š. kummardajatele on ta ülimalt jumaluseks ja saab *pühendumise (skr *bhakti*) objektiks, teisi jumalaid peetakse temast tekkinuteks. Budismis on š. analoog *buddhade ja *bodhisattvate *pradžna.

samatha vt meelerahu

Šambhala (skr *śambhala*; tb *sham bha la*), *vadžrajaana mütoloogias müütiline maa, omamoodi budistlik utopia, mida kirjeldatakse **Kālacakra-tantra*'s. Algupärane Š. müüt arvatakse pärinevat Indiast Orissast, kuid see sai eriti populaarseks tiibeti budismis seoses *vadžrajaana levikuga Tiibetisse. Š. paiknevat kusagil põhja pool Tiibetit varjatud orus, mida ümbritsevad *lootose õielehtedena kaheksa lumist mäge. Š. esimene pühak-kuningas Sutšandra (skr *sucandra*) olevat kuulnud Buddhalt **Kālacakra-tantra*'t ning viinud selle hoiule oma kuningriiki, kust see hiljem jõudis tagasi Indiasse ja sealt Tiibetisse. Peale Sutšandrat valitsenud Š-t veel kuus pühak-kuningat; neile järgnevad kakskümmend viis Kalkini nimelist valitsejat, kellest igaüks valitseb sada aastat. Praegu valitsevat neist kahekümne esimene, kes tõusnud troonile 1927. Viimane Kalkin purustab suures sõjas kõik *seadmuse vaenlased; sellele järgneb tuhande-aastane budismi õitseag. Arvatakse, et ajalooliselt peegeldab Š. müüt I at lõpul toimunud sündmusi Põhja-Indias ning Kesk- ja Sise-Aasias, mil need maad olid muslimite vallutusretkede sihtmärgiks ning seal varem levinud budism sattus hävimisohtu.

Šankara (skr *śaṅkara*, 788–820), *advaita filosoofia alusepanija, India mõtteloo mõjukamaid esindajaid. Pärit Käladist, Keralast, hakkas Š. juba noores eas rändaskeediks. Ta arendas edasi Gaudapāda (7. saj) filosoofiat, kirjutas kommentaare *upanišadidele, *«Bhagavadgītale»

ja *Brahmasūtra*'le. Š. on ka mitmete religioossete hümnide autor. Š. organiseeris rändaskeetide e sannjaasinite (skr *saṃnyāsin*) kogukondi ja rajas pühendunutele eraldumiseks keskusi. Hinduismis peetakse teda *Šiva kehastuseks. Š. rändas mööda Indiat ja olevat olnud õpetlaste väitlustes võitmatu. 32-aastaselt võtnud ta ette rännaku *Kailāsa mäele ning pärast seda pole teda enam nähtud.

Šāntarakṣita (skr *śāntarakṣita*, u 680–740), India *mahajaana õpetlane, teoste «Tõeluse kokkuvõte» (skr *tattvasaṃgraha*) ja «Madhjamaka kaunistus» (skr *madhyamakālaṃkāra*) autor, milles põhjendab *svatantrika seisukohalt *madhjamaka koolkonna väiteid. Elu lõpu poole rändas Tiibetisse, kus kuningas Trisong Detseni (tb *khri srong lde brtsan*, valitses u 740–798) palvel osales koos *Padmasambhavaiga esimese budistliku kloostri *Samje rajamisel.

Šāntideva (skr *śāntideva*, u 685–763), India *mahajaana õpetlane, tuntud eelkõige *«Bodhitšarjāvatāra» ja **Śikṣāsamuccaya* autorina. Oma ideid esitab ta neis peamiselt *madhjamaka *prasangika seisukohalt lähtuvalt. Suuresti mütologiseeritud eluloo kohaselt sündinud ta kuningapojana. Hiljem, saanud innustust *bodhisattva *Mandžušrilt, astus mungaks ja veetis palju aastaid *Nālandā ülikoolis, kus tõenäoliselt kirjutas ka oma peamised teosed. Mingi osa oma elust elas Š. ilmselt erakuna ja mööda Indiat rännates, mille vältel olevat *seadmust levitades sooritanud hulgaliselt imetegusid.

śaraṇa vt kaitse, kolm kaitset

Śāriputra (skr *śāriputra*; pl *sāriputta*), budismi pärimuse järgi üks kahest peamisest *Šākjamuni õpilasest *Maudgaljājana kõrval. Ta olevat olnud päritolult *braahman, kuid ühinenud Buddha *kogudusega varsti pärast seda, kui kuulis *seadmust, ning jõudis peagi *arhati seisundisse. Buddha ise olevat teda hinnanud väga kõrgelt ja pidanud tarkuse poolest endast järgmiseks. Mitmes *paali kaanoni *tekstis kuulutab Š. seadmust Buddha asemel ja tema heakskiidul. *Hinajaanas on Š-le omistatud ülim mõistmisvõime (skr *prajñā*), kuid *mahajaanas jääb ta selles osas alla *Subhūtile. Teda peetakse *abhidharma traditsiooni rajaks. Š., kes oli ea poolest Buddha vanem, suri mõni kuu enne teda.

śarīra (skr 'keha'), olendi väline keha e kest. Hinduismis kaitsevad igavest *aatmanit kolme liiki ś-d, mis võimaldavad aatmanil liikuda ühest sünnist teise. Budismi tekstides, eriti *mahajaana suutrates vastandub ś. elavale kehale e *ihule (skr *kāya*) ning nendes mõel-

dakse š. all eelkõige Buddha või mõne teise väljapaistva isiku säilmeid, mida hoitakse *stuupades. Ka stuupadesse paigutatud või muidu vaid väliselt austatavat teksti nimetatakse seadmusekehaks (skr *dharmasārīra*), mis vastandub elavale *seadmusele e *seadmuseihule (skr *dharmakāya*).

Ingl *body, relics*.

śāstr vt õpetaja

Śikṣāsamuccaya (skr 'õpetuse kokkuvõte'; tb *bslabs pa kun las btus pa*), *Šāntideva teos, mis koosneb põhiliselt *mahajaana suutrate tsitaatidest, mille najal autor esitab illustreerib ja põhjendab *mahajaana põhiõpetusi, nt *virgumismeelt ja bodhisattvateed. Tekst on säilinud *sanskritis ja tiibetikeelses tõlkes ning on tänapäeval oluliseks allikaks mahajaana suutrate kohta, kuna paljud tekstid, mida selles tsiteeritakse, ei ole tervikuna säilinud.

śīla vt kõlblus

śīla-pāramitā vt ületav kõlblus

šintoism (jp *shintō* 神道 'jumalate tee'), Jaapani iidne rahvuslik usund, mis põhineb kohalikel kultustel, kuid on aja jooksul saanud mõjutusi budismist ja taoismist. Esimesi kirjeldusi š-i kohta leidub 8. saj Jaapani kroonikates «Muistsed ülestähendused» (jp *kojiki*) ja «Jaapani kroonikad» (jp *nihon shoki*). Š. ei olnud algupäraselt ühtse dogmaatika ja rituaaliga usk, vaid pigem üldnimetus kohalike traditsioonide kogumile. Keskkel kohal oli neis loendamatute jumaluste ja vaimude, *kamide, kultus. Kuigi š-s ei ole otseselt peajumalat, austatakse enim päikesejumalanna Amaterasut, kellest usutakse põlvnevad ka praeguseni valitsev keisrisuguvõsa. Š-i järgi on maailm kõikide selle olenditega, s.h ka jumalatega, tekkinud isenesest ning selles valitseb algupärane *kooskõla, mida inimesed peaksid tunnetama ja järgima. Pärast Meiji reforme 1868 püüti š-st kujundada Jaapani riigiusund, loodi korrastatud rituaali- ja õpetussüsteem ning preesterkond (jp *kannushi*). 1946 riik lahutati religioonidest ning š. kaotas riigiusu staatuse.

Šiva (skr *śiva* 'heasoovlik'), hinduismi olulisemaid jumalaid. Š. kuulub koos *Brahma ja *Višnuga jumalate kolmikusse (skr *trimurti*), kus ta kehastab hävingut (Brahma on looja ning Višnu on hoidja ja säilitaja). Samas võib Š-l olla väga vastandlikke omadusi: ta on nii looja kui ka hävitaja, nii askeet kui ka himuruse kehastus, nii leebe kar-

jane kui ka kohutav tasuja. Tema elukohaks on *Kailāsa mägi. «Rigveedas» on Š. teiste jumalate epiteet, hilisemas hinduismis saab ta endale *veedadest tuntud hävitava jumala Rudra koha. Š. on oma järgijatele ka *pühendumise (skr *bhakti*) jumal. Š-s väljendub algne *joogi ideaal, kes viibib *keskendumises Himaalaja mägedes. Tema *šaktiks on *Pārvati ja tema poeg on *Ganeša. Š. sümbol on *linga, mille kujul teda antropomorfsete kujutiste kõrval samuti austatakse. Teda kujutatakse tavaliselt valge kehaga, rõivaks vaid niudevöö, kuid tema raevukadujud võivad olla ka punased või mustad; tal on kolm silma; krooni asemel kannab ta askeedile omaselt pealaele kokku seotud juukseid; teda ehivad pealuud ja maod; tema atribuudiks on kolmikhark või kirves, sõiduvahendiks pull Nandi. Š. tuntuimaks kujuks on *Nāṭarāja* e Tantsukuningas, kelle tants väljendab maailma loomist, kestmist ja hävingut ning samuti *vabanemist (skr *mokṣa*).

šivaism (skr *śaiva*), *Šiva kultus, hinduismi üks põhivoolusid. Š-i võib pidada ka hinduismi vanimaks vooluks, kuna š. põhisümbol *linga oli tuntud juba *Induse kultuuris ja seega ulatuvad š-i juured tõenäoliselt aarjalaste eelsesse aega. Š. on levinud üle kogu India, kuid tänapäeval mõnevõrra rohkem esindatud Lõuna-Indias. Š-i on tänu selle mitmekesisusele raske üldistatult kirjeldada, kuid see on veidi askeetlikum kui *višnuism. Š-is on oluline *pühendumine (skr *bhakti*). Š-i tähtsamad allikad on 4.–9. saj pärinevad *Śaiva purāṇa*'d ja *Śaiva-āgama*.

šogun (jp *shōgun* 將軍 'väejuht'), traditsioonilises Jaapanis sõjaväejuht, kes valitses keisri (jp *tennō*, *mikado*) nimel, kuid kellele kuulus riigis tegelik poliitiline võim. Tavaliselt oli see ühe suguvõsa käes hoitav päritav tiitel. Š-i võimu ja tema valitsusaparaati nimetatakse šogunaadiks (jp *bakufu* 'telgivalitsus'). 12. saj kuni 1868 valitses Jaapanis lühemate vaheperioodidega järgemööda kolm šogunaati: Kamakura šogunaat (1185–1333), Ashikaga šogunaat (1336–1573) ja Tokugawa šogunaat (1603–1868).

šraavaka (skr *śrāvaka*; pl *sāvaka* 'kuulaja'; tb *nyan thos*; hn *shengwen* 聲聞; jp *shōmon*), termin, mis budismis tähendas algselt Šākjamuni otseseid õpilasi. *Mahajaanas on š. üks kolmest põhilisest budismi järgijate tüübist *pratjekabuddha ja *bodhisattva kõrval. Š. ideaaliks on *arhati seisund, aga mahajaanas kritiseeritakse neid kui vaid isikliku *vabanemise poole püüdlejaid, kelles pole piisavalt *kaastunnet ja keda selles mõttes vastandatakse bodhisattvatele.

Ingl *hearer, disciple*.

śraddhā vt usk

śramaṇa vt erak

śramanera (skr *śrāmaṇera*; pl *sāmaṇera*; tb *dge tshul*; hn *shami* 沙彌; jp *shami*), budismis noormunk e noviits, kes vastava formaalse rituaali kaudu on läinud *kolme kaitse alla, lasknud pea paljaks pügada ning saanud kolmest osast koosneva mungarüü ja kerjakausi. Š. peab järgima *kümnet käitumisjuhust, kuid mitte veel kogu *pratimokšat, mida ta alles hakkab omandama. Tavaliselt võib š-ks saada seitsme aasta vanuses, kuid sageli on nende seas ka nooremaid. Täieõiguslikuks *mungaks e *bhikšuks pühitsetakse enamasti mitte nooremaid kui 20-aastaseid š-sid. Nunn-noviits kannab budismis nimetust *śrāmaṇerī*.

Šrāvastī (skr *śrāvastī*; pl *sāvasthī*), Vana-India Košala riigi pealinn, tänapäeva Uttar Pradeshi osariigis Sāheth-Māhethis. Š. on paljudes budismi *suutrates tuntud kui koht, kus *Šākjamuni sageli viibis ja õpetas, elades linna lähedal temale ja ta kogudusele kingitud *Džeta metsas (skr *jetavana*) *Anāthapindada aias. Hiljem asus seal budistlik *vihaara, mis aga *Xuanzangi kirjelduse järgi oli 7. saj keskpaigas juba varemetes ja maha jäetud. Š. varemed avastati, kaevati välja ning eksponeeriti 20. saj alguses.

śrī (skr 'küllus, õnn, hiilgus'), Indias pühakute ning auväärsete isikute, nähtuste ja paikade epiteet, nt Šrī Bhagavat, Šrī Lankā. Š-d on samastatud ka jumalanna *Lakšmiga.

śruti (skr *śruti* 'kuuldu, kuulutatu'), hinduismi püha kirjanduse kõige austatum osa. Š. on ilmutatud ja igavene sõnum, mis vastandub *smritile kui inimeste loodud pühale kirjandusele. Š. on sisuliselt samastatud *veedade kirjandusega, mille hulka hiljem paigutati ka *aranjakad, *braahmanad ja *upanišadid.

Šuddhodana (skr *śuddhodana*), *Šākjamuni isa, *šaakja hõimu kuning. Budistliku legendi järgi olevat ta soovinud, et pojast saaks suure õpetaja asemel suur valitseja. Sellepärast püüdis ta poega eemal hoida välismaailmast, et see ei puutuks kokku *kannatustega. Hiljem sai Š-st *Buddha järgija ja *munk ning ta jõudis *arhati seisundisse.

śūnyatā vt tühjus

šuudra (skr *śūdra*), India traditsioonilises ühiskonnakorralduses neljas, arvuliselt kõige suurem *seisus, kuhu kuuluvad põlluharijad, lihttöö

tegijad ja teenijad. Ilmselt kuulusid sinna algselt mitteaarja päritolu indialased. Š-d ei tohtinud õppida *veedasid ega sooritada *kaks-kordsündinute pühitusriitusi. Š-te madalale päritolule viitab ka legend nende tekkimisest ürgmehe *puruša jalgadest, mis määratleb nende positsiooni ühiskonnas kõrgemate seisuste teenijatena.

šuuņjavaada (skr *śūņyavāda* 'tühjuse õpetus'), *mahajaana koolkond, mis rõhutab *tühjuse (skr *śūņyatā*) mõistet. Üldiselt on š. *madhjamaka sünonüümi, kuid mõne käsitluse kohaselt neid eristatakse omavahel.

švetambara (skr *śvetāmbara* 'valgesse riietunud'), džainismi kahest suunast (teine on *digambara) leebem. Š. mungad ja nunnad kannavad lihtsaid valgeid rõivaid, seega erinevalt digambaratest ei ole nad alasti ja lubavad ka naistel astuda askeetliku koguduse liikmeks. Ilmselt kujutasid ka nemad *tirthankarasid algselt alasti, kuid alates 5.–6. saj juba rõivastatult.

Z

zazen (jp; hn *zuochan* 坐禪 ‘mõtlus istudes’), üldkasutatav jaapani-keelne termin **zen*’i ühe põhilise harjutusmeetodi tähistamiseks, mis seisneb ristijalu istudes *keskendumis- ja *mõtlusharjutuste sooritamises. Pikaajalise z-i harjutamise tulemuseks on ideaalis *meele *virgumine, mida *zen*’i terminoloogias tähistavad terminid **kenshō* ja **satori*. Vt ka *shikantaza*, vaikne valgustus.

zen vt *chan*

zen-budism, tänapäeva Lääne termin, mis tähistab kõige üldisemalt Kaug-Ida (Hiina, Jaapani, Korea) päritolu **chan*’i e **zen*’i tagapõhjaga budismi suundi ja koolkondi ning vastavat kultuuri ja elulaadi. Z-i üheks esimeseks tutvustajaks Läänes oli *Suzuki, D. T.

zengyō vt astmeline tee

zhenren vt tõeline inimene

zhi vt teadmine, tarkus, mõistmine

zhiguan (hn 止觀 ‘peatumine ja vaatlemine’; jp *shikan*), hiina budismis vaste *meeleharjutusi tähistavale mõistepaarile *meelerahu (skr *śamatha*) ja *analüüsiv vaatlus (skr *vipaśyanā*). **Chan*’is käsitletakse neid tavaliselt koos kui meeleharjutuse kaht teineteisest lahutamatu aspekti. *Zhi* vastab meelerahule ning seisneb kontrollimatu mõtetevoolu peatamises ja meele keskendamises ühele objektile. *Guan* vastab analüüsivale vaatlusele ja seisneb oma meele pidevas tähelepanelikus jälgimises ja uurimises. Z. on teatud määral ka *vaikse valgustuse (hn *mozhao*) sünonüümiks.

zhiguan dazuo vt *shikantaza*

Zhiyi (hn 智顗, 538–597), hiina budistlik munk ja õpetlane, **tiantai* koolkonna tegelik rajaja, kuigi traditsiooni järgi peetakse teda selle kolmandaks *patriarhiks. Z. sündis Lõuna-Hiinas aristokraatlikus perekonnas ja hakkas juba teismelisena mungaks. Tema peamiseks õpetajaks oli Nanyue Huisi (515–577). 576 asus ta koos oma õpilastega Tiantai mäele Ida-Hiinas (tänapäeva Zhejiangi provintsis), kuhu rajas templi ja kloostri. See kujunes koolkonna keskuseks ja andis sellele ka nime. Z. on tuntud kui budismi õpetuse suur süstematiseerija, kes lõi erinevate õpetuste klassifikatsiooni kindlate pühakirjade alusel. Neist kõrgeimaks pidas ta *«Lootossuutrat», mis saigi *tiantai* koolkonna baastekstiks. Z. on kirjutanud mitu kommentaari

«Lootossuutrale», samuti *meeleharjutusviise kirjeldava ja klassifitseeriva teose «Suur peatumine ja vaatlemine» (hn *mohe zhiguan*), milles tõstab esile *meelerahu ja *analüüsiva vaatluse (hn **zhiguan*) kui kahe põhiharjutuse tähtsust. Seda teost peetakse tänapäevani kõikides hiina budismi koolkondades üheks autoriteetsemaks meeleharjutuste käsiraamatuks.

zhong vt ustavus

Zhongyong vt Keskmine tavaline

Zhouyi vt Muutuste raamat

Zhuangzi (hn 莊子), ka Zhuang Zi, Zhuang-zi, Chuang Tzu, õige nimega Zhuang Zhou (369–286 e.m.a), filosoofilise taoismi üks klassikuid, samanimelise teksti väidetav autor. Z. oli pärit Lõuna-Hiinas Chu riigist ning tema kohta teada olevate nappide elulooliste andmete põhjal veetis suurema osa elust eraku ja rändõpetlasena, keeldudes riigiteenistusse astumast, kuigi valitsejad teda mitmel korral kutsusid. Z. nime kandev tekst on õieti erinevatel aegadel kirja pandud lugude ja filosoofiliste arutluste antoloogia. See koosneb 33 peatükist (hn *pian*), mis on jaotatud kolme tsükklisse: «Sisemised peatükid» (hn *neipian*, 1.-7.), «Välised peatükid» (hn *waipian*, 8.-22.) ja «Segapeatükid» (hn *zapiian*, 23.-33.). «Sisemisi peatükke» peetakse Z. enda, «Väliseid peatükke» tema õpilaste ja mõttekaaslaste loominguks, «Segapeatükke» aga hilisemateks lisandusteks. Suure osa Z. raamatust moodustavad allegoorilised mõistujutud. Filosoofilise sügavuse poolest paistavad silma 5. ja 6. peatükk, kus arutletakse *kulgemise, *teadmise, taevaliku ja inimliku olemise jm üle ning kirjeldatakse ideaalseid inimtüüpe *õndsat ja *tõelist inimest, kelle kohta öeldakse, et eelkõige on nad loomulikud (hn *ziran*). Paljud kirjakohtad on esitatud dialoogidena, kusjuures väitlejateks on sageli ka *Konfutsius ja *Laozi. Z. on üks mõjukamaid vanahiina tekste, mis on peale taoismi avaldanud olulist mõju hiina klassikalisele kirjandusele ja kunstile, aga ka hiina budismile, eriti **huayan'*i koolkonnale. Eesti keeles on kolm esimest peatükki ilmunud Jaan Kaplinski tõlkes (1989) ja katkendeid Märt Läänemetsa tõlkes (2001).

Zhu Xi (hn 朱熹, 1130–1200), Hiina Songi ajastu õpetlane ja kirjamees, *neokonfutsianismi silmapaistvamaid esindajaid. Z. pärines õpetlase perest, sai hiilgava hariduse ja tegi kõrget karjääri riigiteenistuses. 1196 võeti temalt kriitilise suhtumise pärast valitsuse poliitikasse ära kõik tiitlid ja aunimetused ning ta pagendati pealinnast. Vahetult

enne surma Z. rehabiliteeriti. 1241 tõsteti Z. suurimate konfutsianistlike autoriteetide hulka, 1313 lisati tema õpetus ametlike riigiekсамite programmi. Z. kirjanduslik pärand on ülimahukas. Ta kirjutab kommentaare kõikide klassikaliste teoste, eriti *«Viisraamatu» ja *«Neliraamatu» tekstide kohta. Tema vestluste üleskirjutused, loengud ja kirjad on hiljem kogutud mitmesse kogumikku. 18. saj välja antud Z. kogutud teosed hõlmavad 25 köidet. Z. ühendas klassikalise konfutsianistliku kombe- ja moraaliõpetuse taoistliku loodusfilosoofiaga, võttes keskseks kategooriaks *olemuse (hn *li*) mõiste. Inimese ja ühiskonna kontekstis hõlmab see *inimlikkuse, *kohasuse, *kombed ja *teadmise ning on seega alati hea ja vooruslik. Z järgi tekivad kõik nähtused olemuse ja **qi* koosmõjul. Teadmise ja looduse kooskõla avaldub *ülimal piirina (hn *taiji*), mis hõlmab kõiki olemusi, kuid on ise kujutu ja piirideta.

zong (hn 宗 'koolkond, suguvõsa'; jp *shū*), hiina budismis koolkonda või järjepidevat õpetusliini tähistav termin. Algupäraselt tähendab sõna z. 'esivanemate templit' ja selle tuletisena 'esivanemat, suguvõsa alusepanijat' kui austuse ja kultuse objekti. Hiina budistid võtsid selle sõna üle, et tugevdada oma identiteeti ja autoriteeti ühiskonnas. Kitsamas mõttes tähistab z. õpetajalt õpilasele edasiantavaid õpetusliine, kus igas põlvkonnas on üks peaõpetaja e *patriarh (hn *zu*) analoogiliselt hiina perekondade sugupuudega (nt hn **linji zong* 'linji koolkond'). Laiemas mõttes tähistab z. aga ka koolkonda tavapärasemas tähenduses kui sarnaseid ideid esindavaid grupeeringuid, mis võib hõlmata rohkem kui ühe erineva õpetusliini (nt **chan zong* 'chani koolkond' või **huayan zong* 'huayani koolkond').

zu vt patriarh

zuochan vt *zazen*

T

taaskehastunu (skr *avatāra*, *nirmāṇakāya*; tb *sprul sku*; hn *huashen* 化身; jp *keshin*), ka ümbersünd, budismis ja hinduismis mõne mütoloogilise või reaalse isiku üha uuesti jätkuv *kehastumine konkreetse inimisikus.

Ingl *reincarnation, manifest body*.

taevaalune (hn *tianxia* 天下 'taeva all'), Hiina traditsioonis inimestega asustatud maailma tähistav mõiste, mida võib mõista ka kui inimühiskonda või maailma tervikuna, kuigi tähendas tavaliselt vaid Hiinat või ka hiina kultuurist mõjutatud alasid. Ideaalis nähti t-st ka kui ühtset poliitilist struktuuri ehk üliriiki, mida *taevatahte alusel valitseb keiser e *taevapoeg.

Ingl *all under the heaven*.

taevalik eluviis vt brahmaseisund

taevapoeg (hn *tianzi* 天子), Hiinas varasemate dünastiate (Shang-Yin ja Zhou) ajal kuninga (hn *wang*), hiljem keisri (hn *huangdi*) tiitel, mis viitab sellele, et valitseja saab võimu maa peal ehk *taeva all otse taevalt eneselt *taevatahte alusel ning on võimu teostades vastutav ainult taeva ees. Termin pärineb Shang-Yini ajastust (16.–11. saj e.m.a), mil see võis vihjata ka uskumusele taeva kui kõrgeima jumaluse ja maa-pealse kuninga veresugulusest. Hiina budismis on t. India päritolu termini **devaputra* vaste.

Ingl *son of the heaven*.

taevas (hn *tian* 天), Hiina õpetustes keskne mõiste, mis tähistab ülimate tunnetamatut jumalikku väge, ka loodust ja ilma. T-t tähistav kirjamärk pärineb Shang-Yini ajastust (16.–11. saj e.m.a), mil see ilmselt tähendas kõrgeimat isikustatud jumalat. Sellele viitab ka märgi kuju, mille prototüübiks on olnud inimfiguur. Hiljem t. mõiste muutus üldisemaks ja abstraktsemaks ning hakkas tähendama universumi aktiivset, loovat ja sigitavat väge, mis moodustab lahutamatu paari maa kui passiivse, vastuvõtva ja kasvatava väega (vt *taevasmaa*). Samuti on t. üks universumi kolmest algest (hn *sancai*), millesse kuuluvad t., maa ja *inimene. Konfutsianismis ja teistes varajastes koolkondades mõisteti t-t kui loodust, mis annab inimesele elu ja *väe, nagu väidab *Konfutsius *«Vestetes ja vestlustes»: "taevas sünnitas minu väe." T. vastandub inimlikule ja ühiskondlikule kui teisasele,

praeguseks teinud T. 1.–55. ja 85. köidetes sisalduvad tekstid koos hõlpsa otsingusüsteemiga vabalt kättesaadavaks internetis (<http://www.cbeta.org>).

Taixu (hn 太虛, 1890–1947), kodanikunimega Lü Peilin, hiina budismi reformaator ja ühiskonnategelane. Pärit Ida-Hiina Zhejiangi provintsi, hakkas ta juba 15-aastaselt mungaks, kuid läks kaasa revolutsiooniliste ideedega ning 1910–1915 propageeris aktiivselt mitmesuguseid Hiina ühiskonna uuendamise plaane alates konstitutsioonilisest monarhiast kuni anarhismini, kaldudes enda sõnul kõige rohkem demokraatliku sotsialismi poole. 1920–30-tel tegi T. mitmeid katseid reformida hiina budismi, mida pidas stagneerunuks ning liigselt keskendunuks kultusele ja religioossetele tseremooniatele. Ta rõhutas kaasaegse hariduse tähtsust budistide harimisel ning propageeris budismi muutumist avatumaks ja ühiskondlikumaks. T. võttis kasutusele mõiste *humanistlik budism (hn *rensheng fojiao*). T. üleskutse budistidele oli: “Kes tahab saada *buddhaks, peab julgema enne saada *inimeseks. Kui oled saanud inimeseks, saad ka buddhaks.” Samuti püüdis ta tõlgendada **faxiang*’i koolkonna õpetusi tänapäeva teaduse seisukohalt. Ta osales mitmete uuendusmeelsete budistlike organisatsioonide loomisel Hiinas mis jäid aga üsna lühiajalisteks, sest neil puudus laiem kandepind. Samuti asutas T. mitmeid budistlikke õppeasutusi ja ajakirju, käis Hiina Vabariigi kultuuriesindajana välismaal, kohtus paljude Aasia juhtivate budistide ja Lääne humanistidega ning propageeris budistide rahvusvahelist koostööd. T. ideid on 20. saj teisel poolel aktiivselt ellu viinud tema õpilased ja vaimsed järglased Taiwanil, eeskätt Yin Shun (1905–2005), Sheng-yen, Hsing-yun jt.

Tandžur (tb *bstan ’gyur* ‘õpetuse ümberpanek’), tiibeti budismi kaanonite teine osa *Kandžuri kõrval, mis sisaldab peamiselt India õpetlaste *šaastrate ja kommentaaride, tantristlike tekstide ning Vana-India kirjandusteoste ja teaduslike tekstide tõlkeid tiibeti keelde. T. koosneb 225 köitest ning selles on kokku ligi 4000 teksti. T. on jagatud kolme ossa. Esimene osa (1 köide) sisaldab 64 Buddhale pühendatud hümeni. Teises osas (86 köidet) on *tantra kommentaare ja **sādhana*’d. Kolmas osa (138 köidet) sisaldab peamiselt India *mahaajana õpetlaste filosoofilisi teoseid, viimased 30 köidet aga mittebudistlike India ilukirjanduslikke ja teaduslikke tekste.

Ingl *Tanjur, Tenjur*.

tanaka (tb *thang ka* 'kokku rullitud'), tiibeti religioosne maal, ikoon, mis on maalitud lõuendile ja mida saab kokku rullida. Enamasti kasutatakse t-sid *kujustamise abivahendina ning neid maalitakse kindlaid kanoonilisi reegleid järgides. T-d kujutavad tavaliselt *buddhasid, *bodhisattvaid, *idameid või teisi mütoloogilisi isikuid, samuti suuri õpetajaid ning stseene nende elust, aga ka *mandalaid, *olemiseratast jm religioosseid sümboleid. T-de autorid on enamasti anonüümsed. T-kunst tekkis u 10. saj ja kandis algselt tugevaid India mõjusid. Hiljem levis see ka Mongooliasse ning teistesse Sise- ja Ida-Aasia maa- desse, kus on levinud tiibeti budism.

tantra (skr 'lõng, pidevus'; tb *rgyud*; hn *xu* 續; jp *shoku*), hinduismis ja budismis religioossed tekstid, mis sisaldavad nende endi väitel vaid pühendunutele mõistetavaid salaõpetusi. Budismis nimetatakse t- teks üht osa pühakirjast, mille autorsus omistatakse Buddhale, kuid mis on tegelikult loodud peamiselt ajavahemikus 7.–10. saj Indias. T-d on *vadžrajaana põhilised kirjalikud allikad. Neil on *mahajaana suutratele sarnane ülesehitus ning neis järgitakse mahajaana põhilisi sihte ja seisukohti, nt buddhaks saamine teiste olendite hüvanguks. T-d rõhutavad aga suutratest enam rituaalide, sümboolite, *mantrate ja *kujustamise tähtsust. Tiibeti budismis jaotatakse t-d nelja klassi, mis on hierarhiliselt järjestatud madalamalt kõrgemale: tegevuse- tantrad (skr **kriyātantra*), teostamise tantrad (skr **caryātantra*), joogatantrad (skr **yogatantra*) ja kõrgeimad joogatantrad (skr **anuttara- yogatantra*).

tantrism, tänapäeva Lääne termin *tantratega seotud hinduismi ja budismi voolude tähistamiseks; budismi kontekstis kasutatakse sageli *vadžrajaana sünonüümina.

taoism (hn *daoia* 道家, *daoia* 道教), üks kolmest hiina peamisest õpetusest konfutsianismi ja budismi kõrval (vt *kolm õpetust). Termin t. ise on Lääne päritolu ja tuletatud selle kesksest mõistest *dao* e *kulg. Vt sissejuhatavat artikkel.

Tārā (skr 'päästja'; tb *grol ma*), *mahajaanas ja *vadžrajaanas naisbodhisattva, piiritu *kaastunde kehastus, samuti *idam ja *pradžnja. T. kuju tekkis tõenäoliselt I at esimesel poolel Indias ja on seotud *Avalokitešvara kultusega. Eriti populaarseks sai T. hiljem Tiibetis. Vadžrajaanas tuntakse T. erinevaid avaldumisvorme, pikimas nimekirjas on neid 21. Ikonograafias erinevad nad kuju, keha värvuse, käte ja jalgade asendi jm poolest. Populaarseimad on heatahtlikud

Roheline T. (skr *syāmatārā*) ja Valge T. (skr *sītātārā*); T. ülejäänud avaldumisvormid on enamikus raevukad. T. päritolu kohta on mitmeid müüte. Ühe järgi sündinud ta Avalokitešvara pisaratest, kui too nuttis maailma *kannatuste pärast. Teise versiooni järgi olnud ta paljude *kalpade eest printsess, kelles tärkas *virgumismeel ja kes andis *töötuse vabastada kõik *olendid kannatustest ning sündida selleks alati ümber naisena. T. esineb ka Avalokitešvara ja *Amoghasiddhi pradžnjana. T. kehastusteks on peetud mitmeid ajaloolisi isikuid, nt Tiibeti kuninga Songtsen Gampo (u 609–650) Hiina ja Nepali printsessidest abikaasasid. 18. saj lõpul kuulutasid burjaadi budistid Vene keisrinna Katariina II Valge T. kehastuseks.

Tārānātha (tb *tā rā nā tha*, 1575–1634), Tiibeti budistlik õpetlane ja ajaloolane, *džonangi koolkonna üks viimaseid esindajaid. Tema tuntumaid teoseid on «India budismi ajalugu» (tb *rgya gar chos 'byung*), kuid ta on kirjutanud ka filosoofilisi traktaate põhjendamaks ja propageerimaks džonangi 'teise tühjuse' (tb *gzhan stong*) ja **tathāgata-garbha* õpetusi.

tarkus (hn *zhi* 知), ka *teadmine, *mõistmine, konfutsianismis ja teistes hiina õpetustes üks keskseid mõisteid ja kategooriaid. Konfutsianismis on t. *inimlikkuse üheks oluliseks aspektiks, mis väljendab inimese vaimseid, intellektuaalseid omadusi. T. kuulub ka *viie püsiva nimekirja. Varajases konfutsianismis rõhutatakse t. puhul selle inimlikku külge, defineerides seda kui "inimeste mõistmist" (hn *zhi ren*), samuti t. seost õppimisega (hn *xue*).

Ingl *wisdom, knowledge*.

tarmukus (skr *vīrya*; pl *virīya* 'tarmukus, mehisus, vaprus'; tb *brtson* 'grus; hn *jingjin* 精進; jp *shōjin*), budismis oluline omadus, mis seisneb laiskuse ja loiduse ületamises ning hüvestavas pingutuses püüdellemisel *virgumisele. *Mahajaanas on see üks *ületavatest toimingutest, *ületav tarmukus.

Ingl *effort, energy, vigour*.

tase (skr, pl *bhūmi*; tb *sa*; hn *di* 地; jp *chi, ji*), budismis, eriti *mahajaanas inimese vaimse arengu kirjeldamiseks kasutatav mõiste, mis väljendab *astmelise tee ideed. Teel tavalise inimese seisundist *buddhasuseni läbib inimene *bodhisattvana mitmeid t-d, mida kirjeldatakse igale t-le vastavate iseloomulike omaduste kaudu. Tuntuima t-te

kirjelduse annab **Daśabhūmika-sūtra*, milles räägitakse bodhisattva *kümnest tasemest.

Ingl *level, stage, ground*.

tathāgata vt nõndaläinu

tathāgatagarbha (skr 'nõndaläinu üsk, nõndaläinu loode'; tb *de bzhin gshegs pa'i snying po*; hn *rulai zang* 如來藏; jp *nyoraizō*) *mahajaanas mõiste, mis kõige üldisemalt tähendab kõikidele *olenditele sise-miselt omast võimet saada *buddhaks. T. teooria järgi on kõikidel olenditel algusest peale täielikult virgunud loomus, mis saab aga avalduda alles siis, kui seda varjutavad *meeleplekid ja muud takistused on kõrvaldatud. Senikaua on see olemas vaid avanemata võimalusena nagu loode emaihus. Erinevates tekstides ja koolkondades on t-t tõlgendatud mõnevõrra erinevalt. Ühtedes võrdsustatakse see *tühjuse kategooriaga, rõhutades, et *buddhasus ongi kõikide *seadmuste *omaoleku tühjus. Teistes räägitakse t-st kui tegelikult olemasolevast kõikiläbivast ja kõikjalviibivast olemusest. Mõlema seisukoha järgi on *kujustamine ja *mõistmine need, mis viivad t. avaldumiseni ja arenemiseni tõeliseks buddhasuseks. *Vidžnjaana-vaadas mõistetakse t-t kohati **ālayavijñāna* sünonüümuna. T. teooria põhitekstiks on Sthiramati (6. saj) «Aardeühenduse jaotus» (skr *ratnagotravibhāga*). On olemas ka *mahajaana suutra *Tathāgatagarbha-sūtra*, mis on tervikuna säilinud ainult tiibeti- ja hiinakeelses tõlkes. Ingl *embryo of tathāgata, matrix of the tathāgata (thus-gone)*.

tathatā vt nõndasus

tavatõde (skr *saṃvṛtisatya*; tb *kun rdzob bden pa*; hn *shisudi* 世俗諦; jp *seizokutai*), *mahajaanas üks kahest tõest, mis vastandub *ülimalle tõele (skr *paramārthasatya*). Tavatõe seisukohalt on *seadmused kui teadvustatud nähtused iseenesest olemas, neil on seega *omaolek (skr *svabhāva*), nad tekivad, kestavad ja kaovad. Tavatõe seisukohad lükkab ümber ülim tõde, mille kohaselt ühtegi seadmust ei ole iseenesest olemas, need on vaid konventsionaalsed hetked pidevate muutuste jadas, kus seadmused ilmuvad ainult põhjuslike seoste tõttu (vt sõltuvuslik tekkimine), kuid on omaolekult tühjad ja seega ebareaalsed. Tavatõde peetakse ometi vajalikuks, et igapäevaelu olukordades toime tulla.

Ingl *conventional truth, relative truth, common truth*.

teadmatus (skr *avidyā*; pl *avijjā*; tb *ma rig pa*; hn *wuming* 無明; jp *mumyō*), ka nõmedus, sõgedus, enamiku India õpetuste seisukohalt peamine põhjus, mis hoiab *olendeid *sansaaras. Konkreetsed t. objektid on erinevates õpetustes erinevad nagu ka t-se ületamise viisid. Nt väidab *advaita, et t-se tõttu ei taibata *aatmani ja *brahmani samasust. Budismis on t. kõige põhilisem *meeleplekk ning seetõttu *kannatuse ja sansaara peamine põhjus, *sõltuvusliku tekkimise ahela esimene lüli. T. tähendab eelkõige seda, et ollakse teadmatuses *nelja õilsa tõe osas ja selle osas, et kõik *seadmused on omaolekult tühjad.

Ingl *ignorance, nescience, unknowing*.

teadmine 1. Budismi tekstide tõlgetes skr **jñāna* (pl *ñāna*) ja **vidyā* vaste; viimase vastena on kasutatud ka 'teadmust.' Vt ka rigpa.

2. Hiina tekstide tõlgetes **zhi* (hn 知) vaste. Vt ka tarkus, mõistmine.

Ingl *knowledge, science, comprehension, intelligence*.

teadvus (skr *vijñāna*; pl *viññāṇa*; tb *rnam par shes pa*; hn *shi* 識; jp *shiki*), budismis üks viiest *isiksuse koostisosast, *sõltuvusliku tekkimise ahela kolmas lüli. Kõige üldisemalt tähendab t. budismis *meele aktiivset võimet olla teadlik, mille aluseks on analüüsivõime. Sellele aspektile viitab ka sanskritikeelse termini *vijñāna* etümoloogia: see koosneb eessõnast *vi* ('lahkuviiiv, jaotav') ja verbijuure *jñā* ('teadma') tuletisest. Üldise t. kõrval tehakse budismis vahet kuue *võimega (skr *indriya*) seotud teadvuse aspektide vahel: nägemisteadvus, kuulmisteadvus jne. *Vidžnjaanavaada koolkonnas tõsteti t. mõiste analüüsi keskmesse ja esitati kõikehõlmava t., **ālayavijñāna* (skr 'ait-teadvus') teooria.

Ingl *consciousness, mind*.

teadvuse kõrgeim seisund, peamiselt budoloogias, vähemal määral ka teisi Ida õpetusi käsitlevates uurimustes kasutatav metatermin, mis tähistab neis õpetustes kirjeldatavat inimese vaimse arengu sihti ja ülimat eesmärki. Budismis ja teistes India õpetustes tähistatakse seda seisundit üldiselt negatiivse terminiga **nirvaana* ('vaibumine'), mis viitab ilmselt asjaolule, et teadvuse kõrgeimate seisundite adekvaatne positiivne kirjeldamine tundus muistsetele õpetlastele raske või isegi võimatu. *Mahajaanas, eriti *ületava mõistmise suutrades on ometi välja töötatud kindel terminoloogia teadvuse kõrgeimate seisundite erinevate aspektide kirjeldamiseks ja määratlemiseks, millest

olulisemad on neli terminit: *ületav mõistmine (skr *prajñā-pāramitā*), *ülim täielik virgumine (skr *anuttarā samyaksambodhi*), *kõikteadmine (skr *sarvajñatā*) ja *nõndasus (skr *tathatā*). Kõik need rõhutavad asjaolu, et inimese vaimne areng tähendab eelkõige tema teadvuse, teadvustamisvõime arengut kuni maksimaalse tasemeni, mis ongi tinginud selle termini kasutuselevõtu tänapäeva budoloogias.

Ingl *highest state of consciousness*.

tee, peamiselt skr terminite **caryā*, *pratipad* ja **mārga* vastena kasutatav sõna eesti keeles. T. mõiste tähendab India õpetustes üldiselt meetodite kogumit inimese vaimseks arenguks, samuti vastavat eluviisi v tegevusala. Vähemal määral on t. ka paralleelvasteks sõnale *kulg hiinakeelse sõna **dao* tõlkimisel.

Ingl *path, way*.

Teemantsuutra (skr *vajracchedikā-prajñāpāramitā-sūtra*; tb *shes rab kyi pha rol tu phyin pa rdo rje gcod pa'i mdo*; hn *jīngāngjīng* 金剛經; jp *kongōkyō*), *ületava mõistmise suutrate tsüklisse kuuluv *mahajaana suutra täispealkirjaga «Teemantvälguna lõikav ületava mõistmise suutra», mis nii Idas kui ka Läänes on saanud tuntuks lühendnimetuse T. all. T. on loodud arvatavasti 3. v 4. sajandil. Eriti populaarseks sai see Hiinas ja Kaug-Idas, millest annab tunnistust hiinakeelsete tõlgete suur arv (6) ja fakt, et juba 868 anti see välja trükituna 100 000 eksemplaris, olles nõnda ilmselt üks maailma varasemaid masstiraazis trükiseid. Vormi poolest koosneb T. Buddha *Šākjamuni ja *Subhūti vahelisest vestlusest, mis keskendub *seadmuste *tühjusele ning inimmeele vabastamisele lõplikkusele pretendeerivatest definitsioonidest ja dogmadest. Eesti keeles Linnart Mälli tõlkes (1975, 2005).

Ingl *Diamond Sūtra*.

tegu (skr *karma*; pl *kamma*; tb *las*; hn *ye* 業; jp *gō*), India õpetustes üks alusmõisteid, mille järgi ei jää ükski *ihu, *jutu või *meelega tehtud tegu kunagi ilma tagajärje ehk viljata (vt *teovili). Populariseerivas kirjanduses väljendatakse teo ja teovilja seadust ka laensõna *karma kaudu. Halvad teod, eeskätt need, mis kahjustavad teisi *olendeid, toovad kaasa halbu tagajärgi, head teod aga häid tagajärgi (nt sündimise vastavalt halvemas või paremas olukorras). Seega on t. seotud üldise põhjuslikkuse seadusega, mille järgi kõik nähtused on omavahel seotud ning millel põhineb *sansaara. Budismis on teo mõiste seotud *meeleolude (skr *saṃskārās*) mõistega kui t-de tegemisele sundiva komponendiga *isiksuse viie koostisosa seas. Olendid saavad

aga valida, milliseid tegusid nad teevad ja sellega määrata teovilja. Kõige paremad teod on need, mis viivad *vabanemisele (skr *mokṣa*). Budismi järgi *buddhad ja *bodhisattvad on vabanenud t-de ja teovilja seadusest, sest nad on jõudnud *teadvuse kõrgeimasse seisundisse ning ei toimi enam teadvustamata tungide ajal, vaid üksnes kõikide *olendite hüvanguit taotleva teadvustatud *kaastunde mõjul. Džainismis mõistetakse t. kui väga peent substantsi, mis tekib põhjuse ja tagajärje toimest ning määrab loomuldasa puhast *hinge (skr *jīva*). Tegudest vabastab *eneseohjeldamine (skr *saṃvara*), mis hõlmab üksinduses elamist, söögi ja keha muude vajaduste piiramist, *mõtlust ja *isetust.

Ingl *karma, action, deed*.

tekstiloomeme mehhanism, semiootika metatermin, mille budoloogias võttis kasutusele Linnart Mäll, ja mis kirjeldab budismi tekstide ning budistliku *kultuuri kujunemist ja arengut ning vastab tinglikult budismi terminile *seadmuseratas (skr *dharmacakra*). Mõiste sisu seisneb teksti ja teadvuse seisundi vastavuse tõdemises. Lihtsustatud skeemi järgi tekkis ajaloolisel Buddha *Šākjamunil teadvuse seisund, mida hakati tähistama sõnaga *buddha e virgunu. Ta andis selle seisundi edasi tekstides, mis tekitasid sarnaseid, kuid mitte täpselt samasuguseid seisundeid kuulajate teadvuses. Need omakorda andsid neid edasi mõnevõrra teisenenud tekstidena jne. U 300 aastat pärast Buddha *parinirvaanat hakati neid tekste üles kirjutama, tänu millele need levisid laiemalt ning põhjustasid analoogiliste teadvuse seisundite tekkimise üha suuremal hulgal inimestes ja üha uute tekstide loomise. Loomulikult mõjutasid seda protsessi ka välised, mittebudistlikud kultuurimõjud ja tekstid. Osa tekste kanooniseeriti (*suutrad), kuid need jätkasid kultuuris toimimist uute tekstide (*šaastrad, kommentaarid) inspireerijatena. Budismi kontekstis võib kõiki neid tekste ja teadvuse seisundeid tõlgendada *seadmuse (skr *dharmā*) mõiste kaudu. Tekstiloomeme mehhanismi mudelit saab rakendada ka teiste, mittebudistlike kultuuri- ja tekstitraditsioonide kirjeldamisel.

Tema Pühadus (ingl *His Holiness*), algupäraselt kristliku kirikupea tiitlina kasutatud termin, mille on üle võtnud tiibeti budistid ja eriti nende Lääne järgijad tiibeti budismi põhiliste koolkondade ja alakoolkondade pealaamade tiitlina Euroopa keeltes. Algul kasutati tiitlit Tema Pühadus ainult *dalai-laama puhul tema tiibetikeelse tiitli *gjalva rinpotše asemel. Aja jooksul on see aga Lääne keeltes saanud

nii *karmapa, *Sakja tridzini, *drikung kagjü juhi drikung Tšetsang Rinpotše ja mitme teise kõrglaama poolametlikuks tiitliks. Tiibeti keeles on neil kõigil erinevad tiitlid ja erinev positsioon vaimulikus hierarhias. Tiitlit 'Tema Pühadus' kasutatakse ka mitme teise Ida religiooni Lääne järgijate poolt nende juhtvaimulike tiitlina.

tendai, hiina budismi **tiantai* koolkonna jaapani versioon.

teostamine, mingi õpetuse kui maailmavaate ja eluviisi järgimine ja teoks tegemine, mis hõlmab nii õppimist ja uurimist kui ka *mõtlust ja *kujustamist ning rakendamist igapäevases tegevuses. Kit-samas mõttes on t. mingi konkreetse *meeleharjutuse, rituaali või *puudža harjutamine või sooritamine. Enamasti kasutatakse seda budismi kontekstis kui metaterminit või skr *caryā* (tb *spyod*; hn *xing* 行; jp *gyō, kō*) vastet.

Ingl *practice, accomplishment*.

teovili (skr *karmaphala*; tb *las kyi* 'bras bu; hn *yeguo* 業果; jp *gōka*), budismis, hinduismis ja džainismis mõiste, mis väljendab ideed, et igal *teol on tagajärg ehk vili, mis mõjutab *olendi edasisi tegusid ja üldist arengut *sansaaras. Populariseerivas kirjanduses väljendatakse teo ja teovilja seadust sageli laensõna *karma kaudu. T. ei pruugi avalduda kohe, vaid küpseda pika aja vältel ja ilmned a segi alles järgmistes eludes. Teoviljast ei ole võimalik pääseda, kuid valides heade või halbade tegude vahel on võimalik määrata teovilja iseloomu.

Ingl *result (fruit) of action or karma*.

terma (tb *gter ma* 'aardelisus'), tiibeti budismis, eriti *ningma koolkonnas levinud uskumuse kohaselt pühad tekstid ja reliikviad, mida *Padmasambhava ja tema järglased olevat peitnud budismi esimese laine ajal 8. saj salapaikadesse Tiibeti mägedes ja koobastes. Traditsiooni kohaselt oli peitmise põhjuseks arvamus, et nende tekstide loomise ajal ei olnud inimesed veel valmis neid mõistma ning seepärast kodeeriti neisse sisse õige aeg, millal nad tuleb üles leida. T-de leidjateks on kõrgetasemelised vaimulikud ja *joogid, keda kutsutakse tertõniteks (tb *gter ston* 'aardeosutaja'). T-de autentsus peidetud ja leitud tekstidena on juba ammu seatud kahtluse alla ka Tiibetis ning selles traditsioonis on nähtud omalaadset *tekstiloome mehhanismi, kuid neid peetakse siiski tänini eriti pühadeks ja auväärseteks tekstideks.

tetralemma (skr *catuṣkoṭikā* ‘neli piiri, neljane piiritlemine’; tb *mtha’ bzhi*; hn *siju fenbie* 四句分別; jp *shiku funbetsu*), budistlikus loogikas kasutatav vormel, mis postuleerib neli väidet *seadmuste kohta: seadmus kas (a) on olemas; (b) ei ole olemas; (c) nii on kui ka ei ole olemas; (d) ei ole ei olemas ega olematu. Buddha ise olevat t. kujul esitatud küsimusele vastanud vaikimisega, andes sellega mõista, et tegelikult ei kehti mitte ükski vastusevariant. T. sellist lahendit on edasi arendatud *madhjamaka koolkonnas, kus seda väljendatakse *tühjuse (skr *śūnyatā*) mõistega. Tuntud on *Nāgārđžuna t-t ümberlukkav väide: “Ei endast, ei teistest, ei mõlemast ega kummastki ole kunagi midagi tekkinud.” Algebravõrrandi kujul väljendatuna on t. väärtuseks 0: $A_1 = A + (-A) + [A + (-A)] + \{-[A + (-A)]\} = 0$.

theravaada (skr *sthaviravāda*; pl *theravāda* ‘vanemate koolkond’), budismi üks vanemaid koolkondi, ainus tänaseni säilinud *hinajaana koolkond. T. on levinud põhiliselt Sri Lankal, Myanmaris, Kambodžas, Tais ja Laoses, kus see on ka domineeriv koolkond. T. väidab end põlvnevat *sthaviravaadast, kuid see pole leidnud ajaloolist kinnitust. T. tunnistab pühakirjana paalikeelset **Tipiṭaka*’t.

tian vt taevas

tiandi vt taevasmaa

tianming vt taevatahe

tianzi vt taevapoeg

tiantai (hn 天台; jp *tendai*), hiina budismi koolkond, mis tekkis 6. ja 7. saj vahetuse paiku ja sai oma nime mäe järgi Ida-Hiina rannikul tänapäeva Zhejiangi provintsis, kus asub koolkonna peaklooster. Koolkonna tegelikuks rajajaks oli *Zhiyi, kuid hiljem kinnistati talle t. kolmanda *patriarhi tiitel, kuna esimeseks patriarhiks peetakse Huiweni (surn u 550) ning teiseks viimase õpilast ja Zhiyi õpetajat Nanyue Huisid (515–577). T. peab oma aluspühakirjaks *«Lootossuutrat», mida tõlgendatakse Zhiyi seletuste ja kommentaaride valguses kui *Buddha sõna kõrgeimat väljendust. T-le on omane budismi käsitlemine hierarhiliselt järjestatud õpetuste süsteemina ning rangelt formaliseeritud *meeleharjutuste rakendamine. T. koolkond Hiinas häabus 9. saj keskpaiku, mil budism sattus tagakiusamise alla, kuid taastati järgmisel sajandil korea munkade abil. Koreas oli koolkonna õitseage 12. saj lõpus, mil selle juhiks oli Ūich’ön (1055–1101). Jaapanisse viisid t. õpetuse juba 8. saj hiina mungad,

kuid koolkond sai **tendai* nime all väga mõjukaks tänu *Saichōle, kes rajas ka selle keskuse *Kyōto lähedal Hiei mäel. Pärast tagakiusamisi 16. saj *tendai* mõju vähenes ning see jäi *puhta maa, *Nichireni koolkonna ja **zen*'i varju.

tianxia vt taevaalune

Tiibeti surmaraamat (tb *bar do thos grol* 'vahepealsuses kuulmise läbi vabanemine'), ka «Bardo thödol», tiibeti budismis, eriti *ningma koolkonnas austatud tekst, mis kirjeldab teadvuse seisundeid surma ja taassünni vahepeal e *bardos ning seda, kuidas teadvuse õige suunamise abil surma hetkel ja pärast surma on võimalik jõuda lõpliku *vabanemiseni või vähemalt soodsasse ümbersündi. Teksti autoriks peetakse *Padmasambhavat ning see olevat olnud peidetud *termana, kuni selle 14. saj leidis Karma Lingpa. Tiibeti budistid usuvad, et «Surmaraamatu» ettelugemine surijale koos vastavate rituaalide sooritamisega võib tema teadvust suunata *vabanemise või parema ümbersünni suunas. «Tiibeti surmaraamat» sai Läänes populaarseks W. Y. Evans-Wentzi (1878–1965) tõlke kaudu (1927).

Ingl *Tibetan Book of the Dead, Liberation through Hearing in the Intermediate.*

Tilopa (989–1069), India *mahasiddha, kelle nimi olevat pärimuse kohaselt tuletatud tema varasemast ametist seesamiseemnetest (skr *tila*) õli pressijana. Ta olevat olnud esimene, kes õpetas **mahāmudrā*'t. T. õpilane oli *Nāropa, kes omakorda andis tema õpetused edasi tiibetlasele *Marpale. Marpa õpilased ja järeltulijad panid aluse *kagjü koolkonnale, mis peab T-t oma eelkäijaks.

Tipiṭaka, *paali kaanon, budismi *theravaada koolkonna pühakiri. Vt *Tipiṭaka*.

tirthankara (skr *tīrthaṅkara* 'koolmetegija'), džainismi 24 suure õpetaja nimetus, *džina sünonüüm. Neist vaid kaks viimast, *Pārśva ja *Mahāvīra, olid ajaloolised isikud, kõik varasemad on aga mütoloogilised kujud. Seepärast kujutavad ka kõikide varasemate t-de (v.a esimese, *Riṣabha) elulood endast unifikseeritud legende. Neid eristab vaid kindel sümbolloom. Kõiki t-sid kirjeldatakse *kšatrijate seisusesse kuuluvate meestena, kes *vabanemise eesmärgil loobusid ilmaelust.

tīrthika (skr; pl *titthiya* 'supluse sooritaja'), budismis üldtermin, mis tähistab India mitte-budistlike õpetuste järgijaid. T. on tuletatud terminist *tīrtha*, mis tähendab hinduistide palverännaku sihtkohti, kus

sai enamasti sooritada rituaalset puhastavat suplust jões, järves, tiigis või mõnes muus pühaks peetud veekogus.

tiyong (hn 體用 ‘keha ja rakendus’), Hiina õpetustes paaristermin, mis kõige üldisemalt tähistab substantsiaalse ja funktsionaalse alge koosolu ja lahutamatumust kõikides nähtustes. Termin pärineb ilmselt *Xunzilt, kes väitis, et *musttuhanded on küll erineva kehakujuga (hn *ti*), kuid ometi rakendatavad (hn *yong*). Wang Bi (226–249) andis mõistele *t*. abstraktsema filosoofilise tähenduse, seostades selle esimese poolega *kulgu ja olematust (hn *wu*) kui tunnetamatut alust e ‘keha’ (hn *ti*), teise poolega aga olemasolevaid asju (hn *youwu*) kui esimese tunnetatavaid ‘rakendusi’ (hn *yong*). See lähenemine mõjutas tugevasti hilisemaid *neokonfutsianismi ja hiina budismi **huayan*’i koolkonna *olemuse (hn *li*) ja nähtuse (hn *shi*) mõistetel põhinevaid õpetusi.

Ingl *essence and attribute*.

toime (hn *xing* 行), ka tegevus, tegutsemine, teostamine, Hiina õpetustes mõiste, mis tähistab välist aktiivsust. Mõnikord esineb see *teadmise (hn *zhi*) paarismõistena. Hiina natuurfilosoofias on sama sõna ja kirjamärk *ürgolluse tähiseks (vt *viis toimet), hiina budismis aga **caryā*, samuti *meeleolude (skr *saṃskārās*) tõlkevasteks.

Ingl *action, activity*.

toimimatus (hn *wuwei* 無爲), taoismi keskseid mõisteid, mis kõige üldisemalt tähendab seda, et inimene ei sekku oma tegevusega asjade loomulikku *kulgu ega püüa seda muuta. T. ei tähenda tegevusetust, vaid toimimist kooskõlas kuluga. *«Daodejingis» kasutatakse selle mõtte edasiandmiseks sageli väljendit “toimi toimimata” (hn *wei wuwei*), mida suudab ainult *õnnis. Konfutsianismis kohaldata t-e mõistet peamiselt riigi valitsejale, kes ei peaks sekkuma ühiskonna ja inimeste asjadesse, vaid valitsema isikliku eeskuju ja autoriteedi varal, seega passiivselt e toimimata.

Ingl *non-activity, non-action*.

tong vt ühtsus

tongo vt äkiline virgumine

Trājastriṇša (skr *trāyastriṃśa*; pl *tāvatiṃsa* ‘kolmekümne kolmeline’), hinduismis ja budismis üks taevaid, kolmekümne kolme jumala vald. Budismi mütoloogias on T. üks kuuest madalamast **devaloka*’st,

kuuludes *ihade valda (skr *kāmadhātu*). See asub *Meru mäel *nelja suure valitseja ja *maailmakaitsejate valdade kohal. T. peajumal on *Šakra. Legendi järgi olevat *Šākjamuni T-t külasthanud ja õpetanud kolm kuud *seadmust oma emale, kes seal ümber sündis.

trigramm (hn *gua* 卦 'kolmikmärk'), *«Muutuste raamatus» kolmest joonest koosnevate graafiliste märkide nimetus, mis pärinevad iidsest ennustustraditsioonist. T-des kasutatakse kaht liiki jooni, pidevaid ja katkestatuid, mille kolmekaupa kombineerimisel saadakse kokku kaheksa kolmikmärki (hn *bagua*). Pidev joon sümboliseerib *yang*-alget, katkendlik joon *yin*-alget (vt *vari ja valgus), nende kombinatsioonid aga looduse põhivägesid, mis vanahiina natuurfilosoofias moodustavad universumi kirjeldamise ja liigendamise aluse. «Muutuste raamatus» on t-e omavahel kombineerides saadud 64 *heksagrammi e kuuikmärki, mis annavad võimaluse universumi ja inimese seisundite veelgi peenemaks määratlemiseks.

Ingl *trigrams*.

trikāya vt kolm ihu

trilakṣaṇa (skr; pl *tilakkhana* 'kolm tunnust'; tb *mtshan nyid gsum*; hn *sanfayin* 三法印; jp *sanbōin*), budismis kõikidele *kokkupandud (skr *saṃskṛta*) *seadmustele omased kolm iseloomulikku tunnusmärki: *isetus (skr *anātman*), *püsitus (skr *anitya*) ja *kannatus (skr *duḥkha*).

triloka vt kolmikilm

Tripitaka (skr; pl *tipiṭaka* 'kolm korvi, kolmikkorv'; tb *sde snod gsum*; hn *sanjang* 三藏; jp *sanjō*), budismi pühakirja kogu, mis koosneb kolmest osast: **Vinayapiṭaka*, **Sūtrapiṭaka* ja **Abhidharmapiṭaka*. Pärimuse järgi koostati neist esimesed kaks Buddha õpetuste põhjal juba esimesel *budismi suurkogul *Rādžagrihas, mis toimus peagi pärast Buddha *parinirvaanat, *Abhidharmapiṭaka* lisati aga hiljem. Kirjaliku traditsiooni ilmudes oli igal budismi koolkonnal Indias oma T. versioon, kirja pandud kas *sanskriti või *paali keeles ja tõenäoliselt veel mõnes *praakritis. Tänapäeval on tervikuna säilinud ainult *theravaada koolkonna paalikeelne **Tipiṭaka*, kuna aga teistest, peamiselt sanskritikeelsetest, on säilinud ainult fragmendid. Suur osa neist, peamiselt *sarvastivaada koolkonna tekstid, on aga meieni jõudnud hiina- ja tiibetikeelsete tõlgetena. Kui varajased koolkonnad pidasid pühakirja lõpetatuks ja kindlalt fikseerituks, siis *mahajaana koolkonnad lisasid sellesse üha uusi tekste, nii *suutraid (*mahajaana suut-

rate kujul) kui ka *šaastraid ja *tantraid. Nii Tiibetis kui ka Hiinas säilitati *mahajaanale omane pühakirjakogude avatus ning kaanonisse lülitati ajast aega nii uusi India mahajaana tekste kui ka oma õpetlaste kommentaare ja uurimusi. Nad ei säilitanud aga algupärasele India pühakirjale omast kolmeosalist struktuuri, kuigi ka Hiina kaanonit nimetatakse mõnikord Hiina T-ks.

triratna vt kolm kalliskivi

trisvabhāva vt kolm omaolekut

triśaraṇa vt kolm kaitset

tṛṣṇā vt janu

Tsongkhapa (tb *tsong kha pa*, 1357–1419), ka Tsongkhapa Losang Drakpa (tb *tsong kha pa blo bzang grags pa*), tiibeti budismi *geluki koolkonna rajaja, suur budismi reformaator ja paljude teoste autor. Ta sündis Põhja-Tiibetis Amdos, paigas nimega Mägisibulate Org, millest on tuletatud ka tema nimi T. Ta õppis nooruses erinevate koolkondade õpetajate juures. Küllastades paljusid kloostrid leidis T., et algupärane puhas India päritolu budism on Tiibetis mitmes mõttes alla käinud. Sellepärast rajas ta koos oma õpilastega uue koolkonna, mille liikmeid hakati kutsuma 'voorustlikeks' (tb *dge lugs pa*). T. süstematiseeris ja taastas õpetusi ja rituaale ning kehtestas oma koolkonnas *kadami koolkonna eeskujul kloostrikorra, mis põhines rangel *vinajal. T-t peetakse Tiibeti kõigi aegade suurimaks õpetlaseks, kes oli kõrgel tasemel nii *suurate, *šaastrate, *tantrate kui ka *meeleharjutuste valdkonnas. Tema kogutud teosed hõlmasid 12 köidet; olulisemad on «Suur tee astmete käsitus» (tb **lam rim chen mo*), «Suur mantra astmete käsitus» (tb *sngags rim chen mo*) ning *joogatšaara ja *madhjamaka õpetusi käsilev «Hüva õpetuse tuum» (tb *legs bshad snying po*). Tiibetlased peavad T-d *Mandžušī kehas-tuseks. T. õpilastest sai alguse *dalai-laamade ja *pantšen-laamade institutsioon.

tšaarvaka vt lokaajata

tšaitja (skr *caitya*; pl *cetiya* 'pühapaik'; tb *mchod rten*; hn *zhiti* 支提; jp *shitai*), budismis algupäraselt Buddha või mõne teise auväärse isiku säilmete hoidmiseks ja nende kummardamiseks rajatud ehitised või ehitiste kompleksid. Laiemas tähenduses tähistab t. templit või kultuskohta üldse, kuna säilmete hoidmiseks püstitatud ehitise tähiseks kitsamas mõttes sai *stuupa. Erilisteks kohtadeks budistide jaoks on

neli suurt pühapaika (skr *mahācaitya*): Buddha sünnipaik *Lumbinī, virgumispaik *Bodhgayā, esimese jutluse paik *Sārṇāth ja *parinirvaana paik *Kušinagara.

tšakra (skr *cakra*; pl *cakka* 'ratas'; tb *mchor lo*; hn *lun* 輪; jp *rin*), India õpetustes ringi, ringliikumist ja tsüklilisust tähistav termin ja sümbol. Budismis sümboliseerib t. eeskätt Buddha õpetust e *seadmust *seadmuseratta (skr *dharmacakra*; pl *dhammacakka*) kujul. Nõnda kannab Buddha esimest jutlust kajastav *suutra pealkirja *«Seadmuseratta käimapanemine» (skr *dharmacakrapravartana*). Budismis on t. ka seadmust kaitsva ja levitava maailmavalitseja *tšakravartini atribuudiks ja üks nn kaheksast õnnetoovast sümbolist; ülejäänud seitse on merikarp (skr *śaṅkha*), vihmavari (skr *chattra*), lipp (skr *dhvaja*), kala (skr *matsya*), *lootos (skr *padma*), sõlm (skr *śrīvatsa*) ja vaas (skr *kalāśa*). India meditsiinis nimetatakse t-tekst inimkeha vertikaalteljel asuvaid bioenergeetilisi keskusi e sõlmpunkte, mida mõnes hinduismi süsteemis on seitse, budismis aga üldiselt viis.

tšakravartin (skr *cakravartin* 'rattapööraja'), nii budismis kui ka džainismis piiramatult võimuga kuningas, maailmavalitseja, kelle vankri rattad veerevad kõikjale ilma takistusteta (siit nimetus t.). Budismis on t. ideaalne valitseja, kes seab kogu maailmas jalule õiglase valitsemise. T-id sünnivad nendel ajastutel, mil maailma ei ilmu ühtegi *buddhat. Nagu buddhadele, on ka nendele omased *suurmehe tunnused (skr *mahāpuruṣalakṣaṇa*) ja nende sündimisega kaasnevad samasugused imed nagu buddhade sündimisega. Ka Buddhat on nimetatud t-iks, kuna tema õpetuse levikul pole samuti piire. T-it kui ideaalvalitsejat on nähtud mitmes konkreetsetes maises valitsejas, eelkõige *Aśokas.

tšörten (tb *mchod rten*), tiibeti stiilis *stuupa.

Tzu Chi Fond (hn *ciji jijinhui* 慈濟基金會; ingl *Tzu Chi Foundation*), 1966 Taiwanil budistliku nunna Cheng Yeni (Zhengyan, 1937–) rajatud budistlik abi- ja heategevusorganisatsioon. Fondi nime moodustavad sõnad *ci* ja *ji* on hiina budismi terminid, mis tähendavad vastavalt *sõbralikkust ja abistamist. Lähtudes *kaastunde kui budismi ülimalt väärtuse põhimõttest, on Tzu Chi Fond oma praktilisteks eesmärkideks seadnud vaeste ja ühiskonna heidikute abistamise, tasuta tervishoiu ning looduskatastroofide ohvrite abistamise. Oluulisel kohal fondi tegevuses on ka kultuuri- ja haridustöö. Taiwanil on Tzu Chi Fond loonud tugeva organisatsiooni haiglate ja pääs-

teabi keskuste võrgustikuga. Alates 1985 on fondi tegevus laienenud ka teistesse maadesse. Praeguseks on Tzu Chi Fond tegev enam kui 50 riigis.

tummo (tb *gtum mo*; skr *caṇḍālī*), ka *tumo*, *vadžraanas *kujustamine, mis seisneb füüsilise soojuse tekitamises hingamisharjutuste ning erinevate kehaosade kontrollimise abil. Harjutuse üheks osaks on päikese kujustamine oma ihus. T. on ka üks *Nāropa kuuest seadmusest.

tunne (skr, pl *vedanā*; tb *tshor ba*; hn *shou* 受; jp *ju*), budismis teine viiest *isiksuse koostisosast ja seitsmes lüli *sõltuvusliku tekkimise ahelas. Tunne hõlmab kolme liiki kogemusi: meeldivaid, neutraalseid ja ebameeldivaid. Vastavalt kuuele *võimele (skr *indriya*) on tundeid kuut liiki.

Ingl *feeling, sensation*.

tunnus vt märk

Tušita (skr *tuṣita* 'rahuldav, rõõmuküllane'), budismi mütoloogias kuuest madalamast **devaloka*'st neljas. Jumalate elu T-s kestab neli tuhat aastat, kusjuures sealne üks päev vastab neljasajale maapealsele aastale. T-s veedavad *bodhisattvad oma eelviimase elu enne seda, kui laskuvad maa peale ning saavad *buddhaks. Kui *Šākjamuni laskus T-st inimeste maailma, pani ta oma krooni järgmise, tuleviku buddha *Maitreja pähe, kes praegu kuulutab seal jumalatele *seadmust ning ootab aega maa peale laskumiseks.

tõde (skr *satya*; pl *sacca*; tb *bden pa*; hn *di* 諦; jp *tai*), India õpetustes üldtermin, mis tähistab tõde, õiget arusaamist, õigust ja õiglust. Budismi *madhjamaka koolkonnas räägitakse kahest tõest (skr *satyadvaya*), milleks on *tavatõde (skr *saṃvṛtisatya*) ja *ülim tõde (skr *paramārthasatya*).

tõeline inimene (hn *zhenren* 真人), taoismis, eelkõige **Zhuangzi* raamatus üks ideaalinimest tähistavatest terminitest. Tõelisele inimesele on omane 'tõelus' (hn *zhen*), st loodusliku (taevaliku) ja inimliku piiride mõistmine ning sellekohane toimimine. Tõelise inimese kirjeldused tekstides langevad suures osas kokku *õndsas kirjeldustega.

töötus (skr *prañidhāna*; tb *smon lam*; hn *luan* 願; jp *gan*), ka veendumus, otsustavus, *mahajaanas bodhisattvateele asunud inimese kindel otsus hakata tegutsema kõikide *olendite hüvanguks, loobudes või

edasi lükates iseenele *nirvaanasse vaibumist. Selline otsus ja veendumus väljendub töötuses niimoodi toimida. **Daśabhūmika-sūtra*'s kuulub t. kümne *ületava toimingu hulka ja vastab *bodhisattva kaheksandale *tasemele, milleks on 'hüva mõte' (skr *sādhumati*). Paljudes *mahajaana suutrates räägitakse töötusest kui bodhisattvate tegevuse peamisest alusest ning esitatakse bodhisattvatöötuse erinevaid sõnastusi. Üks varasemaid ja tuntumaid bodhisattvatöötuse tekste on **Gaṇḍavyūha-sūtra*'sse kuuluv 60 salmist koosnev «Saman-tabhadra teostuse töötus» (skr *samantabhadra-caryā-praṇidhāna*). Bodhisattva töötusi on ka *«Bodhitšarjāvatāras», eriti selle III pt. Eesti keeles on Linnart Mälli tõlkes ilmunud ka bodhisattvatöötus *Vajradhvaja-sūtra*'st (1989).

Ingl *vow, aspiration*.

tühjus (skr *śūnyatā*; pl *suññatā*; tb *stong pa nyid*; hn *kong 空*; jp *kū*), budismi filosoofia keskseid termineid, mis on eriti oluline *ületava mõistmise suutrates ja *madhjamaka tekstides. T. mõistet rõhutada ja seda seletavaid õpetusi nimetatakse *šuunjjavaadaks. Eelkõige tähendab t. kõikide *seadmuste püsiva *omaoleku puudumist, mida võib tõlgendada kui kõikide mõistete, väidete ja seisukohtade, aga ka tajude ja *teadvuse seisundite suhtelisust ja sõltuvust kontekstist. Seda esitab näit *«Sūdasuutra» väide et "kõik seadmused on märgistatud tühjusega" (skr *sarvadharmāḥ śūnyatālakṣaṇāḥ*). Budismi kontekstis ei ole õige pidada t-t ontoloogilise olematuse väljenduseks ega nihilismi õpetuseks. See on *teadvuse kõrgeima seisundi võime ja omadus käsitleda tegelikkust ning selle tunnetamise piire võimalikult avatuna. T-e mõiste mõjul leiutati India matemaatikas u 3. saj *null.

Ingl *emptiness, voidness*.

tülku (tb *sprul sku* 'taaskehastunu'), ka tulku, tiibeti budismis ühelt poolt üldmõiste, Buddha *maise ihu (skr *nirmāṇakāya*) tiibetikeelne vaste; teiselt poolt spetsiifiline termin, mis tähistab nn ümbersündinud *laamasid, koolkondade juhtide, kloostrite pealaamade ja õpetusliinide institutsioonide jätkajaid. Sageli esineb sõna t. selliste laamade nime osana. Vt ka avataara, kehastumine, ümbersünd.

U

upaasaka (skr, pl *upāsaka* 'lähedal istuja'; tb *dge bsnyen*; hn *youpose* 優婆塞; jp *ubasoku*), meessoost ilmalik budist, budistide *koguduse üks neljast jaotusest *munkade, *nunnade ja naissoost ilmalike järgijate e *upaasikate kõrval. U-d saavad koguduse liikmeks *kolme kaitse alla mineku kaudu ja pärast *töötuse andmist järgida *viit käitumisjuhust (skr *pañcaśīla*). *Theravaadas on nende peamiseks ülesandeks munkade ja nunnade materiaalne toetamine, mis annab neile parima võimaluse *pälvimusi koguda. *Mahajaanas võib *bodhisattva olla nii munk kui ka ilmalik ja ka u-d saavad jõuda kõrgeimate seisunditeni. Mahajaana tekstides tõstetakse esile mitmeid u-id, kellest tuntuim on ilmalik bodhisattva Vimalakīrti **Vimalakīrtinirdeśa-sūtra*'s.

upaasika (skr, pl *upāsikā*; tb *dge bsnyen ma*; hn *youpoyi* 優婆夷; jp *uba'i*), naissoost ilmalik budist. Vt ka upaasaka.

upādāna vt kippumine

upādānaskandha vt kippumise kogum, isiksuse koostisosa

Upāli, üks *Šākjamuni kümnest tähtsamast õpilasest. Šākjamuni pidas teda oma õpilaste seas parimaks *vinaja tundjaks ning pärast Šākjamuni surma olevat ta *Rādžagriha suurokogul ette kandnud kogu vinaja. Enne *kogudusega liitumist olevat ta olnud *Siddhārtha sünnipaigas habemeajaja.

upanišadid (skr *upaniṣad* 'juurde maha istuma'), *brahmanismi ja hinduismi pühad tekstid, veedakirjanduse e *śruti viimane osa. U. on tekkinud *braahmanatest ja *aranjakatest hiljem, vanimad neist tõenäoliselt I at keskpaiku e.m.a, seega enam-vähem samal ajal budismi ja džainismi esilekerkimisega. Veedakirjanduse formaalses jaotuses peetakse neid aga braahamanate ja aranjakate alajaotuseks ning nad on grupeeritud nelja ossa vastavalt neljale *veedale. Traditsiooniliselt räägitakse 108 upanišadist, neist tosinat suuremat nimetatakse 'peamisteks upanišadideks' (skr *mukhya-upaniṣad*). Viimaste hulgas on tuntuimad *Aitareya-upaniṣad*, *Bṛhadāraṇyaka-upaniṣad*, *Chāndogya-upaniṣad*, *Kena-upaniṣad* ja *Taittirīya-upaniṣad*. Sisult ja vormilt kujutavad u. endast filosoofilisi vestlusi ja arutelusid õpetaja ja õpilaste vahel (millest on tuletatud ka nimetus u.: õpilased istumas õpetaja jalge ees maas). Neis käsitletakse paljusid erinevaid teemasid, mis sugugi alati ei tugine veedade autoriteedile, vaid rõhutavad *inimese isikliku tunnetuse ja *mõistmise tähtsust. U. esindavad uut tüüpi, nn

filosoofilist mõtlemist, mis on aga veel tihedalt seotud mütoloogilise mõtlemisega. Neis arendatakse välja idee *aatmanist ehk isikulisest hingest, mis materiaalse maailma vangistuses üha uuesti ümber sünnib (*sansaara), kuna sõltub eelnevatest *tegedest. Eesmärgiks on sellest vangistusest *vabanemine (skr *mokṣa*). Kuna individuaalne ise e aatman on upanišadide järgi tegelikult samane jumaliku alge *brahmaniga, siis seisneb vabanemine selle samasuse mõistmises. Eesti keeles *Aitareya-upaniṣad* Andres Herkeli tõlkes (1996), samuti katkendeid (2002).

upāya vt vahend

upāyakauśalya vt vahendite valdamine

upekṣā vt võrdne suhtumine

usaldus (hn *xin* 信), ka usk, avameelsus, konfutsianismi põhimõisteid, mis kuulub *viie püsiva hulka. U. on inimlik omadus, mis avaldub eelkõige suhetes sõprade ja positsioonilt endaga võrdsetega. U. väljendub avameelses jutus, teiste usaldamises ja usus, et ka teised sind usaldavad, samuti usaldusväarsuses. Kirjamärk koosneb kahest osast: 'inimene' ja 'jutt,' väljendades ilmselt tähendust 'teise inimese uskumine jutu põhjal.' U. on sageli seotud *ustavuse, headuse (hn *shan*) ja aupaklikkuse (hn *jing*) mõistetega. Hiina budismis on see sõna ka *usu (skr *śraddhā*) vasteks.

Ingl *faith, trust, confidence*.

usk (skr *śraddhā*; pl *saddhā*; tb *dad pa*; hn *xin* 信; jp *shin*), budismis usaldus Buddha ja tema õpetuse suhtes, mis on oluline eriti tee algastmetel. Samas on pime usk budismis taunitav ning seal rõhutatakse *mõistmise olulisust ning vajadust kõike ise järgi kontrollida ja kogeda. Ka Buddha ütleb, et tema väiteid ei tohi omaks võtta lihtsalt usu kaudu. Mõned *mahajaana voolud nagu *puhta maa koolkond tõstavad siiski esile sügava usu vajalikkust *sansaarast vabanemisel.

Ingl *faith, trust, confidence*.

ustavus (hn *zhong* 忠), konfutsianismi oluline mõiste, mis avaldub eeskätt alama suhtumises ülemasse, ustavuses teenistuses ja antud sõnale kindlaks jäämises. Laiemas mõttes tähendab see ustavust võetud eesmärgile üldse. Kirjamärk koosneb kahest osast: 'keskmine' ja 'süda,' mis ilmselt väljendab mõtet: 'see, mis on südames kesksel

kohal' või 'see, millest süda juhindub.' Sageli esineb u. koos mõis-
tega *usaldus. Konfutsianismi eetika seisukohalt on mõlemad *õilsa
käitumises lahutamatud. U. on tihedalt seotud ka *kohasuse mõis-
tega.

Ingl *loyalty, faithfulness.*

V

vaade (skr *dr̥ṣṭi*; pl *diṭṭhi*; tb *lta*; hn *jian* 見; jp *ken*), budismis eelkõige vaated ja seisukohad, mis on seotud budismiväliste õpetustega. Kõige vääramaks ja raskemini kõrvaldatavamaks peetakse vaadet, mille kohaselt *ise (skr *ātman*) on tegelikult olemas. Põhimõtteliselt on aga kõik vaated väärad, kuna ükskõik missugusest vaatest kinnihoidmine takistab *virgumist. Seetõttu peaks edasijõudnud budist loobuma kõikidest vaadetest.

Ingl *sight, view, opinion*.

vabanemine (skr *mokṣa, vimokṣa, mukti*; pl *mokkha, vimokkha, mutti*; tb *grol ba, thar pa*; hn *jie* 解; *jietuo* 解脱; jp *ge, gedatsu*), India õpetustes oluline mõiste, mis tähistab vaimse tee ülimate eesmärki – vabanemist *sansaarast. Vabanemiseni jõutakse askeesi, *meeleharjutuste, *jooga jms abil. Hinduismi traditsioonis on v. neljas ja kõrgeim inimese *neljast elusihist. Džainismis tähendab see eelkõige vabanemist *teoviljadest, olles seega teeks *virgumiseni.

Ingl *liberation*.

vadžra (skr *vajra*; tb *rdo rje*; hn *jingang* 金剛; jp *kongō*), vanaindia mütooloogias algupäraselt *veedade jumala *Indra välgusarnane relv, millega ta võis purustada kõike. V. ise oli aga purustamatu. Hiljem, selleks, et rõhutada purustamatuse aspekti, hakkas v. tähendama ka teemantit. V. on oluline sümbol budismis, väljendades *virgumise purustamatut ja hävimatut loomust. V. sümboolika on keskne *vadžrajaanas, mille nimetus on sellest tuletatud. Konkreetse sümbolina esineb v. erilise kahe poolega sauja kujul, millel on kummalgi pool üks, kolm, viis või üheksa haru ja keskel käepide. See on paljude *buddhade, *bodhisattvate ja *idamite atribuudiks, sageli on v. paaris kellukesega (skr *ghaṅṭā*; tb *dril bu*), mille käepide sarnaneb vadžrale. V. sümboliseerib aktiivsust, mehelikkust, *kaastunnet ja *vahendeid (skr *upāya*), kelluke aga passiivsust, naiselikkust ja *mõistmist (skr *prajñā*). Tiibeti budismis tuntakse v-t *dordže nime all.

Vadžradhara (skr *vajradhara* 'vadžrahoidja'; tb *rdo rje* 'chang), *vadžrajaana mütooloogias *buddha, kes sümboliseerib kahesuse ületamist ja tõelise *virgumise vahetatut alust. Tiibeti budismis peetakse teda *ürgbuddhaks. Ikonograafias istub tumesinise kehaga V. ristijalu kas üksi või koos oma *pradžnja Pradžnjāpāramitāga ning hoiab paremas käes *vadžrat ja vasemas käes kellukest. Vadžrajaanas usu-

takse, et kõrgele tasemele jõudnud *joogi võib saada õpetusi ja juhi-seid otse V-lt. Nii näiteks olevat India *mahasiddha *Tilopa saanud temalt *mahāmudrā õpetuse.

vadžrajaana (skr *vajrayāna* 'vadžrasõiduk, teemantsõiduk, teemantvälgu sõiduk'; tb *rdo rje theg pa*; hn *mizong* 密宗, *jingangdingzong* 金剛頂宗; jp *misshū*, *kongōchōshū*), tantristlik budism, mis kujunes Indias I at teisel poolel ning sai hiljem domineerivaks *tiibeti budismis, kuid on esindatud ka hiina ja jaapani budismis (vastalt *zhenyan*'i ja **shingon*'i koolkonnad). V. pühakirjaks on *tantrad. Selle õpetus lähtub *mahajaanast, kuid rõhutab erilisi kujustamisviise, kus kasutatakse palju antropomorfseid sümboleid e *idameid. V. pooldajad väidavad, et see on kiireim ja efektiivseim tee *virgumiseni jõudmiseks. Vt ka sissejuhatav artikkel.

Vadžrakīla (skr *vajrakīla* 'vadžrakiil, vadžrateravik'; tb *rdo rje phur ba*), *vadžrajaanas raevukas *idam, kelle atribuudiks on kolmnurkse kiiluga pistoda. V. *kujustamine on eriti levinud tiibeti budismi *ningma koolkonnas ja selle olevat Tiibetisse toonud *Padmasambhava.

Vadžrapāni (skr *vajrapāni* 'vadžrakäsi'; tb *phyag na rdo rje*), *mahajaanas ja *vadžrajaanas üks kaheksast suurest *bodhisattvast. Vadžrajaanas on ta ka *buddha ja *idam ning *Avalokitešvara ja *Mandžušrī kõrval tähtsaim bodhisattva ning esindab buddha *Akšobhjat. Ta sümboliseerib väge, millega hävitab *teadmatust ja väärvaateid. Ikonograafias on V-t enamasti kujutatud raevukal kujul: tal on tumesinine keha, pikad juuksed ja vöö ümber seotud tiigrinahk; seistes hoiab ta paremas ülestõstetud käes *vadžrat.

Vadžrasattva (skr *vajrasattva* 'vadžraolend'; tb *rdo rje sems dpa*'), *vadžrajaanas tähtsamaid *buddhasid ja *idameid, *meele puhtuse ja *meeleplekkidest vabanemise sümbol. Mõnikord samastatakse V. *Vadžradharaga. V. kehastab üheaegselt kõiki *dhjaanibuddhasid; tema valge värvus sümboliseerib nende värvuste sulamit. Ikonograafias kujutatakse teda ristijalu istumas, *vadžrat hoidev parem käsi asub südame kohal ja kellukest hoidev vasak käsi süles; sageli on ta koos oma *pradžnja Vadžrasattvātmikāga (skr *vajrasattvātmikā*) või Ghantāpanīga (skr *ghaṅṭāpanī*). Tiibeti budismis on olulisel kohal V. 100-silbiline mantra, mida noviitsid peavad *ngöndrot sooritades lausuma sada tuhat korda.

vahend (skr, pl *upāya*; tb *thabs*; hn *fangbian* 方便; jp *hōben*), budismis, eriti *mahajaanas oluline mõiste. V. tähendab eelkõige *kaastunnet.

V. on kümnest *ületavast toimingust seitsmes ja vastab seitsmendale bodhisattva tasemele, mille nimeks on “kaugele jõudmine”. Vt ka vahendite valdamine.

Ingl *means*.

vahendite valdamine (skr *upāyakaśalya*; pl *upāyakusala*; tb *thabs la mkhas pa*; hn *fangbian* 方便; jp *hōben*), ka ‘ tarkus või vilumus vahendite valdamisel, oskus vahendeid valida’, budismis, eriti *mahajaanas *bodhisattvaid iseloomustav võime. V. olulisusest kirjutavad *Upāyakaśalya-sūtra*, *«Lootossuutra», **Vimalakīrtinirdeśa-sūtra* ja mitmed teised *mahajaana suutrad. Kuna inimesed pole tihti küpsed kõrgemat õpetust vastu võtma, siis annab v. erinevaid võimalusi õpilase õigele teele juhtimiseks. Kui järgitakse suure *kaastunde ideaali, siis võib v. hõlmata isegi tavamõistes ebakõlbelisi tegusid. Lähtuda tuleb konkreetsest situatsioonist ja inimesest, mitte aga dogmaatilisest seisukohtadest. Samuti võib v. kohaselt pidada Buddha õpetuseks mistahes teksti, filosoofiat või distsipliini e *vaadet, kui see aitab kaasa *virgumisele. V. kontseptsioon ja rakendus muutus eriti oluliseks budismi levimisel India kultuurikontekstist väljapoole, mil budism pidi kohanema uute oludega ja rakendama erinevaid meetodeid. V. õpetust on rakendatud ka uute ideede juurutamise põhjendamiseks.

Ingl *skillful means, skill in means*.

vahepealsus (skr *antarābhava*; tb *bar do*), *mahajaanas ja *vadžrajaanas surma ja taassünni vaheline seisund. Põhjalikumalt on v. kirjeldused ja nende kasutamisujuhised *meeleharjutustes välja töötatud tiibeti budismis, eriti *«Tiibeti surmaraamatu» traditsioonis.

Ingl *intermediate state*.

vaibhaašika (skr *vaibhāśika* ‘erinevate jaotuste koolkond’), *hinajaana koolkond, mis oli meie ajaarvamise esimestel sajanditel levinud peamiselt *Gandhāras ja Kašmiris. V-t peetakse *sautraantika kõrval *sarvastivaada harukoolkonnaks. V. nimi tuleneb teosest «Suur jaotusteraamat» (skr *mahāvibhāṣā*), mis oli tollal levinud erinevate *abhidharma teooriate kokkuvõtteks. Traditsiooni kohaselt koostati *Mahāvibhāṣā* neljandaks *budismi suurkoguks, mis toimus u 100 m.a.j. Selle sanskritikeelne algtekst ei ole säilinud, kuid teosele on palju viiteid teistes india budismi tekstides; sellest on olemas kaks hiinakeelset tõlget.

vaikne valgustus (hn *mozhao* 默照; jp *mokushō*), **chan*'i e **zen*'i *meeleharjutus, mis seisneb istuvas mõtlusasendis (hn *zuochan*; jp *zazen*) toimivas vaikes süvenenud enesevaatluses. V. hõlmab budismi meeleharjutuste kaht traditsioonilist aspekti: 'vaikust' (hn *mo*) samastatakse *meelerahuga, 'valgustus' (hn *zhao*) aga *analüüsiva vaatlusega (skr *vipaśyanā*; hn *guan*). V. harjutustes käsitletakse mõlemat ühe ja sama protsessi lahutamatu osadena. Keskendumine objektile, milleks võib olla hingamine, oma keha, *meeleolud või mõni muu *seadmus, tähendab ühtlasi ka selle üksikasjalikku uurimist ja analüüsi; üks toetub teisele ja vastupidi. Pikaajalise v. harjutamise tulemusel vabaneb meel ahistavatest sundmõtetest ja *meeleplekidest ning kaob tunnetuspiir enese ja teiste ning ümbritseva maailma vahel. See süvendab *kaastunnet ja *mõistmist. Ideaalis viib see *virgumiseni. *Chan*'i traditsioonis seostatakse v. meetodit rohkem **caodong*'i (jp *sōtō*) koolkonnaga, kuna **linji* (jp *rinzai*) koolkonnas pannakse enam rõhku **gongan*'i (jp *koan*) ja **huatou* (jp *wato*) harjutustele.

Ingl *silent illumination*.

Vairotsāna (skr *vairocana* 'hiilgus, valguseallikas'; tb *rnam par snang mdzad*; hn *piluzhena* 毘盧遮那, *dari* 大日; jp *biroshana*, *dainichi*), ka Mahāvairotsāna (skr *mahāvairocana* 'suur valguseallikas'), *mahajaanas ja *vadžrajaanas üks *buddhadest. India mütoloogias oli nimi V. algselt seotud päikesega; mahajaanas sai see aga kõikehõlmava *buddhasuse sümboliks ja personifikatsiooniks, mis päikesevalgusena toidab ja kasvatab kõike ning jõuab kõikjale. V. kultus hakkas laiemalt levima I at keskpaiku, kuid juba märksa varajasemates **Avatamsaka* tsükli suutrates, nt **Gaṇḍavyūha-sūtras*, esineb ta kohati tähtsaima buddhana, tõrjudes tahaplaanile isegi *Šākjamuni. V. kultuse olulisim tekst on *Mahāvairocana-sūtra* (7. saj). Vadžrajaanas on V. üks *dhjaanibuddhadest. Ta asub *mandala keskel või idas, on *tathāgata perekonna pea, tema *bodhisattva on *Samantabhadra ja *pradžnja Vadžradhātvišvari (skr *vajradhātvišvari*). Ikonograafias kujutatakse V-t valgena, ta istub ristijalu traditsioonilises buddha-asendis ja hoiab käes *seadmuseratast. Hilisemates tiibeti ning hiina ja kaugida budismi vooludes sai V. *seadmuseihu ning kõige olemasoleva kui buddhasuse väljenduse sümboliks, ülimald *ürgbuddhaks.

Vaiśālī (skr *vaiśālī*; pl *vesāli*), Vana-India Litšavī (skr *licchavī*) vabariigi pealinn. Asus tänapäeva Bihari osariigi põhjaosas. V-s sündis *Mahāvīra ja seal viibis tihti Buddha *Šākjamuni. Seal elanud ka

bodhisattva Vimalakīrti, kellest räägib **Vimalakīrtinirdeśa-sūtra*. V-s kogunes u 100 aastat pärast Buddha **parinirvaanat* teine **budismi* suurkogu.

vaiśāradya vt veendumus

vaišeśika (skr *vaišeśika*), üks hinduismi klassikalisest **kuuest* koolkonnast e **darśanast*. V. järgi koosnevad kõik materiaalsed objektid aatomitest, mille kombinatsioonidest moodustuvad erinevad ained. Kuid universumit valitseb **seadmus*, mida mõistetakse vaimse printsii-bina. V. tuntuim esindaja on 3. saj elanud Kanāda, kes on kirjutanud v. põhiteose *Vaišeśika-sūtra*. 11. sajandiks sulas v. aga lõplikult ühte **njaajaga* ja neist sai üks koolkond.

vaiśja (skr *vaiśya*), India traditsioonilises ühiskonnakorralduses kolmas **seisus*, kuhu kuuluvad ühiskonna materiaalsete hüvede tootjad: kaupmehed, käsitöölised, maaomanikud ja jõukad talupojad. V-d on **kakskordsündinute* madalaim seisus. Hinduismi mütoloogia järgi tekkisid v-d ürgmehe **puruša* reitest ja puusadest.

Vajracchedikā-prajñāpāramitā-sūtra vt Teemantsuutra

vald (skr *dhātu*; tb *kham*s; hn *jie* 界; jp *kai*), ka sfäär, ollus. **Abhidharmas* tähendab v. taju ja teadvuse 18 valdkonda, mis on jaotatud kolmeks grupiks: **võimed* (nägemine, kuulmine, haistmine, maitsmine, puudutamine ja meel), **võimete* vallad (nähtavad kujud, helid, lõhnad, maitsed, puudutatavad objektid ja **seadmused*) ning neile vastavad **teadvuse* alajaotused. **Mahajaanas* tähendab v. ka **kolmikilma* valdkondi ja laiemalt üldse erinevaid sfääre või olemasoluvorme, nt **ihade* vald (skr *kāmadhātu*), **maailmavald* (skr *lokadhātu*), buddha vald (skr *buddhadhātu*), **seadmusevald* (skr *dharmadhātu*) jm.

Ingl *base, element, realm*.

valgustumine, **teadvuse* kõrgeimat seisundit või selleni jõudmise protsessi tähistavate mõistete, nagu **virgumine* (skr *bodhi*) ja **satori* (hn *wu*) ebatäpne vaste, mida eesti keeles tihti tarvitatakse inglise jt Euroopa keelte mõjul. Budismis on küll kasutatud tähenduslikult valgusega seotud sõnu, näiteks on tuntud termin 'valgustatus' (skr *prabhākari*), kuid see tähistab **bodhisattva* kolmandat **taset*. Vt ka kirkastumine.

Ingl *enlightenment*.

Vārānasī (skr *vārāṇasī*), ka Kāšī, Benares, linn Indias Uttar Pradeshi osariigis Gangese vasakul kaldal. Ühena seitsmest hinduistide pühast linnast on V. tähtis palverännakute sihtpunkt, kus sooritatakse puhastavaid suplusi ja põletatakse surnuid, kelle tuhk heidetakse Gangesesse. Seal asub arvukalt pühamuid, teiste seas ka üks kuulsamaid *Šiva templeid. V-t peetakse üheks vanemaks pidevalt asustatud linnaks maailmas. V. on olnud läbi sajandite hinduismi kultuuri- ja hariduselu keskus. Buddha *Šākjamuni pidas V. lähedal *Sārṇāthis oma esimese jutluse.

vari ja valgus (hn *yinyang* 陰陽), Hiina õpetustes olulisemaid paarismõisteid, mis väljendab looduse ja ühiskonna kõikide nähtuste ühtsust kahesuses. Vastavad sõnad ja kirjamärgid on algupäraselt tähistanud mäe varju- ja päikesepoolset külge ning tähendavad tava-keeles ka tänapäeval pilves ja päikesepaistelil ilma. Sõdivate riikide ajastu (475–221 e.m.a) koolkondade tekstides ilmuvad need esmakordselt natuurfilosoofia vastandpooluseid tähistavate terminitena. Vari (hn *yin*) ühendab endas tumeduse, passiivsuse, naiselikkuse jms ning valgus (hn *yang*) heleduse, aktiivsuse, mehelikkuse jms tähendused. Vari domineerib nähtustes nagu maa, vesi, öö, kuu, naine, alam(-ametnik), rahvas; valgus aga vastandnähtustes nagu taevast, tuli, päev, päike, mees, ülem(-ametnik), valitseja. Varju ja valgust ei mõisteta antagonistlike teineteist välistavate vastandite, vaid dünaamiliselt kooseksisteerivate, vastastikku teineteist tingivate ja hoidvate kategooriatena; kõik nähtused toimivad kummagi vahelduva kasvu ja kahanemise pidevas kulus. Vari ja valgus on ühendatud *ülisma piiri (hn *taiji*) mõistes, mille kujundlik sümbol koondab mõlemad ühte ringi, kus nad on eraldatud lainekujulise joonega ning kummaski sisaldub osake teisest. *«Muutuste raamat» kujutatakse neid vastavalt katkestatud ja pideva joonega, mida kolmekaup kombineerides saadakse kaheksa *trigrammi ja kuuskümmend neli *heksagrammi.

varna vt seisus

Varuna (skr *varuṇa*), hinduismi mütoloogias *veedade tähtsamaid jumalaid, maailmakorra ja inimsaatuste hoidja. V. on seotud taevaga, eriti taevaste vetega, samuti ookeani ja jõgedega. V. on hea ja kurja jumal, kes mõistab õigust inimeste vahel. Ta esineb paaris oma venna *Mitraga ja tema naisvasteks on veinijumalanna Vārūnī (skr *vārūṇī*). Hilisemas mütoloogias V. tähtsus vähenes ja ta muutus eeskätt surmajumalaks.

Vasubandhu (u 330–400), Loode-Indiast *Gandhārast pärit budistlik *munk ja õpetlane. V. rajas koos oma vanema venna *Asangaga *joo-gatšaara e vidžnjaanavaada koolkonna. Algul olevat V. olnud *sar-vastivaada järgija, mille seisukohalt ta koostas mõjuka *abhidharma kokkuvõtte **Abhidharmakośa*. Hiljem lisas ta sellele *sautraantika sei-sukohtadelt lähtuva kriitilise kommentaari *Abhidharmakośabhāṣya*. Asanga mõjul pöördus V. *mahajaanasse ning kirjutas mitu jooga-tšaara mõjukat teksti nagu «Kakskümmend värssi» (skr *viṃśatikā*), «Kolmkümmend värssi» (skr *triṃśatikā*) ning «Keskmise ja äärmuste jagamise seletus» (skr *madhyāntavibhāgabhāṣya*).

vedaanta (skr *vedānta* 'veedade lõpp'), *veedade autoriteeti tunnista-tava hinduistliku filosoofia peasuund, üks *kuuest koolkonnast e *daršanast. V. ideid väljendavad *upanišadid, *«Bhagavadgītā» ja Bādarājana *Brahmasūtra*. Nendele teostele on paljud India õpetlased hiljem kirjutanud hulgaliselt kommentaare. Tuntuim v. alakoolkond on advaita-vedaanta e *advaita.

vedanā vt tunne

veedad (skr *veda* 'teadmine'), hinduismi kõige varasemad pühakirjad, millele omistatakse jumalik autoriteet. V. on *šruti kirjanduse alus-tekstid ning veedakirjanduse hulka kuuluvad ka nende edasiarendused ja kommentaarid *braahmanad, *aranjakad ja *upanišadid. V. jagunevad neljaks hümnide kogumikuks (skr *saṃhitā*), mis on loodud vanimas indoaarja keeles, nn veedade keeles. Nende täpne tekkimis-aeg pole teada. Veedadest vanim, «Rigveeda» (skr *ṛgveda* 'hümnide veeda') pärineb ilmselt ajavahemikust 1500–1200 e.m.a ja koosneb 1028 hümnist (skr *ṛj*), mis on pühendatud erinevatele jumalatele ja mille loojateks peetakse muistseid *rišisid. Neljandik «Rigveeda» hümnidest on pühendatud *Indrale, samuti on palju hümnid pühen-datud *Agnile. Vanuselt teiseks peetakse «Jadžurveedat» (skr *yajur-veda* 'loitsude veeda'), mis koosneb preestrite poolt ohvrirituaali-del kasutatud loitsudest ja lausumistest. Kolmas on «Saamaveeda» (skr *sāmaveda* 'viiside veeda'), mille tekstid langevad suures osas kokku «Rigveeda» omadega, mis on aga eraldi koostatud selleks, et talletada selle hümnide meloodiad. Neljas veeda on «Atharvaveeda» (skr *atharvaveda* 'atharvan-preestrite veeda'), mis koosneb erineva-test hümnidest, loitsudest ja manamistest, ning mis tekkis teistest hiljem. Veedade retsiteerimine rituaalsetel sündmustel ja kindlates elusituatsioonides oli *braahmanite ülesanne ja neid anti edasi suu-lises traditsioonis. Veedade lugemine ja kuulamine oli lubatud ainult

*kaks-kordsündinutele e hinduistliku ühiskonna kolmele kõrgemale *seisusele; teistele oli see surma ähvardusel keelatud. Veedadel põhines veedade religioon, mis keskendus ohvririitustele, kuna jumalatele ohverdamisest sõltus muistsete indialaste uskumuste kohaselt nii kosmiline kui ka ühiskondlik kord. Veedade religioon oli poliitistlik ja selle põhjal kujunes välja hilisem hinduism. Veedadest on pärit paljud hinduismi jumalused, aga ka maailmavaatelised arusaamad, nt ühiskonna jagunemine seisusteks. Eesti keeles ilmunud katkendeid Jaan Puhvli (1954, 1996, 2001), Linnart Mälli (1978) ja Ülo Valgu (1993, 1997) tõlkes.

veendumus (skr *vaiśāradya*; tb *mi* 'jigs pa; hn *wuwei* 無畏; jp *mu'i*), ka kartmatus, vilumus, *mahajaanas *buddhadele ja kõrgematele *bodhisattvatele omane sisemine omadus, mis annab neile ületamatu väe tegutseda *olendite heaks. Eristatakse v. nelja aspekti: veendumus täielikus *virgumises; veendumus kõikide *meelemürkide täielikus kadumises; veendumus kõikide takistuste ületatavuses; veendumus õiguses kasutada kõiki *vabanemiseni viivaid *vahendeid.

Ingl *confidence, fearlessness, proficiency*.

Vesteid ja vestlusi (hn *lunyu* 論語), konfutsianismi baastekst, mis kuulub *«Kolmteistraamatusse» ja *«Neliraamatusse». V. põhineb *Konfutsiuse ja tema õpilaste õpetussõnadel ning nendevahelistel vestlustel, kuid sisaldab ka Konfutsiuse kohta käivaid lugusid ja ütlusi. Konfutsius, kelle aktiivse tegevuse aastad langevad Kevade-sügiste ajastu (770–476 e.m.a) viimastesse aastakümnetesse, ise oma õpetusi üles ei kirjutanud, seda tegid õpilased ja õpilaste õpilased. Sõdivate riikide ajastul (475–221. e.m.a) levisid need konfutsianistlikes õpetlasringkondades ja koguti ühte raamatusse ilmselt 4. saj e.m.a. Konfutsianismisse vaenulikult suhtunud Qini dünastia valitsemisajal (221.–207 e.m.a) olevat enamik «Vestete ja vestluste» koopiaid hävitatud, nii et säilis vaid kolm üksteisest mõnevõrra erinevat eksemplari. 1. saj e.m.a koostati nende põhjal kanooniline redaktsioon. Lõpliku, tänapäeval tuntud kuju sai tekst aga alles Songi ajastul (960–1279). «Vesteid ja vestlusi» koosneb peamiselt lühikestest aforismilaadsetest ütlustest, dialoogidest ja lühilugudest, mis on jaotatud 20 peatükki. Enamikul juhul on neis säilinud suulisele kõnele omane väljenduslaad. Konfutsiusele omistatud ütlused algavad repliigiga “õpetaja ütles” (hn *zi yue*), mis viitab teksti vahendatud iseloomule. Sisult käsitleb «Vesteid ja vestlusi» varajase konfutsianismi põhimõisteid: *kulg, *vägi, *õilis, *lihtnimene, *inimlikkus,

*kombed, *kohasus jt, seletades ja tõlgendades neid ajastu kontekstis humanismiidee võtmes. Eesti keeles Linnart Mälli tõlkes (1988).

Ingl *Analects*.

vidžnjaanavaada (skr *vijñānavāda* 'teadvuseõpetus'), *joogatsaara koolkonna teine nimetus.

vidyā (skr, pl 'teadmine, teadmus'; tb *rig pa*; hn *ming* 明; jp *myō*), India õpetustes *teadmine kõige laiemas ja üldisemas tähenduses. Budismis *virgumisele suunatud meeleseisund, mida iseloomustab teadlik olemine. See vastandub *teadmatusele e nõmedusele e sõgedusele (skr *avidyā*) kui põhilisele *meeleplekile, mis sunnib olendeid tegema *tegusid ja klammerduma *sansaara külge. Tiibeti budismis, eriti *dzoktšeni õpetuses tähendab *v.* meele põhiolemust, mida kirjeldatakse kui piiratud puhast valgust ning puhast teadmist e meele teadasaamise võimet. *V.* hiinakeelne vaste (*ming*) tähendab samuti 'selgust' või 'valgust.'

Ingl *awareness, knowledge, science*.

vidyādhara (skr 'teadmise hoidja'; tb *rig 'dzin*), *vadžrajaana mütoloo-
gias algupäraselt salajaste teadmiste (skr **vidyā*) valdajad ja hoidjad, keda usuti elavat Himaalaja mägedes; *v-d* olid ka *tantra õpetuste valvurid. Hiljem hakati *v-d*eks nimetama ka silmapaistvaid inimesi, suuri tantraõpetajaid ja *joogisid.

vihaara (skr, pl *vihāra* 'peatuspaik'; tb *gnas pa*), budismis *klooster, nii pühendunute ja maailmast eraldunute asupaiga kui ka institutsiooni tähenduses, kus tegeldakse Buddha *seadmuse õpetamise ja hoidmisega. Algupäraselt tähendas *v.* Buddha ja tema järgijate pike-
maajalist peatuspaika vihmaperioodil. Püsivamatest peatuspaikadest kujunesid ajapikku kloostrid ja õppeasutused. *V.* võib olla vaid üksiku munga või nunna erakla, aga ka kloosterülikool, kuhu kuulub tuhandeid munkasid ja nunnasid ning samuti ilmalikke õpetajaid ja õpilasi. Suurim ja kuulsaim *v.* Vana-Indias oli *Nālandā. Sõna *v.* järgi on oma nime saanud tänapäeva India Bihari osariik ja tõenäoliselt Buhhaara linn tänapäeva Usbekistanis, mis enne muslimite valituse oli üks budismi keskusi Kesk-Aasias. Võimalik, et seal asunud *v.* avaldas mõju islami kõrgkoolide – medresede – ja nende kaudu Euroopa varasemate ülikoolide kujunemisele.

Ingl *vihāra, monastery*.

viis k-d (pn *pañj kakke*), sikhide sümbolid. Kõik **khālsā'sse* kuuluvad sikhid, ja ka paljud need, kes sinna ei kuulu, kannavad viit sümbolit, mille pandžabikeelsed nimetused algavad k-tähega. Esimene *k.* on lõikamata juuksed ja habe (*keś*), kusjuures juuksed peavad alati olema kaetud turbaniga, kuigi turban ise ei kuulu viie *k.* hulka. Teine *k.* on kamm juuste ja habeme harjamiseks (*kaṅghā*), mis asub pealaele seotud juuste sees; kamm on seejuures ka vaimse kontrolli sümboliks. Kolmas *k.* on rauast mõök (*kirpān*), mis sümboliseerib julgust. Seda kantakse õigluse ja kaitsetute kaitseks, mitte aga ründamiseks ning tihti on mõök vaid tõelise relva sümboolne koopia. Neljas *k.* on rauast käevõru parema randme ümber (*karā*), mis sümboliseerib kaitset halbade mõjude vastu. Viies *k.* on põlvpüksid (*kacchā*), mis sikhidel asendavad traditsioonilist india meesterõivast *dhotī't*. Algselt kuulusid need sõjavärõivaste juurde, kuid sümboliseerivad ka seksuaalset mõõdukust.

viis kuhja vt siiksuse koostisosad

viis käitumisjuhust (skr *pañcaśīla*; tb *rtsa don lnga po*; hn *wujie* 五戒; jp *gokai*), kõikides budismi suundades ja koolkondades eeskätt ilmalikele kehtivad põhilised kõlblusnormid: mitte võtta elu ega kahjustada teisi olendeid; mitte võtta seda, mida pole antud; hoiduda sugulisest kõlvatusest ja liialdustest; mitte rääkida seda, mis pole tõsi; mitte tarvitada uimastavaid jooke. Viie käitumisjuhise laiendatud variant on vastseelt munga- või nunnakogudusse astunutele (teatud puhkudeks ka ilmalikele) ette nähtud *kümme käitumisjuhust. Pühitsetud *munkade ja *nunnade käitumiseeskirjad (*pratimokša) sisaldavad tunduvalt rohkem ettekirjutusi.

Ingl *five precepts*.

viis m-i (skr *pañcamakāra* e *pañcatattva*), hinduistlikus ja kohati ka budistlikus *tantrismis viis rituaalset toimingut, mis kõik algavad m-tähega. Need on veini (skr *madya*) joomine, liha (skr *mamsa*), kala (skr *matsya*) ja röstitud teravilja (skr *mudrā*) söömine ning suguühe madalamast seisusest naisega (skr *maithuna*). Need on religiooselt keelatud toimingud, tantrismi õpetuste järgi aga tuleb neid kindlatel rituaalidel sooritada kas otsesel kujul või *meeleharjutuse sümboolse osana.

viis püsivat (hn *wuchang* 五常), konfutsianismis viis põhilist eetika-mõistet: *inimlikkus, *kombed, *kohasus, *teadmine ja *usaldus, mida *õilis peab teostama.

Viisraamat (hn *wujing* 五經), konfutsianismi kanooniliste tekstide kogu, kuhu kuuluvad *«Muutuste raamat», *«Kirjade raamat», *«Laulude raamat», *«Kommete ülestähendused» ja *«Kevaded-sügised». V. koostati 2. saj e.m.a varasema kogumiku *«Kolmteist-raamatu» baasil, tõstes sellest esile viis hiina traditsioonilises kultuuris kõige kõrgemalt väärtustatud teksti. V-le olevat aga eelnenud varasem kogumik nimega «Kuusraamat» (hn *liujing*), kuhu lisaks eelnimetatutele kuulus ka «Muusikaraamat» (hn *yuejing*), mis olevat hiljem kaduma läinud.

viis suurt töotust (skr *pañcamahāvrata*), džainismi õpetuse põhialus, mida järgivad nii *digambara kui ka *švetambara askeedid. Need on *vägivaldsusetus (skr *ahiṃsā*), mis tähendab hoidumist iga, ka pisima olendi isegi kogemata tapmisest; *tõde (skr *satya*), mis tähendab nii *jutus kui ka *meeles vale vältimist; varastamisest hoidumine (skr *asteya*), mis tähendab selle mitte võtmist, mida ei ole antud; jumalik käitumine (skr *brahmacaryā*), mis tähendab loobumist igasugusest seksuaalkäitumisest ja kontaktidest vastassugupoolega; loobumus (skr *aparigraha*), mis tähendab eraldumist meeleobjektidest ja omandist. Ilmalikud džainistid peavad kinni pidama väiksematest ja vähem rangetest töotustest.

viis teed (skr *pañcamārga*), oluline mõiste budismis, eriti *joogatšaara koolkonnas, mis esitab kokkuvõtlikult *arhati ja *bodhisattva arengu etapid. Viis teed on: kogumistee (skr *saṃbhāramārga*), rakendus-tee (skr *prayogamārga*), nägemistee (skr *darśanamārga*), kujustamistee (skr *bhāvanāmārga*) ja õppimist ületav tee (skr *aśaikṣamārga*). Viimase, viienda teega jõuab inimene *virgumiseni ja temast võib saada *buddha või arhat.

viis toimet (hn *wuxing* 五行), hiina natuurfilosoofias viis *ürgollust: puu, tuli, maa, metall, vesi.

vijñāna vt teadvus

vijñaptimātra (skr 'pelk tunnetus'), budismi *joogatšaara e vidžnjaanavaada koolkonna põhimõisteid, mille kohaselt kõik *seadmused on *meele poolt loodud, s.t nad on tunnetuse elemendid ning neil ei ole *omaolekut väljaspool meelt. Vt ka *cittamātra*.

Ingl *cognition-only*, *mere representation*.

vili vt teovili

Vimalakīrtinirdeša-sūtra (skr 'Vimalakīrti õpetuse suutra'; tb *dri ma med par grags pas bstan pa'i mdo*; hn *weimo jing* 維摩經; jp *yuima gyō*), populaarsemaid *mahajaana suutraid, loodud arvatavasti 2. saj Indias. Sanskritikeelne originaaltekst arvati pikka aega olevat jäädavalt kadunud, kuni 1999 Jaapani teadlased avastasid selle *Potala raamatukogust ja 2004 ka publitseerisid. V-t peetakse kirjandusliku stiili ja vormi poolest üheks täiuslikumaks ja terviklikuma kompositsiooniga mahajaana suutraks. Suutra tegevus toimub Buddha-aegses suurlinnas *Vaišālīs. Selle keskne tegelane on ilmalik kõrgetasemeline väga tark *bodhisattva Vimalakīrti ('määrimatu kuulsus'). Ta on jõukas kaupmees ja kuulutab *seadmust kõikide rahvakihtide seas alates joodikutest ja prostituutidest kuni munkade ja nunnadeni. Kui Buddha tahab saata oma õpilased haigestunud Vimalakīrtit vaatama, ei julge keegi neist minna, sest teavad, et jäävad vaidluses temale alla. Lõpuks nõustub tarkusebodhisattva *Mandžušī minema ja kõik teised järgnevad talle, et kahe targa vestlust pealt kuulata. Mahajaana suustratele tüüpiliselt on teksti pikitud hulk imeväärseid *buddhaväljade, Vimalakīrti ning teiste bodhisattvate üleloomulike vägede ja võimete kirjeldusi. Sisuliselt keskendub tekst aga *ületava mõistmise ja sellega seotud mõistete selgitamisele ning jõuab arusaamiseni sõnalise väljenduse piirastest, kirjeldades Vimalakīrti kuulsat "kõuehäälet vaikumist". Just seda on korduvalt rõhutatud ja rakendatud hiina *chan'is ja jaapani *zen'is.

Ingl *The Teaching of Vimalakīrti*.

vinaja (skr, pl *vinaya* 'juhised, reeglid, distsipliin'; tb 'dul ba; hn *lü* 律; jp *ritsu*), budismis eelkõige *munkadele ja *nunnadele ette nähtud juhtnõõride kogu, mille eesmärk on nende käitumise reguleerimine ja kontrollimine. Laiemas mõttes on v. ka neid järgiv eluviis, budistlike munga- ja nunnakoguduste distsipliin. V. juhised on koondatud **Vinaya-piṭakasse*.

Ingl *discipline, regulations*.

Vinayapīṭaka (skr, pl 'juhiste e reeglite korv'; tb 'dul ba'i sde snod), budismi pühakirja **Tripīṭaka* esimene osa. Tänapäevani on algkeeles säilinud ainult paalikeelse *theravaada koolkonna **Tipīṭaka*. Teiste koolkondade algselt sanskritikeelsed V-d on meieni jõudnud tiibeti- ja hiinakeelses tõlkes. V. koosneb kolmest osast: «Suustrate seletus» (skr *sūtravibhaṅga*; pl *suttavibhaṅga*), «Jaotused» (skr *skandhaka*; pl *khandhakā*) ja «Lisandused» (skr, pl *parivāra*). Esimesse kuu-

lub *Prātimokṣa-sūtra* (pl *pātimokkha-sutta*), kus on kirjas munkade ja nunnade elukorralduse üksikasjalikud reeglid e *pratimokṣa. Teine koosneb kahest peatükist ning sisaldab koguduse elukorralduse ja toimimise reegleid. Kolmas osa sisaldab protseduureegleid kogudusse vastuvõtmiseks, pühade ja tähtpäevade pidamiseks jms.

vipaśyanā vt analüüsiv vaatlus

virgumine (skr, pl *bodhi*; tb *byang chub*; hn *puti* 菩提; jp *bodai*), budismi keskseid termineid, mis tähendab nii *teadvuse kõrgeimat seisundit kui ka selleni jõudmise protsessi. Sellest sõnast tuleneb ka budismi rajaja *Śākyamuni põhiline epiteet *virgunu e *buddha, s.t isik, kes on juba jõudnud täieliku virgumiseni. V. on budismi tee eesmärk, milleni Śākyamuni jõudis *Bodhgyās *bodhipuu all istudes. V-l on palju erinevaid astmeid, millest kõrgeimat nimetatakse *ülimaks täielikuks virgumiseks. V. olulisemateks sünonüümideks on *nirvaana ja *nõndasus. Virgumisseisundi otsene ja positiivne kirjeldamine pole enamiku budismi tekstide seisukohalt võimalik, küll on aga võimalik kirjeldada ja õpetada teed ehk meetodit, mis viib virgumiseni. Virgumistee kirjeldamine ongi suuremahulise budistliku kirjanduse põhiline sisu.

Ingl *enlightenment, awakening*.

virgumismeel (skr *bodhicitta*; tb *byang chub kyi sems*; hn *putixin* 菩提心; jp *bodaishin*), *mahajaana termin, mis iseloomustab *bodhisattva meelestatust *kaastundele ja *mõistmisele. Kaastunne väljendab eelkõige püüdu vabastada kõik olendid *sansaarast. Mõistmine viitab *teadvuse avardumisele, ilma milleta on tõeline kaastunne võimatu. Mitmetes mahajaana allikates, nt *Šāntideva *«Bodhitšarjāvātāras» ja *Kamalašīla **Bhāvanākrama's*, tehakse v-e puhul vahet selle kahe aspekti vahel, milleks on virgumissoov ja virguma hakkamine. Esimene tähendab kavatsust, motivatsiooni hakata oma meelt arendama virgumise suunas, teine aga konkreetseid samme selles suunas.

Ingl *mind of awakening, thought of awakening*.

virgunu vt buddha

vīrya vt tarmukus

vīrya-pāramitā vt ületav tarmukus

Visuddhimagga (pl 'puhastumise tee'), *Buddhaghosa teos, tähtsaim paalikeelne mittekanooniline tekst, mis annab *theravaada *meele-

harjutuste põhjaliku käsitlemise. Teose 22 peatükki on jaotatud kolme tsükklisse vastavalt *kaheksaosalise tee kolmele alajaotusele, milleks on *kõlblus, *keskendumine ja *mõistmine. Esimene osa koosneb kahest peatükist, mis käsitlevad kõlbluse ja eetika teostamist. Teine osa koosneb 11 peatükist, milles kirjeldatakse meeleharjutusviise ja antakse juhtnööre harjutamiseks. See on puhastumise e *vabanemise tee kitsamas mõttes. Kolmas osa koosneb 10 peatükist, kus vaadeldakse mõistmise kui budismi tee tulemuse aspekte. Arvatakse, et V. tugineb suurel määral Buddhaghosa eelkäija Upatissa (3. saj) teosele «Vabanemise tee» (pl *vimuttimaggā*), mis aga paalikeelsel algkujul ei ole säilinud.

Ingl *The Path of Purification*.

Višnu (skr *viṣṇu*), hinduismi peamisi jumalaid. Kuulub koos *Brahma ja *Šivaga jumalate kolmikusse (skr *trimurti*), kus ta on hoidja ja säilitaja (Brahma on looja ja Šiva hävitaja). Višnuistid peavad teda ülimalt jumalaks, kellest pärineb kõik loodu. Rasketel aegadel ilmub V. maailma *kehastumiste e *avataarade kujul, kellest tuntumad on *Rāma, *Krišna ja *Buddha. V. on päästja ning ta aitab kõiki abivajajaid. *Veedades on V. väheoluline jumal, Indra noorem vend, kuid aja jooksul tema tähtsus suureneb ning eepostes ja *puraanades esineb ta üljumalana. V-t kujutatakse tumesinisena; tal on neli kätt, mis hoiavad võru, nuiat, lootost ja merikarpi; ta rind ja randmed on kaunistatud kalliskividega, ta istub või seisab *lootosel või kerratõmbunud igavikusümbolil Šeša maal. V. kaasaks on *Lakšmi ja ta lendab müütilise linnu *Garudaga. Teda austatakse tuhande nimega, nt Ananta (skr 'lõputu'), *Hari, Hriṣīkeša (skr *hṛiṣīkeśa* 'tajude isand'), Nāra (skr 'inimeselik') ja Puruṣottama (skr *puruṣottama* 'ülim isik').

višnuism (skr *vaiṣṇava*), *Višnu kummardajate usuvool hinduismis; järgijate arvu poolest suurim (üle 500 miljoni) hinduismi suund, mis jaguneb paljudeks sektideks ja koolkondadeks.

võime (skr, pl *indriya*; tb *dbang po*; hn *gen* 根; jp *kon*), hinduismis ja budismis inimese psühho-füüsilised võimed, mis on seotud meeleorganite, *ihu talitluse ning *teadvuse ja *virgumisega. Budismis on tuntud loetelu kahekümne kahest võimest, kuhu kuuluvad kuus meele võimet (nägemine, kuulmine, haistmine, maitsmine, puudutamamine ja meel e mõtlemine), mees- ja naissuguvõime ning elujõud, viis tunde võimet (õnn, kannatus, rõõm, kurbus, ükskõiksus), viis

vaimset võimet (usk, tarmukus, tähelepanu, keskendumine ja mõistmine) ning kolm kõrgemat ehk ülemaist võimet, mis on seotud teadmise täiustamisega budismi *virgumisteel (teadmise omandamine, teadasaamine ja täielik teadmine).

Ingl *faculty, sense-organ*.

võimete vallad (skr, pl *āyatana*; tb *skye mched*; hn *chu* 處; jp *sho*), budismis, eriti *abhidharmas kuus ala e valdkonda, mida olendid tajuvad kuue *võime (skr *indriya*) abil. Nägemisele vastab 'kujude vald' (skr *rūpa-āyatana*), kuulmisele 'helide vald' (skr *śabda-āyatana*), haistmisele 'lõhnade vald' (skr *gandha-āyatana*), maitsmisele 'maitsete vald' (skr *rasa-āyatana*), puudutamisele 'puute vald' (skr *sparśa-āyatana*) ning mõtlemisele 'meele vald' (skr *mano-āyatana*). Võimete ja valdade kokkupuutel tekib *teadvus, kusjuures ka teadvuses eristatakse võimetele ja valdadele vastavad kuus alajaotust.

võitja (skr *jina*; tb *rgyal ba*), ka *džina, India õpetustes suurte õpetajate tiitel, mis viitab nende vaimsele võidule iseene, oma *meeleplekkide ja üldse kõikide *sansaara mõjude üle. Džainismis on v. *tirt-hankarade sünonüümiks ja sellest tuleb ka džainismi nimetus. V. on sageli ka Buddha *Šākjamuni epiteediks.

Ingl *victor, conqueror*.

võrdne suhtumine (skr *upekṣā*; pl *upekkhā* 'ülevaatamine, ühetaolisus, ükskõiksus'; tb *btang snyoms*; hn *she* 捨; jp *sha*), budismis üks neljast *brahmaseisundist, mis tähendab kõikidesse olenditesse võrdset suhtumist, ilma et kedagi eelistataks või kellessegi kiindutaks. See ei tähenda osavõtlikkuse puudumist, üleolekut või ükskõiksust teiste *kannatuste suhtes.

Ingl *equanimity, impartiality*.

vägi (hn *de* 德), Hiina õpetuste kesksemaid mõisteid, mis kõige üldisemalt tähendab indiviidi (inimese, olendi, nähtuse) loomuliku mõjuvõimu avaldumist, inimese puhul eeskätt andekust ja võimekust kas üleüldse või mingil kitsamal alal. V. on sageli seotud *kulu (hn *dao*) mõistega ning seda võib tõlgendada kui võimet kulgu tunnetada ja järgida. Väge tähistab kirjamärk koosneb kolmest osast: 'liikumine', 'otse' ja 'süda', väljendades nõnda tähendust 'südame järgi tegutsemine'. Mõiste ja vastav märk pärinevad juba Shang-Yini ajastust (16.–11. saj e.m.a). Algupäraselt tähendas see šamaanide ja preestrite ning pealikute ja valitsejate jumalikku üleloomulikku väge, mis

seadis nad ühiskonna (hõimu) teiste liikmete seas erilisele positsioonile. Hiljem kitsenes see kuningatele, kes said *taevatahte läbi õiguse valitseda. Konfutsianismis, taoismis ja teistes õpetustes v. tähendus avarus ja muutus üldisemaks; hakati rääkima iga inimese, ühiskonnakihi, loodusnähtuse jms väest. Konfutsianismis on v. seotud ühiskondlike suhete ja kõlblusega, taoismis rohkem loodusega. Ideaalis v. toimib loomulikult ja harmooniliselt, sellepärast on see sageli vastandatud füüsilisele jõule (hn *li*) ja poliitilisele valitsuskorraldusele (hn *zheng*). Hiina budismis kasutatakse sõna v. mõiste *guṇa* (skr 'omadus, voorus') vastena.

Ingl *power, virtue*.

vägivaldsusetus e ahinsa (skr *ahiṃsā*), India õpetustes, eriti džainismis ja budismis oluline põhimõte, mis ei luba tappa ega vigastada elusolendeid. Sõltuvalt koolkonnast või askeetluse astmest erineb ka v. rangus. V. idee tähtsus kerkis esile koos budismi ja džainismi tekkimisega, mis astusid välja *veedade loomaohvrite vastu, kuigi ilmselt oli v. idee olemas juba varem. Enamasti on v. seotud taimeoitlusega, kuid sageli püüavad selle järgijad hoiduda igasugusest olendite kahjustamisest, eriti äärmuslik on see askeetlike džainistide juures. Budismis on v. esimene *viie käitumisjuhise (skr *pañcaśīla*) seas ja džainismis esimene *viie suurest töötusest. Budismis on v. seotud *kaastunde mõistega. 20. saj rõhutas v. tähtsust Mahatma Gandhi (1869–1948), kes pidas seda ülimaks inimväärtuseks ja rändas poliitilises võitluses India iseseisvuse eest.

Ingl *non-harming, non-violence*.

vāli vt buddhavāli

väärikas 1. Budismis *arhati vaste.

2. (hn *xian* 賢) Konfutsianismis kõrgel ühiskondlikul positsioonil olev inimene, kes on selleni jõudnud ning väärrib seda ja teiste inimeste austust eeskätt tänu oma haridustasemele ja kõlblistele omadustele.

vyākaraṇa (skr 'ettekkuulutus'; tb *lung ston pa*; hn *shouji* 授記; jp *juki*), budismis, peamiselt *mahajaana suutrates kirjeldatud mütoloogiline akt, millega konkreetne *buddha kuulutab konkreetsele *bodhisattvale, vahel ka *śraavakale ette buddhaks saamist. Näiteks andis mineviku buddha *Dīpankara sellise ettekuulutuse *Šākjamunile. Šākjamuni omakorda aga on ennustanud paljudele, et nad saavad

tulevikus buddhaks. Sellisel moel ettekuulutuse saanud bodhisattva kannab nimetust *vyākṛta bodhisattva mahāsattva*.

Ingl *prediction, prophecy*.

W

wanwu vt musttuhanded

wen vt kultuur

wenyan (hn 文言 'kultuurkeel'), hiina klassikaline kirjakeel, mis kujunes välja I at teisel poolel e.m.a loodud tekstide, eriti konfutsianistlike klassikute (*«Viisraamat», *«Neliraamat» jt) keele põhjal. Hani dünastia ajal (206 e.m.a – 220 m.a.j) *w.* standardiseeriti ja see jäi kuni 20. saj haritlaskonna keeleks, milles kirjutati kõrgstiilis kirjandust, luulet ning teaduslikke ja filosoofilisi tekste. *W*-le vastandus rahvalik kõnekeel *baihua* (hn 'selge keel'). *W.* oli kirjakeelena sajandeid kasutusel ka Koreas, Jaapanis ja Vietnamis. Selle rolli kultuurkeelena võib võrrelda *sanskritiga Indias ja ladina keelega Euroopas.

wu 1. (hn 無; jp *mu*) Hiina õpetustes universaalne eitust ja olematust tähistav sõna. Taoismis esineb enamasti 'olematuse' tähenduses koos paarismõistega 'olev' (vt *olev ja olematu), mis tähistavad universumi ja maailmatunnetuse kaht aspekti (vt ka **tiyong*). Hiina budismis kasutati sõna *w.* algul *tühjuse (skr *śūnyatā*) vastena, mille asemele hiljem tuli hiina keeles otseselt 'tühjust' tähistav sõna *kong*. *W.* jäi aga edasi oluliseks terminiks, mis tähistab *seadmuste *omaoleku puudumist ja igasuguse kahesuse ületamist. Eriti oluliseks sai *w.* mõiste ja sümbolina **chan*'is, eeskätt tänu Zhaozhoule (elas ajavahemikus 778–897), kes andis küsimusele "kas koeral on buddhaloomus?" vastuseks "*wu*". See **gongan* on *chan*'i *meeleharjutustes tänapäevani kasutusel.

2. (hn 悟) Vt *satori*.

wuchang vt viis püsivat

Wujing vt Viisraamat

wuwei vt toimimatus

wuxing vt viis toimet, ürgollust

Õ

õilis 1. Budismis ja hinduismis *aarja vaste.

2. (hn *junzi* 君子) Konfutsianismis ideaaltüüp, kõrgete kõlbeliste ja intellektuaalsete omadustega inimene; vastandub *lihtinimesele (hn *xiaoren*). Algupäraselt tähendas õ. sünnipärasest aadlikku, aristokraati, ühiskonna kõrgema seisuse esindajat (*junzi* sõna-sõnaline tähendus on 'valitseja poeg'). *Konfutsius aga andis sellele sõnale universaalsema tähenduse. Tema järgi on õ. eeskätt inimene, keda iseloomustab kultuursus, kes levitab *kultuuri, kelle omadusteks on *inimlikkus, *kohasus, *kombed, *tarkus jt konfutsianismis kõrgelt hinnatud vored. Samuti on õ. puhul oluline ühiskondlik aktiivsus, sisemine kutsumus teisi inimesi teenida ja heas suunas mõjutada. Sellepärast ongi *«Vestetes ja vestlustes» öeldud: "õilsa vägi / on kui tuul / lihtinimese vägi / on kui rohi / tuul puhub rohu peale / kas jääb rohi paindumata." Konfutsianistlikku õilsat on tõlgendatud inglise džentelmenile lähedase mõistena.

Ingl *noble, noble one, gentleman*.

õilis isiksus (skr *āryapudgala*; pl *ariyapuggala*; tb *'phags pa'i gang zag*; hn *shengren* 聖人; jp *shōnin*), budismis isik, kes asub õilsal teel (skr *āryamārga*). *Theravaada koolkonna järgi on õilsal isikul neli taset. Esimene on 'voolusesse astunu' (skr *śrotāpanna*; pl *śotāpanna*), s.t vastselt budismi astunud inimene, kes on hakanud end budistliku õpetuse kohaselt ümber kujundama. Teine on 'ükskordnaasja' (skr *sakṛdāgāmin*; pl *sakadāgāmin*), s.t isik, kel on vaja inimesena sündida veel vaid üks kord. Kolmas on 'mittenaasja' (skr, pl *anāgāmin*), s.t isik, kes ei sünni enam tavalise inimesena; mõnede tekstide põhjal sünnib ta mõnes kõrgemas taevas *arhatina, teiste põhjal aga ei naase enam madalamatesse seisunditesse ja jõuab arhati seisundisse ikka inimkujul. Neljas on arhat, isik, kes on ületanud *kannatused ja jõudnud *nirvaanasse. Seda, kes ei asu ühelgi neist neljast astmest, nimetatakse 'tavaliseks inimeseks' e *lihtinimeseks (skr *prthagjana*).

Ingl *noble person*.

õndsuseihu (skr *saṃbhogakāya*; tb *longs spyod pa'i sku*; hn *baoshen* 報身; jp *hōshin*), hilismahajaanas ja *vadžrajaanas üks *buddha *kolmest ihust *seadmuseihu ja *maise ihu kõrval. Hilismahajaana ja vadžrajaana järgi ilmub kõrgele tasemele jõudnud *bodhisattvate *kujustus õndsuseihu seadmuseihust ideaalsel kujul. Sellisteks ideaalseteks kujudeks on mütoloogilised buddhad nagu *Amitābha, *Akšobhja

ja *Samantabhadra, kelle tõeliseks asalaks on budismi mütoloogia järgi täiesti puhtad *buddhaväljad, kus nad õpetavad bodhisattvaid ja *jumalaid.

Ingl *enjoyment body, body of bliss, reward body.*

õnn (skr, pl *sukha*; tb *bde ba*; hn *kuaile* 快樂; jp *keraku*), India õpetustes häid, hüvestavaid seisundeid tähistav sõna, mis vastandub *kannatusele (skr *duḥkha*; pl *dukkha*). Budismi järgi on kõik maised õnneseisundid ajutised ja mööduvad, kuna *sansaara üldtunnuseks on kannatus. Ülim õnn on *nirvaana.

Ingl *joy, bliss, happiness.*

Õnnemaa vt Sukhāvātī, puhas maa

Õnnemaa suutra vt *Sukhāvāṭīvyūha-sūtra*

õnnis (hn *shengren* 聖人), Hiina õpetustes kõrgeima tasemeni jõudnud ideaalne inimtüüp. Varajases konfutsianismis tähistati selle nimetusega eelkõige muistseid idealiseeritud valitsejaid, mütoloogilisi kultuuriheeroseid (*Huang Di, Yao, Shun, Yu, Wen Wang, Wu Wang jt), kes löid inimkultuuri ja panid paika selle valitsemise põhialused. *Konfutsius pidas õndsat *õilsast kõrgemaks, väites aga, et selleks on väga raske saada. Hiljem õndsas mõiste laienes ning ka näiteks Konfutsiust ennast ja tema nimekaimat järglast *Mengzid hakati nimetama õndsateks. Legistid tõid esile 'uue õndsas' mõiste, mille all mõeldi valitsejat või selle tarka nõuandjat, kes reformide ja seadusandluse abil suudab luua tõhusalt toimiva autoritaarse riigiaparaadi. Kõige levinum on õndsas mõiste taoismis, kus see tähendab enesetäiustamise teel kõrgeima seisundini jõudnud tarka ja täiuslikku inimest, kes on üleni ühinenud *kulgemisega ja keda iseloomustab *toimimatus (hn *wuwei*). *Zhuangzil langeb õ. üldjoontes kokku *tõelise inimese mõistega. Kõikides õpetustes (v.a *legism) tõstetakse esile muistsete õndsate eeskujude ja ülimuslikkust kaasaegsetega võrreldes. Hiina budismis on *shengren* termini *õilis isik vasteks.

Ingl *sage.*

õpetaja, kõikides Ida õpetustes ülimat austust pälviv isik, kes õpetab teisi, andes edasi teadmist ehk laiemas mõttes teatud kultuuritraditsiooni. Hinduismis on iidseim õ. tiitel **ācārya* (skr 'juhataja, teenäitaja'), mis on levinuim õ. tiitel ka budismis. Teine, mõnevõrra hilisem, kuid väga levinud India päritolu nimetus õ. kohta on **guru* (skr 'raske, kaalukas'), mis on ka Läänes saanud India traditsiooni-

lise õpetaja ja üldse mingi ala autoriteedi sünonüümiks. Sikhismis nimetatakse õ-ks (pn *gurū*) eelkõige jumalat, kelle nimeks on 'Tõeline Õpetaja' (pn *satgurū*), ja samuti kümmet suurt õpetajat, kelle järjepidevus algas õpetusele alusepanija Gurū Nānakiga (1469–1539) ja lõppes **khālsā* rajaja Gurū Gobind Singhiga (1666–1708). Pärast seda on sikhide jaoks elavaks õ-ks nende pühakiri **Ādigranth*. Tiibeti budismis on guru vasteks **laama* (tb *bla ma* 'kõrgemat ei ole'), mis on ka kõrgema astme vaimuliku tiitlik. India õpetustes nimetatakse õ-t sageli ka **śāstr*'ks (skr 'õpetatud isik, *šastrate tundja'). **Maha*-jaanas on õ. nimetuseks ka **hüvesõber* (skr *kalyāṇamitra*). Hiina õpetustes on õ. tiitlik *shi* ('õpetaja') või *laoshi* ('vana õpetaja'; jp *rōshi*), samuti *xiansheng* ('varemsündinu'; jp *sensei*). Sageli tõlgitakse õ-ks ka varasemate õpetuste ja koolkondade rajajate nimelisand *zi*, nt Kongzi (Konfutsius) – 'õpetaja Kong;' Mengzi – 'õpetaja Meng' jt.

õpetus 1. Laia tähendusväljaga metatermin, mida kasutatakse erinevate religioonide, filosoofiade, koolkondade jms kohta.

2. Budismis eeskätt **sāsana* (skr; pl *sāsana*) vasteks, mida budismi enese traditsioonides (eriti **theravaada* levikualadel) kasutatakse üldterminina kõikide Buddha **Šākjamunist* lähtuvate õpetuste, rituaalide, harjutuste jm kogumi kohta.

Ingl *teaching, doctrine*.

Ä

äkiline virgumine (hn *dunwu* 頓悟; jp *tongo*), üks **chan*'i e **zen*'i kahest põhimõistest *astmelise tee kõrval. Selle järgi jõuab *meel *virgumise e taipamiseni (hn **wu*; jp **satori*) äkitselt ja spontaanselt ning virgumise akt ei ole põhjuslikult seotud eelnevate õpingute, harjutuste ja pingutustega.

Ingl *sudden enlightenment*.

äärmused (skr, pl *anta* 'lõpp'; tb *mtha*'; hn *bian* 邊; jp *hen*), budismi *kesktee õpetuses äärmuslikud vaated, seisukohad ja eluviisid, mida tuleb vältida. Buddha väidab seda juba oma esimeses jutluses *«Seadmuseratta käimapanemine»: "Erakrändur ei tohiks anduda kahele äärmusele!" Kaheks äärmuseks on naudingud ja enesepiinamine. Nende asemel soovitab ta keskteed, milleks on õilis *kaheksaosaline tee. *Mahajaanas tähistatakse selle terminiga ka polaarselt vastandlike mõistete paare. **Kāśyapaparivarta*'s on nende näidistena toodud *ise (skr *ātman*) ja 'mitte-ise' (skr *nairātmya*), 'tekinud meelestatus' (skr *bhūtacitta*) ja 'tekkimata meelestatus' (skr *abhūtacitta*), 'on' (skr *asti*) ja 'ei ole' (skr *na-asti*) ning 'püsimine' (skr *nitya*) ja *püsitus (skr *anitya*). Neid tuleb samuti ületada kesktee abil, milleks siin on niisuguste mõistete tähenduste neutraliseerimine nende keskele ehk vahele jääva kirjeldamatuse *kujustamise abil: "'Püsimine', Kāśjapa, on üks äärmus, 'püsitus', Kāśjapa, on teine äärmus. Mis asub nende kahe – 'püsimise' ja 'püsituse' keskel, see on, Kāśjapa, kujutu, väljendamatu, paistmatu, seda ei saa mõistete abil teadvustada ning sellel ei ole kohta ega tugipunkti. Seda nimetataksegi, Kāśjapa, keskteks, *seadmuste tõeliseks käsitluseks."

Ingl *extremes*.

Ü

üheksa seadmuseõpetust (skr *nava dharmaparyāyās*), Nepali *mahajaana traditsioonis enim austatud üheksa sanskritikeelset *mahajaana suutrat, mille hulka kuuluvad **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*, **Gaṇḍavyūha-sūtra*, **Daśabhūmika-sūtra*, **Lalitavistara*, **Laṅkāvatāra-sūtra*, **Saddharmapuṇḍarīka-sūtra* (vt «Lootossuutra»), **Samādhirāja-sūtra*, **Suvarṇaprabhāsa-sūtra* ja **Tathāgataguhyaka*. Lääne teadusele avastas need ja kirjeldas esmakordselt 19. saj 30-tel Brian Houghton Hodgson (1801–1894). Kuni hiina- ja tiibetikeelsete budismi kaanonite ning Kesk- ja Sise-Aasia käsikirjade tundmaõppimiseni peeti neid ainukesteks säilinud mahajaana allikateks.

Ingl *nine dharmas, nine dharma-teachings*.

Ühetähesuutra (skr *ekākṣarī-mātā nāma sarvatathāgata-prajñāpāramitā* 'ühetäheline ema: kõikide tathāgatade ületav mõistmine'; tb *de bzhin gshegs pa thams cad kyi yum shes rab kyi pha rol tu phyin ma yi ge gcig ma*), lühim *ületava mõistmise suutra, milles kuulutatakse ainult üht, tähestiku esimest tähte 'a'. Tekst ise on siiski mõnevõrra pikem, kuna sisaldab ka budistlikele suutratele tüüpilise alguse- ja lõpuosa. Ajalooliselt kuulub u 7.–8. saj loodud suutra hilis-mahajaanasse. Ü. on vaadeldav ületava mõistmise tekstide lühendamise loogilise lõpuleviimisenä. Indias peeti 'a'-d kõikide häälikute emaks ja sellest lähtudes nimetatakse siin seda ületavaks mõistmiseks ja kõikide *nõndaläinute emaks. Ü. on meieni jõudnud ainult tiibetikeelses tõlkes. Eesti keeles Linnart Mälli tõlkes (2005).

ühtsus (hn *tong* 同), Hiina õpetustes mõiste, mis tähistab ühetaolisust, ühtekuuluvust, kokkukuuluvust; seda on aga mõistetud ka kui konformsust ja autoritaarsust. Ilmselt viimasest tõlgendusest lähtus *Konfutsius, kes suhtus ü-sse kui ideaali pigem eitavalt, pidades seda omaseks *lihtinimesele, kuna aga *õilsat iseloomustab sellele vastandlik *kooskõla (hn *he*) ideaal. Hilisemas konfutsianistlikus riigiõpetuses sai ideaaliks aga just ü. *suure ühtsuse (hn *datong*) nime all.

Ingl *unity*.

ületavad toimingud (skr, pl *pāramitā*; tb *pha rol tu phyin pa*; hn *boluomi* 波羅蜜; jp *haramitsu*), ka ületavused, *mahajaanas *bodhisattvatele omased teostusviisid. Sanskritikeelse termini *pāramitā* algtäheanduseks on arvatavasti 'teisele kaldale viiv' e 'üleviiv' e 'ületav'; selle tii-

betikeelne vaste tähendab 'teisele kaldale jõudmist.' Lääne budoloogias tõlgitakse seda terminit kõige sagedamini 'täiuseks v täiuslikkuseks.' Ületavad toimingud kirjeldavad bodhisattva *astmelist teed, mille abil jõutakse teisele kaldale ehk *teadvuse kõrgeimasse seisundisse. Ületavad toimingud on mahajaana õpetustes kesksel kohal ja nende põhiline funktsioon on *meeleplekkide hävitamine ning vastavate positiivsete emotsioonide tugevdamine. Iga ületav toiming on vastukaaluks teatud kindlale meeleplekile. Mahajaanas on üldlevinud nimekiri kuuest ületavast toimingust: *ületav annetamine, *ületav kõlblus, *ületav kannatlikkus, *ületav tarmukus, *ületav mõtlus ja *ületav mõistmine. Mõnes tekstis (nt **Daśabhūmika-sūtra*'s) lisanduvad neile veel neli ületavust, et viia ületavate toimingute nimekiri vastavusse bodhisattva *kümne taseme nimekirjaga: ületav vahend (skr *upāya-pāramitā*), ületav töotus (skr *prañidhāna-pāramitā*), ületav vägi (skr *bala-pāramitā*) ja ületav teadmine (skr *jñāna-pāramitā*). **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra* järgi saab kõiki neid toiminguid pidada (*sansaarat) ületavateks vaid juhul, kui neid suunab ületav mõistmine, mis tähendab eelkõige sellest aru saamist, et kõik *seadmused on tühjad. Tavaline annetamine ei ole järelikult ületav, kuigi ka see annab *pälvimusi; samuti ei ole ka kõlblus ega teised ületavad toimingud tavalises mõttes ületavad, kui puudub mõistmine. Seega on ületavate toimingute puhul oluline intellektuaalsuse osa suurenemine inimese toimimises. Oluline on ka, et kõik ületavad toimingud toimuvad eelkõige meele sisemuses, näiteks ületav annetamine ei tähenda, et konkreetse annetamisega peaks püüdma teisi rikkamaks muuta, vaid seda, et inimese vastav meelestatus vabastab ta omandiihast. Mahajaana tekstid kirjeldavad, kuidas ületavused avalduvad bodhisattvate tegevuses ning budismi kirjanduses on hulk legende sellest, kuidas bodhisattvad (eelkõige *Šākjamuni ise oma eelmistes eludes bodhisattvana) teostasid üht või teist ületavust. Varajastes paali tekstides ületavusi ei mainita, kuid hilisemates tekstides, *džaatakates, *Buddhavaṃsa*'s ja *Cariyāpiṭaka*'s, räägitakse Buddha eelmiste eludega seoses kümnest ületavusest (pl *pāramī*), mis viivad bodhisattva virgumisele: *annetamine (pl *dāna*), *kõlblus (pl *sīla*), loobumus (pl *nekkhamma*), *mõistmine (pl *paññā*), *tarmukus (pl *virīya*), *kannatlikkus (pl *khanti*), *tõde (pl *sacca*), kindlameelsus (pl *adhiṭṭhāna*), *sõbralikkus (pl *mettā*), *võrdne suhtumine (pl *upekkhā*). Samas ei peeta *theravaada traditsioonis ületavaid toiminguid eriti olulisteks.

Ingl *perfections*.

ületava mõistmise suutrad, eestikeelne vaste **prajñāpāramitā* suutrate tsüklile. Need moodustavad **mahajaana* suutrate seas omaette tekstigrupi, mis kokku sisaldab u 40 ajavahemikus 2. saj e.m.a kuni u 5. saj m.a.j loodud teksti. Vanim ja olulisim nende seas on **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*. Sisuliselt selle laiendatud ja täiendatud versioonideks on «Sajatuhandeline ületava mõistmise suutra» (skr *śatasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*), «Kahekümnevietuhandeline ületava mõistmise suutra» (skr *pañcaviṃśatisāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*) jt. Lühimad ja ühtlasi tuntuimad on **«Teemantsuutra»* ja **«Südasuutra»*. Üsna omapärane on **«Ühetähesuutra»* (skr *ekākṣarī-prajñāpāramitā-sūtra*), mis taandab kogu ületava mõistmise õpetuse sümboolselt tähestiku esimesele tähele ja algvokaalile 'a.' Ületava mõistmise suutrate keskseks teemaks on **ületava mõistmisega* seotud mõistete käsitus. Nende keskseks tegelaseks on Buddha kõrval **Subhūti*, kes ainsana õpilaste seas oli võimeline mõistma ületava mõistmise mõtet ja keda peetakse ka ajalooliselt budismi selle mõttesuuna alusepanijaks. Ületava mõistmise suutraid iseloomustab paradoksaalne õpetamise meetod **tühjuse kontseptsiooni selgitamisel*, bodhisattva ideaali ja kirjaliku teksti tähtsuse rõhutamine. Ilmselt on need mõjutanud ka **madhjamaka* koolkonna kujunemist.

Ingl *Perfection of Wisdom Sūtras, Wisdom Sūtras.*

ületav annetamine (skr *dāna-pāramitā*; tb *sbyin pa'i pha rol tu phyin pa*; hn *shiboluomi* 施波羅蜜; jp *seharamitsu*), esimene **ületav* toiming, mis on vastukaaluks kadeduse **meeleplekile*. Ületava **annetamise* puhul ei ole oluline mitte niivõrd tegelik annetamine, kuigi ka see toob **pälvimusi*, vaid enese meelestamine loobumisele. Samas võib ületavat annetamist teostada kolmel viisil: materiaalsete asjade annetamine, turvalisuse annetamine ja **seadmuse* annetamine. **Mahajaana* järgi võivad **bodhisattvad* ületavat annetamist teostades ohverdada kõik, sealhulgas ka oma elu; näiteks on legende, mille järgi bodhisattvad on ennast ohverdanud toiduks näljastele metsloomadele.

Ingl *perfection of generosity.*

ületav kannatlikkus (skr *kṣānti-pāramitā*; tb *bzod pa'i pha rol tu phyin pa*; hn *renboluomi* 忍波羅蜜; jp *ninharamitsu*), kolmas **ületav* toiming. Ületava **kannatlikkuse* **teostamine* tähendab, et **bodhisattva* jääb sõltumata asjaoludest (näiteks piinamisel) häirimatuks ning säilitab alati hea suhtumise isegi oma vaenlastesse. See on võime Buddha õpetuse teostamise või teiste hüve nimel kannatada välja igasuguseid

raskusi ja *kannatusi. Ületav kannatlikkus on vastukaaluks vihkamise *meeleplekile. Kuid kohatu ja mõttetu kannatlikkus ei ole ületav; kannatlikkus on ületav vaid koos *mõistmisega.

Ingl *perfection of patience.*

ületav kõlblus (skr *śīla-pāramitā*; tb *tshul khrims kyi pha rol tu phyin pa*; hn *jieboluomi* 戒波羅蜜; jp *kaiharamitsu*), teine *ületav toiming, mis seisneb eelkõige positiivse suhtumise arendamises teistesse *olenditesse ning ebakõlblatest ja vägivaldsetest tegudest hoidumises. Kuigi kõlblusnormide ja *vinaja reeglite järgimine on kahtlemata oluline, ei ole need *mahajaana vaatenurgast ületava *kõlbluse puhul esmatähtsad, vaid nagu ütleb *Šāntideva *«Bodhiśarjāvatāras», peitub *kõlbluse mõte hoopis muus: “Tee vaid seda, mis kas vahetult või kaudselt tuleb olendeile kasuks! Ainult see viib virgumisele, mis on tehtud olendite heaks.” Samuti on seal ületavat kõlblust silmas pidades öeldud: “Keelatugi on lubatud sellele, kes näeb kaastunde mõtet.” Kuid selleks, et nii toimida, peab inimene täielikult valitsema oma tähelepanemis- ja meenutusvõimet.

Ingl *perfection of morality.*

ületav mõistmine (skr *prajñā-pāramitā*; tb *shes rab kyi pha rol tu phyin pa*; hn *banruoboluomi* 般若波羅蜜; jp *hannyaharamitsu*), kuues ja kõige olulisem *ületav toiming. Ilma ületava *mõistmiseta ei saa teisi ületavaid toiminguid tegelikult ületavateks pidadagi; seega on ületav mõistmine ühelt poolt teiste ületavuste alus, teiselt poolt aga nende kõrgeim tase. Ületav mõistmine on keskne mõiste *ületava mõistmise suutrades, kus seda peetakse *bodhisattva arengutee kõrgeimaks astmeks, kuigi bodhisattva *kümne taseme õpetuses vastab see alles kuuele. Ületav mõistmine on vastukaaluks kõige põhilisemale *meeleplekile, *teadmatusele e nõmedusele e sõgedusele (skr *avidyā*), ning viib selle ületamisele. Ületav mõistmine tähendab *tühjuse mõiste selget *kujustamist, mille kõige üldisem mõte on, et mitte millegi kohta ei saa midagi kindlat väita. *Madhjamaka koolkonnas rakendatakse ületava mõistmise arendamiseks **prasaṅga* meetodit, mida kasutab ka *Šāntideva *«Bodhiśarjāvatāras». Selle eesmärgiks on igasuguste väidete absurdini viimine, mis aitab mõista kõikide *vaadete tühjust. Indo-tiibeti *mahajaana traditsiooni järgi oli ületava mõistmise õpetus *Šākjamuni poolt sooritatud *seadmuseratta teine pööre, mida tekstide kujul esindavad ületava mõistmise suutrad. Seal tähendab ületav mõistmine esiteks eriliste reeglite järgi koostatud teksti, mis võib

esineda sisekõne, suulise kõne või kirjalikult fikseeritud teksti kujul, kannab nimetust *prajñā-pāramitā* ja mille eesmärgiks on *teadvuse kõrgeima seisundi loomine. Teiseks on ületav mõistmine teadvuse kõrgeima seisundi üheks nimetuseks, mis peegeldab selle võimet täielikult mõista ületava mõistmise teksti ja luua uusi sama tüüpi tekste.

Ingl *perfection of wisdom, perfection of insight, perfection of understanding, transcending awareness.*

ületav mõtlus (skr *dhyāna-pāramitā*; tb *bsam gtan kyi pha rol tu phyin pa*; hn *chanboluomi* 禪波羅蜜; jp *zenharamitsu*), viies *ületav toiming. Ületav *mõtlus on eeskätt seotud *meeleharjutustega, kitsamas mõttes süvenenud mõtlemise ja analüüsiga. Ületav mõtlus vastandub himu *meeleplekile, mille ületamiseks on eelkõige vajalik meele keskendamine ja meelerahu loomine. Sellel põhinev *seadmuste uurimine ja analüüs viib mina e *ise mõiste ületamisele ja *tühjuse *kujustamisele, mis loob aluse *ületavale mõistmisele.

Ingl *perfection of meditation.*

ületav tarmukus (skr *vīrya-pāramitā*; tb *brtson 'grus kyi pha rol tu phyin pa*; hn *jingjinboluomi* 精進波羅蜜; jp *shōjinharamitsu*), neljas *ületav toiming. Ületav *tarmukus on vastukaaluks mitmele väiksemale *meeleplekile nagu loidusele, kõhklemisele ja hoolimatusele. See on tegutsemisvalmidus Buddha *seadmuse teostamisel ja kaastundlikul toimimisel olendite heaks.

Ingl *perfection of vigour, perfection of strenuousness.*

ülím piir (hn *taiji* 太極), Hiina õpetuste, eriti taoismi ja neokonfutsianismi alusmõisteid, mis kõige üldisemalt tähendab seisundit, millest ei ole võimalik edasi minna. Mõiste pärineb *«Muutuste raamatust», mille väitel kõikidel muutustel, st muutuvatel nähtustel on ülim piir, mis, jaotudes kaheks, sünnitab *varju ja valguse ning üha uute jagunemiste teel sünnitabki kõik nähtused e *musttuhanded. Erinevad õpetlased ja koolkonnad on ülima piiri mõistet samastanud *kulu, saladuse (hn *xuan*), olematuse (hn *wu*) jt kategooriatega. *Zhu Xi järgi on ülim piir kõikide *olemuste ühisosa, ühtne ja üheaegne kõikides inimestes ja eluta asjades. 7. v 8. saj tekkis ülima piiri ringikujuline diagramm, mis ühendab tumedana ja heledana tähistatud varju ja valguse sümbolid, mida teineteisest eristab laineline joon ja mis kumbki sisaldab täpina osakest teisest.

Ingl *supreme ultimate.*

ülim tõde (skr *paramārthasatya*; tb *don dam pa'i bden pa*; hn *zhendi* 真諦; jp *shintai*), budismis, eriti *mahajaanas üks kahest tõest, mis vastandub *tavatõele (skr *saṃvṛtisatya*). Ülim tõde põhineb mõistuslikul loogilisel analüüsil ning seda võib tüübilt pidada sarnaseks teadusliku mõtlemisega. Ülima tõe seisukohalt saadakse aru kõikide *seadmuste tõelisest loomusest, milleks on *tühjus. Ülimas tões ei kehti tavatõe piiratud väited ja tõestused. *Madhjamaka koolkonna järgi jõutakse ülima tõeni **prasaṅga* meetodit rakendades, millega lükatakse ümber kõik tavatõe väited. Samas tunnistatakse, et tavatõe seisukohtade arvestamine on vajalik igapäevaelu olukordades.

Ingl *ultimate truth, absolute truth*.

ülim täielik virgumine (skr *anuttarā samyaksambodhi*; tb *bla na med pa'i yang dag par rdzogs pa'i byang chub*; hn *anouduoluo sanmiao sanputi* 阿耨多羅三藐三菩提; jp *anokutara sammyaku sambodai*), budismis *teadvuse kõrgeimat seisundit tähistav termin, mis on *mahajaanas tihti vastandatud *šraavakate ja *pratjekabuddhade virgumisele kui virgumise madalamale tasemele. **Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra* määratleb ülimat täielikku virgumist kui *nõndasust.

Ingl *supreme perfect enlightenment (awakening)*.

ümbersünd vt avataara, kehastumine, taaskehastunu, tülku

ürgbuddha (skr *ādibuddha*; tb *dang po'i sangs rgyas, thog ma'i sangs rgyas*; hn *atīfotuo* 阿提佛陀; jp *ateibutsu*), hilises *mahajaanas ja *vadžrajaanas mõiste-sümbol, mis tähistab *buddha alati ja igavesti virgunud aspekti. Tiibeti budismis peetakse ü-ks tavaliselt *Samantabhadrat või *Vadžradharat, hiina ja jaapani traditsioonis sagedamini *Vairotšanat.

Ingl *original Buddha, primordial Buddha*.

ürgollus, india ja hiina natuurfilosoofias tuntud algvägede, kõige oleva koostisosadena käsitletud algainete e -olluste üldnimetus. India õpetustes nimetatakse neid skr sõnadega **dhātu* (skr 'vald') või *mahābhūta* (skr 'suur ollus') ja neid on kokku neli: maa (skr *pṛthvī*), tuli (skr *tejas*), vesi (skr *ap*) ja tuul (skr *vāyu*). Sümbolitena kirjeldavad need materiaalsena tajutud objektide põhiomadusi: tahkust, kuumust (temperatuuri), voolavust ja liikuvust. Mõnes süsteemis on neile viiendana lisatud *ilmaruum (skr *ākāśa*) ja kuuendana *teadvus (skr *vijñāna*). Hiina natuurfilosoofias on ü-d viis: puu (hn *mu* 木), tuli (hn *huo* 火), maa (hn *di* 地), metall (hn *jin* 金) ja vesi (hn *shui* 水) ning

neid tähistatakse liikumist tähendava terminiga *xing* ('toime, käik, tegevus'). Vt ka viis toimet.

Ingl *elements, great elements*.

X

xian vt 1. surematu; 2. väärikas 2.

xiangshu zhi xue vt sümbolite ja arvude õpetus

xiaodi vt pojalikkus ja vennalikkus

Xiaojing vt Pojalikkuse raamat

xiaoren vt lihtnimene 2.

xin vt 1. süda; 2. usaldus

ying vt 1. loomus; 2. toime; viis toimet

xinxue vt südameõpetus

Xuanzang (hn 玄奘; 600–664), Hiina Tangi ajastu munk-õpetlane, tõlkija ja rännumees. 629–645 sooritas ta reisi Indiasse läbi Ida-Türkistani ja Hindukuši mäestiku. Reisi kestel õppis ta aastaid *Nālandā kloosterülikoolis ning külastas üle kogu India budismi keskusi ja pühapaiku. Tema reisi peamiseks eesmärgiks oli tuua Hiinasse algupäraseid budismi pühakirju ja õppida sügavamalt tundma *joogatsaara filosoofiat. Hiinasse naastes tõi ta kaasa 657 sanskritikeelset käsikirja ning hakkas Tangi keisri toetusel neid tõlkima. X-i juhendamisel tõlgiti paarikümne aasta jooksul hiina keelde üle 70 teose kogumahus 1335 kirjarulli (hn *juan*), nende hulgas «Sajatuhandeline ületava mõistmise suutra», **Samdhinirmocana-sūtra*, **Abhidharmakośa* ning hulk teisi joogatsaara tekste. X-i tõlked on täpsemad kui varasemad, sellepärast peetakse teda uute tõlgete perioodi algusepanijaks hiina budismis. Reisist Indiasse kirjutas ta mahuka «Ülestähendusi Suurest Tangist läände jäävatest aladest» (hn *datang xiyu ji*), kus on 128 India ja Sise-Aasia piirkonna kirjeldust ning mis on tänapäeval üheks olulisemaks allikaks 7. saj India kohta. X. olevat tõlkinud *sanskriti keelde *«Daodejingi», kuid see tõlge ei ole kahjuks säilinud. Hiina budismis on X. oluline ka kui hiina joogatsaara (hn **faxiang*'i e *weishi*) koolkonna rajaja ning mitmete algupärase traktaatide ja kommentaaride autor. X-i kuju ja legendaarne Indiareis said sajandite jooksul hiina folkloori ja kirjanduse aineseks. Selle põhjal kirjutas 16. saj kirjanik Wu Chengen Hiina kõigi aegade nelja suurima romaani hulka arvatud allegoorilise suurromaani «Teekond Läände» (hn *xiyou ji*).

Xunzi (hn 荀子), ka Xun Zi, Xun-zi, Hsün Tzu, pärisnimega Xun Kuang (313–238 e.m.a), üks mõjukamaid varajase konfutsianismi õpetlasi, samanimelise koguteose autor. X. elulookirjeldused ei erine palju teiste tema ajastu õpetlaste omadest. Ta sündis aukandja perekonnas, sai konfutsianistlikelt õpetajatelt hea hariduse, rändas ringi ja peatus mitmes tollases riigis, olles lühiajaliselt ka ametis. Elu lõpul pani ta õpilaste abiga kokku raamatu oma õpetustest. Tema kohta kirjutatu põhjal võib arvata, et tegemist oli oma ajastu ühe harituma mehe ja lugupeetavama õpetlasega, kelle seisukohad mõjutasid nii konfutsianismi kui ka *legismi ja taoismi arengut. *Xunzi* raamatu tänapäeval tuntud versioon, mis sai oma lõplikku kuju Tangi ajastul (618–906), koosneb 32 peatükist (hn *pian*), millest 22 arvatakse olevat tema enda ja 9 tema õpilaste loodud ning viimane hilisem lisandus. X. õpetus hõlmab kõiki tolle aja teadmise valdkondi; tema seisukohad paistavad silma jäägitu ratsionaalsuse ja pragmatismi poolest. *Taevast (hn *tian*) tõlgendas ta kui loodust (hn *ziran*) ning väitis, et see ei määra inimese ja ühiskonna saatust. X. arvates on inimloomus (hn *renxing*) algupäraselt halb ning ainult hästi valitsetud ühiskond, kus kehtivad nii *kombed (hn *li*) kui ka *seadused (hn *fa*) ning mida korraldavad *õilsad (hn *junzi*), võib kujundada tingimused inimese harmooniliseks arenguks, kus tema halb ja omakasupüüdlük loomus talitsetakse ega pääse mõjule. X. väidab ka, et inimene võib loodust, st taeva loodut, oma tarbeks kasutada ja ümber kujundada. Taeva autoriteedi alandamise, inimese loomuse halvaks tunnistamise ja legistide heakskiidu tõttu jäi X. raamat välja konfutsianismi kanooniliste raamatute hulgast, on aga sellegi poolest olnud Hiinas alati hinnatud, sageli kommenteeritud ja üha uuesti välja antud.

Y

Yang Zhu (hn 杨朱; elas vahemikus 440.–334. e.m.a), Vana-Hiina mõtleja, varajase filosoofilise taoismi esindaja. Tema elust on vähe teada peale tavapärase teadete, mille kohaselt ta rändas palju mööda tollast Hiinat ning et tal oleval olnud palju õpilasi ja järgijaid. Yang Zhu õpetuste ja vaadete laiast levikust 4.–3. saj e.m.a annavad tunnistust viited paljude teiste koolkondade tekstides, näiteks **Mengzi*, **Zhuangzi*, **Han Feizi* jt raamatutes. **Liezi* raamatus leidub Yang Zhu nimeline peatükk, mis sisaldab väidetavalt tema enese suust pärit arutlusi ja vestlusi, kuid tõenäoliselt on see koostatud ja kogumikku lisatud palju hiljem pärast Yang Zhu eluaega. Yang Zhust ei jäänud maha terviklikku koguteost nagu paljudest teistest tollastest nimekatest õpetajatest. *Liezi* peatüki järgi esindasid Yang Zhu vaated looduslähedust ja mõõdukat elunautimist. Ta väitis: “Elus ollakse erinevad, surmas ühesugused. ...See on lagunemise, kõdu ja hävingu ühesugusus.” Ta kutsus üles mitte sekkuma *taevaaluse asjadesse, sest ainult nii püsib taeva all *kulg. Viimane väide ja Yang Zhu individualism kutsusid esile terava kriitika Mengzi ja teiste hilisemate konfutsianistide poolt, kelle arvates viib selline ellusuhtumine korruptuse ja anarhia ning inimühiskonna allakäiguni. Yang Zhu õpetused mõjutasid aga oluliselt taoismi õpetuste ja elulaadi kujunemist ning sellest on inspiratsiooni saanud paljud hilisemad hiina luuletajad ja kirjanikud.

yantra (skr ‘värk, mehhanism’; tb ‘khrul ‘khor; hn *ji* 機; jp *ki*), sanskritikeelne sõna, mis tähistab kõige laiemalt igasuguseid mehhaanilisi tööriistu, vahendeid ja seadmeid. Budismis, eriti *vadžrajaanas on *y.* üksteisest läbipõimunud kolmnurkadest moodustatud või keerulise sõlme kujuline völlumärk või amulett, mis peaks kaitsma selle kandjat halbade mõjude eest.

yathābhūtam (skr ‘nii nagu on’; tb *yang dag pa ji lta ba bzhin*; hn *rushi* 如實; jp *nyojitsu*), *mahajaana termin, mis väljendab *seadmuste mõistmist just niisugustena, nagu need ilmuvad vahetus kogemuses, omistamata neile kindlaid atribuute, nagu püsiv *omaolek, *ise jms. Termin *y.* on seega teataval määral sünonüümiks terminitele *tühjus (skr *sūnyatā*), tõelus (skr *tattva*) ja *nõndasus (skr *tathatā*).

yi vt kohasus

Yijing vt Muutuste raamat

yinyang vt vari ja valgus

Yogācārabhūmi-sāstra (skr 'traktaat joogatšaara tasemetest'; hn *yueqie shidi lun* 瑜伽師地論; jp *yuga shiji ron*), *Asangale omistatud tekst, milles ta esitab süstemaatiliselt **ālayavijñāna* teooria kõigi selle alajaotustega ning vaimse arengu tee astmete ja isiksusetüüpide (*šraavaka, *pratjekabuddha, *bodhisattva) analüüsi.

yogatantra (skr 'joogatantra'; tb *rnal 'byor rgyud*), *vadžrajaanas üks neljast *tantrate klassist, hierarhilises järjestuses altpoolt kolmas. Y. jääb seega madalamale ainult **anuttarayogatantra*'st. Y-s pannakse erilist rõhku mitmesugustele harjutustele, kus kujustatakse *idameid ning *seadmuste, *ise ja *meele *tühjust.

youwu vt olemine ja olematus

yuga (skr 'ajastu'), India õpetustes ülipikk ajaühik, millega mõõdetakse *maailmade kestvust. Hinduistlikus mütoloogias on maailma olemasolu tsükkel jagatud neljaks ajastuks. Esimese, *kṛta-* e *satyayuga* ajal valitseb ühtsus: on üks jumal ja üks *veeda ning kõik *seisused täidavad oma *seadmust, puuduvad viletsused ja haigused. Teise, *tretāyuga* ajal käib seadmus alla ja selle hoidmiseks hakatakse tegema ohverdusi. Kolmanda, *dvāparayuga* ajal käib seadmus veelgi rohkem alla, veedad jagunevad neljaks ja neid ei õpita enam piisavalt. Neljanda, *kaliyuga* ajal on allakäik kõige suurem, võimutsevad haigused ja sõjad, vale ja ahnus ning inimeste eluiga on lühike. Hinduismi mütoloogia järgi kestab praegu neljas ajastu, mis algas 3102 e.m.a *«Mahābhāratas» kirjeldatud Kurukšetra lahinguga. Iga *y.* kestab eelmisest lühemat aega. Kui *kṛtayuga* olevat kestnud 1 728 000 inimaastat, siis *tretāyuga* 1 296 000, *dvāparayuga* 864 000 ja praegune, *kaliyuga* kestab sellestki ainult poole e 432 000 aastat. Neli ajastut moodustavad kokku ühe *mahāyuga* ('suurajastu'), mis on aga ainult üks päev jumal-looja *Brahma elus. Erinevates allikates võivad andmed *y*-de kestvuse ja nende suhte osas veelgi pikemasse ajaühikusse – *kalpasse – üsna oluliselt erineda.





KASUTATUD TEATMETEOSEID

- Bhattacharya, Sachchidananda. *A Dictionary of Indian History*. Calcutta: University of Calcutta, 1967.
- Bowker, John. Ed. *The Oxford Concise Dictionary of World Religions*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Chaudhury, Binayendra Nath. *Dictionary of Buddhist Doctrinal and Technical Terms*. Kolkata: The Asiatic Society, 2005.
- Combined Digital Dictionaries of Buddhism and East Asian Literary Terms*. Chinese Buddhist Electronic Texts Association, CD-ROM, 2002.
- Conze, Edward. *Materials for a Dictionary of The Prajñāpāramitā Literature*. Tokyo: Suzuki Research Foundation, 1967.
- Dge bshes chos kyi grags pas brtsams pa'i brda dag ming tshig gsal ba bzhugs so / Gexi quzha zangwen cidian* (Tiibeti-hiina budismi terminite seletav sōnastik). Mi rigs dpe skrun khang gis pe cin du bskrun pa'o / Beijing: Minzu chubanshe, 1957.
- Dharmasaṃgrahaḥ*. Excellent Collection of Doctrine of Ācārya Nāgārjuna. Translated into English by Tashi Zangmo and Dechen Chime. Sarnath, Varanasi: Central Institute of Higher Tibetan Studies, 1997 (second edition).
- Edgerton, Franklin. *Buddhist Hybrid Sanskrit. Grammar and Dictionary*. Vol. II: Dictionary. Delhi et al.: Motilal Banarsidass, 1998 (esimene väljaanne: Yale University Press, New Haven, 1953).
- Encyclopedia of Buddhism*. Ed. By Robert E. Buswell, Jr. Vols. I–II. New York: Macmillan Reference USA, 2004.
- Encyclopedia of Chinese Philosophy*. Ed. by Antonio S. Cua. New York: Routledge, 2003.
- Encyclopedia of Indian Philosophies*. Compiled by Karl H. Potter. Vols I–XI. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1970–2006.
- Hihara Toshikuni. *Dictionary of Chinese Thought*. Tokyo: Kenkun shuppen, 1984.
- Keown, Damien. *A Dictionary of Buddhism*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Klostermaier, Klaus K. *A Concise Encyclopedia of Hinduism*. Oxford: OneWorld, 2003.



- Kulmar, Tarmo. *Üldine usundilugu: religiooniteaduse põhimõisted*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.
- Mahāvvyutpatti*. Sanskrit-Tibetan-English Vocabulary. Calcutta: The Asiatic Society, 1910.
- Mahāvvyutpatti. Издал И. П. Минаев. Второе издание с указателем. – *Bibliotheca Buddhica*. XIII. Sankt Peterburg, 1911.
- Malalasekera, G. P. *Dictionary of Pali Proper Names*. Vols. I–II. London: Luzac & Company LTD., 1937–1938.
- March, A. C. *A Glossary of Buddhist Terms*. Delhi: Sri Satguru Publications, 1986.
- Negi, J. S. *Tibetan-Sanskrit Dictionary*. Vols. 1–16. Sarnath, Varanasi: Central Institute of Higher Tibetan Studies, 1993–2005.
- Nyanatiloka. *Buddhist Dictionary*. Manual of Buddhist Terms and Doctrines. Third revised and enlarged edition edited by Nyanaponika. Singapore: Singapore Buddhist Meditation Centre, 1970.
- Pentaglot Dictionary of Buddhist Terms in Sanskrit, Tibetan, Manchu-rian, Mongolian and Chinese. Ed. by Raghu Vira. – *Śatapiṭaka Series*. Vol. 19. New Delhi: International Academy of Indian Culture, 1961.
- Powers, John. *A Concise Encyclopedia of Buddhism*. Oxford: OneWorld, 2000.
- Prebish, Charles S. *Historical Dictionary of Buddhism*. Delhi: Sri Satguru Publications, 1986.
- Päll, Peeter. *Maaailma kohanimed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999.
- Rigzin, Tsepak. *Tibetan-English Dictionary of Buddhist Terminology. Revised and Enlarged Edition*. Dharamsala: Library of Tibetan Works and Archives, 1993.
- Roy, Ashim Kumar; Gidwani, N. N. *A Dictionary of Indology*. Vols. 1–4. New Delhi: Oxford and IBH Publishing Co., 1983–1985.
- Saletore, R. N. *Encyclopaedia of Indian Culture*. Vols. I–V. New Delhi: Sterling Publishers, 1981–1985.
- Soothill, William Edward, and Hodous Lewis. *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1937.
- The Soka Gakkai Dictionary of Buddhism*. Tokyo: Soka Gakkai, 2002.
- Индуизм, джайнизм, сикхизм. Словарь. Под общей редакцией М. Ф. Альбедиль и А. М. Дубянского. Москва: Республика, 1996.

Источник мудрецов. Тибетско-монгольский терминологический словарь буддизма. Подготовка текста, перевод и примечания Р. Е. Пубаева и Б. Д. Дандарона. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1968.

Китайская философия. Энциклопедический словарь. Главный редактор М. А. Титаренко. Москва: Мысль, 1994.

Мифы народов мира. Энциклопедия. Главный редактор С. А. Токарев. Т. 1–2. Москва: Советская Энциклопедия, 1980–1982.

Рерих, Ю. Н. *Тибетско-русско-английский словарь с санскритскими параллелями.* Под общей редакцией Ю. Парфионовича и В. Дылыковой. Вып. 1–11. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1983–1993.





IDA MÕTTELUGU EESTI KEELES

Nimekiri sisaldab ainult algkeeltest eesti keelde tõlgitud India, Hiina, Tiibeti ja Jaapani mõtteloo teoseid ja nende katkendeid. Välja on jäetud kaudtõlked ning puht-ilukirjandustekstide tõlked.

INDIA

Aitareya-upanišad

«Aitareja upanišad»

Sanskriti keelest tõlkinud **Andres Herkel**

1996. Aitareja upanišad. – *Akadeemia*, 8. aastakäik, nr 9, lk 1876–1880.

2002. (Katkendid) Herkel, Andres. *Müüt ja mõtlemine*. Tartu: Ilmamaa.

Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra

«Kaheksatuhandeline ületava mõistmise suutra»

Sanskriti keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1968. (Esimene peatükk) Mäll, L. Märkusi pradžñjāpāramitistliku metaloogika kohta. – *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, vihik 201. Tõid orientalistika alalt. I. Tartu, 1968, lk 267–277.

1998. (Katkendid) Mäll, Linnart. *Nulli ja lõpmatuse kohal*. – Eesti Mõttelugu, 21. Tartu: Ilmamaa, lk 223–296.

2003. Eelmise korduustrükk.

Atharvaveda

«Atharvaveeda»

Veedade keelest tõlkinud **Ülo Valk**

1997. (Katkendid) Atharvaveeda. Valik loitse. – *Akadeemia*, 9. aastakäik, nr 9, lk 1866–1884.

Bhagavadgītā

«Bhagavadgītā»

Sanskriti keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1976. (XIV peatükk) *Tartu Riiklik Ülikool*, 1976, 22. oktoober, nr 37.

1980. Bhagavadgītā. – *Loomingu Raamatukogu*, 1980, nr 40/41.

2000. *Bhagavadgītā*. Tartu: Biblio.



Bodhicaryāvatāra (Śāntideva)

Šāntideva «Bodhišarjāvatāra»

Sanskriti keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1982. Šāntideva. Bodhišarjāvatāra. – *Loomingu Raamatukogu*, 1982, nr 3/4.

Bṛhadāraṇyaka-upaniṣad

Sanskriti keelest tõlkinud **Andres Herkel**

2002. (Katkendid) Herkel, Andres. *Müüt ja mõtlemine*. Tartu: Ilmamaa.

Dhammacakkappavattana

«Seadmuseratta käimapanemine»

Paali keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

2004. *Budismi pühad raamatud*. 1. Tartu: Lux Orientis (kirjanduslik tõlge lk 11–17; terminoloogiline tõlge lk 116–119; paalikeelne tekst lk 167–170; kommentaarid lk 235–240, 246–248).

Dhammapada

«Dhammapada»

Paali keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1975. (Katkendid) *Noorus*, 1975, nr 2, lk 65–67.

1977. Dhammapada. – *Loomingu Raamatukogu*, 1977, nr 29.

2004. *Budismi pühad raamatud*. 1. Tartu: Lux Orientis (kirjanduslik tõlge lk 37–113; terminoloogiline tõlge lk 128–163; paalikeelne tekst lk 179–209; kommentaarid lk 244–245, 252–258).

2005. *Dhammapada*. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikooli orientalistikakeskus, Budismi Instituut (trükk: Buddha Hariduse Fond Taiwanis).

Ekākṣarī-mātā nāma sarvathāgata-prajñāpāramitā

«Ühetähesuutra»

Tiibeti keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

2005. *Budismi pühad raamatud*. 2. Tartu: Lux Orientis (kirjanduslik tõlge lk 65–67; terminoloogiline tõlge lk 110–111; tiibetikeelne tekst lk 154; kommentaarid lk 198).

Kāmasūtra (Vātsyāyana)

Vātsyāyana «Kaamasuutra»

Sanskriti keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1989–1991. *Sõnumitooja*, nr 1–39.

Kāśyapaparivarta

«Kāśjapa peatükk»

Sanskriti keelest tõlkinud **Linnart Mäll****1989.** (Katkend) Bodhisattva missioon. – *Sõnumitooja*, mai 1989, nr 9–10.***Khuddakapāthā***

«Lühikesed lugemised»

Paali keelest tõlkinud **Linnart Mäll****2004.** *Budismi pühad raamatud*. 1. Tartu: Lux Orientis (kirjanduslik tõlge lk 19–35; terminoloogiline tõlge lk 120–127; paalikeelne tekst lk 171–178; kommentaarid lk 241–243, 248–251).***Milindapañha***

«Milinda küsimused»

Paali keelest tõlkinud **Linnart Mäll****1975.** (Katkendid) *Tartu Riiklik Ülikool*, 28. november 1975, nr 46.***Prajñādaṇḍa (Nāgārjuna)***

Nāgārdžuna «Tarkusemalk»

Tiibeti keelest tõlkinud **Maret Kark****1975.** (Katkendid) *Tartu Riiklik Ülikool*, 27. juuni 1975, nr 29.**1977.** (Katkendid) *Noorus*, 1977, nr 6, lk 30.**1991.** (Katkendid) *Sõnumitooja*, märts 1991, nr 3(40).***Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra***

«Sūdasuutra»

Sanskriti keelest tõlkinud **Linnart Mäll****1989.** (Pikk variant) *Ex Oriente*. – *Loomingu Raamatukogu*, 1989, nr 16/17, lk 8–14.**1998.** (Pikk variant) *Nulli ja lõpmatuse kohal*. Eesti Mõttelugu, 21. Tartu: Ilmamaa, lk 225–233.**2003.** (Pikk variant) *Nulli ja lõpmatuse kohal*, kordustrukk.**2005.** (Pikk ja lühike variant) *Budismi pühad raamatud*. 2. Tartu: Lux Orientis (kirjanduslik tõlge lk 55–64; terminoloogiline tõlge lk 105–111; sanskritikeelne tekst lk 149–153; kommentaarid lk 194–197).***Ṛgveda***

«Rigveeda»

Veedade keelest tõlkinud **Jaan Puhvel****1954.** (X, 146) Puhvel, Jaan. Veda-luule mõjupotentsiaal E. Enno juures. – *Tulimuld*, 1954, nr 4, lk 241–243.

1996. (I, 32.1–10) Puhvel, Jaan. *Vördlev mütoloogia*. Eesti mõttelugu, 21. Tartu: Ilmamaa, 1996, lk 59–60.
2001. (X, 146) Puhvel, Jaan. *Ulglvel ja umbes*. Tartu: Ilmamaa, 2001, lk 62–63 (1954. a väljaande korduustrükk).
- Veedade keelest tõlkinud **Linnart Mäll**
1978. (X, 129) Nehru, Jawaharlal. India avastamine. – *Loomingu Raamatukogu*, 1978, nr 24–26, lk 20–21.
- Veedade keelest tõlkinud **Ülo Valk**
1993. (Katkendid) Valk, Ülo. Rigveeda. Seitsme hümnid tõlkes. – *Vikerkaar*, 1993, nr 9, lk 12–40.

Sukhāvatīvyūha-sūtra

«Õnneliku maa suutra»

Sanskriti keelest tõlkinud **Maret Kark**

1975. Parnov, Jeremei. *Pronksnaeratus*. Tallinn: Valgus, lk 262–267.

Śālistamba-sūtra

«Riisitaimesuutra»

Sanskriti keelest tõlkinud **Andres Herkel**

1994. *Akadeemia*, 6. aastakäik, nr 4, lk 757–771.

2002. (Katkendid) Herkel, Andres. *Müüt ja mõtlemine*. Tartu: Ilmamaa.

Vajracchedikā-prajñāpāramitā-sūtra

«Teemantsuutra»

Sanskriti keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1975. Parnov, Jeremei. *Pronksnaeratus*. Tallinn: Valgus, lk 243–261.

2005. *Budismi pühad raamatud*. 2. Tartu: Lux Orientis (kirjanduslik tõlge lk 13–53; terminoloogiline tõlge lk 71–104; sanskritikeelne tekst lk 115–148; kommentaarid lk 167–193).

Vajradhvaja-sūtra

«Vadžradhvadža suutra»

Sanskriti keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1989. (Katkend) Bodhisattva töötus. – *Sõnumitooja*, juuni 1989, nr 11–12.

Vimalakīrtinirdeśa-sūtra

«Vimalakīrti suutra»

Sanskriti keelest tõlkinud **Maret Kark**

1976. (Katkend) *Tartu Riiklik Ülikool*, 1976, 22. oktoober, nr 37.

Udāna

«Ülendavad värsid»

Paali keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1975. (VI, 4) Pimedad ja elevant. – *Noorus*, 1975, nr 2, lk 64–65.

HIINA**Daodejing (Laozi)**

Laozi «Daodejing» («Kulgemise väe raamat»)

Klassikalisest hiina keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1979. Lao-zi. Daodejing. – *Loomingu Raamatukogu*, 1979, nr 27.

Klassikalisest hiina keelest tõlkinud **Jaan Kaplinski**

2001. Laozi. *Daodejing*. Tallinn: Vagabund.

Daxue

«Suur õpetus»

Klassikalisest hiina keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1988. Konfutsius. *Vesteid ja vestlusi*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 207–209.

Lunyu

«Vesteid ja vestlusi»

Klassikalisest hiina keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1988. Konfutsius. *Vesteid ja vestlusi*. Tallinn: Eesti Raamat.

Mengzi

«Mengzi»

Klassikalisest hiina keelest tõlkinud **Märt Läänemets**

2000. (I, A) Meng-zi. Vestlus Liangi kuninga Huiga. – *Tuna*, 2000, nr 3, lk 97–102.

2001. (Katkendid) Läänemets, Märt. Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas: Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi. III. Meng Zi. – *Akadeemia*, 13. aastakäik, nr 4, lk. 843–870.

Shijing

«Laulude raamat»

Klassikalisest hiina keelest tõlkinud **Jaan Kaplinski**

1997. (Katkendid) Vanu Hiina laule. *Shijing*. – *Looming*, 1997, nr 9, lk 1216–1221.

Sunzi bingfa

Sun Zi «Sõja seadused»

Klassikalisest hiina keelest tõlkinud **Märt Läänemets**

2001. Sun Zi, Sun Bin. *Sõja seadused*. Tartu, Tallinn: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, Eesti Keele Sihtasutus.

Zhongyong

«Keskmine tavaline»

Klassikalisest hiina keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1988. Konfutsius. *Vesteid ja vestlusi*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 169–206.

Zhuangzi

«Zhuangzi»

Klassikalisest hiina keelest tõlkinud **Jaan Kaplinski**

1989. Zhuang Zi. Kolm peatükki raamatust. – Ex Oriente. – *Loomingu Raamatukogu*, 1989, nr 16/17, lk 22–45.

Klassikalisest hiina keelest tõlkinud **Märt Läänemets**

2001. (Katkendid) Läänemets, Märt. Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas: Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi. VI. Zhuang Zi. – *Akadeemia*, 13. aastakäik, nr 5, lk. 1065–1094.

TIIBET**Grub thob brgyad bcu rtsa bzhi'i rnam thar bzhugs so**

«Kaheksakümne nelja mahasiddha elulood»

Tiibeti keelest **Maret Kargi** juhendamisel tõlkinud **Eve Lukk, Märt Läänemets** ja **Arne Uusjärv**

1990. (Katkendid) *Sõnumitooja*, 1990, nr 5(29)–7(31).

Legs par bshad pa rin po che'i gter (Sakja Pandita)

Sakja Pandita «Mõtteterade varakamber»

Tiibeti keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1975. (Katkendid) Mõtteterade varakamber. – *Tartu Riiklik Ülikool*, 27. juuni 1975, nr 29; *Noorus*, 1975, nr 10, lk 66–67.

Mi la ras pa'i mgur 'bum

«Milarepa laulud»

Tiibeti keelest tõlkinud **Linnart Mäll**

1989. (Kuus laulu) *Sõnumitooja*, august 1989, nr 15–16.
 1990. **Sven Grünbergi** viisistuses Eesti Telefilmis filmis «Milarepa laulud».
 1993. **Sven Grünberg**. Milarepa. CD.

Mi la ras pa'i rnam thar

- «Milarepa elulugu»
 Tiibeti keelest tõlkinud **Maret Kark ja Linnart Mäll**
 1975 (Peatükk «Milarepa kodu külastamas») *Noorus*, 1975, nr 10, lk 62–63.

Tshangs dbyangs rgya mtsho'i mgul glu

- «Tsangjang Gjatso laulud»
 Tiibeti keelest tõlkinud **Linnart Mäll**
 2006. Tsangjang Gjatso, VI dalai-laama. *Nukrad armastuslaulud*. Tartu: Lux Orientis.

JAAPAN

Bankei Zenji

- «Õpetused»
 Klassikalisest jaapani keelest tõlkinud **Rein Raud**
 2003. (Katkendid) *Vikerkaar*, 2003, nr 1–2, lk 46–55.

Hōjōki (Ren'in)

- «Ülestähendusi erakuonnist»
 Klassikalisest jaapani keelest tõlkinud **Alari Hallik**
 2003. *Vikerkaar*, 2003, 1–2, lk 2–21.

Tsurezuregusa (Kenkō)

- Kenkō «Jōudeaja võrsed»
 Klassikalisest jaapani keelest tõlkinud **Ülle Udam**
 1975. (Katkendid) *Tartu Riiklik Ülikool*, 1975, 28. november, nr 46.
 Klassikalisest jaapani keelest tõlkinud **Rein Raud**
 1988. (Valik) Kenkō.Jōudeaja võrsed. – *Loomingu Raamatukogu*, 1988, nr 43.



REGISTRID

TERMINITE REGISTER

- aagama **1**, 2, 7, 118, 143, 193
aarja **1**, 83, 176, 249
aarjalased xx, **1**, 24–25, 73, 83, 117,
137, 140, 165, 204
aasana **1**, 79
aatman xxi, **2**, 6, 19, 30–31, 67, 75,
111–112, 202, 216, 229
abhidharma **2**, 3, 9, 17, 34, 66, 72,
76, 93, 116, 135, 144, 149, 169,
179–180–181, 202, 211, 233, 235,
237, 245
absoluut xxi, 30
adžiivaka xxiii, **6**, 55
advaita 6, 201, 216, 237
advaita-vedaanta 6, 237
aegkond 10, **84**, 113
agonshū (koolkond) **7**
ahinsa **7**, **246**
ait-teadvus **8**
ajastu 22, 30, 42, 84, 133, **263**
alkeemia xxix, 43, 192
allilm 5, 77
amrita **11**, 24, 106
analüüsiv vaatlus 4, **11**, 62, 99,
127, 129, 157, 185, 207–208, 234,
243
annetamine **12–13**, 42, 65, 104,
161
antropomorfne sümbol 32, 41, 48,
65, 72, 232
apsara **13**, 65
aranjakad **14**, 29–30, 205, 228, 237
arhat 4, 5, **14**, 21, 26, 32–33, 71, 73,
102, 110, 120, 128, 161, 165, 200,
202, 204–205, 241, 246, 249
armastus **7**, **14**, 15, 70, 74
askees xxii, 6, 122, 144, 200, 231
astmeline tee **16**, 25, 27–28, 38, 39,
69, 85, 106–107, 207, 214, **252**,
254
asura 11, **16**, 44, 45, 102, 106, 147,
177
ašvinid **18**
auväärne **19**
avadaanad **19**, 28, 32
avataara **21**, 65, 89, 167, 227, 244,
258
bardo 23, 140, 221
bhagavat 23, **24**, 32, 199, 205
bhikšu xxiii, 25, 58, 205
bhikšuni 25, 145
bodhipuu 13, 25, **26**, 69, 126, 200,
243
bodhisattva 1, 2, 4, 5, 8, 10–11, 14,
16–22, 24–25, **26–28**, 29, 32, 41,
44, 48–49, 51, 53–54, 58–59, 62,
66–67, 69–70, 73, 77, 81, 88–89,
91, 98, 102–104, 107, 112–113,
117–118, 121, 123–126, 136, 145,
149, 154–156, 159, 161–162, 166–
167, 171, 173–174, 177, 181, 185,
191, 194, 200–204, 213–215, 218,
226–228, 231–235, 238, 241–243,
246, 249–250, 253, 255–256, 263

- bodhisattvajaana 27
 bodhisattva-mahasattva 17, 121
 braahman xx, 18, 23, **29**, 30, 33, 46,
 54, 122, 137, 140, 152, 177, 182,
 202, 237
 braahmanad 14, **29**, 30, 83, 177,
 205, 228, 237
 brahma maailm 30, 73
 brahman xxi, 2, 6, **30**, 31, 75, 78,
 216, 229
 brahmanism xix–xxi, xxiii, xxv, 2,
 14, **30–31**, 33, 47, 75, 78, 83, 140,
 176, 179, 228
 brahmaseisund **31**, 81, 195, 210,
 245
 brahmi 16, **31**, 45, 150
 buddha 2, 4–5, 8, 10, 11, 14–16,
 20–24, 26–28, **31–32**, 33–34, 38,
 45, 48–54, 57–59, 63, 69–70, 72–
 73, 77–79, 81, 84, 88, 91, 93–94,
 102, 106, 110, 112–113, 118–120,
 123–124, 134, 141, 156, 158–159,
 161–162, 166–167, 177, 181, 185,
 190–191, 193, 199–201, 212–213,
 215, 218, 225–226, 231–232, 234,
 238, 241, 243, 246
 buddhadharma xxiii, **32**, 57, 179
 buddhasus 9, 27, **33**, 49, 52–53, 61,
 64, 102, 112, 120, 122, 140, 158,
 166, 185, 187, 194, 215, 234
 Buddha sōna xxiv, 1, 18, **33**, 34–
 35, 85, 101, 143, 180, 190, 193–
 194, 199, 220
 buddhavāli 4, 8, 10, 24, 32–33, **34**,
 98, 118–119, 124, 139, 154, 159–
 160, 167, 191, 242, 246, 250
 budism viii, xi, xix–xxii, **xxiii–**
xxv, xxvii, xxix, 1–6, 8–19, 23–
 24, 26–27, 29–34, **35**, 36–37, 40,
 42–47, 49, 51, 54–56, 58–60, 65–
 67, 69–81–84, 86, 88–95, 98–103,
 109, 111–118, 120–121, 124–127,
 129, 131–132, 134–138, 141–154,
 157, 159, 161–163, 165, 167, 172,
 174–180, 182, 186–187, 189–196,
 199, 203–205, 207, 210, 213–214,
 216, 218–220, 222–223, 225–227,
 229, 231, 233, 243–245, 249, 251–
 251
 budismi suurkogud xxiv, 11, **35**,
 59, 85, 88, 120, 165, 178, 190,
 223, 233–234
 budoloogia xxv, 179, 216–217,
 218, 254
 bön xix, **36–37**, 60, 116, 151, 180
 bönpo 36

caodong (koolkond) 16, **38**, 39, 49,
 110, 185, 189, 234
chan (koolkond) 11, 16, 26, 33–34,
38–39, 47, 53, 61, 64, 68–69, 85,
 88, 101, 107, 110, 112, 120, 129,
 132, 154, 171, 184, 207, 209, 234,
 242

 daakini **41**, 157
daimoku **41**, 113, 142
 dakpa (kagjü) 82
 dalai-laama 20, 25, 28, **41–42**, 52,
 60–61, 81, 86–87, 89, 152–152,
 156, 168, 218, 224
 dalit **42**, 65, 183
 daršana xxi, **43**, 79, 131, 145, 170,
 235, 237
 deemon 16, 107, 154, 162, 165
 deva **44**, 45, 79–80, 141
 devanaagari 31, **45**, 150
 devaraadža 12
 dharma xxiii, 36, 47, 169, 179, 182
 dharmasus 47

- dharmasuutra 47
 dharmasāstrad 47, 125, 160, 179, 189, 199
 dhjaanibuddha 8, 10, 28, 32, 48, 62, 77, 149, 167, 170, 177, 232, 234
 digambara xxii, 48, 122, 206, 241
 dongpa 37
 dordže 50, 231
 draakon 50, 137
 drikung (kagjü) 50, 82, 219
 drukpa (kagjü) 82
 dzoktšen 51, 144, 167, 239
 džaatakad 6, 19, 26, 28, 32, 51, 91, 194, 254
 džainism viii, xi, xix–xx, xxi–xxiii, 1, 6, 8, 29–31, 48–49, 51, 54–55, 67, 77, 79, 122, 128, 137, 139, 161, 169, 176, 179, 186, 193, 195, 206, 218–219, 221, 225, 231, 241, 245–246
 džina 51, 122, 221, 245
 džonang 51, 166, 214

 eesmärgitus 17
 elav buddha 53–54, 70
 elujanu 54, 78, 113, 192
 eneseohjeldamine 46, 54, 128, 153, 175, 218
 erak xxiii, 54–55, 58, 82, 122, 130, 134, 140, 171, 192, 200, 202, 205, 208
 ettekuulutus 246

falun gong 56
fengshui 50, 57, 198
fukasetsu 57

 gandharva 13, 59, 115
 garuda 60, 137, 244

 gelong 60
 geluk 28, 37, 41, 52, 60, 61, 63, 82, 106–107, 125, 142, 152, 158, 166, 168, 224
 geše 61, 71
 getsül 61
 gjälva karmapa 61, 86
 gjälva rinpotše 41, 61, 218
 gompa 61, 92
gurdvārā 5, 63, 188
 guru 5, 43, 63, 91, 106, 152, 250

 halb juur 66, 70
 halb sõber 71
 haridžan 65, 182
 heksagramm 65, 134, 223, 236
 heldus 12, 65, 167
 heruka 65, 66
 hiina budism xxiv, 18, 33–34, 38, 39, 43, 50, 56–58, 62, 66, 68–69, 79, 90, 101, 107, 110, 112, 119–120, 122, 137, 147–149, 153–154, 156, 159, 174, 176, 181, 191, 197, 208–212, 219–220, 222, 225, 229, 232, 234, 260
 hiina klassikaline kirjakeel 248
 Hiina pühad mäed 62, 66, 125, 184
 hinajaana xxiv, 14–15, 30, 32, 60, 66, 113, 117, 143, 181, 201–202, 220, 233
 hinduism viii, xi, xix–xxi, xxv, 1, 6–7, 10, 12, 20–21, 23, 29–30, 43, 46, 47, 51–52, 54, 59–60, 65, 66, 70, 73, 77, 79, 83, 88–89, 91, 97–98, 101, 106, 109, 111–112, 115, 124–125, 127–128, 133, 137, 140, 143, 145, 149, 152, 154, 159–162, 167, 169–171, 176–177, 179, 187–189, 192, 194–195, 202–205, 210,

- 213, 219, 222, 225, 228, 231, 235–236, 238, 244, 263
- hing xxi–xxii, 2, 6–7, 30, **67**, 75, 78, 131, 148, 159, 161, 165, 170, 218, 229
- hingetus **8**, 67
- hingus **67**, 83, 130, 142, 148, 157, 164
- hoolivus 46, 113
- huayan* (koolkond) 21, **68**, 88, 119, 139, 147–148, 154, 208–209, 222
- humanism 14, 97
- humanistlik budism 34, 47, **69–70**, 160, 211
- humanistlikud baastekstid 24, **70**
- hüvejuur 66, **70**, 101
- hüvesläinu 32, **70–71**, 199
- hüvesõber 58, 61, **71**, 83, 123–124, 171, 173, 251
- idam 28, 41, 65–66, **72**, 77, 81, 94, 99, 119, 156, 170, 180, 213, 231–232, 263
- iha xxii, 66, 70, **72**, 78, 81, 84, 92, 94, 98–99, 102, 128–129, 147, 159
- ihade vald 45, **72**, 82, 94, 99, 115, 223, 235
- ihu 72, 80, 88, 112, 124, 155, 174, 202, 217, 244
- ikonograafia 24, 77, 94, 98, 112, 132, 137, 151, 154, 173, 213, 231–232, 234
- ilmaruum 2, 8, 48, **72**, 93, 144, 163, 258
- imevõime 4, 33, 45, 72, **73**, 126–127, 151, 158, 167, 186–187
- india budism 68, 178–179, 233
- indoaarja 76, 177, 189, 237
- indoeuroopa xx, 1, 67
- Induse kultuur xx, **73**, 79, 109, 195, 201, 204
- inimene xxvi–xxviii, 14, 31, 69, 70, **74**, 102, 210
- inimlikkus xxvi, 14, 25, 43, 65, 70, **74**, 88, 90, 93, 95–96, 111, 130, 155, 167, 197, 209, 214, 238, 240, 249
- ise 2, 19, 31–32, 67, **75**, 76, 78, 88, 92–93, 131, 143, 148, 159, 170, 231, 252, 257, 262–263
- isekus 12
- isetus 2, 11–12, 28, **75**, 88, 149, 163, 218, 223
- isiksus 1, 14, 22, 67, **75**, 76, 128, 148, 159
- isiksuse koostisosa 2, 9, 48, **75**, **76**, 92, 98, 128, 131, 135, 143, 159, 188, 216–217, 226, 228, 240
- islam 5, 23, 143, 187–188, 239
- išvara **76**, 80
- jaapani budism xxiv, 41, 99, 137, 139, 142, 171, 185–186, 191, 232
- jakša 30, **77**, 115
- jakšini 77
- janu 54, **78**, 91, 113, 147, 192, 196, 24
- jooga xxi, 31, 38, **78–79**, 101, 144, 157, 186, 231
- joogatantra **263**
- joogatsaara 2, 4, 8–9, 15, 40, 56, **79**, 94, 107, 117, 122, 127, 153, 174, 224, 237, 241, 260
- joogi 1, 41, 42, **79**, 82, 130, 144, 150, 154, 204, 219, 232, 239
- joogini 41, **79**
- jooni **79**, 109
- jumal xx–xxii, xxv, xix, **79–80**
- jutt **80**, 82, 103, 124, 126, 174, 217

- järelevaatamine 13, **80**, 127
- kaalatšakra **81**, 83, 171
- kaama **81**, 84, 92
- kaanon xxii, xxvii, 33, 36, 43, 49, 62, 85, 142, 150, 211–212, 224
- kaastunne xxii, 19, 27–28, 31, 58, 62, 66, 70, **81**, 87–88, 99, 117, 119, 135, 145, 195, 213, 218, 225, 231–234, 243, 246
- kadam 19, 58, 60, **81–82**, 158, 224
- kadedus 16, 48, 102, 129, 255
- kagjü 37, 50, 58, **82**, 86, 119–120, 126, 130, 139–140, 142, 168, 221
- kaheksaosaline tee xxiii, 1, **82**, 89, 103, 126, 141, 180, 181, 244, 252
- kaitse 24, **83**, 202
- kakskordsündinu 47, 52, **83**, 87, 98, 128, 140, 206, 235, 238
- kaks tõde 94, 174, 215, 226
- kalliskivi 48, 61, **84**, 98, 115, 145, 149, 166
- kalpa 27, 45, **84**, 124, 158, 162, 200, 214, 263
- kami 80, **85**, 203
- kannatlikkus 46, **85–86**, 98
- kannatus xxiii, 2, 11, 24, 26, 49, 71, 75, 78, 81–82, **86**, 93, 99, 102, 123, 141, 147, 152, 161–163, 176, 196, 205, 214, 216, 223, 245, 249–250, 256
- karma 10, 30, 48, 61, 86, 217, 219
- karma kagjü 82, **86**
- karmapa 20, 28, 53, 61, **86–87**, 89, 219
- kast 78, **87**, 152, 162, 188
- kasu 15, 74, 81, **87–88**, 93, 109, 131–132, 140
- keha 56, 67, 72, 123, 133, 137, 180, 184, **202–203**, 234
- keha ja rakendus **222**
- kehastumine 21, 23, 41, 48, **88**, 94, 123, 165, 167, 194, 210, 227, 244, 258
- kehastus 12, 19, 27–28, 41, 42, 50, 60, 66, 86, 88, 97, 107, 137, 151, 152, 156, 166, 169, 173, 202, 214, 224
- kerjasmunk xxiii–xxiv, 25, 60, **89**, 134
- keskendumine 4, 8, 10, 21, 26, 45, 58, 73, 79, 82, 85, **89**, 99, 102–104, 118, 127, 135, 157, 173, 185, 187, 204, 207, 234, 244
- kesktee xxiii, 88, **90**, 116, 252
- khālsa* 11, **90**, 187–188, 240
- kharoṣṭhi 16
- kinnara **91**
- kippumine 76, **91**, 196, 228
- kippumise kogum 76, **92**, 98, 147, 188, 228, 240
- kirg **92**, 94
- kirgastumine **92**, 178, 235
- kjabgön **92**
- klooster xxii, xxix, 89, **92**, 144, 157, 171, 224, 239
- kloosterülikool xxv, 18, 138, 239, 260
- kōan* **61**, 64, 92, 110, 132, 169
- kogudus xxiii–xxiv, 6, 11, 14, 35, 44, 45, 51, 60–61, 89, **92–93**, 94, 98, 118, 120, 122, 145, 154, 158, 167, 176, 187–188, 190, 200, 202, 206, 228
- kohasus 43, 65, 74, 88, **93**, 95, 111, 130, 197, 209, 230, 239–240, 249, 262
- kokkupandamatu 2, 72, **93**, 144, 163

- kokkupandu 2, 11, 75, **93**, 163,
 174, 223
 kollektiivne alateadvus 9
 kolm alget 74, 210
 kolm ihu 32, 72, 79, **93–94**, 123,
 180, 223, 249
 kolmikilm 72, **94**, 98–99, 115, 147,
 223, 235
 kolmikmärk 57, 134, **223**
 kolm kaitset **94**, 170, 202, 205, 224,
 228
 kolm kalliskivi 93, **94**, 167, 179,
 190, 224
 kolm omaolekut **94**, 122, 224
 kolm tunnust **223**
 kolm õpetust xxvii, xxix, 57, **95**,
 176, 213
 komme xxvi, 5, 7, 26, 43, 74, 91,
95, 96, 100, 102, 108–109, 130–
 131, 182, 197, 209, 239–240, 249,
 261
 konfutsianism viii, xi, xix, **xxv–**
xxviii, xxix, 14, 43, 62, 65, 70,
 74, 88, 90, 92–93, 94, **96**, 97, 100,
 102, 109, 111, 129, 131–135, 140–
 141, 155–156, 169–170, 181–182,
 191, 193, 197, 210, 213–214, 222,
 229–230, 238, 241, 246, 249, 250,
 261
 koobasklooster 5, 23
 koobastempel 6, 52, 54, 111
 koolkond **209**
 kooskõla 65, 95, **97**, 194, 203, 253
 kosmoloogia 51, 72, 74, 98–99,
 116, 130, 148
 kristlus 61, 70, 127, 154, 187
 krišnaism **97–98**
 kšatrija 23, 83, 97, **98**, 122, 182,
 187, 221
 kuju 8, 18, 20, 32, 48, 62, 65–66,
 72, 74, 76–77, 94, **98**, 99, 107,
 115, 119, 123–124, 126, 143, 169,
 204, 213
 kujude vald 8, 30, 94, **98–99**, 115,
 135, 169
 kujudeta vald 8, 15, 30, 94, **99**,
 115, 135
 kujustamine 13, 25, 32, 38, 48, 51–
 52, 65–66, 72, 81–83, 89, **99**, 119,
 121, 124, 127, 129, 135, 140, 149,
 166, 170, 185, 186, 213, 215, 219,
 226, 232, 249, 252, 256–257
 kulg xxvi–xxix, 38, 42, 43, 57, 64–
 65, 74, 90, **100**, 107, 133–134, 141,
 157, 183, 193, 208, 211, 213, 217,
 222, 238, 245, 250, 257, 262
 kultuur xix, xxi, xxiii–xxvi, xxix,
 9, 32–34, 70, 74, 95–96, **100**, 102,
 108–109, 179, 181, 218, 248–249,
 250
 kuus koolkonda xxi, 43, **101**, 131,
 145, 170, 199, 235, 237
 kuus kunsti **101–102**, 110
 kuus olemasolu valdkonda 16, 44,
 45, 72, 74, 79–80, **102**, 144, 147–
 149, 159, 161, 176
 kõikteadja 32, **102**, 154, 178
 kõikteadmine 17, 33, **102**, 178,
 187, 217
 kõlblus **103**, 113, 135, 203, 244,
 256
 kümme hüveteo teed 44, **103**
 kümme käitumisjuhust 44, 82, **103**,
 205, 240
 kümme taset 27, 44, 103, **104**, 117,
 174, 215, 254, 256
 kümme väge 44, **104**

- laama 41, 42, 53, 87, 89, 92, **106**,
123, 142, 144, 168, 170, 172–173,
227, 251
- lamaism **106**
- lamdre 172
- lam rim* 16, **106**
- lapsik tavaline inimene 107, 109
- legism xxvi–xxviii, 56, 62, 64, 88,
108–109, 132, 170, 181, 182, 183–
184, 261
- lihtinimene xxvi, 74, 93, 107, **109**,
159, 238, 249, 253, 260
- linga 79, **109**, 204
- linji* (koolkond) 38, 39, 53, 68, **110**,
169, 234
- loendamatu **15**, 20, 27, 67, 84, 113,
115, 118, 119, 124, 162, 191, 200
- lokaajata 55, **111**, 224
- lokottaravaada 121
- loodus xxv, xxviii, 65, 70, 210,
261
- loogika 66, 132, 145, 157, 172, 198,
220
- loomulikkus xxviii, 208
- loomus **111–112**, 130, 137, 141,
215, 260–261
- loomuse nägemine **78**
- loomus-loodus **112**, 157, 161, 170
- lootos 10, 20, 48, 98, 106, **112**, 149,
173, 192, 201, 225, 244
- lõbujanu 54, 78, **113**, 192
- lõpmatus 15
- lõuna koolkond (*chan*) 69, 101
- lüsiooloogia **114**
- maa 210–211, 226, 236, 241, 258
- maailm 15, 21–22, 24, 27, 30, 34,
45, 64, 83–84, **115**, 116, 128, 130,
176, 210–211
- maailmakaitsja 73, 77, 111, **115–**
116, 141, 180, 223
- maailmasüsteem 4, 21, 32, 34, 49,
116, 118–119, 191
- maailmavald 22, 51, 111, 115, **116**,
181, 235
- maailmavalitseja 116
- maatrika 2, **116**
- madhjamaka 14, 17–18, 28, 79, 94,
101, **116**, 117, 136–137, 144, 149,
158, 166, 173, 176, 195, 202, 206,
211, 220, 224, 226–227, 255–256,
258
- mahajaana viii, xxiii–xxiv, 3–6, 8,
9–17, 19–22, 24–25, 27–28, 31–
35, 40, 46, 47, 48, 50, 53, 59–60,
66–67, 69, 75–76, 79, 81, 84–86,
93, 98, 103–104, 106–107, 115–
116, **117–118**, 120–121, 123, 126,
134–138, 143, 146, 149, 154–155,
162, 173–175, 177, 180–181, 185,
190, 196, 199–204, 206, 212–216,
223–224, 226, 228–229, 232–235,
237–238, 243, 251–253, 256, 258,
262
- mahajaana suutrad xxiv–xxv, 5,
8, 10, 15, 17, 19, 21, 27, 32, 34,
43, 45, 58, 63, 70, 73, 88–89, 101–
102, 106–106, 111–113, 117, **118–**
119, 120, 144, 156, 158, 166–167,
171, 173–174, 191–192, 194, 202–
203, 213, 215, 217, 223, 227, 233,
242, 246, 253–255
- mahasanghika 35, **120–121**, 190
- mahasattva 17, 27, **121**
- mahasiddha 82, 119–120, **121**, 126,
138–140, 171–172, 177, 186, 221,
232
- maine ihu 93–94, **123**, **144**, 180,
185, 200, 227, 249

- mandala 8, 10, 28, 48, 63, 81, 99,
 102, **124**, 147, 151, 167, 174, 185,
 196, 213, 234
 mantra 20, 46, 98, 113, **125**, 149,
 170, 185, 213
 mantrajaana 125
 māra tegu **126**
 meditatsioon 99, **127**, 157
 meel **127**
 meelearjutus xxix, 7, 11, 13, 16,
 25, 34, 38, 47, 49, 53, 56, 61–62,
 68, 80, 99, 101, 107, 119, 126, **127**,
 129, 135–136, 155, 157, 160, 172,
 175, 185, 207–208, 219–220, 224,
 231, 233–234, 240, 243, 248, 257
 meelemürk 4, 16, 72, 104, **127–**
128, 238
 meeelolud 48, 75, 127, **128**, 147,
 152, 174, 196, 217, 222, 234
 meelete 127, **128**, 143, 146
 meeleteplekk 20–21, 31, 39, 48, 72,
 92, 102, 104, 107, 122, 126, **128–**
129, 142, 144, 147, 152, 185, 215–
 216, 232, 234, 239, 245, 254–257
 meelerahu 11, 99, 127, **129**, 157,
 185, 201, 207–208, 234
 meeles seisund xxiii, 3, 12, 33, 89,
 99, 107, 128, 239
 metall (ürgollus) 241, 258
 mimaansa 101, **131**
 misjonär 26, 35, 101, 111
 mittenaasja 249
 moism xxvi, 62, **131–132**, 170,
 181
 mokša 132
 mokšadharm 114
 mudra **133**, 185
 muistsus 65, 96, **133**
 muni **134**
 munk xxii, 4–5, 9, 12, 19, 21, 26,
 33, 35, 38–39, 41, 49, 53, 55, 58,
 60–61, 64, 69, 89, 91–93, 101,
 106, 110, 111, 117, 131, **134**, 137–
 138, 142, 145, 153, 158, 165, 169,
 171–172, 184, 185, 205–207, 211,
 220, 228, 237, 240
 muslimid xx, xxii, xxv, 68, 138,
 187, 201, 239
 musttuhanded 43, 100, **134**, 148–
 149, 222, 248, 257
 mõiste 76, **135**
 mõistmine 21, 27–28, 44, 46, 58,
 66, 74, 76, 78, 81, 89, 92, 101, 103,
 106, 117, 124, 132, **135**, 156–157,
 162, 170, 174, 178, 197, 200, 207,
 214–215–216, 228–229, 231, 234,
 243–244, 256
 mõtlus 4, 11, 30, 38, 48, 68, 72, 79,
 85, 94, 98–99, 101, 102, 104, 110,
 127, 129, **135**, 157, 207, 218–219
 mõtlus istudes **207**, 234
 mõtluse buddha **48**
 märgitus 12, 17, **136**
 märk 106, 110, **136**, 144, 226
 mütoloogilised bodhisattvad 27–
 28, 29, 66, 89, 94, 123–124
 mütoloogilised buddhad 32, 34,
 48, 94, 123–124
 naaga 50, 60, 115, 127, **137**, 154
 naerev buddha **137**
 namthar **139**
namu amida butsu **139**, 141
 Nāropa kuus seadmust 58, 82,
 130, 139, **140**, 155, 226
 natuurfilosoofia 62, 134, 164, 170,
 176, 194, 222, 223, 236
 neli elusihti xxi, 14–15, 81, 87, **140**,
 179, 231

- neli mõõtmatus meelt 31
- neli suurt valitsejat 38, 59, 115, 141, 223
- neli õilsat tõde xxiii, 1, 12, 82, 86, 141, 180–181, 196, 216
- nembutsu* 10, 139, 141, 142, 160, 185–186, 191
- neokonfutsianism xxvii, 65, 90, 95, 112, 140, 141–142, 147–149, 164, 193, 197, 208, 222, 257
- ngöndro 142, 232
- Nichireni koolkond 41, 113, 221
- nikaaja 1, 142, 192
- nimede koolkond 131, 143, 170
- nimi 20, 43, 79, 113, 134, 141–142, 143, 188
- nimi ja kuju 143, 147, 196
- ningma 142, 144, 150–151, 168, 173, 219, 232
- nirvaana xxiii, 2, 9, 14, 27, 31–32, 34, 44, 45, 66, 71–72, 88, 93, 99, 102, 117, 135, 144–145, 147–148, 153–154, 163, 175–177, 191, 199–200, 216, 227, 243, 249, 250
- njaaja 60, 66, 101, 145, 235
- norbu 145
- noviits 4, 61, 205, 232
- null 145, 227
- nunn xxiv, 12, 25, 78, 91–93, 117, 145, 158, 169, 205, 206, 225, 228, 240
- nõndaläinu 32, 145–146, 199, 215, 253
- nõndaläinu üsk 215
- nõndasus 17, 128, 145, 146, 215, 217, 243, 258, 262
- nägemise tee 43
- nähtus 67–69, 75, 98, 112, 125, 142–143, 147–149, 164, 217, 222, 236
- ohverdamine xxi, 17, 29–31, 36, 161–162, 263
- olemasolu 66, 86, 88, 128, 144, 147, 159, 170, 196
- olemiseratas 25, 102, 147, 196, 213
- olemus 47, 64, 69, 75, 90, 109, 111, 122, 141, 143, 146, 147, 149, 156, 164, 197, 209, 222, 257
- olend xxiii, 26, 102, 147
- olev ja olematu 43, 61, 134, 147, 148–149, 248, 263
- om 19, 149
- omaolek 3, 75, 80, 93, 112, 133, 149, 166, 178, 195–196, 215–216, 227, 241, 248, 262
- om mani padme hum 20, 125, 149
- paali kaanon 32–33, 35, 71, 73, 77–78, 123, 135, 142, 150, 154, 158, 181, 194–195, 202, 221
- paali keel xi–xiii, xv, xxv, 1–3, 19, 33, 40, 91, 120–121, 128, 150, 153, 220, 223, 243, 254
- pagood 111, 151, 186, 190
- pahe 4, 152, 153
- pandit 152
- panteon xxix, 31, 45, 115, 118, 180, 183
- pantšen-laama 10, 152–153, 224
- parinirvaana xxiv, 3, 32, 35, 101, 113, 120, 153, 194, 199–200, 218, 223, 225, 235
- patriarh 26, 38, 39, 68–69, 88, 101, 110, 154, 160, 207, 209, 220
- patt 77, 143, 152, 162
- pelkmeel 9, 40
- pelk tunnetus 241

- perepoeg 100, **154–155**
 peretütar 100, **155**
 personoloogia 17, 32
 phova 140, **155**
 piisk 25, 83, **155**
 pojalikkus ja vennalikkus xxvi–
 xxvii, 74, **155–156**, 260
 pooljumal 16
 praakrit 6, 150, **156**, 223
 pradžnja 8, 10–11, 41, 48, 66, 77,
 135, **156**, 167, 173, 201, 213–214,
 231–232, 234
 praktika 100, **157**
 prasangika 116, **158**, 195, 202
 pratimokša 54, 61, 89, 145, **158**,
 205, 240, 243
 pratjekabuddha 17, 32, 45, 53, 117,
 134, **158–159**, 204, 258, 263
 preeta 45, 91, 102, 126, 147, 152,
159, 177
 pudgalavaada **159**
 puhas maa 33–34, 69, 78, 139, 142,
 154, **159–160**, 185–186, 191, 221,
 229, 250
 puhastumine 31, 98, 104, 244
 puraanad xx, 25, 97, 125, **160–161**,
 162, 189, 244
 puruša 29, 67, 98, **161**, 170, 206,
 235
 puu (ürgollus) 241, 258
 puudža **161**, 219
 põhja koolkond (*chan*) 69, 101
 põhjus **66**
 põhjuslikkus 2–3, 66, 75, 149, 163,
 166, 168, 215, 217
 põrgu 20, 22, 45, 77, 98, 102, 115,
 130, 139, 147, 152, **161–162**
 pälvimus 12–13, 17, 51, 152, 160,
162, 190, 200, 228, 255
 pühakiri xxiv, xxix, 2, 14, 17, 26,
 35–37, 39, 43, 118, 150, 180, 188,
 190, 199, 207, 213, 220–221, 223–
 224, 232, 237
 pühamu 5, 138, 236
 pühapaik 5, 101, 113, 224–225,
 260
 pühendumine xxi, 23–24, 65, 82,
 160, 162, 186, 201, 204
 pühitsemine 4, 41, 81, 90, 142, 145,
162, 170–171
 püsitus 2, 11–12, 75, 80, 133, **163**,
 200, 223, 252

qi 112, 130, 142, 148, **164**, 209
qigong 56, **164**

 raadža **165**
 rakšasa 65, **165**, 167
 rangtong **166**
 ratna 48, 166
 reinkarnatsioon 167
 religioon vii, xix–xxi, xxiii–xxv,
 xxviii, 57, 96
 rigpa **167**
 rime **168**
 rinpotše **168**
rinzai (koolkond) 39, 53, 64, 110,
169, 192
 riši **169**, 237
rōshi **169**, 251
 rōōm 31, 195

 saankhja 67, 101, 112, 161, **170**
 sada koolkonda xxvi, 23, **170**
 sakja 37, 66, 125, 142, 166, 168,
172, 173
 Sakja tridzin 172, **173**, 219
 samurai 36, **175**
 sangha 6, 176

- sanlun* 101, 116, **176**
 sannjaasin 202
 sansaara xxiii, 2, 20, 26–27, 30–31, 45, 54, 66, 71–72, 74, 78–81, 86, 88, 93–94, 102–103, 113, 115, 117, 124, 127, 144–145, 147, **176**, 188, 192, 196, 200, 216–217, 219, 229, 239, 243, 245, 250
 sanskrit 152, **177**
 sardar 177
 sarvastivaada 1–3, 35, 44, 49, 59, 72, 79, 85, 93, 106, **178**, 179, 223, 233, 237
 satori 39, 61, 78, 92, 169, **178**, 207, 235
 sautraantika 2, **179**, 233, 237
 seadmus xx, xxiii–xxiv, 2, 11, 17, 24, 29, 32, 34, 36, 46, 47, 51, 56, 66, 71–72, 75–77, 80–81, 83, 85, 88, 93–94, 97, 100, 102, 107, 116–119, 127, 129, 131, 133, 136, 140, 143–144, 146, 148–149, 159, 161, 163, 166–167, 173, 178, **179–180**, 181, 182, 194–196, 198–203, 215–218, 220, 223, 225–227, 234–235, 239, 241–242, 248, 252, 254, 257–258, 262
 seadmuseihu 17, 47, 72, 93, 118, 123, 173, **180**, 185, 203, 249, 263
 seadmusekaitsja 47, 77, 115, 118–119, **180**
 seadmuseratas 47, 48, 56, 123, 174, **180**, 195, 200, 218, 225, 234, 256
 seadmusevald 22, 47, 58–59, 68, 116, 148, **181**, 196, 235
 seadus 47, 56, 62, 80, 108, 111, 131, 170, 179, **181–182**, 183, 261
 seisus xxi, 29, 98, **182**, 205, 235
 seisusteväline 10, 42, 65, 161, 169, **182**
 selge teadmine 4, 14
 semiootika 9, 218
shingon (koolkond) 99, **185**, 232
 sikhism viii, 5, 11, 63, 79, 90–91, 143, 177, **187–188**, 251
 skeemtekst 43, **188**
 smriti 47, 160, 177, **189**, 205
 sooma 11, 59, **189**
 soterioloogia 114
sōtō (koolkond) 16, **38**, 39, 49, 169, **185**, **189**
 sthaviravaada 35, 120, 178, **190**, 220
 stuupa 5, 9, 28, 113, 123, 127, 152, 174, 176, 178, 180, **190**, 203, 224–225
 suburgan **190**
 surematu xxviii, **192**, 260
 surmajanu 54, 78, 113, **192**
 suurmehe tunnused 32–33, 120, **193**, 200, 225
 suur sümbol **119**
 suur ühtsus xxvii, 44, **193**, 253
 suutra 11, 46, **194**, 218, 223
 svastika **195**
 svatantrika 116, 158, **195**, 202
 sõbralikkus 31, 70, 99, 123, 130, **195**, 225
 sõjakavalus 78, **195–196**
 sõltuvuslik tekkimine 49, 92, 128, 143, 147, 158, 163, 167–168, **196**, 215–216, 226
 säilmed 17, 29, 118, 151, 180, 190, 203, 224
 süda 39, 130, 141, 155, 164, **196**, 260
 südameõpetus **197**, 260
 sümbolite ja arvude õpetus **198**, 260
 šaastra 177, **199**, 218, 224

- šakti 46, 52, 79, **201**, 204
 šangpa (kagjü) 82
 šintoism xix, 85, **203**
 šivaism 1, 79, 162, **204**
 šogun 84, **204**
 šraavaka 14, 17, 53, 117, 159, **204**,
 246, 258, 263
 šramana 6
 šramanera 61, 89, **205**
 šruti 14, 160, 177, 189, **205**, 228,
 237
 šuudra 83, 182, **205**
 šuunjjavaada 17, 28, 75, 116, 137–
 138, **206**, 227
 švetambara xxii, 48, 122, **206**, 241

zen (koolkond) 16, **38–39**, 49, 53,
 57, 64, 83, 107, 110, 132, 169,
 175, 178, 185, 189, 192, 207, 221,
 234, 242
zen-budism **207**
zhiguan **207**

 žentong 165

 taaskehastunu 21, 89, 167, **210**,
 258
 taevaalune xxvi, 149, **210**, 221,
 262
 taevalik eluviis **210**
 taevapoeg xxvi–xxvii, 45, **210**,
 220
 taevas 45, **210–211**
 taevasmaa 43, 134, 149, 197, 210,
211, 220
 taevatahe xxvi, 210, **211**, 220, 246
 takistus **20–21**, 72, 75, 129, 143,
 171, 215, 238
 tanka 72, **213**

 tantra xxv, 1, 13, 36, 38, 46, 63, 66,
 85, 98, 126, 142, 144, 154, 212,
213, 224, 232, 239, 263
 tantrism 50–51, 63, 72, 77, 118,
 155, 162, 170–171, 177, 185, **213**,
 240
 taoism viii, xi, xix, xxv–xxvii,
xxviii–xxix, 43, 56–57, 62, 64–
 66, 74, 90, 92, 95, 100, 107, 109,
 133, 141, 170, 191–192, 194, 197,
 203, 208, 211, **213**, 222, 226, 246,
 248, 257, 261–262
 tarkus 41, 106, 130, 135, 207, **214**,
 216, 249
 tarmukus 46, 67, **214**, 243
 tase 4, 5, 16, 22, 25, 27, 46, 98, 103,
 114, 123, 132, 134, 145, 172, 178,
 180, **214**, 227, 235, 263
 tavatõde 47, 94, 174–175, 195, **215**,
 226, 258
 teadmatus 22, 72, 102, 122–123,
 125, 128–129, 147, 168, 196, **216**,
 232, 239, 256
 teadmine 3–4, 11, 17, 78, 101–102,
 104, 116, 128, 135, 140, 143, 167,
 207–209, 214, **216**, 222, **239**, 240
 teadmise hoidja **239**
 teadvus 3, 9, 48, 76, 79, 97, 119,
 135, 140, 147, 155, 161, 168, 178,
 180–181, 196–197, **216**, 217–218,
 221, 227, 235, 241, 243–245, 258
 teadvuse kõrgeim seisund xxiii,
 4, 14, 17, 22, 31, 50, 92, 102–103,
 127–128, 135, 144, 175, 181, **216–**
217, 218, 227, 235, 243, 254, **258**
 tee xxiii, 4, 26–27, 38, **126**, 142–
 143, 146, **217**
 tegu xxi, xxiv, 6, 9, 30, 45, 51, 67,
 77, 79, 82, 86, 94, 102–104, 111,
 124, 126, 128–129, 136, 144, 147,

- 152, 159, 162–163, 176, 186, 188,
192, **217**, 219, 229
- tegude tantra **98**
- teine tühjus 52, 214
- tekstiloomme mehhanism 200, **218**,
219
- Tema Pühadus 61, **218–219**
- tendai* (koolkond) 49, 53, 89, 105,
113, 142, 171, 185, 207, **219**, 221,
236
- teostamine 25, 38, 54, 56, 72, 81,
100, 106, 108, 110, 122, 157, 170,
173, 185, **219**
- teostamise tantra **38**
- teovili xxi–xxii, xxiv, 7, 22, 30, 45,
79, 87, 94, 111, 128, 130, 136, 144,
147, 154, 159, 161, 163, 217–218,
219, 231, 241
- terma 144, 151, **219**, 221
- tertõn 219
- tetralemma **38**, **220**
- theravaada viii, xxiv–xxv, 1–3,
12, 14, 31, 33, 35, 66, 89, 93, 128,
131, 138, 145, 150, 158, 161, 190,
220, 221, 223, 228, 242–243, 249,
251, 254
- tiantai* (koolkond) 113, 119–120,
142, 171, 176, 181, 207, 219, **220–**
221
- tiibeti budism xxiv–xxv, 7, 10, 16,
18–20, 25, 27–28, 36–37, 40, 41,
48, 50–51, 58, 60–61, 63, 66, 71,
81–82, 85–88, 92, 106–107, 119,
121, 123, 126, 130, 139, 142, 144,
149, 152, 155, 157, 161, 166–168,
172–173, 181, 201, 212–213, 218–
219, 221, 224, 231–234, 239, 251
- tirthankara xxii, 30, 49, 122, 137,
153, 161, 169, 193, 195, 206, **221**
- tohaarid 67–68
- toime **222**, 258, 260
- toimimatus xxviii, 43, **222**, 248,
250
- trigramm 62, 65, 134, **223**, 236
- tšaarvaka 111, **224**
- tšaitja 5, 25, 101, **224**
- tšakra **225**
- tšakravartin 116, 193, 200, **225**
- tšörten 190, **225**
- tuli (ürgollus) 6, 48, 67, 149, 241,
258
- tummo 140, **226**
- tunne 48, 76, 147–148, 196, **226**,
237
- tuul (ürgollus) 56, 258
- tõde 29, 141, 178, **226**, 241
- tõeline inimene 74, 100, 207–208,
226, 250
- tõotus 10, 27, 49, 54, 90, 119, 157,
170–171, 174, 191, 214, **226–227**,
228
- tühjus 3, 11, 17, 21, 28, 44, 47, 52,
75–76, 112, 116, 118–120, 133,
136, 145–146, 148–149, 166–167,
170, 176, 196, 198, 205–206, 215,
217, 220, **227**, 248, 255–258, 262–
263
- tülku 53–54, 89, 123, 167, 168, **227**,
258
- upaasaka **228**
- upaasika **228**
- upanišadid xxi, xxiii–xxiv, 14, 29,
30, 54, 67, 145, 149, 161, 177,
201, 205, **228–229**, 237
- usaldus **229**, 230, 240, 260
- usk 122, 205, **229**
- ustavus 65, 175, 208, **229–230**

- vaade 21, 22, 44, 51, 82, 91, 103,
 122, 128, 143, **231**, 233, 256
 vabanemine xxi–xxiii, 6–7, 9, 11,
 22, 24, 30, 33, 49, 54, 66–67, 78–
 79, 81, 85, 95, 103, 110, 112, 114,
 117, 122–123, 128, 132–133, 140,
 145, 161, 170, 173, 176, 200, 204,
 218, 221, 229, **231**, 238, 244
 vabanemisõpetus 114
 vadžra 48, 50, 77, **231**, 232
 vadžrajaana xxv, 8–10, 13, 16, 19–
 20, 28, 30, 32, 38, 41–42, 46, 48,
 50, 60, 65–66, 72, 77, 81, 83, 98–
 99, 102, 112–113, 115, 118–119,
 121, 124–126, 135, 139–140, 149,
 162, 167, 170, 171, 173–174, 177,
 180, 181, 186, 200, 201, 213, 226,
 231, **232**, 233–234, 239, 249, 258,
 262–263
 vahend 57, 61, 68, 78, 103–104,
 113, 124, 160, 164, 167, 213, 229,
 231, **232–233**, 238, 254
 vahendite valdamine 103, 113,
 167, 229, **233**
 vahepealsus 13, 23, 140, 221, **233**
 vaibhaasika 2, **233**
 vaikne valgustus 38, 39, 68, 110,
 132, 185, 207, **234**
 vaišešika 101, **235**
 vaišja 83, 182, **235**
 vald 8, 20, 30, 48, 72, 94, 98–99,
 102, 104, 161, 181, 223, **235**
 valgustumine 92, **235**
 valitseja xxvi, 2, 7, 16, 29, 41, 44,
 45, 46, 48, 54, 62, 64–65, 68, 77,
 88, 96–98, 108, 117, 123, 127,
 129–132, 160, 165–167, 182, 183,
 193, 199, 201, 205, 208, 210–211,
 222, 236, 250
 vari ja valgus 50, 56, 134, 198, 211,
 223, 225, **236**, 257, 263
 vedaanta 6, 101, 131, **237**
 veedad xix–xxi, 5–6, 16, 18, 23–24,
 29–31, 44, 46, 54, 67, 73, 83, 111,
 125, 131, 145, 152, 160–161, 171,
 176–177, 189, 201, 204–206, 228,
 231, **237–238**, 244, 246, 263
 veedade religioon 238
 veendumus 104, 226–227, 235,
238
 vesi (ürgollus) 48, 50, 56, 59, 67,
 241, 258
 vidžnjaanavaada 79, 181, 211,
 215–216, 237, **239**
 viha 48, 66, 70, 102, 126, 129, 147
 vihaara 6, 21, 51, 54, 92, 138, 178,
 205, **239**
 viis k-d 91, 188, **240**
 viis kuhja 2, 92, 188, **240**
 viis käitumisjuhist 103, 152, 228,
240, 246
 viis m-i **240**
 viis püsivat 74, 93, 95, 141, 148,
 198, 214, 229, **240**, 248
 viis suurt töotust xxii, **241**, 246
 viis teed 43, 122, 126, 152, **241**
 viis toimet 222, **241**, 248, 258, 260
 vinaja 34–35, 120, 145, 158, 167,
 190, 211, 224, **242**, 256
 virgumine xxiii, 11, 16, 20, 25, 31–
 34, 36, 39, 42, 44, 51, 54, 57, 61,
 69–70, 75, 78, 81–82, 85, 92, 102,
 107, 112–113, 122–123, 126, 128,
 133, 140, 143–145, 152, 155, 161–
 162, 166, 171, 175, 177–178, 187,
 200, 207, 214, 231–235, 238–239,
 241, **243**, 251–252
 virgumismeel 25, 27, 81, 125, 170,
 203, 214, **243**

- virgunu xxiii, **31**, 36, 154, 167, 218, **243**
 višnuism 97, 204, **244**
 voolusesse astunu 249
 võime 4, 9, 33, 67, 73, 121, 127, 135, 215–216, 226, 233, 235, **244**, 245
 võimete vallad 147, 196, 235, **245**
 võitja 32, 51, 78, 86, 122, 199, **245**
 võitluskunstid 6, 39
 võrdne suhtumine 31, 85, 195, 229, **245**
 vägi 43, 44, 46, 65, 90, 100, 125, 130, 133, 142, 151, 155, 164, 181, 201, 210–211, 238, **245–246**
 vägivaldsusetus xxii, 7, 67, 70, 122, 153, 179, 241, **245**
 väike hüveolu 193
 väli 98, 246
 väärikas 14, **246**, 260
- õige täielik virgumine **175**
 õige täielik virgunu **175**
 õilis xxvi, 1, 14, 43, 74, 80, 88, 90, 93, 95, 100, 109, 130–131, 154, 230, 238, 240, **249**, 250, 253, 261
 õilis isiksus 1, 14–15, 75, 109, **249**, 250
 õndsuseihu 52, 72, 93, 123, 174, 180, 200, **249**
 õnn 18, 24, 46, 59, 67, 106, 191, 195, 205, **250**
 õnnis xxviii, 43, 74, 97, 100, 129, 131, 184, 222, 226, **250**
 õpetaja **250–251**
 õpetus vii–ix, xix, xxi–xxvi, xxviii, **251**
 õpetusliin 38–39, 82, 119, 144, 154, 160, 168, 172, 209, 227
- äkiline virgumine 16, 25, 39, 52, 69, 85, 101, 110, 169, 222, **252**
 äärmused xxiii, 88, 90, 116, **252**
 üheksa seadmuseõpetust xxv, 18, 21, 44, 58, 112, 118, 173, 194, **253**
 ühtsus 97, 222, 236, **253**
 ükskordnaasja 249
 üks sõiduk **53**, 112
 ületavad toimingud 13, 27–28, 44, 85, 103–104, 117–118, 129, 135, 153, 185, 214, 227, 233, **253–254**, 256
 ületava mõistmise suutrad 4, 16–18, 24, 36, 40, 116, 118, 125, 137–138, 173, 190, 197, 216–217, 227, 253, **255**, 256
 ületav annetamine 13, 42, 104, 254, **255**
 ületav kannatlikkus 86, 98, 104, 254, **255–256**
 ületav kõlblus 103, 104, 203, 254, **256**
 ületav mõistmine 4, 17–18, 28, 50, 71, 83, 102, 104, 135–136, 157, 167, 173–174, 181, 198, 217, 242, 254–255, **256**
 ületav mõtlus 48, 104, 254, **257**
 ületav tarmukus 104, 214, 243, 254, **257**
 ületav teadmine 254
 ületav töotus 254
 ületav vahend 254
 ületav vägi 254
 üleüldine armastus 131
 ülim joogatantra **13**
 ülim piir 148, 209, 211, 236, **257**
 ülim tõde 94, 128, 145, 153, 174, 181, 195, 215, 226, **258**

ülim täielik virgumine 17, 51–52,
102, 158, 190, 217, 243, **258**
ümersünd xxi, 26, 41, 53–54, 77,
86–87, 91, 111, 122, 131, 139–
140, 152–153, 159–160, 162, 168,
176–177, 186, 210, 221, 227, **258**
ürgbuddha 8, 30, 32, 173, 231,
234, **258**
ürgmees 29, 98, 161, 206, 235
ürgollus 3, 48, 57, 67, 72, 117, 164,
168, 198, 222, 241, 248, **258**

NIMEDE REGISTER

- Aasia 47, 212
 Ida-Aasia xix, xxiii, 35, 39, 59, 98, 112, 118, 213
 Kagu-Aasia xix, xxiv, 28, 117, 138, 150, 151, 186, 190
 Kesk-Aasia 35, 59, 85, 118, 187, 201, 239, 253
 Lõuna-Aasia xix, xxiv, 112, 117
 Lääne-Aasia 187
 Sise-Aasia xix, xxiii, xxiv, 1, 20, 21, 26, 52, 59, 67, 85, 101, 118, 123, 138, 178, 187, 189, 191, 201, 213, 253, 260
Abeyasekera, R. 35
Abhayagiri 13
Abhirati 4, 8, 18, 34
Aditi 5
Adžantā 5
Adžātašatru 44
Adžnjāta Kaundinja 6
Afganistan 23, 25, 59
Agni 6, 24, 115, 237
Akaništha 8, 30, 98
Ākāšagarbha 27
Akšobhja 4, 8, 32, 34, 48, 63, 66, 77, 167, 232, 249
Altan-khaan 41
Amarāvati 9
Amaterasu 203
Ambedkar, Bhimrao Ramji 10
Amdo 224
Ameerika xxiii, 10, 87, 173
Ameerika Ühendriigid 47, 56, 192
Amitābha 10, 20, 24, 28, 32, 34, 48, 63, 84, 139, 141, 151, 152, 159, 160, 167, 186, 191, 249
Amitājus 10, vt ka Amitābha
Amoghasiddhi 10, 48, 63, 214
Āmrpāli xxiv
Amritsar 63, 188
Ānanda 11, 14, 120, 145, 190, 191, 194
Anāthapindada xxiv, 11, 51, 205
Anāthapindika 12, vt ka Anāthapindada
Andhra 9
Andhra Pradesh 9, 138
Angkor Thom 12
Angkor Vat 12
Anhui 66
Anurādhapura 13
Araabia 187
Ardžun 5
Ardžuna 14, 23, 97
Arja-Bolo (Arja-Bula) 20
Ārjadeva 14, 176
Ārjašūra 51
Asanga 1, 2, 3, 4, 9, 10, 15, 27, 56, 79, 122, 153, 157, 237, 263
Ashikaga 204
Ašoka xx, 16, 25, 26, 31, 35, 67, 150, 176, 178, 225
Ašvaghōša 18, 122, 199
Atiša 18, 60, 81, 83, 106, 138, 158
Austraalia 173
Avalokitešvara 1, 7, 10, 12, 19-20, 22, 27, 28, 41, 48, 50, 60, 62, 66, 81, 86, 98, 113, 125, 149, 156, 213, 214, 232
Aviṭši 22, 45, 162
Bādarājana 237
Baltikum 42
Bāmiyān 23, 187
Bangladesh 25

- Baroda 10
 Bayon 12
 Benares 236
 Bengal 18, 50, 59, 153
 Bhaišadžjaguru 24
 Bhaišadžjarādža 24, 113, vt ka
 Bhaišadžjaguru
 Bhaišadžjasamudgata 24, vt ka
 Bhaišadžjaguru
 Bhaktivedanta Swami Prabhu-
 pada, A. C. 97
 Bhārata 24, 117
 Bhāvaviveka 133, 195
 Bhopal 175
 Bhutan 82, 151
 Bihar 25, 138, 153, 165, 234, 239
 Bimbā 78
 Bimbādevī 78
 Bimbisāra xxiv
 Bindusāra 16
 Birma 31, 35, 186, vt ka Myan-
 mar
 Bodhgayā 13, 25, 26, 113, 225,
 243
 Bodhidharma 26, 38, 64, 110, 154,
 184
 Bodhirutši 166
 Bohai 68
 Borobudur 28
 Brahma 20, 29, 31, 73, 76, 84, 115,
 149, 156, 193, 195, 203, 244, 263
 Brihaspati 111
 Budai 137
 Buddha xix, xxiii, xxiv, 1, 3, 6, 7,
 9, 11, 17-19, 25-27, 29, 32-35, 46,
 50, 51, 61, 73, 77, 78, 85, 86, 88,
 90-93, 101, 103, 104, 107, 112,
 113, 115, 117, 118, 120-124, 127,
 133, 134, 137, 138, 141-146, 153,
 155, 161, 165, 171, 173-177, 179-
 181, 186, 190, 191, 193, 194, 199,
 201-203, 205, 212, 213, 217, 218,
 220, 223-225, 227, 229, 233-236,
 239, 242, 244, 245, 251, 252, 254,
 255, 257
 Buddhaghosa 33, 123, 150, 243,
 244
 Buddha Hariduse Fond 33
 Buddhapālita 133, 158
 Buddha Valguse Mägi 34, 69
 Buddha Valguse Rahvusvaheline
 Liit 34
 Budismi Väljaannete Ühing 35
 Burjaatia 42, 118
 Butön 36, 84, 85
 Bütsants 61

 Cao Cao 191
 Caoshan Benji 38
 Caozhou 110
 Changan 101, 139, 187
 Chengguan 68
 Cheng Hao 141
 Cheng Yen 225
 Cheng Yi 141
 Ching-kung 33
 Chu 107, 208
 Chung-Hwa Budoloogia Insti-
 tuut 47
 Colombo 13
 Conze, Edward 40

 Dafan 101
 Daikokuten 119
 Dakša 5
 Dandaron, Bidja 42
 Dehra Dun 173
 Delhi 87, 117
 Derge 85
 Devadatta 44, 200

- Devarādža 45
 Devī 46, 84, 154, 201
 Dhamek 178
 Dhānjakataka 9, 83
 Dharamsala 41, 87
 Dharmākara 10
 Dharmakīrti 18, 79, 138, 157
 Dharmatrummi Māgi 47
 Dharmodgata 18
 Dhritarāštra 115, 141
 Dignāga 79, 157
 Dīpankara 32, 49, 246
 Dōgen 38, 49, 185, 189
 Dongshan Liangjie 38
 Drepung 60
 Drikung 50
 Drikung Thil 50
 Dromtön 19, 81
 Džaimini 131
 Džajavarman VII 12
 Džambudvīpa 51, 130
 Džamgön Kongtrül Lodrö Taje 168
 Džamjang Khjentse Vangpo 168
 Džeta 11, 51, 205
 Džetavana 51
 Džovodže 18
 Dunhuang 52, 187, 211
 Durgā 46, 52, 84
 Dushun 68
 Dvagpo 58

 Echizen 49
 Edo 105, vt ka Tōkyō
 Eesti 36, 42, 50, 51, 53, 98, 114, 169, 173, 189
 Eesti Akadeemiline Orientaalselts 36, 53
 Eiheiji tempel 49
 Einstein, Albert xxv

 Eisai 53, 110, 169
 Ekadžata 8
 Ellora 54
 Emeishan 66
 Enni 110, 169
 Ernits, Villem 53
 Euroopa 10, 40, 47, 48, 52, 87, 97, 145, 169, 173, 218, 235, 239, 248
 Evans-Wentz, W. Y. 221

 Falang 176
 Fazang 68
 Fujian 64

 Gadgadasvara 113
 Gampopa 58, 82, 86, 106, 120, 130
 Ganapati 59, vt ka Ganeša
 Ganden 60
 Gandhāra 15, 35, 59, 85, 118, 152, 178, 233, 237
 Gandhi, Mahatma 65, 178, 179, 182, 246
 Ganeša 20, 59, 154, 204
 Ganges xxii, 24, 49, 59, 236
 Gansu 52
 Gaudapāda 6, 201
 Gautama 60, 62, 78, 84, 145, 165, 186, 199, vt ka Buddha, Siddhārtha, Śākjamuni
 Gautamīputra 138
 Gedün Tšöki Nima 153
 Gedün Tup 41
 Gesar 60
 Ghantāpanī 232
 Ghridrakūta 165
 Gjeltsap Rinpotše 86
 Gjuto 87
 Gobind Singh 5, 91, 188, 251
 Godan-khaan 172

- Gongsun Long 143
 Gongsun Yang 184, vt ka Shang Yang
 Gošāla Maskarīputra 6
 Grünberg, Sven 131
 Guanshiyin 20, 62, vt ka Guanyin
 Guan Zhong 62, vt ka Guanzi
 Guanzi 62, 108, 182
 Guanzizai 20, 62, vt ka Guanyin
 Guanyin 20, 62, 86
 Gupta xx, 138
 Guru Rinpoṭše 151, vt ka Padma-sambhava

 Hajagrīva 8
 Hakuin 39, 64
 Han xxvii-xxix, 7, 64, 90, 92, 95, 108, 134, 143, 156, 183, 187, 191, 198, 248
 Han Feizi 64, 148
 Hanshan 64
 Hanumat 65, 166, 167
 Han Yu 65
 Hara 64
 Harappa 73
 Hari 65, 244
 Harimandir 63
 Harvard 189
 Hebei 110
 Heian 105, 175, vt ka Kyōto
 Henan 66, 111, 184
 Hengshan 66
 Herkel, Andres 168, 229
 Heruka 8
 Hevadžra 65, 66
 Hiei 105, 171, 221
 Hiina xix, xxv-xxix, 7, 8, 10, 18, 20, 21, 24, 26, 28, 37-39, 44, 45, 49, 50, 52-54, 56, 57, 59, 60-62, 64, 66, 68, 70, 74, 87, 95, 96-99, 101, 107, 108, 110-113, 116, 118, 119, 122, 125, 129, 130, 134, 137-139, 141-143, 151, 153, 155, 160, 166, 169-172, 183, 184, 187, 189-191, 194-196, 198, 207, 208, 210-212, 214, 217, 220, 224, 236, 245, 248, 250, 151, 153, 257, 260-262
 Hiina Budismi Elektrooniliste Tekstide Assotsiatsioon 211
 Hiina Rahvavabariik (HRV) 41, 56, 109, 153, 156, 183, 194
 Himaalaja 25, 59, 73, 123, 151, 154, 204, 239
 Hindu xix
 Hindukuš 23, 187, 260
 Hindus 73
 Hindustan xix, 25
 Hirvepark 177, 181
 Hodgson, Brian Houghton 253
 Hōnen 160, 185
 Hongren 69
 Honšim 20
 Hotan 67, 187
 Hsing-yun 34, 39, 70, 212
 Huang Di 68, 250
 Huanghe 68
 Huangbo Xiyun 110
 Huashan 66
 Hubilai-khaan 172
 Huineng 39, 69, 101, 110
 Hui Shi 143
 Huizi 143
 Huiwen 220
 Hui Yuan 160
 Hunan 66
 Hvašang 25, 85, 174

 Ida-Türkistan 260
 India xix-xxii, 1, 2, 4-7, 9, 10, 13-21, 23-33, 35, 36, 38, 40-42, 44,

- 45, 47, 49-51, 54, 58-60, 62, 67,
70, 72, 73, 75, 76, 78, 81, 83, 85,
87, 97, 98, 101, 103, 112-114,
117-119, 121, 122, 125-127, 131,
134, 135, 137-140, 144, 145, 148-
153, 156, 161, 162, 165, 166, 168,
169, 171-179, 182, 187-191, 193,
195, 199-202, 204, 205, 210, 212-
214, 216, 221, 223-227, 231-237,
239, 242, 245, 246, 248, 250, 253,
260, 263
- India Vabariik xx, 10, 25, 87, 182
- Indra 14, 16, 73, 91, 115, 156, 201,
231, 237, 244
- Indus xix, xx, 73, 79, 109, 152, 195,
201, 204
- Ippen 160
- Iraan 26
- Īšvarakrišna 170
- Jaapan xxvi, xxix, 7, 10, 24, 28, 36,
38, 39, 42, 49, 53, 62, 84, 89, 97,
98, 99, 105, 110, 113, 115, 118,
119, 138, 139, 141, 142, 151, 160,
169, 171, 175, 176, 185, 189, 194,
203, 204, 207, 211, 220, 242, 248
- Jaava 18, 28
- Jama 45, 77, 115, 125, 192
- Jamāntaka 8, 28, 77, 125
- Jamāri 77, vt ka Jamāntaka
- Jašodharā 78, 200
- Ješe Tsogjäl 151
- Jetavana 13
- Jingkong vt Ching-kung
- Jinshan 47
- Jizang 176
- Jiuhuashan 66
- Jung, C. G. 9
- Kabīr 5
- Kabul 23
- Kailāsa 83, 202, 204
- Kailāsanātha 54
- Kailāsh 83, vt ka Kailāsa
- Kāla 147
- Kāladi 201
- Kālī 41, 46, 52, 83
- Kalinga 17
- Kalkin 88, 201
- Kamakura 84, 175, 204
- Kamalašīla 25, 84, 106, 157, 174,
243
- Kambodža 12, 220
- Kanāda 235
- Kanakamuni 8, 32, 48, 84
- Kandy 35
- Kaniška I 35, 45, 59, 85
- Kannon 7, 19, 62, 86
- Kapilavastu 113, 199, 200
- Kaplinski, Jaan 43
- Kark, Maret 121, 130, 138
- Karma Lingpa 221
- Karma Pakši 53
- Karnataka xxii
- Karunaratna, A. S. 35
- Kāši 236
- Kāšjapa 32, 48, 84, 88, 104, 167,
200, 252
- Kašmir 139, 151, 233
- Katariina II 214
- Kaur 90
- Kaurava 117
- Kautilja 15
- Kenkō 89
- Kerala 201
- Khedup Dže 152
- Khmer 12
- Khotan vt Hotan
- Khön 172, 173
- Kiriyama, Seiyu 7

- Kōbō Daishi 99 vt ka Kūkai
 Konfutsius xxv-xxvii, 7, 14, 15, 74,
 90, 95, **96-97**, 100, 107, 108, 109,
 111, 129, 130, 133, 156, 193, 208,
 210, 238, 249, 250, 251, 253
 Kong Qiu 96, vt ka Konfutsius
 Kongzi 96, 251, vt ka Konfutsius
 Konrad, Nikolai 65, **97**
 Korea xxvi, xxix, 38, 118, 138, 141,
 176, 207, 220, 248
 Košala 205
 Kōya 99
 Krakutšanda 32, 48, 84
 Kreeka-Baktria 59, 131, 138
 Krišna 14, 21, 23, 24, 65, 88, **97**, 98,
 162, 244
 Krišna Teadvuse Rahvusvaheline
 Ühing 97
 Krišnajamāri 77, vt ka Jamāntaka
 Kṣitigarbha 27, 28, 66, **98**
 Kubera 77, 91, 115, 167
 Kucha 101
 Kūkai 99, 171, 185
 Kumāradžīva **101**, 116, 176
 Kumbum 42
 Kuntī 14
 Kurukṣetra 14, 117, 263
 Kurukullā 156
 Kušaanid xx, 35, 45, 59, 85
 Kušinagara **101**, 225
 Köntšok Gjälpo 172
 Kyōto 7, 49, 89, 99, **105**, 171, 186,
 221

 Laiguo 39
 Lakṣmī **106**, 205, 244
 Lankā 14, 65, 107, 166, 167
 Lao Jun xxix
 Laozi xxviii, xxix, 43, **107**, 109,
 208

 Leesment, Leo 53
 Leningrad 42
 Lhasa 50, 156
 Liang 26, 153
 Liezi 109
 Lie Yukou 109, vt ka Liezi
 Li Hongzhi 56
 Lijiang 37
 Lingwood, Dennis 113 vt ka Sang-
 harakshita
 Linji 110
 Linji Yixuan **110**
 Litšavi 234
 Lokakṣema **111**
 Longmen **111**
 Longtšen Raptšampa 51
 Lotšanā 8, 48
 Lu 90, 96, 129
 Lumbinī **113**, 200, 225
 Lōuna-Aafrika 179
 Lääne Budistliku Vennaskonna
 Söbrad **113**
 Läänemets, Märt 130, 192, 208
 Lü Peilin 212, vt ka Taixu

 Machiavelli 15
 Magadha xxiv, 16, 33, 44, 165
Mahabodhi Society 25
 Mahākāla **119**
 Mahākāšjapa 35, 88, 119
 Mahāmati 107
 Mahārāštra 5, 64
 Mahāsthāmaprāpta 27, 28
 Mahāvihāra 13
 Mahāvīra xxii, xxv, 49, **122**, 139,
 153, 154, 221, 234
 Maitreja 4, 11, 16, 22, 26, 27, 28, 32,
 48, 58, 84, **123**, 131, 137, 167, 226
 Mājā **124**, 200
 Māmakī 48, 167

- Mandarāvā 151
 Mandžughoša 124, vt ka Mand-
 žušrī
 Mandžunātha 124, vt ka Mand-
 žušrī
 Mandžušrī 8, 22, 27, 28, 58, 66, 77,
 123, **124**, 202, 224, 232, 242
 Manu **125**, 162, 192
 Mao Zedong xxviii, 109, 183
 Māra **125**, 126, 199, 200
 Marmara 187
 Marpa 27, 82, 120, **126**, 130, 139,
 140, 221
 Masing, Uku 53
 Maudgaljājana 14, 18, 45, **126**,
 190, 200, 202
 Maurja xxii, 15, 16, 49
 Meiji 105, 175, 203
 Menandros 131, 138, vt ka
 Milinda
 Meng Ke 129, vt ka Mengzi
 Mengzi xxvii, 88, 111, **129**, 132,
 148, 197, 250, 251, 262
 Menri 37
 Meru 16, 45, 83, 116, 126, 127, **130**,
 223
 Mesopotaamia 73
 Milarepa 58, 82, 120, 126, **130**,
 139
 Mile 131, 137
 Milinda 131, 138
 Ming xxix, 39, 43, 87, 141, 183,
 184, 197
 Mitra 123, 236
 Mo Di 132, vt ka Mozi
 Mogao 52
 Mogulid 91
 Mohendžo-daro 73
 Mongoolia 28, 118, 119, 190, 213
 Moskva 42, 97
 Mozi 131, **132**, 148
 Must meri 187
 Mäll, Linnart 24, 28, 33, 41, 42, 43,
 46, 70, 81, 90, 91, 97, 104, 114,
 130, 131, 172, 181, 189, 193, 195,
 198, 217, 218, 227, 238, 239, 253
 Mönke-khaan 53
 Myanmar 150, 186, 220
 Nādapāda 139, vt Nāropa
 Nāgārdžuna 10, 14, 27, 116, 121,
 133, **137**, 176, 220
 Nāgārjunakonda 138
 Nāgasena 131, **138**
 Nairātmja 8, 66
 Nālandā xxv, 18, **138**, 139, 202,
 239, 260
 Nālandā Instituut 87
 Namkhai Norbu 51
 Nānak 5, 187, 188, 251
 Nanda 18
 Nanyue Huisi 207, 220
 Nara **139**, 194
 Nāropa 58, 82, 120, 126, 130, 138,
139, 140, 155, 221, 226
 Narthang 85
 Nepal xxv, 18, 21, 25, 44, 48, 58,
 112, 113, 118, 126, 173, 194, 199,
 214, 253
 Ngavang Lobsang Gjatso 41, 52,
 60, 152, 156
 Nichiren 41, 84, 113, **142**, 221
 Nurmekund, Pent 53
 Nōukogude Liit 42
 Nyanaponika Thera 35
 Orissa 50, 177, 201
 Paali Tekstide Ühing **150**

- Padmasambhava 51, 144, **150**,
 174, 180, 202, 219, 221, 232
 Pakistan 25, 59, 73, 151
 Pāndaravāsini 10, 48
 Pāndava 14, 117
 Pandžab 63, 187
 Pānini **152**, 194
 Paramārtha 122, **153**
 Pārśva xxii, 122, 137, **153**, 221
 Pārvatī 1, 46, 59, 79, **154**, 204
 Pātaliputra 35
 Patandžali 79
 Peking 85, 172, 189
 Phagpa 172
 Piyadassi Thera 35
 Potala xxv, 20, 62, 66, **156**, 242
 Potalaka 20, 156
 Pradžāpatī 124, 145, **156**
 Pradžñjākaragupta 157
 Pradžñjāpāramitā 231
 Puhvel, Jaan 238
 Pundžikāsthālā 65
 Pūrna **161**
 Purušapura 35
 Putuoshan 62, 66

 Qi 62
 Qin xxvii, 7, 64, 108, 184, 238
 Qin Shi Huangdi 64
 Qing 141

 Rādā 97
 Rādžagriha 11, 35, 83, 88, **165**,
 223, 228
 Rāhula 78, **165**, 200
 Rāhulamātā 78, vt ka Jašodharā
 Raktajamāri 77, vt ka Jamāntaka
 Raisakulli māgi 83, 165, 191, vt ka
 Ghridrakūta
 Rajpur 173

 Rāma 21, 65, 88, **165**, 166, 167,
 244
 Rāmatšandra 165
 Rangtsung Rikpe Dordže 87
 Ratnakīrti 157
 Ratnapāni 48, 167
 Ratnasambhava 48, 63, **167**
 Raud, Rein 89
 Rāvana 65, 107, 165, 166, **167**
 Rhys-Davids, Thomas William
 150
 Richthofen, Ferdinand von 187
 Rinzai Gigen 110, vt ka Linji
 Yixuan
 Rišabha **169**, 221
 Rooma 61
 Rosenberg, Otto **169**
 Rudra 6, 204
 Rumtek 86, 87

 Sadāprarudita 18
 Sāheth-Māheth 205
 Saichō 105, **171**, 221
 Sakja 172, 173, 219
 Sakja Pandita **172**
 Samantabhadra 22, 27, 48, 58, 66,
 113, 124, **173**, 227, 234, 250, 258
 Sarvanīvaranaviškambhin 27
 Samje 25, 85, 151, **174**, 202
 Sāñcī **175**, 190
 Sangharakshita 113
 Sāntši vt Sāñcī
 Saraha 50, 171, **177**
 Sarasvatī 30
 Sārnāth **177**, 181, 200, 225, 236
 Sāvitrī 30
 Sengzhao 176
 Sera 60
 Shaanxi 66
 Shaku Soēn 192

- Shalatula 152
 Shandong 62, 66, 96, 110, 129
 Shang 92, 96, 184
 Shang Yang 64, 108, 182, 183, 184
 Shang-Yin xxvi, 68, 183, 210, 245
 Shanxi 66
 Shaolin 26, **184**
 Shen Buhai 108
 Shengyan vt Sheng-yen
 Sheng-yen 39, 47, 212
 Shenhui 101
 Shenxiu 69
 Shinran 160, **185**
 Shuliang He 96
 Shun 250
 Shwedagon **186**
 Sichuan 66
 Siddhārtha 78, 165, **186**, 199, 228,
 vt Buddha
 Siiditee 23, 52, 67, **187**
 Sikkim 86, 87, 151
 Sima Qian 7, 8, 96
 Sindhu xix
 Singh 90
 Singuttara 186
 Sītā 65, 165, 166, 167
 Soma 115, 189
 Song xxvii, xxix, 90, 95, 110, 132,
 141, 183, 184, 193, 197, 208, 238
 Songshan 66
 Songtsen Gampo 214
 Sōzan Honjaku 38, vt Caoshan
 Benji
 Spirin, Vladimir 188
 Sri Lanka 13, 25, 26, 31, 33, 35, 40,
 121, 131, 138, 150, 205, 220
 Staël von Holstein, Alexander
 189
 Sthiramati 133, 138, 215
 Subhūti **190**, 200, 202, 217, 255
 Sudatta 11
 Sudhana 58, 123, 124, 173
 Sukhāvati 10, 20, 34, 139, 159, **191**,
 250
 Sumedha 49
 Sumeru 130, vt ka Meru
 Sunzi 182, **191**
 Sun Wu 191, vt ka Sunzi
 Sun Wukong 65
 Sun Yatsen 194
 Sūrja **192**
 Suzhou 64
 Suzuki, D. T. 39, 40, **192**, 207
 Sutśandra 83, 201
 Sōnam Gjatso 41

 Šailendra 28
 Šākjamuni xxiii, xxiv, 6, 8, 10, 11,
 14, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 31, 32,
 33, 34, 35, 36, 37, 38, 44, 45, 48,
 49, 51, 53, 60, 70, 71, 73, 78, 83,
 88, 94, 101, 102, 106, 107, 113,
 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127,
 134, 137, 138, 144, 145, 151, 153,
 161, 165, 186, 190, **199**, 201, 202,
 204, 205, 217, 218, 223, 226, 228,
 234, 236, 243, 245, 246, 251, 254,
 256, vt ka Buddha
 Šakra 8, 45, 73, 126, **200**, 223
 Šamar Rinpoṭše 86
 Šambhala 83, **201**
 Šankara 6, **201**
 Šāntarakṣita 84, 151, 157, 174,
 202
 Šāntideva 27, 28, 118, 138, 158,
 202, 203, 243, 256
 Šāriputra 14, 18, 45, 167, 190, 200,
 202
 Šaśiketu 190
 Šātavāhana 9, 138

- Šenrap 36
 Šerab Gjaltsen Dölpopa 52
 Šeša 244
 Šigatse 152
 Šikšananda 122
 Šiva xx, 1, 6, 12, 20, 29, 31, 46, 52,
 54, 59, 76, 83, 84, 109, 110, 119,
 149, 154, 160, 202, **203**, 204, 236,
 244
 Šrāvastī 11, 51, **205**
 Šrīparvata 138
 Ššerbatskoi, Fjodor 42
 Šuddhodana 124, 199, 200, **205**
- Zhang xxix
 Zhang Zai 141
 Zhaozhou 61, 248
 Zhejiang 62, 66, 207, 212, 220
 Zengzi 156, 193
 Zhengyan vt Cheng Yen
 Zhiyan 68
 Zhiyi 176, **207**, 220
 Zhong Ni 96
 Zhou xxix, 7, 92, 95, 107, 108, 134,
 183, 210, 211
 Zhou Dunyi 141
 Zhuang Zhou 208, vt ka Zhuang-
 zi
 Zhuangzi xxviii, 109, 197, **208**,
 250
 Zhu Xi xxvii, 140, 141, **208**, 257
 Zongmi 68
- Žalu 36
- Tai 31, 150, 220
 Taipei 47
 Taishan 66
 Tai Situ Rinpotše 86
- Taiwan xxvi, 33, 34, 39, 47, 141,
 211, 212, 225
 Taixu 69, **212**
 Taktšang 151
 Taliban 23
 Tang 64, 101, 139, 184, 187, 260,
 261
 Tārā 11, 48, 156, **213**
 Tārānātha 52, **214**
 Tašilhünpo 152
 Tegh Bahadur 5
 Tendzin Gjatso 25, 41
 Tendzin Khjentse 87
 Tengyō Daishi 171, vt ka Saichō
 Težin Šekpa 86
 Thoreau, H. D. 179
 Thupten Gjatso 41
 Tiantai 64, 207
 Tiibet 10, 18, 19, 25, 28, 31, 36, 37,
 41, 42, 44, 50, 51, 54, 60, 83–87,
 115, 118, 119, 125, 126, 137–140,
 144, 150, 151, 158, 168, 172, 174,
 180, 190, 198, 201, 202, 213, 214,
 219, 224, 232, 263
 Tilopa 82, 139, **221**, 232
 Tinle Thaje Dordže 87
 Tōdaiji 139
 Tokugawa 36, 105, 204
 Tōkyō 105
 Tolstoi, L. 179
 Tōzan Ryōkai 38, vt Dongshan
 Liangjie
 Trājastrinša 16, 73, 127, **222**
 Trailokjavidžaja 27
 Trisong Detsen 84, 151, 174, 202
 Tsang 172
 Tsangjang Gjatso 41
 Tsongkhapa 27, 41, 60, 106, 107,
 125, 152, 195, **224**
 Tsurpu 86

- Tsōdenov, Lobsang Sandan 42
 Tšakrasamvara 65, 83
 Tšānakja 15
 Tšandragupta xxii, 15, 16, 49
 Tšandrakīrti 14, 133, 158
 Tšandrapradīpa 173
 Tšetsang Rinpotše 50, 219
 Tšingis-khaan 23
 Tšittapātāli 16
 Tzu Chi Fond **225**
 Tušita 8, 16, 26, 123, 124, 199, 200, **226**
 Tüsum Khjenpa 86
- Udam, Haljand 97
 Ugjen Tinle 87
 Ūich'ōn 220
 Ukraina 42
 Ulan-Ude 42
 UNESCO 23, 26
 Upāli **228**
 Upatissa 244
 Urabe Kaneyoshi 89, vt ka Kenkō
 Uttar Pradesh 205, 236
- Vadžrabhairava 77
 Vadžradhara **231**, 232, 258
 Vadžradhātvišvarī 48, 234
 Vadžrakīla **232**
 Vadžrapāni 8, 27, 28, 48, 125, **232**
 Vadžrasattva **232**
 Vadžrasattvātmikā 232
 Vadžravarahī 156
 Vadžravetālā 77
 Vāgīšvara 124
 Vahemeremaad 17, 187
 Vaidūrjanirbhāsa 24
 Vairotsāna 22, 23, 32, 48, 63, 139, 185, **234**, 258
 Vaišālī 35, 120, 122, 190, **234**, 242
- Vaišravana 77, 115, 141
 Vāju 65, 115
 Valk, Ūlo 238
 Vārānasī 177, 181, **236**
 Vardhamāna 122, vt ka Mahāvīra
 Varuna 115, 137, **236**
 Vārunī 236
 Vasubandhu 2, 3, 15, 56, 79, 153, 178, 179, **237**
 Vātsjājana 81
 Venemaa xxiii
 Vietnam xxvi 118, 248
 Vikramašīla xxv, 18
 Vimalakīrti 27, 124, 228, 235, 242
 Vimalamitra 51
 Virūdhaka 115, 141
 Virūpa 172
 Virūpākša 115, 141
 Višnu xx, 12, 20, 21, 23, 29, 31, 60, 65, 88, 97, 106, 149, 160, 165, 166, 169, 203, **244**
 Višnugupta 15
 Višvapāni 11, 48
 Vivasvat 115, 125
 Vjāsa 117
- Wang Bi 222
 Wang Yangming 197
 Wei 111, 184
 Wen Wang 108, 250
 Wu 191
 Wu Chengen 260
 Wu Di 26, 153
 Wutaishan 66, 125
 Wu Wang 108, 250
- Önnemaa 10, 186, 191, 250, vt ka Sukhāvati
- Xia 68, 92

Xi'an 187
Xiao Wen 184
Xingyun vt Hsing-yun
Xuanzang 23, 56, 138, 205, **260**
Xun Kuang 261, vt ka Xunzi
Xunzi 64, 111, 222, **261**
Xuyun 39

Yakut 23
Yangon 186
Yang Zhu xxviii, 109, **262**
Yao 250
Yijing 138
Yin Shun 69, 212
Yu 250
Yuan 39, 53, 172
Yunnan 37

TEOSTE REGISTER

- Aardevanik 138
Aardeühenduse jaotus 215
Abhidhammapiṭaka 2, 3, 35, 91
Abhidharmakośa 2, 153, 178, 179, 237, 260
Abhidharmakośa-bhāṣya 237, vt ka
Abhidharma varamu seletused
Abhidharmakośa-kārikās vt Abhidharma varamu salmid
Abhidharmapiṭaka 2, 3, 116, 223
Abhidharmasamuccaya 2, 3, 16
Abhidharma varamu salmid 2
Abhidharma varamu seletused 3, vt ka *Abhidharmakośa-bhāṣya*
Abhisamayālaṅkāra 4, 16
Ādiḡranth 5, 63, 188, 251
Aitareya-āraṅjaka 14
Aitareya-brāhmaṇa 29
Aitareya-upaniṣad 228, 229
Ajaloõ mõttest 65, 97
Ajaloõraamat vt Kirjade raamat
Ajaloõ ülestāhendused 7, 96, 170
Akṣobhya-tathāgatavyūha 4
Amitāyurdhyāna-sūtra 10, 191
Analüüsi tee 91
Aṅguttara-nikāya 1, 12, 115, 193
Apadāna vt Suured teod
Argumentide kokkuvõte 157
Argumentide seletus 157
Arthaśāstra 15, 111, 199
Arutluse mõttesalmid 170
Aṣṭādhyāyī 194 vt ka Kaheksaosaline arutlus
Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra xxiv, 4, 17, 34, 40, 50, 71, 102, 111, 118, 121, 165, 180, 181, 253, 254, 255, 258
Atharvaveeda 29, 162, 237
Auväärsete emandate laulud 91
Auväärsete isandate laulud 91
Avadānaśataka vt Sada suurt tegu
Avataṃsaka-sūtra 21, 44, 58, 68, 69, 79, 85, 110, 118, 119, 181, 234
Bardo Thödol vt Tiibeti surma-
raamat
Bārhaspati-sūtra 111
Bhagavadgītā 14, 23, 70, 79, 97, 117, 162, 179, 237
Bhāgavata-purāṇa 160, 169
Bhaiṣajyaguru-sūtra 24
Bhāvanākrama 16, 25, 84, 106, 243
Bīyan lu vt Sinise kalju ülestāhendused
Bodhicaryāvatāra vt Bodhitšarjāvatāra
Bodhi Leaves 35
Bodhipathapradīpa vt Virgumistee lamp
Bodhisattva-avadāna-māla vt Bodhisattva suurte tegude vanik
Bodhisattvakorv 166
Bodhisattvapiṭaka vt Bodhisattvakorv
Bodhisattva suurte tegude vanik 19
Bodhitšarjāvatāra 16, 28, 118, 129, 158, 202, 227, 243, 256
Brahmajāla-sutta vt Brahmavõrgu suutra
Brahmasūtra 202, 237
Brahmavõrgu suutra 49
Bṛhadāraṇyaka-upaniṣad 228
Buddhacarita vt Buddha teod
Buddhade järgnevus vt *Buddhavaṃsa*

- Buddha teod 18, 199
Buddhavaṃsa 32, 91, 254
 Budismi ajalugu 36, 84
 Budismi pühad raamatud 70
Bushidō 36, 175
- Cakrasaṃvara-tantra* 139
Candrapradīpa-sūtra 173
Cariyāpiṭaka 254, vt ka Elulookorv
Caryāgīti 171
Catuḥstava vt Neli ülistuslaulu
Catuḥśataka vt Neljasajaline
Chāndogya-upaniṣad 228
Chos 'byung vt Budismi ajalugu
Chunqiu vt Kevaded-sügised
Cullavaṃsa 40, 121
- Dainichi kyō* vt Suur Vairotsāna
 suutra
Daodejing xxviii, 43, 74, 100, 107,
 134, 149, 181, 189, 211, 222, 260
Daozang xxix, 43, 62, 133
Daśabhūmika-sūtra 16, 21, 22, 27,
 44, 104, 118, 215, 227, 253, 254
Datang xiyu ji vt Ülestähendusi
 Suurest Tangist läände jääva-
 test aladest
Daxue vt Suur õpetus
Dedaojing 43
Dhammapada 29, 33, 46, 55, 75,
 76, 91, 127, 135
Dharmacakra-pravartana vt Sead-
 museratta käimapanemine
Dīgha-nikāya 1, 49, 120, 124, 193
Dīpavaṃsa 121
Dīrgha-āgama 49 vt ka Pikkade
 õpetussõnade kogu
Dīvya-avadāna 44, 123, vt ka Tae-
 valikud suured teod
- Dohākośa* 171
Dvādaśanikāya-śāstra vt Kaheteist-
 kümneosaline traktaat
- EAO Aastaraamat 53
Ekākṣarī-prajñāpāramitā-sūtra vt
 Ühetähesuutra
Ekottara-āgama 12, vt ka Üks-roh-
 kem õpetussõnade kogu
 Elulookorv 91, vt ka *Cariyāpiṭaka*
Erya 95
Essays in Zen Buddhism vt Kirju-
 tisi zen-budismist
- Falun gong* 56
- Gesar Ling 60
Gaṇḍavyūha-sūtra 4, 20, 21, 22, 28,
 34, 44, 58, 71, 118, 123, 124, 173,
 227, 234, 253
Gopathabrāhmaṇa 29
 Guliangi kommentaar 90
Guliangzhuan vt Guliangi kom-
 mentaar
Guanzi 43, 62
Guhyasamāja-tantra 13, 63, 77, 167
- Han Feizi* 64, 262
Harivaṃśa 97, 117
Hevajra-tantra 66, 172
Hṛdaya-sūtra vt Südasuutra
Huayanjing 68
 Hüva õpetuse tuum 224
- India budismi ajalugu 214
Itivuttaka 46 vt ka Nõndaõeldu
- Jaapani kroonikad 139, 203
 Jadžurveeda 29, 149, 237
Jaiminīyabrāhmaṇa 29

- Japjī* 5
Jātaka vt Sünnilood
Jātakamālā vt Sünnilugude vanik
Journal of the Pali Text Society 150
 Jõudeaja võrsed 89
- Kaamasuutra **81**
 Kagjur vt Kandžur
 Kaheksakümne nelja mahasiddha
 elulood 121
 Kaheksaosaline arutlus 152 vt ka
Aṣṭādhyāyī
 Kaheksatuhandeline ületava mõist-
 mise suutra vt *Aṣṭasāhasrikā-
 prajñāpāramitā-sūtra*
 Kahekümnevietuhandeline üle-
 tava mõistmise suutra 4, 255
 Kaheteistkümnosaline traktaat
 176
 Kakskümmend värssi 153, 237
Kālacakra-tantra 9, 13, 19, 36, 52,
 81, **83**, 201
 Kandžur 36, 37, **85**, 212
Karaṇḍavyūha-sūtra 20
Kārikasaptati vt Seitsekümmend
 salmi
Kāśyapaparivarta **88**, 118, 166, 189,
 252
Kaṭha-āraṇjaka 14
Kauśītaki-āraṇyaka 14
Kauśītaki-brāhmaṇa 29
Kena-upaniṣad 228
 Keskmine tavaline xxvii, 74, **90**,
 95, 140
 Keskmise ja äärmuste jagamise
 seletus 237
 Keskmiste õpestussõnade kogu 1,
 vt ka *Madhyama-āgama*
 Kevaded-sügisised xxvii, **90**, 95,
 241
- Khuddaka-nikāya* 1, 19, 46, **91**, 104,
 193
Khuddakapāṭha vt Lühikesed luge-
 mised
 Kiri sõbrale 138
 Kirjade raamat xxvii, **92**, 95, 193,
 241
 Kirjutisi zen-budismist 192
Kojiki vt Muistsed ülestähendu-
 sed
 Kolmkümmend värssi 237
 Kolmteistraamat xxvii, 90, **92**, **95**,
 108, 130, 134, 142, 156, 238, 241
 Kommete ülestähendused xxvii,
 90, **95**, 96, 140, 193, 241
Kṣudraka-āgama vt Väikeste õpe-
 tussõnade kogu
 Kulgemise väe raamat vt Daode-
 jing
 Kuuenda patriarhi lavasuutra 39,
 69, **101**
 Kuuskümmend argumenti 138
 Kuusraamat 241
 Kümme tiiba 134
Kyōgyōshinshō vt Õpetus, teostus,
 usk, tulemus
- Lalitavistara* **106**, 123, 253
Lam rim chen mo 16, 106, **107**, 224
Laṅkāvatāra-sūtra 9, 26, 39, 40, 79,
107, 118, 173, 192, 253
 Laulude raamat xxvii, 74, 95, **108**,
 241
Legs bshad snying po vt Hüva õpe-
 tuse tuum
Liezi **109**, 262
Liji vt Kommete ülestähendused
Linji lu vt Linji üleskirjutused
 Linji üleskirjutused 110
Liujing vt Kuusraamat

- Liuzu tanjing* vt Kuuenda patriarhi lavasuutra
- Lootossuutra 4, 19, 20, 24, 27, 34, 41, 45, 53, 101, **112**, 118, 119, 120, 123, 124, 142, 165, 171, 173, 181, 190, 207, 208, 220, 233, 253
- Lunyu* vt Vesteid ja vestlusi
- Luuka Evangeelium 70
- Lühikesed lugemised 91
- Madhyama-āgama* 124, vt ka Keskmiste õpestussõnade kogu
- Madhyamakālaṃkāra* vt Madhjamaka kaunistus
- Madhjamaka kaunistus 202
- Madhyāntavibhāḡabhāṣya* vt Keskmise ja äärmuste jagamise seletus
- Mahābhārata xxi, 14, 23, 25, 97, **117**, 160, 165, 189, 263
- Mahānidāna-sutta* vt Suur põhjuste suutra
- Mahāparinibbāna-sutta* 49, 120 vt ka Suur parinirvaana suutra
- Mahāparinirvāṇa-sūtra* **120**, 199
- Mahāsatipaṭṭhāna-sutta* vt Suur meelepidamise toe suutra
- Mahāvairocana-sūtra* 234, vt ka Suur Vairotsāna suutra
- Mahāvamsa* 40, **121**
- Mahāvastu* 44, **121**, 123, 173
- Mahāvibhāṣā* vt Suur jaotusteraamat
- Mahāyānaśāstra* 9, 16, 122, 153
- Mahāyānaśraddhotpāda-śāstra* 18, **122**, 153
- Maitreyavyākaraṇa* 123
- Majjhima-nikāya* 1, **124**, 193
- Mañjuśrīmūlakalpa* 77, 125
- Manudharmaśāstra* vt Manu seadmuseraamat
- Manu seadmuseraamat 125
- Markuse Evangeelium 70
- Matteuse Evangeelium 70
- Mdzod bdun* vt Seitse aaret
- Mengzi* xxvii, 74, 93, 95, 96, **129-130**, 140, 262
- Mettāsutta* vt Sõbralikkusesuutra
- Milarepa elulugu 130
- Milarepa sada tuhat laulu 130
- Milindapañha* **131**, 138
- Mīmāṃsā-sūtra* 131
- Mohe zhiguan* vt Suur peatumine ja vaatlemine
- Mojing* 133
- Mozi* 43, **132-133**
- Muistsed ülestähendused 139, 203
- Mūlamadhyamakakārikās* 116, **133**, 138, 176
- Muusikaraamat 241
- Muutuste raamat xxvii, xxviii, 57, 65, 95, **134**, 142, 195, 198, 223, 236, 241, 257
- Mõtteterade varakamber 172
- Neliraamat xxvii, 90, 95, 130, **140**, 142, 193, 209, 238, 248
- Neli ülistuslaulu 138
- Neljakordne sisemine olemus 51
- Neljasajaline 14
- Niddesa* vt Selgitus
- Nihon shoki* vt Jaapani kroonikad
- Nõndaõeldu 91 vt ka *Itivuttaka*
- Nyāyasūtra* 60, 145
- Pañcaviṃśatisāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra* vt Kahekümneviie-tuhandeline ületava mõistmise suutra

- Pāṭimokkha-sutta* 158, 243
Paṭisambhidāmagga vt Analüüsi tee
Petavatthu vt Tondilood
 Pikkade õpetussõnade kogu 1, vt ka *Dīrgha-āgama*
 Pojalikkuse raamat xxvii, 95, 155, **156**
Prajñādaṇḍa vt Tarkusemalk
Pramāṇasamuccaya vt Argumentide kokkuvõte
Pramāṇavārttika vt Argumentide seletus
Prātimokṣa-sūtra 158, 243
 Pöörates seadmuseratast 56
- Rāmājana xxi, 65, 165, **166**, 167, 189
Ratnagotravibhāga vt Aardeühenduse jaotus
Ratnakūṭa 85, 88, 118, **166**
Ratnāvalī vt Aardevanik
Rgya gar chos 'byung vt India budismi ajalugu
Ṛgveda vt Rigveeda
 Rigveeda 5, 6, 11, 29, 59, 77, 149, 177, 204, 237
 Riisitaimesuutra **167**, 196
- Sada suurt tegu 19
Saddharmapuṇḍarīka-sūtra vt Loo-tossuutra
Sādhana-māla 77, 119
Sajaline traktaat 176
 Sajatuhandeline ületava mõistmise suutra 255, 260 vt ka *Śatasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*
Samādhirāja-sūtra 20, 118, **173**, 253
- Samantabhadra-caryā-praṇidhāna* vt Samantabhadra teostuse töotus
 Samantabhadra teostuse töotus 173, 227
 Saamaveeda 29, 149, 237
Sāmaveda vt Saamaveeda
Samdhinirmocana-sūtra 8, 40, 79, 118, **174**, 181, 260
Sāṃkhyakārikās vt Arutluse mõtetesalmid
Samyukta-āgama vt Ühendatud õpetussõnade kogu
Samyutta-nikāya 1, **175**, 193
Saundarananda 18
 Seadmuseratta käimapanemine 6, 78, 82, 86, 90, 141, 174, 175, 178, 179, **181**, 200, 225, 252
 Seitse aaret 51
 Seitsekümmend salmi 16
 Seitsekümmend salmi tühjusest 138
 Selgitus 91
Shangjunshu vt Shangi valitseja raamat
 Shangi valitseja raamat 15, **183**, 184
Shiji vt Ajaloo ülestähendused
Shijing vt Laulude raamat
Shisanjing vt Kolmteistraamat
Shiyi vt Kümme tiiba
Shōbōgenzō vt Tõelise seadmuse silma varamu
Shujing vt Kirjade raamat
Sishu vt Neljakraamat
 Sinise kalju ülestähendused 39, 62
Sngags rim chen mo vt Suur mantra astmete käsitus
Snying thig ya bzhi vt Neljakordne sisemine olemus

- Sthavīra-avadāna* vt Vanemate suured teod
Suhyllekha vt Kiri sõbrale
Sukhavatīvyūha-sūtra 10, 20, 34, 118, 160, **191**, 250
Sunzi bingfa vt Sõja seadused
Sūtraṭṭaka 1, 11, 35, **193**, 223
Suttanipāta vt Suutrate kogumik
Suttapiṭaka 1, 12, 49, 70, 76, 91, 124, 142, 175, **193**, 194
 Suured teod 19, 91
 Suur jaotusteraamat 178, 233
 Suur mantra astmete käsitus 224
 Suur meelespidamise toe suutra 49
 Suur parinirvaana suutra 49 vt ka *Mahāparinibbāna-sutta*
 Suur peatumine ja vaatlemine 208
 Suur põhjuste suutra 49
 Suur tee astmete esitus vt *Lam rim chen mo*
 Suur Vairotsana suutra 185, vt ka *Mahāvairocana-sūtra*
 Suur õpetus xxvii, 95, 140, **193**
 Suutrate kogumik 91
Suvarṇaprabhāsa-sūtra 118, 153, 173, **194**, 253
 Sõbralikkusesuutra 195
 Sõdalase tee 175, vt ka *Bushidō*
 Sõja seadused 191
 Sõnumitooja 53
 Südasuutra 40, 75, 76, 118, 119, 165, **197**, 227, 255
 Sünnilood 51, 91
 Sünnilugude vanik 51

Śaiva-āgama 204
Śaiva purāṇa 204

Śālistamba-sūtra vt Riisitaimesuutra
Śāriputraprakaraṇa vt Śāriputra lugu
 Śāriputra lugu 18
Śatapatha-brāhmaṇa 29
Śatasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra 24, 119 vt Sajatuhandeline ületava mõistmise suutra
Śataśāstra vt Sajaline traktaat
Śikṣāsamuccaya 202, **203**
Śūnyatāsaptati vt Seitsekümmend salmi tühjusest

Zhongyong vt Keskmine tavaline
 Zhou kombes 95
Zhuan falun vt Pöörates seadmu-seratast
Zhuangzi 43, 96, 100, 170, **208**, 226, 262
 Zhouli vt Zhou kombes
 Zhouyi vt Muutuste raamat
 Zuo kommentaar 90
 Zuo zhuan vt Zuo kommentaar

 Taevalikud suured teod 19
 Taevalossilood 91
 Taishō kaanon 211
Taittiriya-āranyaka 14
Taittiriya-brāhmaṇa 29
Taittiriya-upaniṣad 228
 Tandžur 36, 37, 85, **212**
 Tarkusemalk 138
Tathāgatagarbha-sūtra 215
Tathāgataguhyaka 253
Tattvasaṃgraha vt Tõeluse kokkuvõte
 Teekond läände 260
 Teemantsuutra 16, 39, 40, 49, 67, 69, 118, 148, **217**, 255

- Thar pa rin po che' rgyan* vt Vabanemise kalliskiviehe
- Theragātha* vt Auväärsete isandate laulud
- Therīgātha* vt Auväärsete eman-date laulud
- Tiibeti surmaraamat 144, **221**, 233
- Tipiṭaka* xxv, 8, 32, 46, 150, 190, 193, 220, **221**, 223, 242
- Tondilood 91
- Triṃśatikā* vt Kolmkümmend värssi
- Tripiṭaka* xxiv, 3, 34, 35, 150, 193, 221, **223**, 242
- Tõelise seadmusesilma varamu 50
- Tõeluse kokkuvõte 202
- Udāna* 46 vt ka Ülendavad värssid
- Udānavarga* 46
- Ugra küsimused 166
- Ugraparipṛcchā* vt Ugra küsimused
- Upāyakaūsālaya-sūtra* 233
- Vabanemise kalliskiviehe 58, 106
- Vabanemise tee 244
- Vaiśeṣika-sūtra* 235
- Vajrabhairava-tantra* 77
- Vajracchedikā-prajñāpāramitā-sūtra* vt Teemantsuutra
- Vajradhvaṣa-sūtra* 227
- Vanemate suured teod 19
- Vastuväitete kummutamine 138
- Vesteid ja vestlusi xxvii, 15, 70, 74, 93, 95, 96, 100, 109, 111, 140, 155, 210, **238**, 249
- Vīgrahavyāvartanī* vt Vastuväidete kummutamine
- Viisraamat xxvii, 90, 92, 95, 102, 108, 134, 209, **241**, 248
- Vimalakīrtinirdeśa-sūtra* xxv, 27, 34, 118, 123, 124, 228, 233, 235, **242**
- Vimānavatthu* vt Taevalossilood
- Viṃśatika* vt Kakskümmend värssi
- Vimuttimagga* vt Vabanemise tee
- Vinayapiṭaka* 35, 44, 158, 223, **242**
- Virgumistee lamp 18, 106
- Visuddhimagga* 33, 123, 150, **243**
- Väikeste õpetussõnade kogu 1
- Värvateta läbipääs 39, 62
- Vürst 15
- Wheel* 35
- Wujing* vt Viisraamat
- Wumen guan* vt Värvateta läbipääs
- Õiged kombes 95
- Õpetaja Suni sõja seadused vt Sõja seadused
- Õpetus, teostus, usk, tulemus 186
- Ühendatud õpetussõnade kogu 1
- Ühetähesuutra 119, **253**, 255
- Üks-rohkem õpetussõnade kogu 1, vt ka *Ekottara-āgama*
- Ülendavad värssid 91
- Ülestähendus Suurest Tangist läände jäävatest aladest 260
- Xiaojing* vt Pojalikkuse raamat
- Xiyou ji* vt Teekond läände
- Yajurveda* vt Jadžurveeda
- Yijing* vt Muutuste raamat
- Yili* vt Õiged kombes

Yogācārabhūmi-śāstra 16, 79, 157,

263

Yoga-sūtra 79

Yuejing vt Muusikaraamat

Yuktiṣaṣṭikā vt Kuuskümmend
argumenti

SANSKRITIKEELSETE SÕNADE REGISTER

- abhayamudrā* 11
abhidharma 2
abhijñā 4, 11, 14, 73
abhimukhī 104
abhisamaya 174
abhiṣeka 162
abhūtacitta 252
acalā 104
ācārya 4, 250
adharmā 145
adhiṣṭhāna 5
ādibuddha 258
āditya 5
advaita 6
adveṣa 66, 70
āgama 1
ahimsā 70, 179, 241, 246
aḥva 8, 67
āḥva 6
āḥvaka 6
āḥvika 6
ākāśa 72, 258
akuśalamūla 66, 70
ālayavijñāna 8, 79, 107, 122, 159,
 174, 197, 215, 216, 263
amoha 66, 70
amṛta 11
anabhilāpya 57
anāgāmin 249
anātman 75, 149, 163, 223
ānimitta 17, 136
anītya 75, 133, 163, 223, 252
anta 252
antarābhava 140, 233
anubhava 111
anumāna 157
anupaśyanā 80, 127
anuttarā samyaksambodhi 17, 175,
 217, 258
anuttarayogatantra 13, 38, 63, 65,
 66, 83, 119, 155, 213, 263
anuyoga 13
ap 258
aparigraha 241
apranihita 17, 136
apsara 13
arāga 66, 70
ārāma 14
araṇya 61
āranya 14, 29
arciṣmatī 104
arhat 14
artha 87, 140
ārūpyadhātu 94, 99
ārūpyasamāpatti 94, 99
ārya 1
aṣṭāṅgikamārga 82
āryamārga 249
āryapudgala 1, 75, 109, 249
asaṃkhyeya 15, 84
asaṃskṛta 72, 93, 144
āsana 1, 2
āsrava 127
āśrava 127
aste 241
asura 16
aśaikṣamārga 241
aṣṭāṅgikamārga 1, 82
aśvinau 18
atirāja 165
atīyoga 13
ātman 2, 75, 92, 231, 252
aum 149
avadāna 19
avāktavya 57

- āvāraṇa* 20, 21
āvāsa 21, 92
avatāra 21, 88, 210
avidyā 122, 128, 196, 216, 239, 256
āyatana 245
āyusmat 19
- bala-pāramitā* 254
bālaprthagjana 109
bauddha xxiii
bhagavat 24
bhakti xx, 23, 161, 162, 201, 204
bhaktimārga 162
bhava 128, 147, 196
bhavacakra 147
bhāvanā 99, 127
bhāvanāmārga 241
bhavatṛṣṇā 54, 78
bhikṣu 60, 89
bhikṣuṇī 145
bhūmi 27, 214
bhūmisparśa-mudrā 133
bhūsparśa-mūdra 8
bhūtacitta 252
bhūtatahatā 146
bindu 83, 155
bodhi 57, 92, 235, 243
bodhicitta 243
bodhicittotpāda 27
bodhisattva 26
bodhisattvayāna 53
bodhisattvayānika pudgala 17
bodhiṃkṣa 26
brahmacārin 140
brahmacaryā 241
brahmakāyikā-devatā 30
brahmaloka 30, 45
brahman 29, 30
brāhmaṇa 29
brahmavihāra 31
brāhmī 31
buddha 31
buddhadharma 32, 179
buddhadhātu 235
buddhakṣetra 34
buddhakula 154
buddhaśarīra 180
buddhaśāsana xxiii
buddhatā 33
buddhatva 33
buddhavacana 33
buddhayāna 53
- caitanya* 67
caitya 224
cakra 225
cakrasaṃvara 139
cakravartin 225
caṇḍālī 140, 226
cārvāka 111
caryā 38, 100, 157, 217, 219, 222
caryātantra 13, 38, 213
caturāryasatyāni 1, 141
caturmahārājanas 115, 141
caturvārga 140
catuṣkoṭikā 220
catoāry-apramāṇāni 31
cetanā 67, 148
chattra 225
citta 9, 39, 127, 197
cittaikāgratā 129
cittakleśa 128
cittamātra 9, 40, 56, 79, 107, 127, 241
ḍākinī 41
dalita 42
dāna 12, 254
dāna-pāramitā 255
darśana 43

- darśanamārga* 43, 241
daśabala 104
daśabhūmi 104, 117
daśakuśalakarmapatha 103
daśāśīla 103
deva 44, 79, 141
devaloka 30, 44, 45, 200, 222, 226
devanāgari 45
devanām indra 201
devaputra 45, 73, 201, 210
devarāja 141
dhāraṇī 46
dharma xxiv, 70, 94, 100, 140, 179, 218
dharmacakra 180, 195, 218, 225
dharmadhātu 22, 47, 58, 68, 116, 181, 196, 235
dharmakāya 18, 72, 93, 118, 180, 185, 203
dharmalakṣaṇa 56
dharmamegha 104
dharmapāla 115, 119, 180
dharmasūtra 47
dharmasārīra 180, 203
dharmasāstra 47
dharmatā 47
dhātu 235, 258
dhātugarbha 151
dhvaja 225
dhyāna 38, 101, 127, 129, 135
dhyānamudrā 10
dhyāna-pāramitā 257
dhyānibuddha 48
digambara 48, 122
doha 50, 177
dr̥ṣṭadharmika guṇa 50
dr̥ṣṭī 44, 91, 128, 231
duḥkha 75, 86, 163, 223, 250
dūraṅgamā 104
dvāparayuga 263
dveṣa 66
dvija 83
ekayāna 53, 112
gaṇḍa 58
gandha-āyatana 245
gandharva 59
garuḍa 60
gr̥hastha 140
guṇa 112, 246
guru 43, 106
heruka 65
hetu 66, 93, 145
hīnayāna 66
indriya 67, 216, 226, 244, 245
iṣṭadevatā 72
īśvara 76, 79
jaina xxi
jarāmaraṇa 196
jātaka 51
jāti 87, 196
ji xxi
jina 32, 122, 245
jinadharmā xxi
jīva xxii, 67, 218
jñāna 216
jñāna-pāramitā 254
jñeya-āvaraṇa 21
kālacakra 81
kālacakrayāna 171
kalaśa 225
kaliyuga 263
kalpa 84
kalyāṇamitra 58, 61, 71, 251
kāma 72, 81, 91, 92, 128, 140

- kāmadhātu* 72, 94, 223, 235
kāmatrṣṇā 78, 113
karma xxi, 129, 176, 217
karmaphala xxi, 219
karuṇā 31, 70, 81, 195
kāya 72, 202
kevalajñāna 122
kiṅnara 91
kleśa 92
kleśa-āvaraṇa 20
kṛtayuga 263
kriyatantra 13, 38, 98, 213
kṣānti 85
kṣānti-pāramitā 255
kṣatriya 98
kṣetra 98
kula 154
kuladuhitṛ 155
kulaputra 154, 155
kumārabhūta 124
kuśalamūla 66, 70
- lakṣaṇa* 136, 149
laukika 144, 187
liṅga 109
loka 115
lokacintā 115
lokadhātu 22, 115, 116, 181, 235
lokapāla 115, 141
lokāyata 111
lokottara 144, 187
lokottaravāda 121
- madhyama* 116
madhyamaka 166
madhyamā pratipad 90
madya 240
mahābhūta 258
mahācaitya 101, 113, 225
mahākāla 119
- mahāmudrā* 58, 82, 119, 130, 139, 221, 232
mahāpuruṣalakṣaṇa 193, 225
mahārāja 165
mahāsaṃghika 120
mahāsattva 121
mahāsiddha 121
mahāyāna 117
mahāyoga 13
mahāyuga 263
maithuna 240
maitrī 31, 70, 195
maṃsa 240
manas 9, 127
manasikāra 148
maṇḍala 124
maṇi 84, 149
mano-āyatana 245
mantra 125
mantrayāna 125
manuṣya 74, 125
mārakarma 126
mārga 126, 217
mātrkā 116
matsya 225, 240
māyā 128, 143, 146
māyādeha 140
mīmāṃsa 131
mithyājñāna 145
moha 66, 70
mokṣa xxi, 30, 49, 112, 122, 128, 140, 145, 204, 218, 229, 231
mokṣadharmā 114
muditā 31
mudrā 133, 185, 240
mukhya-upaniṣad 228
mukti 231
muni 134
- nadī* 155

nāga 137
nairātmya 252
nāma 143
nāmarūpa 143, 196
naraka 161
nava dharmaparyāyās 118, 253
nidāna 196
niḡamana 145
nikāya 142
nimitta 136
nirupadhiśeṣa 144
nirupadhiśeṣanirvāṇa 153
nirmāṇakāya 93, 123, 180, 185, 200,
 210, 227
nirvāṇa 144
nitya 252
nyāya 145

oṃ 149
oṃ maṇi padme hūṃ 149

padma 112, 225
padma-āsana 1
pāli 150
pañcamahāvṛata 241
pañcamakāra 240
pañcamārga 43, 241
pañcaśīla 228, 240, 246
pañcatattva 240
pañḍita 152
pāpa 152
pāpamitra 71
para-ātma-parivartana 28
paramārthasatya 195, 215, 226, 258
pāramitā 86, 117, 253
paratantra 94
parikalpita 94
parinirvāṇa 144, 153
pariniṣpanna 94
parva 117

pathakrama 106
phala 155
prabhākari 104, 235
prabhāsvara 140
prajñā 101, 103, 135, 156, 202, 231
prajñā-pāramitā 17, 135, 217, 255,
 256
prākṛta 156
prakṛti 112, 170
pramāda 145
pramāṇa 111, 157, 172
pramāṇavāda 157
pramudita 104, 195
prāṇa 67, 83
praṇidhāna 226
praṇidhāna-pāramitā 254
prasaṅga 116, 133, 158, 256, 258
prāsaṅgika 158
pratijñā 145
prātimokṣa 158
pratipad 217
pratītyasamutpāda 147, 196
pratyakṣa 157
pratyekabuddha 158
pratyekabuddhayāna 53, 158
pravrajaka 89
prayogamārga 241
preta 159
pretaloka 159
pṛthagjana 109, 249
pṛthvī 258
pudgala 17, 75, 159
pudgalavāda 159
pūjā 161
puṇḍarika 112
puṇya 162
puṇyaskandha 162
purāṇa 160
puruṣa 74, 161

rāga 66, 70, **72**, 92
 rājan **165**
 rājarṣi 15
 rajasa
 rakṣasa **165**
 rasa-āyatana 245
 ratna **84**
 ṛddhi **73**
 ṛṣi **169**
 rūpa 76, **98**, 143
 rūpa-āvacara
 rūpa-āyatana 245
 rūpadhātu 94, **98**

sādhana 119, **170**, 212
 sādhu **171**
 sādhumatī 104, 227
 sahaja **171**, 177
 sahayāna 171
 sakṛdāgāmin 249
 samādhi **89**, 103, 127, 173
 samaya **174**
 sambhāramārga 241
 sambhogakāya 72, 93, 180, 200, **249**
 saṃgha **92**, 94
 saṃhitā 137
 saṃjñā 76, **135**, 148
 sāṃkhya **170**
 saṃkrama 140, **155**
 saṃnyāsin 140, 202
 saṃpattikrama 72
 saṃsāra **176**
 saṃskāra 128
 saṃskārās 76, **128**, 196, 217, 222
 saṃskṛta **93**, 177, 223
 saṃvara **54**, 128, 218
 saṃvṛtisatya 195, **215**, 226, 258
 samyagājīva 82
 samyagdrṣṭi 82
 samyagvāk 82

samyagvyāyāma 82
 samyakkarmānta 82
 samyaksamādhi 82
 samyaksam̐bodhi **175**, 258
 samyaksam̐buddha 32, **175**
 samyaksam̐kalpa 82
 samyaksṃṛti 82
 sanātana dharma xx, 179
 sarvabījaka 9
 sarvajña 32, **102**
 sarvajñajñāna 102
 sarvajñatā 17, **102**, 217
 sarvāstivāda **178**
 sāsana 178
 sattva **148**
 satya **226**, 241
 satyadvaya 226
 satyāgraha 178
 satyayuga 263
 sautrāntika **179**
 siddha **186**
 siddhi 121, **186**
 siṃha-āsana 2
 skandha **76**, **188**
 smṛti **189**
 soma **189**
 sopadhiśeṣa 144
 sparśa 148, 196
 sparśa-āyatana 245
 sthaviravāda **190**, **220**
 stūpa **190**
 sudurjayā 104
 sugata 32, **70**
 sukha 67, **250**
 sūtra **194**
 svabhāva 112, 133, **149**, 166, 196,
 215
 svalakṣaṇa 149
 svapna 140
 svastika **195**

svaśūnyatā 166
svātantrika 195

śabda-āyatana 245
śaḍāyatana 196
śaḍdarśana 101
śaḍgati 102
śaiṅva 204
śakti 201
śākya 199
śamatha 11, 99, 127, 129, 157, 207
śaṅkha 225
śaraṇa 83
śarīra 72, 202
śāsana 251
śāstra 199
śāstṛ 251
śīla 103, 254
śīla-pāramitā 256
śīlavrataparāmārśa 92
śraddhā 123, 229
śramaṇa 54
śrāmaṇera 205
śrāmaṇerī 205
śrāvaka 204
śrāvakayāna 53
śrī 205
śrīvatsa 225
śrotāpanna 249
śruti 205
śūdra 205
śūnya 80, 116, 136, 145, 149
śūnyakalpa 84
śūnyatā 11, 17, 116, 133, 136, 145,
 166, 206, 220, 227, 248, 262
śūnyavāda 116, 206
śoetāmbara 206

tamas 112
tantra 213

tathāgata 32, 145
tathāgatagarbha 9, 33, 52, 79, 107,
 122, 146, 159, 166, 214, 215
tathatā 17, 146, 217, 262
tattva 262
tejas 258
tīrtha 221
tīrthaṅkara 221
tīrthika 221
trāyastriṃśa 222
tretāyuga 263
tridhātu 94
trikāya 32, 72, 79, 93, 123, 180
trilakṣaṇa 75, 223
triloka 94, 115
trimurti 29, 203, 244
triratna 94
trisvabhāva 94
triśaraṇa 94
tṛṣṇā 78, 196

udahāraṇa 145
upādāna 91, 196
upādānaskandha 76, 228
upanaya 145
upanīṣad 29, 228
upāsaka 228
upāsikā 228
upāya 231, 232
upāyakaūsalya 233
upāya-pāramitā 254
upekṣā 31, 195, 245
utpattikrama 72

vāc 80
vaiḅhāśika 233
vaiśāradya 238
vaiśeṣika 235
vaiṣṇava 244
vaiśya 235

- vajra* **231**
vajrayāna **232**
varṇa 29, **182**
vāyu 258
veda **237**
vedanā 76, 148, 196, **226**
vedānta **237**
vibhavaṭṛṣṇā 78, **192**
vidyā 167, 216, **239**
vidyādhara **239**
vihāra 92, **239**
vijñāna 9, 76, 196, **216**, 258
vijñānaskandha 9
vijñānavāda 239
vijñaptimātra 40, 56, 79, 174, **241**
vimala 103, 104
vimokṣa **231**
vinaya **242**
vipaśyanā **11**, 62, 99, 127, 129, 157,
 207, 234
vīrya 67, **214**
vīryapāramitā **257**
vyākaraṇa **246**
vyākṛta bodhisattva mahāsattva 247
vyūha 58
- yakṣa* 77
yakṣiṇī 77
yāna 53
yantra **262**
yathābhūtam 80, 107, 146, **262**
yoga **78**
yogācāra **79**
yogatantra 13, 38, 213, **263**
yogin **79**
yoginī **79**
yoni **79**
yuga 84, **263**

PAALIKEELSETE SÕNADE REGISTER

- abhidhamma* 2
abhiññā 4
adhiṭṭhāna 5, 254
āgama 1
ākāsa 72
anattā 75
anicca 163
ānimitta 136
anta 252
anupassanā 80
apadāna 19, 91
arahat 14
ariya 1
ariyapuggala 249
āsana 1
asaṅkhata 93
āsava 127
attā 2, 19, 75
attan 75
aṭṭhaṅgikamagga 82
āvarena 20, 21
āvāsa 21, 92
avijjā 216
āyatana 245
- bhavadacca* 147
bhāvanā 99, 127
bhikkhu 89
bhikkhunī 145
bhūmi 214
bodhi 243
bodhisatta 26
brāhmaṇa 29
brahmavihāra 31
buddha 31
buddhadhamma 32
- cakka* 225
- caturariyasacca* 141
caturmahārājika 141
cetiya 224
citta 127
cittakilesa 128
- dāna* 12, 254
dasabala 104
dasasīla 103
dassana 43
devaloka 45
devaputta 45
dhamma 179
dhammacakka 180, 225
dhamma dāna 35
diṭṭhi 231
dukkha 86, 250
- gandhabba* 59
- hetu* 66
- iddhi* 73
indriya 244
- jātaka* 51, 91
jhāna 38, 135
- kalyāṇamitta* 71
kāma 72, 81
kamma 217
kappa 84
karuṇā 81
kāya 72
khanda 76
khanti 85, 254
kinnara 91
kulaputta 154

kusalamūla 70
loka 115

magga 126
mahāpurisalakkhaṇa 193
majjhimā paṭipadā 90
mano 127
mātikā 116
māyā 128
metta 70, 195, 254
mokkha 231
muddhā 133
mutti 231

nāmarūpa 143
ñāna 216
nekhamma 254
nibbāna 144
nikāya 142
niraya 161

paccekabuddha 158
padma 112
pāli 150
pañña 135, 254
pāpa 152
pāramī 254
pāramitā 253
paṭiccasamuppāda 196
pāṭimokkha 158
peta 159
pūjā 161
puñña 162
puthujjana 109

rāga 72
rūpa 98

sacca 226, 254
saddhā 229

sakka 199, 200
samādhi 89
samaṇa 54
sāmaṇera 205
samatha 129
sammāsambodhi 175
sammāsambuddha 175
saṃsāra 176
saṃvara 54
saṅgha 92
saṅkhārās 128
saṅkhata 93
saññā 135
saraṇa 83
sāsana 251
satta 148
sāvaka 204
siddhi 186
sīla 103
sotāpanna 249
sukha 250
suññatā 227
sutta 194

tañhā 78
tathāgata 145
tathatā 146
tāvatiṃsa 222
theravāda 190, 220
thūpa 190
tilakkhana 223
tiratana 94
tisarāṇa 94
titthiya 221

upādāna 91
upāsaka 228
upāsikā 228
upāya 232
upāyakusala 233

upekkhā 245, 254

vedanā 226

vidyā 239

vihāra 239

vimokkha 231

vinaya 242

viññāṇa 216

vipassanā 11

virīya 254

yakkha 77

TIIBETIKEELSETE SÕNADE REGISTER

- a mi tā bha* **10**
bar do **233**
bar do thos grol **221**
bcom ldan 'das **24**
bdag **75**
bdag med **75**
bde ba **250**
bde ba can **191**
bde ba can gyi bkod pa'i mdo **191**
bde bar gshegs pa **70**
bden pa **226**
bdud **125**
bdud kyi las **126**
bka' gdams **81**
bka' 'gyur **85**
bka' ma **144**
bka' rgyud **82**
bkra shis lhun po **152**
bla ma **106, 251**
bla na med pa'i yang dag par rdzogs pa'i byang chub **258**
blo bzang chos kyi rgyal mtshan **152**
bon **36-37**
bon po **36**
'bras spungs **60**
'bri gung **50**
'bri gung mthil **50**
'bri gung skyabs sgron che tshang rin po che **50**
'bri gung skyob pa 'jig rten dgon po rin chen dpal **50**
'brom ston **19, 81**
brtson 'grus **214**
brtson 'grus pha rol tu phyin pa **257**
'brug pa bka' rgyud **82**
bsam gtan **135**
bsam gtan kyi pha rol tu phyin pa **257**
bsam yas **151, 174**
bskal pa **84**
bskyed rim **72**
bslabs pa kun las btus pa **203**
bsod names **162**
bsod nams rgya mtsho **41**
bstan bcos **199**
bstan 'dzin mkhyen brtse **87**
bstan 'dzin rgya mtsho **41**
bstan 'gyur **212**
bzod pa **85**
bzod pa'i pha rol tu phyin pa **255**
btang snyoms **245**
bu ston **36**
bya ba'i rgyud **98**
byams pa **123, 195**
byang chub **36, 243**
byang chub kyi sems **243**
byang chub lam gyi sgron me **19**
byang chub sems dpa' **26**
byang chub sems dpa'i spyod pa la 'jug pa **28**
byin gyis brlabs pa **5**
'byor rgyud **263**
chos **36, 179**
chos 'byung **36**
chos kyi khams **181**
chos kyi 'khor lo **180**
chos kyi sku **180**
chos mngon pa **2**
chos mngon pa kun las btus pa **3**
chos mngon pa'i mdzod **2**
chos mngon pa'i sde snod **3**
chos nyid **47**

- chos skyong* **180**
dad pa **229**
dam pa'i chos padma dkar po'i mdo
 112
dam tshig **174**
dang po'i sangs rgyas **258**
dbang bskur **162**
dbang po **244**
dbu ma pa'i lugs **116**
dbu ma rtsa ba'i tshig le'ur byas pa
 133
dbu ma'i lam **90**
de bzhin gshegs pa **87, 145–146**
de bzhin gshegs pa thams cad kyi
 yum shes rab kyi pha rol tu phyin
 ma yi ge gcig ma **253**
de bzhin gshegs pa'i snying po **215**
de bzhin nyid **146**
dga' ldan **60**
dge ba bcu'i las kyi lam **103**
dge ba'i bshes gnyen **61, 71**
dge ba'i rtsa ba **70**
dge bshes **61**
dge bsnyen **228**
dge bsnyen ma **228**
dge 'dun **92**
dge 'dun chos kyi nyima **153**
dge 'dun grub **41**
dge lugs **60**
dge lugs pa **224**
dge sbyong **54**
dge slong **60, 89**
dge slong ma **145**
dge tshul **61, 205**
dgon pa **61, 92**
dgongs pa nges par 'grel pa'i mdo
 174
dgra bcom pa **14**
dkon mchog rgyal po **172**
- dkyil 'khor* **124**
dmyal ba **161**
dngos grub **186**
'dod **72, 81**
'dod khams **72**
'dod pa'i sred pa **113**
don dam pa'i bden pa **258**
don yod grub pa **10**
dri ma med par grangs pas bstan pa'i
 mdo **242**
'dzam bu'i gling **51**
'du byed **128**
'dul ba **85, 242**
'dul ba'i sde snod **242**
'dus byas **93**
dus gsum mkhyen pa **86**
'du shes **135**
dus kyi 'khor lo **81**
dus kyi 'khor lo'i rgyud **83**
'dus ma byas **93**
dwags pa **82**
dwags po **58**
- gyung drung* **195**
gang zag **75**
gang zag smra ba **159**
ge sar **60**
ge sar gling **60**
gnas pa **92, 239**
grangs med **15**
'gro ba drug **102**
grol ba **231**
grol ma **213**
grub thabs **170**
grub thob brgyad bcu rtsa bzhi rnam
 thar bzhugs so **121**
grub thob chen po **121**
gsang ba 'us pa'i rgyud **63**
gser 'od kyi mdo **194**
gshen rab **36**

gshin rje 77
 gshin rje gshed 77
 gzhan stong 166, 214
 gzhis ka rtse 152
 gzugs 98
 gzugs khams 98
 gzugs med khams 99
 gzungs sngags 46
 gter ma 151, 219
 gter ston 219
 gtum mo 226
 gu ru rin po che 151
 gyung drung 195

hva shang 25

'jam dbyangs mkhyen brtse dbang
 po 168
 'jam dpal dbyangs 124
 'jam mgon kong sprul blo gros mtha'
 yas 168
 'jig rten 115
 'jig rten kham 116
 'jig rten skyong 115
 jo bo rje 18
 jo nang 51

kar ma bka' brgyud 86
 ke la sha 83
 khams 235
 khams gsum 94
 'khon 172
 'khor ba 171
 khrag 'thung dpa' bo 65
 khri 1
 khri srong lde brtsan 84–85, 151,
 174, 202
 'khrul 'khor 262
 klong chen rab 'byams pa 51
 klu 137

kun gzhi rnam par shes pa 8
 kun mkhyen 102
 kun rdzob bden pa 215
 kun shes 102
 kun tu bzang po 173
 kye rdo rje 66
 kye rdo rje rgyud 66

lam 126
 lam 'bras 172
 lam rim 16, 106
 lam rim chen mo 16, 106, 224
 lam yan lag brgyad 82
 lang kar gshegs pa'i mdo 107
 las 217
 las kyi 'bras bu 219
 legs bshad snying po 224
 legs par bshad pa rin po che'i gter
 172
 legs par song
 len pa 91
 lha 79
 lhag mthong 11
 lha'i bu 45
 lhan cig 171
 longs spyod pa'i sku 249
 lta 231
 lung 1
 lung ston pa 246

ma rig pa 216
 mar pa chos kyi blo gros 126
 mchod pa 161
 mchod rten 190, 224
 mdo 85, 194
 mdzod bdun 51
 mi 74
 mi 'jigs pa 238
 mi 'khrugs pa 8
 mi la ras pa 130

mi la ras pa'i mgur 'bum 130
mila ras pa'i rnam thar 130
ming gzugs 143
mi rtag pa 163
mkha' 'gro ma 41
mkhas grub rje 152
mkhor lo 225
mnar med pa 22
mngon dga' 4
mngon par rtags pa'i rgyan 4
mngon par shes pa 4
mtha' 252
mtha' bzhi 220
mthong ba'i chos la yon tan, tshe'di'
yon tan 50
mtshan 136
mtshan ma med pa 136
mtshan nyid gsum 223
mtshur phu 86
mya ngan las 'das pa 144

nag po chen po 119
nam mkha' 72
nā ro chos drug 140
ngag dbang blo bzang rgya mtsho
 41, 152
ngan 'thud 152
nor bu 84
nyan thos 204
nyon mongs 128

'od kyi mdo 194
'od srung gis zhus pa 88
'og min 8

pad ma 112
padma 'byung gnas 150
pañ chen 152
pañ chen bla ma 152
phal chen 21

phal po che 85
pha rol tu phyin pa 85, 253
phung po 76
phyag na rdo rje 232
phyag rgya 133
phyag rgya chen po 119
'phags pa 1
'phags pa blo gros 172
'phags pa'i bden pa bzhi 141
'phags pa'i gang zag 249
'phags pa blo gros 172
'pho ba 155
'phrin las mtha' yas rdo rje 87
'phrul 128
po ta la 156

rang bzhin 149
rang bzhin gsum 94
rang 'byung rigs pa'i rdo rje 87
rang rgyud pa 195
rang sangs rgyas 158
rang stong 166
rdo rje 231
rdo rje 'chang 231
rdo rje phur ba 232
rdo rje sems dpa' 232
rdo rje theg pa 232
rdzogs chen 51
rdzogs rim 72
rdzu phru 73
rgya cher rol pa'i mdo 106
rgya gar chos 'byung 214
rgyal ba 245
rgyal ba kar ma pa 61
rgyal ba rin po che 61
rgyal po chen po bzhi 141
rgyal tshab rin po che 86
rgya mtsho 41
rgyu 66
rgyud 85, 213

- rig 'dzin* **239**
rig pa **167, 239**
rigs kyi bu **154**
rigs kyi bu mo **155**
rin chen 'byung ldan **167**
rin chen brtegs **85**
rin chen brtsegs pa'i mdo **166**
rin chen gsum **94**
rin po che **168**
ris med **168**
rjes su mthong pa **80**
rmi lam **140**
rnal 'byor **78**
rnal 'byor bla na med pa'i rgyud **13**
rnal 'byor spyod pa **79**
rnam par shes pa **216**
rnam par snang mdzad **234**
rnam thar **139**
rnying ma **144**
rten cing 'brel bar 'byung ba **196**
rtogs par brjod pas sde **19**
rtsa **155**
rtsa don lnga po **240**
rum btegs **86–87**
rwa sgrengs **81**
- sa* **214**
sa bcu **104**
sa bcu'i mdo **44**
sa'i snying po **98**
sā lu ljang pa'i mdo **167**
sangs rgyas **31, 36**
sangs rgyas kyi bka **33**
sangs rgyas kyi chos **32**
sangs rgyas kyi gsung **33**
sangs rgyas kyi shing **34**
sangs rgyas nyid **33**
sa skya **172**
sa skya khri 'dzin **172**
- sa skya paṇḍita kun dga' rgyal*
mtshan dpal bzang po **172**
sbyin pa **12**
sbyin pa'i pha rol tu phyin pa **255**
sde snod gsum **223**
sdom pa **54**
sdong po bskod pa'i mdo **58**
sdong pos brgyan pa'i mdo **58**
sdug bsngal **86**
sems **127**
sems dpa' **148**
sems dpa' chen po **121**
sems tsam **40**
se ra **60**
sgam po pa **58**
sgom pa **99**
sgom pa'i rim pa **25**
sgrib pa **20**
sgyu lus **140**
shā kya thub pa **199**
sham bha la **201**
shang pa **82**
shes rab **135**
shes rab kyi pha rol tu phyin pa **256**
shes rab kyi pha rol tu phyin pa
brgyad stong pa'i mdo **17**
shes rab kyi pha rol tu phyin pa rdo
rje gcod pa'i mdo **217**
shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i
snying po'i mdo **197**
shes rab rgyal mtshan dol po pa **52**
sku **72**
sku gsum **93**
sku lnga rgyal po **48**
skyabs **83**
skyabs gsum **94**
skyabs mgon **92**
skye mched **245**
skyes bu **74**
skyes bu chen po'i mtshan **193**

skyes pa'i rabs kyi sde 51
slop dpon 4
sman gyi bla ma 24
sman ri 37
smon lam 226
smra 80
sngags 125
sngags rim chen mo 224
sngon 'gro 142
snying rje 81
snying thig ya bzhi 51
so so'i skye bo 109
so sor thar pa 158
sprul sku 123, 210, 227
spyian ras gzigs dbang phyugs 19
spyod 100, 157, 219
spyod rgyud 38
sred pa 78
srid pa 147
srid pa'i 'khor 147
srid pa'i sred pa 54
stobs bcu 104
stong pa nyid 227

zag pa 127
zha lu 36
zhi gnas 129
zhwa dmar rin po che 86

ta'i si tu rin po che 86
tā ra nā tha 214
thabs 232
thabs la mkhas pa 233
thal 'gyur 158
thal 'gyur ba 158
thams cad mkhan pa 102
thams cad mkhyen pa 102
thang ka 213
thar pa 231
thar pa rin po che'i rgyan 58

theg dman 66
theg pa chen po 117
theg pa chen po 'du ba 122
theg pa gcig 53
thig le 155
thog ma'i sangs rgyas 258
thub bstan rgya mtsho 41
thub pa 134
ting nge 'dzin 89
ting nge 'dzin gyi rgyal pa'i mdo
 173
tshad ma 157
tshangs dbyangs rgya mtsho 41
tshangs pa'i gnas pa 31
tshe 'di'i yon tan 50
tshor ba 226
tshul khrims 103
tshul khrims bcu 103
tshul khrims kyi pha rol tu phyin pa
 256
tsong kha pa blo bzang grags pa 224

u rgyan 'phrin las 87

yang dag pa ji lta ba bzhin 262
yang dag par rdzogs pa'i byang chub
 175
yang dag par rdzogs pa'i sangs rgyas
 175
ye shes mtsho rgyal 151
yi dam 72
yi dam lha 72
yi dwags 159
yongs su mya ngan las 'das pa 153
yongs su mya ngan las 'das pa chen
 po'i mdo 120

HIINAKEELSETE SÖNADE REGISTER

- abiluoti guo* 阿比羅提國 4
achu 阿闍 8
ahan 阿含 1
ai 愛 7, 14, 72, 78
ai ren 愛人 14
aiyu 愛欲 81, 113
alaye shi 阿賴耶識 8
aluohan 阿羅漢 14
amituo jing 阿彌陀經 191
amituo 阿彌陀 10
 Anhui 安徽 66
anoduoluo sanmiao sanputi 阿耨多
 羅三藐三菩提 258
apidamo 阿毘達磨 2
apidamo jushe lun 阿毘達磨俱舍
 論 2
apotuona 阿波陀那 19
asengqi 阿僧祇 15
asheli 阿闍梨 4
atifotuo 阿提佛陀 258

bagua 八卦 223
baqian song banruo boluomi jing 八
 千頌般若波羅蜜經 17
baihua 白話 248
baijia 百家 23, 170
bajiaota 八角塔 151
banruo 般若 135
banruo boluomiduo xinjing 般若波
 羅蜜多心經 197
banruoboluomi 般若波羅蜜 256
bao 寶 84
baoshen 報身 249
baosheng 寶生 167
bazhengdao 八正道 82
benji 本記 7
bian 邊 252
biao 表 7

bingfa 兵法 182
biqiu 比丘 89
biqiuni 比丘尼 145
biyan lu 碧巖錄 39, 61
 Bohai 渤海
boluomi 波羅蜜 253
boshi 博士 65
 Budai 布袋
bukongchengjiu 不空成就 10
bukeshuo 不可說 57
bushi 布施 12

 Cao Cao 曹操 191
caodong 曹洞 16, 38, 39, 49, 110,
 185, 189, 234
 Caoshan Benji 曹山本寂 38
chan 禪 11, 16, 26, 33, 34, 38–39,
 47, 53, 61, 64, 68–69, 78, 85, 88,
 101, 107, 110, 112, 120, 129, 132,
 154, 171, 184, 207, 209, 234, 248,
 252
chanboluomi 禪波羅蜜 257
 Changan 長安 139, 187
channa 禪那 38, 135
chanzong 禪宗 38
 Cheng Hao 程顥 141
 Cheng Yi 程頤 141
cheng 成 186
 Chengguan 澄觀 68
 Chu 楚 107, 208
chu 處 245
chunqiu 春秋 39, 90
ci 慈 195
cibei 慈悲 81
ciji jijinhui 慈濟基金會 225
cisheng gongde 此生功德 50

da banniepan jing 大般涅槃經 120

- da baoji jing* 大寶積經 166
da jiashe wen da baoji zhengfa jing
 大迦葉問大寶積正法經 88
dasheng apidamoji lun 大乘阿毘達
 磨集論 3
damo 達摩 26
dao 道 xxvi, xxviii, 42, 64–65, 100,
 107, 134, 141, 183, 217, 245
Daodejing 道德經 xxviii, 43, 74,
 100, 107, 149, 181, 211, 222, 260
daojia 道家 xxviii, 170, 213
daojiao 道教 xxviii, 213
daojing 道經 43
Daozang 道藏 xxix, 43, 62
daoxue 道學 141
dari 大日 234
dasheng 大乘 117
dasheng qixin lun 大乘起信論 122
dazheng xinxiu dazang jing 大正新
 脩大藏經 211
dazong shi 大宗師 100
datang xiyu ji 大唐西域記 260
datong 大同 44, 193, 253
daxue 大學 44, 193
de 德 44, 65, 182, 245
dedaojing 德道經 43
dejing 德經 43
di 地 214, 258
di 帝 183
di 諦 226
ding 定 101, 135
diyu 地獄 161
dizang 地臧 98
Dongshan Liangjie 洞山良价 38
dujue 獨覺 158
dulilunzheng pai 獨立論證派 195
dunwu 頓悟 16, 69, 252
Dushun 杜順 68
e 惡 111, 152
Emeishan 峨嵋山 66
erya 爾雅 95
fa 法 56, 62, 108, 132, 179, 181,
 183, 261
Fagu shan 法鼓山 47
fajia 法家 56, 108, 170
fajie 法界 68, 181
fakong 法空 149
Falang 法朗 176
falun 法輪 180
falun dafa 法輪大法 56
falun gong 法輪功 56
fanfu 凡夫 109
fangbian 方便 232, 233
fangguang da zhuangyan jing 方廣
 大莊嚴經 106
fannao 煩惱 128
fashen 法身 180
Fazang 法藏 68
faxiang 法相 40, 56, 79, 212, 260
faxing 法性 47
fengshui 風水 50, 57, 198
fo 佛 31, 57
fodao 佛道 57
fofa 佛法 32, 57
Foguang shan 佛光山 34
foguotu 佛國土 34
fojiao 佛教 57
fotuo jiaojie 佛陀教誡 33
Fotuo jiaoyu jijinhui 佛陀教育基
 金會 33
foxing 佛性 33
fugu 復古 65, 133
geming 革命 211
gen 根 244
gongan 公案 39, 61, 68, 85, 110,
 234, 248
gongde 功德 162

- Gongsun Long 公孫龍 143
 Gongsun Yang 公孫鞅 184
 gongyang 供養 161
 gongyangzhuan 公羊傳 90
 gu 古 133
 gua 卦 65, 134, 223
 gua'ai 罍礙 20
 guan 觀 11, 62, 92, 207, 234
 guanding 灌頂 162
 guanshiyin 觀世音 20, 62
 Guan Zhong 管仲 62
 Guanzi 管子 43, 62, 108, 182
 guan自在 觀自在 20, 62
 guan wuliang shou jing 觀無量壽經 191
 guanyin 觀音 19, 20, 62
 gui 鬼 159
 guiqu 歸趣 126
 guiyi 歸依 83
 guliangzhuan 谷梁傳 90
 guofeng 國風 108
- Han 漢 xxvii–xxix, 7, 90, 92, 95, 108, 134, 143, 156, 187, 191, 198, 248
 Han Feizi 韓非子 64, 108, 148, 183, 262
 Hanshan 寒山 64
 Han Yu 韓愈 65
 he 和 65, 97, 253
 Hebei 河北 110
 Henan 河南 66, 111
 Hengshan 衡山 66
 Hengshan 恆山 66
 Hongren 弘忍 69
 huan 幻 128
 Huangbo Xiyun 黃檗希運 110
 huangdi 皇帝 68, 210
 Huang Di 黃帝 250
 Huanghe 黃河 68
- Huashan 華山 66
 huashen 化身 88, 210
 huatou 話頭 61, 68, 85, 110, 234
 huayan 華嚴 21, 68, 88, 148, 154, 208, 222
 huayan jing 華嚴經 21, 69
 huayan zong 華嚴宗 209
 hufashen 護法神 180
 hui 慧 101
 Huineng 慧能 39, 69, 101, 110
 Hui Shi 慧施 143
 Huizi 慧子 143
 Huiwen 慧文 220
 Hunan 湖南 66
 huo 火 258
 hufo 活佛 53, 70
 hushizhe 護世者 115
- ji 機 262
 ji 濟 225
 ji 計 195
 jian 見 231
 jianai 兼愛 131
 jianjiao 漸教 69
 jianwu 漸悟
 jianxing 見性 78, 89, 112
 jianjiao 漸教 16
 jiao 教 57
 jie 劫 83
 jie 戒 103
 jie 界 235
 jie 解 231
 jieboluomi 戒波羅蜜 256
 jieshenmi jing 解深密經 174
 jietuo 解脫 231
 jin guangming jing 金光明經 194
 jin 今 133
 jin 金 258
 jing 敬 229
 jing 經 188, 194

- jingang* 金剛 231
jingangjing 金剛經 217
jingangdingzong 金剛頂宗 232
jingjin 精進 214
jingjinboluomi 精進波羅蜜 257
jingtu 淨土 34, 159, 191
jingtuzong 淨土宗 160
Jingkong (Ching-kung) 淨空 33
Jiuhuashan 九華山 66
Jizang 吉藏 176
juan 卷 260
junzi 君子 43, 249, 261
- kanhua* 看話 85, 86, 110, 178
keyang 渴仰 78
kong 空 227, 248
Kong Fuzi 孔夫子 xxvi, 96
Kong Qiu 孔丘 96
Kongzi 孔子 96, 97, 251
ku 苦 86
kuaile 快樂 250
kuaile fo 快樂佛 137
- Laiguo* 來果 39
Lao Jun 老君 xxix
laoshi 老師 169, 251
Laozi 老子 xxviii, 43, 107, 109, 208
li 利 88, 109, 131
li 力 246
li 理 64, 69, 109, 142, 147-148, 164, 209, 222
li 禮 95, 109, 182, 261
liang 量 157
Liang 梁 26
lianhua 蓮華 112
Li Er 李耳 107
liezhuan 列傳 7
Liezi 列子 109, 262
Lie Yukou 列御寇 109
- liji* 禮記 38, 53, 94, 109
linji 臨濟 39, 68, 110, 169, 234
linji lu 臨濟錄 110
linji zong 臨濟宗 209
Linji Yixuan 臨濟義玄 110
lishi 理事 149
liudao 六道 102
liujing 六經 241
liuzu tanjing 六祖壇經 101, 110
liuyi 六藝 101, 110
lixue 理學 148, 197
long 龍 50, 137
Longmen 龍門 111
lou 漏 127
Lu 魯 90, 96, 129, 132
Lu Jiuyuan 陸九淵 197
lun 論 199
lun 輪 225
lunhui 輪迴 171
lunzang 論藏 4
lunyu 論語 238
luopan 羅盤 57
Luoyang 洛陽 111
lü 律 242
- mantuluo* 曼荼羅 124
Mao Zedong 毛澤東 xxviii, 109, 183
Meng Ke 孟克 129
Mengzi 孟子 xxvii, 74, 88, 93, 96, 111, 129, 130, 132, 140, 148, 250, 251, 262
miaofa lianhua jing 妙法蓮華經 112-113
miben bingfa 密本兵法 196
miedu 滅度 153
mile 彌勒 123
mile fo 彌勒佛 137
ming 名 134, 143
ming 明 239

- Ming 明 xxix, 39, 43, 141, 183–184, 197
 mingjia 名家 131, 143, 170
 mingse 名色 143
 mizong 密宗 171, 232
 mo 魔 125
 mo 默 234
 Mo Di 墨翟 132
 mohesa 摩訶薩 121
 mohe zhiguan 摩訶止觀 208
 mojia 墨家 131, 132, 170
 mojing 墨經
 moni 摩尼 83
 mozhao 默照 132, 178, 207, 234
 Mozi 墨子 43, 131, 132, 148
 mouni 牟尼 134
 moye 魔業 126
 mu 木 258
- namu amituo fo 南無阿彌陀佛 160
 Nanyue Huisi 南嶽慧思 207, 220
 naxi 納西 37
 neipian 內篇 208
 nianfo 念佛 141, 142
 niepan 涅槃 144
- pian 篇 183, 208, 261
 piluzhena 毘盧遮那 234
 poluotimucha 波羅提木叉 158
 pusa 菩薩 26
 puteqieluo 補特伽羅 75
 puti 菩提 243
 puti damo 菩提達摩 26
 putixin 菩提心 243
 Putuoshan 普陀山 62, 66
 puxian pusa 普賢菩薩 173
- qi 氣 67, 112, 130, 142, 148, 164, 209
 Qi 齊 62
- qigong 氣功 56, 164
 Qin 秦 xxvii, 7, 64, 108, 184, 238
 Qing 清 141
 Qin Shi Huangdi 秦始皇帝 64
 qu 取 91
- ren 人 74
 ren 仁 65, 70, 74, 167
 ren 忍 85
 renboluomi 忍波羅蜜 255
 rendao 人道 100
 renjian fojiao 人間佛教 69
 rensheng fojiao 人生佛教 212
 renzheng 仁政 130
 renwo 人我 74
 renxing 人性 261
 ru fajie pin 入法界品 58
 rujia 儒家 96, 169, 170
 rujiao 儒教 xxvi
 rulai 如來 145
 rulai zang 如來藏 215
 ru lengqie jing 入楞伽經 107
 rushi 如實 262
 ruxue 儒學 xxvii
- saduo 薩埵 148
 sanbaluo 三跋羅 54
 sanbao 三寶 94
 sancai 三才 74, 210
 sandong 三洞 43
 sanfayin 三法印 223
 sanguiyi 三歸依 94
 sanjiao 三教 xxix, 95
 sanjie 三界 94
 sanlun 三論 101, 176
 sanmei 三昧 89
 sanmeiye 三昧耶 174
 sanmiao sanfotuo 三藐三佛陀 175
 sanmiao sanputi 三藐三菩提 175
 sanshen 三身 93

- sanshier xiang* 三十二相 193
sanshiliu ji 三十六計 195
san zixing 三自性 94
sanzang 三藏 223
se 色 94
sejie 色界 98
sejiujing tian 色究竟天 8
sengqie 僧伽 91
Sengzhao 僧肇 176
Shaanxi 陝西 66
shamen 沙門 54
shami 沙彌 205
shan 善 111, 229
Shandong 山東 62, 66, 96, 110, 129
Shang 商 92, 96
shangdi 上帝 183
shangen 善根 70
shangjunshu 商君書 183, 184
Shang Yang 商鞅 64, 108, 182–183, 184
Shang-Yin 商殷 xxvi, 68, 183, 210, 245
shan nanzi 善男子 154
shan nüzi 善女子 155
shanshi 善逝 70
shan zhishi 善智識 71
Shanxi 山西 66
Shaolin 少林 26, 184
shaolin si 少林寺 184
she 捨 245
she dasheng lun 攝大乘論 122
sheduoqie 闍多伽 51
shen 神 79
shen 身 72
Shen Buhai 申不害 108
sheng 聖 1, 131
shengren 聖人 43, 184, 249, 250
shengwen 聲聞 204
Shengyan (Sheng-yen) 聖嚴 39, 47, 212
Shenhui 神慧 101
shenli 神力 73
shentong 神通 4
Shenxiu 神秀 69
shi 事 69, 142–143, 148, 222
shi 師 251
shi 識 216
shiboluomi 施波羅蜜 255
shidi 十地 104
shidi pin 十地品 44
shiji 史記 7, 185
shijia 氏家 7
shijiamouni 釋迦牟尼 199
shijian 世間 115, 116
shijie 十戒 103
shijing 詩經 108, 185
shili 十力 104
shisanjing 十三經 95, 186
shishan 十善 103
shisudi 世俗諦 215
shizun 世尊 24
shiyi 十翼 134
shou 受 226
shouji 授記 246
shu 書 7
shui 水 258
shujing 書經 92, 186
Shuliang He 叔梁紇 96
Shun 舜 250
si 寺 92
Sichuan 四川 66
sifu 四輔 43
siju fenbie 四句分別 220
Sima Qian 司馬遷 7, 96
si shengdi 四聖諦 141
sishu 四書 140, 188
si wuliang xin 四無量心 31

- Song 宋 xxvii, xxix, 90, 95, 110,
 132, 141, 183, 208, 238
 song 頌 108
 Songshan 嵩山 66, 184
 songxue 宋學 141
 Sunzi 孫子 182, **191**
 sunzi bingfa 孫子兵法 **191**
 Sun Wu 孫武 **191**
 Sun Wukong 孫悟空 65
 Sun Yatsen 孫逸仙 194
 Suzhou 蘇州 64
- zapian 雜篇 208
 Zengzi 曾子 156, 193
 Zhang 張 xxix
 Zhang Zai 張載 141
 zhao 照 234
 Zhaozhou 趙州 248
 Zhejiang 浙江 62, 66, 212, 220
 zhen 真 226
 zhendi 真諦 **258**
 zheng 政 246
 Zhengyan (Cheng Yen) 證嚴 **225**
 zhenren 真人 **207, 226**
 zhenru 真如 **146**
 zhen shan ren 真善仁 56
 zhenyan 真言 **124, 185**
 zhi ren 知人 214
 zhi 志 130
 zhi 止 **129, 207**
 zhi 知 **135, 207, 214, 216**
 zhiguan 止觀 **207, 208**
 zhiguan dazuo 只管打座 **185, 207**
 zhihui 智慧 **135**
 zhiti 支提 **224**
 Zhiyan 智儼 68
 Zhiyi 智顛 **176, 207, 220**
 zhong 忠 208, **229**
 zhongdao 中道 **90**
 zhongguan pai 中觀派 **116**
- zhonglun 中論 **133**
 Zhong Ni 仲尼 96
 zhongsheng 衆生 **148**
 zhongyong 中庸 **90, 208**
 Zhou 周 xxvi, 7, 92, 107–108, 183,
 210, 211
 zhou 咒 **125**
 Zhou Dunyi 周敦頤 141
 zhouli 周禮 95
 zhouyi 周易 **134, 208**
 Zhuan falun 轉法輪 56
 Zhuang Zhou 莊周 208
 Zhuangzi 莊子 xxviii, 43, 96, 100,
 109, 170, 197, **208, 226, 250, 262**
 zhuchi 住持 **5**
 Zhu Xi 朱熹 xxvii, 140–141, **208,**
 257
 zi 子 **251**
 ziran 自然 xxviii, 208, 261
 Zisi 子思 90, 129
 zixing 自性 **149**
 zi yue 子曰 238
 zong 宗 **209**
 Zongmi 宗密 68
 zu 祖 **154, 209**
 zuo 座 **1**
 zuochan 坐禪 **207, 209**
 zuozhuan 左傳 90, 234
- ta 塔 **190**
 taiji 太極 148, 209, 211, 236, **257**
 Taishan 泰山 66
 Taiwan 台灣 34, 47
 Taixu 太虛 69, **212**
 Tang 唐 139, 184, 187, 260
 ti 體 222
 tian 天 **79, 183, 210, 220, 261**
 tiandao 天道 100
 tiandi 天地 **211, 220**
 tianming 天命 **211, 220**

- tianshi* 天師 xxix
tianzi 天子 45, 210, 220
tiantai 天台 119–120, 171, 176, 207, 219, 220
tianxia 天下 210, 221
timu 題目 41
tiyong 體用 122, 147, 222, 248
tong 同 97, 222, 253
tuoluoni 陀羅尼 46
- waipian* 外篇 208
wan 卮 195
 Wang Bi 王弼 222
 Wang Yangming 王陽明 197
wanshishi 萬世師 97
wang 王 210
wanwu 萬物 134, 248
 Wei 衛 111, 184
weimo jing 維摩經 242
weishi 唯識 40, 260
wei wuwei 爲無爲 222
wen 文 70, 100, 248
wenda 問答 132
wenshushili 文殊師利 124
 Wen Wang 文王 108, 250
wenyan 文言 248
wo 我 75
wu 悟 61, 92, 178, 235, 248, 252
wu 無 61, 133–134, 222, 248, 257
wu 物 197
 Wu 吳 191
wuai 無礙 68
wuchang 五常 240, 248
wuchang 無常 148, 163
 Wu Chengen 吳承恩 260
 Wu Di 武帝 26, 153
wujian diyu 無間地獄 22
wujie 五戒 240
wujing 五經 241, 248
wumen guan 無門關 39, 62
- wuming* 無明 216
wunian 無念 101
wusejie 無色界 99
 Wutaishan 五臺山 66
 Wu Wang 武王 108, 250
wuwei 無畏 238
wuwei 無爲 xxviii, 93, 222, 248, 250
wuwo 無我 75
wuxiang 無相 101, 136
wuxing 五行 241, 248
wuyou ai 無有愛 192
- Xia 夏 68, 92
xian 仙 xxix, 192, 260
xian 賢 246, 260
 Xi'an 西安 187
xiang 想 135
xiang 相 136
xiangshu zhi xue 象數之學 198, 260
xianguan zhuangyan lun 現觀莊嚴論 4
xiansheng 先生 251
xiansheng 先聖 97
xianxue 仙學 192
xiao 效 134
xiaodi 孝悌 155, 260
xiaojing 孝經 156
xiaokang 小康 193
xiaoren 小人 109, 249, 260
xiaosheng 小乘 66
 Xiao Wen 孝文 184
xin 信 123, 229, 260
xin 心 130, 141, 196, 260
xing 性 111, 141, 260
xing 行 100, 128, 157, 219, 222, 258, 260
 Xingyun (Hsing-yun) 星雲 34, 39, 70, 212

- xinlixue* 心理學 197
xinxing 心性 56
xinxue 心學 197, 260
xiuxi 修習 99
xiyou ji 西遊記 260
xu 續 213
xuan 玄 257
Xuanzang 玄奘 56, 260
xue 學 214
xukong 虛空 72
Xun Kuang 荀況 261
Xunzi 荀子 64, 111, 222, 261
Xuyun 虛雲 39
- ya* 雅 108
yanfuti 閻浮提 51
yang 陽 xxviii, 50, 57, 134, 198, 211, 223, 236
Yang Zhu 楊朱 xxviii, 109, 262
yanshuo 言說 80
Yao 堯 250
yaoshi rulai 藥師如來 24
yasheng 亞聖 129
ye 業 217
yeguo 業果 219
yi 義 65, 93, 262
yi 意 127
yijing 易經 134, 262
Yijing 義淨 138
yili 義禮 95
yin 因 66
yin 陰 xxviii, 50, 57, 134, 198, 211, 223, 236
ying 應 158
yingli yuanshi zong 應理圓實宗 158
yingshen 應身 123
Yin Shun 印順 69, 212
yinxiang 印相 133
yinyang 陰陽 236, 263
- yinyang jia* 陰陽家 170
yiqie zhi 一切智 102
yisheng 一乘 53
yong 用 222
you 有 134, 147
youai 有愛 54
youlun 有輪 147
youpose 優婆塞 228
youpoyi 優婆夷 228
youwei 有爲 93
youwu 有無 148, 263
youwu 有物 222
yu 欲 72, 78
Yu 禹 250
Yuan 元 39, 172
yuan 願 226
yuanqi 緣起 196
yudi 玉帝 183
yuedeng sanmei jing 月燈三昧經 173
yuejing 樂經 241
yueqie shidi lun 瑜伽師地論 263
yuhuang 玉皇 183
yujie 欲界 72
yun 蘊 76
yuqie 瑜伽 78
yuqiexing pai 瑜伽行派 79



JAAPANIKEELSETE SÕNADE REGISTER

- abadana* 阿波陀那 19
abidatsuma 阿毘達磨 2
abidatsuma kusha ron 阿毘達磨俱舍論 2
abiradai goku 阿比羅提國 4
agon 阿含 1
agonshū 阿含宗 7
ai 愛 72, 78
aiyoku 愛欲 81, 113
ajari 阿闍梨 4
aku 惡 152
amida 阿彌陀 10, 84
amida kyō 阿彌陀經 191
an 行 128
anokutara sammyaku sambodai 阿耨多羅三藐三菩提 258
arakan 阿羅漢 14
araya shiki 阿賴耶識 8
Ashikaga 足利 204
ashuku 阿闍 8
asōgi 阿僧祇 15
ateibutsu 阿提佛陀 258

bakufu 幕府 204
Bankei 盤珪 39
biku 比丘 89
bikuni 比丘尼 145
biroshana 毘盧遮那 234
bodai 菩提 243
bodaidaruma 菩提達摩 26
bodaishin 菩提心 243
bombu 凡夫 109
bonnō 煩惱 128
bosatsu 菩薩 26
bukkoku do 佛國土 34
bushi 武士 175
bushidō 武士道 36, 175
busshō 佛性 33

butsu 佛 31
butsudo 佛道 57
butsuhō 佛法 32
butsu kyōkai 佛陀教誡 33

chi, ji 地 214
chi'e 智慧 135
chūdō 中道 90
chūgan ha 中觀派 116
chūron 中論 133

dai hōshaku kyō 大寶積經 166
daijō 大乘 117
daijō abidatsumashū ron 大乘阿毘達磨集論 3
daijō kishinron 大乘起信論 122
dai kashō mon dai hōshaku shōbō kyō 大迦葉問大寶積正法經 88
daimoku 題目 41, 113, 142
dai hatsunehan kyō 大般涅槃經 120
dainichi 大日 139, 234
dainichi kyō 大日經 185
darani 陀羅尼 46
daruma 達摩 26, 64
Dōgen 道元 49, 185, 189
dokugaku 獨覺 158
dokuritsuron shōha 獨立論證派 195

ebudai 閻浮提 51
Edo 江戸 105
Eiheiji 永平寺 49
Eisai 榮西 53, 169
engi 緣起 196
Enō 慧能 69

fugen bosatsu 普賢菩薩 173
fukasetsu 不可說 57



fukūjōshū 不空成就 10

fuse 布施 12

ga 我 75

gan 願 226

gattō zammai kyō 月燈三昧經 173

ge 解 231

gedatsu 解脱 231

gejinmikkyō 解深密經 174

gen 幻 128

genkan shōgon ron 現觀莊嚴論 4

gō 業 217, 219

gohōshin 護法神 180

gōka 業果 219

gokai 五戒 240

gonzatsu 言說 80

goseisha 護世者 115

hachisen ju hannyaharami kyō 八千

頌般若波羅蜜經 17

Hakuin Ekaku 白隱慧鶴 39, 64

hannya 般若 135

hannyaharamitsu 般若波羅蜜 256

hannya haramitta shingyō 般若波羅
蜜多心經 197

haradaimokusha 波羅提木叉 158

haramitsu 波羅蜜 253

hashōdō 八正道 82

Heian 平安 105, 175

hekiqan roku 碧岩錄 39, 62

hen 邊 252

Hiei 比叡 105, 171, 221

hō 寶 83

hō 法 179

hōben 方便 232, 233

hokkai 法界 181

hōkō dai shōgon kyō 方廣大莊嚴經
106

Hōnen 法然 185

hōrin 法輪 180

hōshin 報身 180, 249

hōshō 寶生 167

hōshō 法性 47

hossō 法相 56

Hotai 布袋

i 意 127

ichijō 一乘 53

in 因 66

insō 印相 133

issaichi 一切智 102

jataka 闍多伽 50

ji 慈 195

ji 寺 92

jigoku 地獄 161

jihi 慈悲 81

jikkai 十戒 103

jinriki 神力 73

jinzū 神通 4

jishō 自性 149

jishū 時宗 160

jizō 地藏 98

jō 定 135

jō 成 186

jōdo 淨土 34, 84, 159

jōdo shinshū 淨土真宗 160, 185

jōdoshū 淨土宗 160, 185

ju 受 226

ju 咒 125

jūji 住持 5

jūji 十地 104

jūjikyō 十地品 44

juki 授記 246

jū riki 十力 104

jū zen 十善 103

kai 戒 103, 235

kai 界 235

kaiharamitsu 戒波羅蜜 256

- kairaku butsu* 快樂佛 137
Kamakura 鎌倉 84, 175, 204
kami 神 85
kammuryōju kyō 觀無量壽經 191
kan 觀 11, 92
kanjizai 觀自在 62
kanjō 灌頂 162
kannon 觀音 19, 62
kannushi 神主 203
kanzeon 觀世音 62
kanwa 看話 85, 86, 178
katsugō 渴仰 78
kegon 華嚴 68, 88, 139
kegon kyō 華嚴經 21
keigei 罣礙 20
ken 見 231
Kenkō 兼好 89
kenshō 見性 78, 169, 178, 192, 207
keraku 快樂 250
keshin 化身 88, 210
ki 機 262
ki 鬼 159
ki'e 歸依 83
kishu 歸趣 126
kō 劫 84
kōan 公案 61, 64, 110, 132, 169, 234
Kōbō Daishi 弧法大師 99
kojiki 古事記 139, 203
kokū 虛空 72
kon 根 244
kongō 金剛 231
kongōchōshū 金剛頂宗 232
kongōkyō 金剛經 217
konkōmyō kyō 金光明經 194
Kōya 高野 99
kū 空 227
ku 苦 86
kudoku 功德 162
Kūkai 空海 99, 185
kuyō 供養 161
kyō 經 194
kyōgyōshinshō 教行信證 186
Kyōto 京都 49, 89, 99, 105, 171, 221
ma 魔 125
magō 魔業 126
makasatsu 摩訶薩 121
man, manji 卍 195
mandara 曼荼羅 124
mani 摩尼 83
Meiji 明治 105, 175, 203
metsudo 滅度 153
mikado 御門 204
miroku 彌勒 123
miroku butsu 彌勒佛 137
misshū 密宗 232
mokushō 默照 132, 178, 234
mondō 問答 132
monjushiri 文殊師利 124
mu 無 61, 133, 248
muga 無我 75
mugen jigoku 無間地獄 22
mu'i 無畏 238
mu'i 無爲 93
mujō 無常 163
mumon kan 無門關 39, 62
mumyō 無明 216
muni 牟尼 134
mushikikai 無色界 99
musō 無相 136
mu'u ai 無有愛 192
myō 明 239
myōhō renga kyō 妙法蓮華經 112
myōshiki 名色 143
namu amida butsu 南無阿彌陀佛 139, 141, 160

- namu myōho rengo kyō* 南無妙法蓮華經 41
 Nara 奈良 139, 194
nehan 涅槃 144
nembutsu 念佛 139, 141–142, 185, 191
 Nichiren 日蓮 41, 84, 142
nichiren shōshū 日蓮正宗 142
nichiren shū 日蓮宗 142
nihon shoki 日本書紀 139, 203
nin 忍 86
ninga 人我 74
ninharamitsu 忍波羅蜜 255
nyojitsu 如實 262
nyorai 如來 145
nyoraizō 如來藏 215
nyū hokkai hin 入法界品 58
nyū ryōga kyō 入楞伽經 107

 o 惡 152
 ō 應 158
ōjin 應身 123
ōri enjitsushū 應理圓實宗 158

putogara 補特伽羅 75

rengo 蓮華 112
rin 輪 225
rinne 輪迴 171
rinzai 臨濟 39, 53, 64, 110, 169, 192, 234
 Rinzai Gigen 臨濟義玄 110
rinzai roku 臨濟錄 110
ritsu 律 242
ro 漏 127
rokudō 六道 102
rokuso dankyō 六祖壇經 101
ron 論 199
ronzō 論藏 3
rōshi 老師 169, 251

ryō 量 157
ryū 龍 137

 Saichō 最澄 105, 171, 221
sammai 三昧 89
sammyaku sambodai 三藐三菩提 175
sammyaku sambutta 三藐三佛陀 175
samurai 侍 175
sanbatsura 三跋羅 54
sanbō 三寶 94
sanbōin 三法印 223
sangai 三界 94
sanjin 三身 93
san jishō 三自性 94
sanjūni sō 三十二相 193
sanki'e 三歸依 94
sanmaiya 三昧耶 174
sanron 三論 171
sanzō 三藏 223
satori 悟 39, 61, 78, 92, 169, 178, 207, 248
satta 薩埵 148
seharamitsu 施波羅蜜 255
seizokutai 世俗諦 215
seken 世間 115, 116
sensei 先生 251
seson 世尊 24
sha 捨 245
shakamuni 釋迦牟尼 199
shami 沙彌 205
shamon 沙門 54
shi 止 129
shikan 止觀 207
shikantaza 只管打座 49, 171, 185, 207
shiki 色 98
shiki 識 216
shikikai 色界 98

shikikuyō ten 色究竟天 8
shiku funbetsu 四句分別 220
shi muryō shin 四無量心 31
shin 心 127
shin 神 79
shin 身 72
shin 信 229
shingon 眞言 99, 125, 185
shinnyo 眞如 146
 Shinran 親鸞 185
shintai 眞諦 258
shintō 神道 203
shisei kudoku 此生功德 50
shi sōtai 四聖諦 141
shitai 支提 224
shō 聖 1
sho 處 245
shōbōgenzō 正法眼藏 50
shōdaijōron 攝大乘論 122
shōgun 將軍 204
shōjin 精進 214
shōjinharamitsu 精進波羅蜜 257
shōjō 小乘 66
shoku 續 213
shōmon 聲聞 204
shōnin 聖人 249
shu 取 90
shū 宗 209
shūjō 衆生 148
shūjū 修習 99
so 祖 154
sō 想 135
sō 相 136
sōgya 僧伽 92
sōka gakkai 創價學會 142
 Sōzan Honjaku 曹山本寂 38
sōtō 曹洞 16, 38, 39, 49, 169, 185,
 189, 191, 234
za 座 1

zazen 坐禪 38, 64, 207, 209, 234
zen 禪 16, 38–39, 57, 64, 78, 84–85,
 110, 132, 169, 175, 178, 189, 192,
 207, 221 234
zenchishiki 善智識 71
zengon 善根 70
zengyō 漸教 16, 207
zenharamitsu 禪波羅蜜 257
zen joshi 善女子 155
zenna 禪那 38, 135
zen nanshi 善男子 154
zenzei 善逝 70

tai 諦 226
taishō shinshū daizōkyō 大正新脩
 大藏經 211
ten 天 79
tendai 天台 53, 89, 105, 113, 142,
 171, 185, 220, 221
 Tengyō Daishi 傳教大師 171
tennō 天皇 204
tenshi 天子 45
tō 塔 190
 Tokugawa 德川 105, 204
 Tōkyō 東京 105
tongo 頓悟 16, 222, 252
 Tōzan Ryōkai 洞山良价 38
tsurezuregusa 徒然草 89

u'ai 有愛 54
uba'i 優婆夷 228
ubasoku 優婆塞 228
u'i 有爲 93
un 蘊 76
u'rin 有輪 147

wato 話頭 61, 68, 234

yakushi nyorai 藥師如來 24
yoku 欲 72, 78

yokukai 欲界 72
yū 有 147
yuga 瑜伽 78
yugakyō ha 瑜伽行派 79
yuga shiji ron 瑜伽師地論 263
yuima gyō 維摩經 242
yuishiki 唯識 40

INGLISKEELSETE SÖNADE REGISTER

- abhisheka* 163
abodes of Brahma 31
absolute truth 258
absorption 89, 135
accomplished one 186
accomplishment 219
accord 97
action 222
activity 222
affliction 129
aggregate 76
aggregates of attachments 76
aim 88
all-knowing 102
all-knowing awareness 102
all under the heaven 210
almsgiving 13
Analects 239
appearance 98
ascetic 134
aspiration 227
ātman 2
attachment 92
avatāra 89
Awakened One 32
awakening 243
awakening being 28
awareness 135, 239
- base* 235
being 148
being and non-being 149
benefit 88
benevolence 75
benevolent friend 71
Blessed One 24
bliss 250
Bodhi Leaves 35
- Bodhisattva* 28
body 72, 203
body of bliss 250
Book of Changes 134
Book of Odes 108
Book of Rites 96
Book of the Documents 92
Book of the History 92
Book of the Poetry 108
Buddha 32
Buddha Educational Foundation 33
Buddha's Light International Association 34
Buddha's Light Mountain 34
buddha-field 34, 160
Buddhahood 33
Buddha-nature 33
Buddhist councils 35
Buddhist Publication Society 35
bundle 76
- calming* 129
Canon of the Filial Piety 156
ceremony 161
ch'i 164
Chinese Buddhist Electronic Text Association 211
Chung-Hwa Institute of Buddhist Studies 47
clinging 92
cognition-only 241
common truth 215
compassion 81
completely (perfectly) enlightened (awakened) one 175
compounded 93
comprehension 216
concentration 89, 135

conditioned 93
conditioning factors 128
confidence 229, 238
Confucianism 96
Conqueror 245
consciousness 216
constructing activities 128
contemplation 80
conventional truth 215
corporeality 98
course 100
craving 54, 78
craving for existence 54
cultivation 99

Dalai Lama 42
Dao 100
darkness 21
daughter of a good family 155
deed 218
defilement 21, 128, 129
dependent arising 196
dependent origination 196
descent 21
desire 72
desire realm 72
determination 5
devotee 134
Dharma Drum Mountain 47
dharma-body 180
dharma-element 181
dharma-nature 47
dharma realm 181
Diamond Sūtra 217
discerning 11
discernment 135
disciple 204
discipline 242
discourse 194

Discourse of the Great Final Release
 120
Discourse of the Great Decease 120
divine abodes 31
doctrine 180, 251
Doctrine of the Mean 90
donation 13
dzogchen 51

effort 214
ego 75
egolessness 75
eightfold path 82
elements 259
emanation body 123
embryo of tathāgata 215
empowerment 163
emptiness 227
endurance 86
energy 164, 214
enjoyment body 250
Enlightened One 32
enlightening being 28
enlightenment 92, 235, 243
equanimity 245
Essays in Zen Buddhism 194
essence and attribute 222
ethics 103
etiquette 95
extremes 252

faculty 245
faith 229
faithfulness 230
fearlessness 238
feeling 226
filial piety and fraternal obedience
 156
five precepts 240
Flower Adornment Sūtra 22

- Flower Array Sūtra* 59
Flower Ornament Sūtra 22, 58
form 98
form realm 99
formations 128
formless realm 99
foundation 5
Four Books 140
Four Classics 140
four immeasurables 31
Four Noble Truths 141
friendliness 195
Friends of Western Buddhist Order
 113
Fundamental Verses of the Middle
Way 133
- gain* 88
Ganggyur 85
Garland Sūtra 22, 58
generosity 13
gentleman 249
geshe 61
giving 13
good friend 71
goodness 75
gradual enlightenment 16
gradualism 16
gradual way 16
grasping 92
great adept 121
great elements 259
Great Exposition of the Stages of the
Path 107
Great Learning 193
great perfection 51
great seal 120
great unity 194
Great Vehicle 118
Greater Vehicle 118
- ground* 215
group 76
groups of clinging 76
- Happily Gone* 71
happiness 250
harmony 97
heap 76
heart 197
hearer 204
Heart Sūtra 198
heavenly decree 211
heavenly mandate 211
hermit 134
higher knowledge 4
highest state of consciousness 217
Hīnayāna 66
His Holiness 218
Historical Records 7
home consciousness 9
Humanistic Base Texts 70
Humanistic Buddhism 70
humanity 75
humanness 75
- I* 75
I-Ching 134
ignorance 216
immortal 192
impartiality 245
impermanence 163
Independently (Separately, Individually)
Enlightened One 159
ineffable 57
inherent existence 149
initiation 163
insight 44, 135
intelligence 216
intermediate state 233

- International Society for Krishna*
 Consciousness 97
intrinsic nature 149
intrinsic nature of the dharmas 47
investigation 80

jewel 84
Journal of the Pali Text Society 150
joy 250
just sitting 185

Kanjur 85
karma 218
kāya 72
knowledge 135, 214, 216, 239

lama 106
Laughing Buddha 137
law 180, 182
law-body 180
legalism 109
legisme 109
Lesser Vehicle 66
level 215
liberality 13
liberation 231
Liberation through Hearing in the
 Intermediate 221
Living Buddha 54
longing for 78
Lord 24
Lotus Sūtra 113
love 15
loving kindness 195
loyalty 230

magical power 73
Mahabodhi Society 25
Mahāyāna, Mahayana 118
manifestation 21

manifest-body 123, 210
manliness 75
mark 136
Master 24
matrix of the tathāgata (thus-gone)
 215
matter 98
meaning 88
means 233
meditation 99, 135
meditation buddhas 48
meditative absorption 135
meditative calm 129
mental development 99
mental formations 128
mere mind 40
mere representation 241
merit 162
middle path 90
middle school 116
middle way 90
middle way school 116
mind 216
mind of awakening 243
mindfulness 46
mind-only 40
monastery 239
monk 134
morality 103
myriads 134
mystical verses 46

name and form 143
nature 112
nescience 216
nine dharmas 253
nine dharma-teachings 253
noble 1, 249
noble daughter 155
noble one 249

- noble person* 249
noble son 155
non-action 222
non-activity 222
non-ego 75
non-harming 246
non-self 75
non-violence 246
noumenon 181
Nyingma 144
- object* 88
obstruction 21
offering 13, 161
Old School 144
omniscience 102
Omniscient 102
one vehicle 53
opinion 231
ordinary being 109
ordinary man 109
ordinary person 109
original Buddha 258
original nature 112
outflow 128
own-being 149
- pagoda* 151
pain 86
Pali Text Society 150
Panchen Lama 153
passion 72
path 217
patience 86
patriarch 154
perception 135
perfect (complete) enlightenment
 175
perfect (complete) awakening 175
perfection of generosity 255
perfection of insight 257
perfection of meditation 257
perfection of morality 256
perfection of patience 256
perfection of strenuousness 257
perfection of understanding 257
perfection of vigour 257
perfection of wisdom 257
*Perfection of Wisdom Sūtra in Eight
 Thousand Lines* 18
Perfection of Wisdom Sūtras 255
perfections 254
person 75
personality 75
petty person 109
phenomenon 180
Pile of Jewels Sūtra 167
*Platform Sūtra of the Sixth Patri-
 arch* 101
pneuma 164
posture 2
power 73, 246
practice 100, 157, 219
precepts 54, 103
prediction 247
primordial Buddha 258
principle 148, 180
proficiency 238
profit 88
prophecy 247
propriety 95
puja 161
pure abodes 31
pure land 34, 160
Pure Land Sūtra 191
- qi* 164
Questions of King Milinda 131
quieting 129

- realm* 235
realm of form 99
realm of reality 181
reason 148
rebirth 89
Records of Ritual 96
refuge 83
regulations 242
reincarnation 21, 89, 210
relative truth 215
relics 203
resolution 5
result (fruit) of action or karma 219
retention 46
reverence 161
reward body 250
righteousness 93
rinpoche 168
ritual 95
roots of goodness 70
roots of virtue 70
Root Verses of the Madhyamaka System 133
- sage* 134, 250
saint 134
Sakya 172
science 216, 239
seal 133
seat 2
seeing 44
seeing into the (original) nature 78
seer 134
self 2, 75
self-being
selflessness 75
sensation 226
sense-organ 245
sentient being 148
- Setting in Motion the Wheel of the Law* 181
sight 231
sign 136
signlessness 136
silent illumination 234
sitting-only 185
six realms of rebirth 102
skill in means 233
skillful means 233
solitary Buddha 159
solitary realizer 159
son of a good family 155
son of the heaven 210
soul 2, 75
space 72
spiritual benefactor 71
spiritual friend 71
Spring and Autumn Annals 90
stage 215
stages of the path 107
stations of Brahma 31
store consciousness 9
storehouse consciousness 9
stratagems 196
suchness 146
sudden enlightenment 252
suffering 86
Sugata 71
superior 1
supernatural knowledge 4
supernormal knowledge 4
supreme perfect enlightenment (awakening) 258
supreme ultimate 257
sūtra 194
Sūtra Explaining the Thought 174
Sūtra of Golden Light 194
Sūtra of the Array of Joyous Land 191

- Sūtra on the Ten Levels* 44
symbol 133

Tanjur 212
tao 100
teaching 251
ten good deeds 103
ten good paths of action 103
ten levels 104
ten powers 104
ten precepts 104
ten stages 104
ten thousand things 134
Tanjur 212
The Book of Lord Shang 184
The Path of Purification 244
The Sūtra of the Lotus Blossom of the Marvelous Dharma 113
The Sūtra of the Perfection of Insight in Eight Thousand Verses 18
The Teaching of Vimalakīrti 242
thing 180
thirst 78
Thirteen Classics 95
thought of awakening 243
three bodies 94
three jewels 94
three natures 94
three refuges 94
three worlds 94
throne 2
Thus Gone 146
Thus-gone-one 146
Tibetan Book of the Dead 221
tolerance 86
to see nature 78
trance 89, 135
transcending awareness 257
transformed-body 123
Treasury of Mahāyāna Sūtras 167

Treatise on the Awakening of Faith in the Great Vehicle 123
Trigrams 223
triple world 94
trust 229
truth-body 180
Turning of the Wheel of Dharma 181
tutelary deity 72
Tzu Chi Foundation 225

ultimate truth 258
uncompounded 93
unconditioned 93
understanding 135
unity 253
universe 181
unknowing 216
unsatisfactoriness 86
unutterable 57

vexation 129
victor 245
view 44, 231
vigour 214
vihāra 239
virtue 162
voidness 227
volitions 128
vow 227

way 100, 217
Well Departed 71
Western Buddhist Order 114
Wheel 35
wheel of becoming 147
wheel of being 147
wheel of dharma 181
wheel of law 181
wheel of teaching 181

wisdom 135, 214
Wisdom Sūtras 255
wise 1
World-honored One 24
worldling 109
worship 161

yearn 78
yidam 72
Yijing 134

Zero 145

Sarjas *Studia Orientalia Tartuensia. Series Nova* on seni ilmunud:

Vol. I. Linnart Mäll. *Studies in the Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā*
and Other Essays, 2003.